Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Schleicher Veronika

Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822−1960 között

(Őslakosok, fürdővendégek, nyaralók)

Történelemtudományok Doktori Iskola
A doktori iskola vezetője: Dr. Erdődy Gábor, DSc, egyetemi tanár
Európai etnológia program
A doktori program vezetője: Dr. Mohay Tamás, CSc, habilitált egyetemi docens
A bírálóbizottság elnöke:
Dr. Paládi-Kovács Attila MHAS, professor emeritus
A disszertáció opponensei:
Dr. Sárkány Mihály PhD
Dr. Gráfik Imre CSc
A bírálóbizottság tagja:
Dr. Fejős Zoltán CSc
A bírálóbizottság további tagjai:
Dr. Borsos Balázs DSc
Dr. Mohay Tamás, CSc, habilitált egyetemi docens
A bírálóbizottság titkára:
Dr. Bali János PhD, egyetemi adjunktus
Témavezető:
Dr. Szilágyi Miklós DSc

Budapest, 2014

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: **Schleicher Veronika**
MTMT-azonosító: **10032483**
A doktori értekezés címe és alcíme: **Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822-1960 között (Őslakosok, fürdővendégek, nyaralók)**
DOI-azonosító: **10.15476 / ELTE.2014.054**
A doktori iskola neve: **Történelemtudományok Doktori Iskola**
A doktori iskolán belüli doktori program neve: **Európai etnológia doktori program**
A témavezető neve és tudományos fokozata: **Dr. Szilágyi Miklós DSc**
A témavezető munkahelye: nyugdíjas

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követőn egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt 2014. december 18.

Schleicher V.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS **6**

1.1 Problémafelvetés **6**

1.2 Fogalmak **7**
A „Balaton” földrajzi és társadalmi fogalma 7
Fürdőkultúra, idegenforgalom, turizmus 15
Őslakosság, állandó lakosság 18
A Balaton-térség új népessége: nyaralók, villatulajdonosok, letelepedők 19

1.3 Az elemzés idő- és térbeli keretei **24**

1.4 Tudománytörténeti keretek **27**

1.5 Források **35**
Országismertető statisztikai irodalom 36
Táj- és népleíró irodalom 36
Fürdőlevelek 37
Turisztikai kiadványok 38
Kultúrtörténet, ismeretterjesztő irodalom 39
Néprajzi, művelődéstörténeti szakirodalom 40
Helytörténeti kutatások 41
Levéltári források 42
Szociográfia 43
Önéletírások, naplók, visszaemlékezések 43
Szépirodalom 44
Sajtó 45
Képi források 46
Terepmunka 47

2. A BALATON-TÉRSÉG TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KORSZAKAI **48**
1822-1861 50
1861-1909 53
1909-1920 60
1920-1944 62
1944-1948 69
1948-1960 72

3. A BALATON-TÉRSÉG ÁTRENDEZŐDÉSE **77**

3.1 A Balaton mint kulturális tér **77**

3.2 A Balaton-térség kulturális átrendeződése 84
Központ / periféria 86
Üdülőhely / „mintatelep” / „poros falu” 88
Kirándulóhely / nyaralótelep 91
Gyógyfürdő / nyaralóhely 94
Világfürdő / családias nyaralóhely 98
Társadalmi státusz szerint elkülönülő nyaralótelepek 101
Keresztény fürdő / zsidó fürdő 107

3.3 Településfejlődési modellek 110
Új települések születése 111
Önálló identitású fürdőtelepek keletkezése 112
Anyaközség és fürdőtelep szerves egysége 116
Fürdőtelep nélküli községek 118
Egyedi fejlődési modell 118

4. A TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ÉS KULTURÁLIS KAPCSOLATOK RENDSZERE AZ ÁTALAKULÓ BALATON-TÉRSÉGBEN 120

4.1 Az intézményesített kapcsolatrendszer 120
Közigazgatás 120
Fürdőegyesületek 124
Fürdőtulajdonos, fürdőbérlő 127
Üdülőhelyi bizottságok 128
Fürdőigazgatóság 130
Magánérdekeltségek 131
Érdekképviseletek 132

4.2 A helyi lakosság és a nyaralónépesség személyes kapcsolatainak rendszere 134
A társadalmi érintkezés formái 134
Szobakiadás 137
Élelmiszerellátás 144
Szolgáltatóiparok 151
A turizmusipar napszámosai és alkalmazottai 154
Speciális „turisztikai” szolgáltatások 157

5. A KÖLCSÖNHATÁSOK RENDSZERE: A TÉRHASZNÁLAT 163

5.1 Térhasználat a hagyományos kultúra rendszerében 163

5.2 A turisztikai térfoglalás folyamata 175

6. KÖLCSÖNHATÁSOK: KULTURÁLIS ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLETEK 189

6.1 Kölcsönös értelmezési kísérletek 189
A nyaralók és a nyaralói kultúra értelmezése 189
Modernizációs hatások a helyi kultúrában 192

A nyaralónépesség őslakosság-képe 196
A hagyományos kultúra elemeinek beemelése a nyaralók kulturális rendszerébe 199

6.2 Magyaros-népies nosztalgiák importálása a Balaton térségébe 203

6.3 A kultúrharc 209

6.4 A Balaton mint turizmustáj 214

7. ÖSSZEGZÉS: A BALATON-TÉRSÉG KULTURÁLIS KÖLCSÖNHATÁSAINAK MÉRLEGE 220

BIBILOGRÁFIA 231

MELLÉKLETEK 262

1. BEVEZETÉS

1.1 Problémafelvetés

A Balaton térsége a mai Magyarország egyik legfontosabb idegenforgalmi régiója. Az ide áramló turizmus immár háromszáz esztendeje, a 18. század első évtizede óta formálja a tó környezetét és társadalmát. Értekezésemben ennek az időszaknak a középső szakaszát, az őslakos helyi társadalom átalakulásában legnagyobb jelentőségűnek bizonyult közel százötven esztendőt elemzem, a térségben formálódó kulturális kölcsönhatások szempontjából.

A kulturális kölcsönhatások hátterében összetett gazdasági és társadalmi folyamatok állnak, amelyek a térség őslakossága és az ide érkező, sokféle érdeket és szándékot megtestesítő nyaralócsoportok érintkezési felületén formálódtak. E folyamatok jelentőségére leglátványosabban – az egymással szintén bonyolult összefüggésrendszerben álló – környezet- és társadalomformáló tényezők statisztikai mutatói utalnak. A tó vízfelülete egyharmadával, vízállása méterekkel csökkent a vizsgált időszakban, miközben a partok talaja és növényzete, s ezzel összefüggésben a tó flórája és faunája is részben lecserélődött. A 19. század elején vízjoggal bíró települések száma (47) eleinte növekedésnek indult, majd a 20. század második felére jelentősen lecsökkent (34). 1960-ra szép számban keletkeztek új önálló közigazgatással bíró községek (7), miközben nagy múltú települések váltak falu- vagy városrésszé, illetve háttértelepüléssé. A településhálózat látványos átalakulása a mai napig folytatódik, legutolsó fejleményként például Balatonakarattya önállósulásával (2014). Míg a 19. században Keszthely volt a térség egyetlen városa, ma a települések több mint egyharmada város – közülük öt járási székhely is – és a községek urbanizációs mutatói is jelentősen jobbak a hazai vidéki adatoknál. Az egykori külterületi lakott helyek némelyike, mint például Balatonföldvár, ma 72 utcából álló kisváros, aszfaltozott utakkal és bevásárlóközpontokkal. Az átlagos magyarországi folyamatoktól eltérően alakult a térség lakosságszáma is, amely a feudalizmuskorihoz képest átlagosan 700%-os növekedést mutat. Ezen felül jelentékeny számú szezonálisan itt tartózkodó népesség jelenlétével is számolni kell. Egyes számítások szerint nyaranta ma minden balatonkenesei lakosra 4 centiméternyi Balaton-part jut.

Eseményekben gazdag évtizedeket sejtetnek a turizmus mérőszámai is. Míg a 19. század első felében a térségben mindössze két gyógyfürdő jelentett idegenforgalmi vonzerőt, addig 1960-ban harmincegy üdülőhely, két gyógyhely, illetve a tó teljes kerületének három kilométernyi partszakasza minősült turisztikai övezetnek.

A Balaton térségének ez a számokban (is) jól kifejezhető átalakulása mindeddig nem képezte történeti-társadalomtörténeti vizsgálatok tárgyát. Az egyes települések múltját bemutató munkák, illetve az idegenforgalomra koncentráló kötetek egyértelműen „fejlődésként” értelmezik a változásokat. Az őslakosság életminőségével kapcsolatos számadatok vizsgálata azonban jelentősen árnyalja ezt a képet. Nemcsak az őslakosság számaránya csökkent le az állandó lakosságon belül (mára mindössze egyharmadra becsülhető), de az általa használt víz- és szárazföldi területek mennyisége is. Ezzel a folyamattal párhuzamosan – a vizsgált időszakban, illetve a mai napig jellemzően – az átlagosnál magasabb lett ugyan az életszínvonal, de az őslakosság fokozatosan kiszorult a sorsával és környezetével kapcsolatos döntéshozatalból, veszített befolyásából.

Értekezésemben ezt az ellentmondásos folyamatot, amely tehát egyaránt leírható a térség urbanizációját jelentő sikertörténetként és az őslakosságot ért mentális és fizikai terhelésként, a

térséget közösen használó, majd egyre jellemzőbben közösen birtokló társadalmi csoportok kulturális kölcsönhatásain, s ezen belül konfliktusain keresztül elemzem. A kölcsönhatások „tétje" a Balaton-térség hagyományos kultúrájának átalakulása. Ezt a folyamatot a fizikai és szimbolikus térhasználat, illetve az ezzel összefüggő társadalmi kapcsolatok témáján keresztül mutatom be, a vizsgált mintegy másfél évszázadot hat – társadalomtörténeti szempontból, s így az elemzett kölcsönhatások szempontjából is markánsan elkülöníthető – korszakra osztva.
Az őslakosság és a nyaralónépesség gyakorta konfliktusokba torkolló kölcsönhatásai – természetükből adódóan – valóban „kölcsönösek" voltak. Az idegenforgalom az őslakosság felé a mindenkori elit modernizációs törekvéseit éppúgy közvetítette, mint társadalomképének alkalmasint konzervatív és kirekesztő mintáit. A Balaton új népessége elsősorban a városi életforma és értékrend közvetítésével vett részt a kölcsönhatásban, ám saját kultúrájának „nyaralói" életformává alakításában szükségszerűen támaszkodott a lokális tudásra, akár kultúra egyes elemeinek átvétele, akár felülírása, átértelmezése révén. Értekezésemben a kölcsönhatások általam feltárt minden típusát bemutatom, a legkülönfélébb forrásokból származó adatok alapján.
E heterogén adathalmaz elemzésére az értekezés utolsó részében az őslakosság hagyományos kultúrájának átalakulása szempontjából teszek kísérletet. Elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az ellentmondásos kulturális hatások egymásra rétegződése összességben a helyi társadalom modernizálódása vagy bezárkózása irányába hatott-e. E kérdésfeltevésnek meglátásom szerint nem csupán történeti értéke van, de a térség jelenkori válságtüneteinek és konfliktusainak megértéséhez is részben ez adja meg a kulcsot. A téma elemzéséhez első megközelítésben három tudományos paradigma kínálkozott. Tíz éve tartó kutatómunkám kezdeti szakaszában elsősorban az etnográfiai leírásokra támaszkodva próbáltam meg a térség kultúrájára vonatkozó kérdéseket megfogalmazni, ez a megközelítés azonban – elsősorban szűkös szempontrendszere miatt – terméketlennek bizonyult. Hasonlóan zsákutcába vezetett a polgárosodás-paradigma, mint a magyar társadalom történetéről való gondolkodás egyik érvényes modelljének alkalmazása a vizsgált területre és korszakra, egyrészt módszertani, másrészt szemléletbeli okokból. Turizmus és modernizáció – egymással összefüggő, de egymásból közvetlenül le nem vezethető – jelenségeinek együttes vizsgálata, az összetett problematikát sejtető adatok sokaságának elemzése tette világossá, hogy a térség kulturális átalakulásának megértéséhez a turizmusantropológia kérdésfelvetésein keresztül vezet az út. Ez az a tudományos paradigma, amelyben a kulturális interakciók és a modernizáció-antimodernizáció kérdései egyaránt érvényesen vethetők fel, annak ellenére is, hogy az alapvetően a posztmodern kultúra megértésére létrejött tudomány fogalomrendszerét kell történeti összefüggések között alkalmazni.

1.2 Fogalmak

A „Balaton" földrajzi és társadalmi fogalma

A tavat és a körülötte élő lakosságot, illetve e kettő együttesét: a (kultúr)tájat a vizsgált időszakban sokféle formában és tartalommal nevezik meg a különböző források. Egy-egy útleírás, tudományos értekezés, hírlapi tárca, kormányrendelet (stb.) tárgyát képező „Balaton"-fogalmak nem azonosak és nem is egyértelműek, amit jól mutat, hogy ezek a szövegek többnyire kénytelenek valamiféle saját Balaton-definíciót megfogalmazni vagy a köztudatban

élő felfogások valamelyikéhez csatlakozni.
Az értelmezések e bizonytalansága több tényezőre vezethető vissza. Nincs fedésben egymással a Balaton földrajzi és társadalmi, tudományos és köznapi fogalma, az államigazgatás pedig koronként más-más közös halmazát használja e négy értelmezési tartománynak. A 19. századtól nemzeti, majd idegenforgalmi-nemzetgazdasági tényezővé váló tó a társadalom legkülönbözőbb csoportjaiból váltott és vált ki valamiféle viszonyulási és értelmezési kényszert, miközben a tó a maga fizikai mivoltában is folyamatosan változik[1].
A földrajzi hely „megmunkálásának", társadalmi térré alakításának e bonyolult társadalmi gyakorlata a modern társadalomelméletek szerint leggyakrabban éppen a turizmus folyamatában jön létre.[2] A „helyek füzéréből" születő térkonstrukciókat és tértranszformációkat a modern turisztikai régiók – és a korai európai példák egyikeként éppen a Balaton – esetében többek között az teszi nehezen megfoghatóvá, hogy hátterében „illékony" kulturális és kommunikációs gyakorlatok, technikák (képek, történetek, útikönyvek, tudományos kutatások, vizuális és narratív struktúrák) és változó hatalmi törekvések állnak.
Az „illékonyság" másik oka a Balaton esetében eredendően az volt, hogy a tó környékének földrajzi tagoltsága és az itt élő lakosság kultúrájának eltérő vonásai kezdettől fogva szembetűnőbbek voltak, mint hasonlóságai. A térség felfedezői számára így akár földrajzi egységként, akár néprajzi csoportként, „tájegységként" való meghatározása komoly nehézségekbe ütközött. Fokozta e problémát, hogy a Balaton környékén élő társadalom a 19. század utolsó évtizedében került a tudományos vizsgálatok látóterébe. Tehát abban az időszakban, amikor a tó definíciója már az idegenforgalmi érdeklődésnek, és – az ettől nem teljesen független – természettudományos kutatásoknak köszönhetően kényszerpályán volt. Az ezt megelőzően keletkezett megfigyelések, a különböző források nem nyújtanak fogódzót a Balaton partján élő népesség identitására vonatkozóan. A megfigyelések hiánya ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a tó három-öt-tíz vagy akár húsz kilométeres körzetében élők ön- és tájmeghatározásában ne szerepelt volna akár a középkorban, akár a vidék újratelepülése után, a 18-19. században a „Balaton" mint identifikációs elem. Az a tény, hogy a tó közvetlen környezetében – a Bozótok kivételével – nem alakultak ki önálló népi tájnevek, inkább arra utal, hogy maga a Balaton elegendő orientációs és identifikáló erővel bírt.
A Balaton tudományos indíttatású felfedezése, első[3] részletesebb leírása, amely Bél Mátyás nevéhez köthető, nem jelentette egyúttal e földrajzi táj köztudatba kerülését is. Zala, Somogy és Veszprém vármegyék leírása kéziratban maradt, s bár magyar fordítása elkészült, nyomtatásban csupán a 20. században jelent meg (Lukács 1943; Bél 1989). Bél munkamódszerének és közigazgatási szemléletének megfelelően leírásában a Balaton nem szerepel önálló tájként, sőt még önálló tóként sem, hanem – a korabeli topográfiai álláspontnak megfelelően – mint a Zala folyó kiszélesült medre (Lukács 1943. 227). A három vármegye leírásának mindegyikében fontos balatoni adatok szerepelnek, amelyek érintik mind a tó élővilágát, mind használatát, mind pedig a parti lakosság gazdálkodását. Talán éppen a vármegyékre bontott leírás vezette Bélt a tó „átjárhatóságának" problémájához: a két part közötti különbségek és azonosságok felismeréséhez, vagyis lényegében a balatoni kultúra egységéről, illetve tagoltságáról szóló

[1] A tó tere a leglátványosabban a Nagyberek, a Kis-Balaton és a Tapolcai-medence leválásával alakult át, de formálták és formálják a partvonal-feltöltések, mesterséges szigetek, kikötőépítési munkálatok is.
[2] A turizmusnak ezzel a tájformáló és -értelmező, konstitúciós hatásával rendszeresen foglalkozik a turizmusantropológiai irodalom. A térrel kapcsolatos társadalomtudományi kérdésfelvetések magyar nyelvű összefoglalása: Szijártó 2003.
[3] A korábbi országleíró munkákról, amelyekben a Balaton térségére a török megszállás miatt csak igen kevés hangsúly esett, Lukács Károly közöl összefoglalást (Lukács 1943. 227-229).

tudományos diskurzus elindításához. E diskurzus nagy vesztesége, hogy érdemben csupán e korai problémafelvetés után másfél századdal kezdődött meg, annak a Jankó Jánosnak a Balaton-monográfiájával, aki viszont nem támaszkodott kutatási előzményként a Bél kéziratokra[4].

Önálló szócikké a 18-19. századi statisztikai irodalomban vált a tó „Plattensee", illetve „Balaton tava" változatban (Korabinszky 1786; Vályi 1799; Fényes 1847, 1851). A köztudatba azonban nem feltétlenül ezek révén, hanem feltehetően három egymástól független csatornán keresztül került. Ismertté tette a híres balatoni fogas, amely ekkor már Bécs, Pest piacaira és a dunántúli főnemesség konyhájára is eljutott.[5] Egy szűk értelmiségi-hivatalnok réteg a 18. század végén a Balaton kiszárításának tervén keresztül szembesülhetett a táj problematikájával[6], szintén egy szűk, de egyre gyarapodó olvasó réteg pedig a felvilágosodás irodalmán keresztül kaphatta az első (már értelmező) információkat a tóról és környékéről: Kazinczy földrajzi olvasókönyvéből, Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai, Kisfaludy és Berzsenyi köteteiből, külföldi utazók munkáiból, illetve a Tudományos Gyűjteményben megjelent útirajzokból.[7]

Vályi András 1799-ben megjelent leírása már jól mutatja a 18-19. század Balaton-szemléletének kettősségét, amelyben egyaránt helyet kaptak a tó értékei (híres, jó ízű halai és tengerszerű vonásai), s ugyanakkor haszontalansága, sőt káros volta is (átjárhatatlanul elválasztja egymástól Somogyot és Zalát; Vályi 1799. 1. 104-105). A tó ugyanitt, akárcsak majd fél századdal később, Fényes Elek szótárában már orientációs pontként szerepel: huszonnégy község leírásában meghatározó elem, hogy *„a Balaton tava mellett"* vagy a *„Balaton tavához"* közel vagy *„éppen a Balaton partyán"* fekszik.[8] A Berek Vályinál a *„Balaton bozóttya"* néven szerepel, a Balaton részeként tehát, de attól mégis elkülönülten, halászati (jogi) szempontból mindenképpen. Fényes Elek ugyanakkor 1847-es leírásában a Balaton területéhez számítja a *„szélein levő posványokat"* is (Vályi 1799. 3. 561; Fényes 1847. 2. 81).

A hazai tájak iránti reformkori érdeklődés a Balatonmellék (mint a tó alapján azonosított) táj felfedezését, az elnevezés megszilárdulását hozta. A Tudományos Gyűjteményben megjelent

---

[4] Jankó a *Balaton melléke néprajzát* terra incognita-nak nevezte a monográfia előszavában. Kutatási előzményként öt néprajzi tanulmányt, három településmonográfiát, valamint 15 országleíró-statisztikai művet sorolt fel, ez utóbbiak között nem említi Bél Mátyás Notitia-ját (Jankó 1902. III-IV).

[5] Fényes már ezt írja: *„A Balaton fogasát, mely egyedül e tóban fogatik, országszerte ismeretes lévén, említenem nem szükséges"* (Fényes 1847. 2. 71). A „fogas" mint sajátos balatoni tájszó első előfordulását Bél 1725 és 1735 között keletkezett kéziratában találta meg Lukács Károly, míg első nyomtatott előfordulását 1778-ra datálja (Lukács 1940). A híres balatoni halászzsákmány bécsi kereskedők általi értékesítéséről Vályi is említést tesz a Vörs-szócikkben (Vályi 1799. 3. 652). A balatoni fogas felhasználásáról a dunántúli főúri háztartásokban és a savanyúvízi fürdő konyháján lásd Knézy 1997. 34, W. Nagy 1997. 49-51.

[6] A tervet Krieger Sámuel 1779-es térképe és a hozzá tartozó kézirat tartalmazza (Kogutowicz 1930. 151; Virág 2005. 170-194).

[7] *„A Balaton, melly mivel igen hosszú, Máré Hungaricum azaz Magyar Tenger nevet kapott.*" Az irodalomtörténeti kutatás ma ezt az 1775-ben napvilágot látott Kazinczy-mondatot tartja a „magyar tenger"-metafora első megfogalmazásának, amely ugyanakkor, mint erre az idézet utal, már benne volt a köztudatban és a Balatonnal kapcsolatos (latin nyelvű) szóhasználatban. A metaforát kibontó korabeli költői művekről lásd Kovács K. 2007. 9-11. Pálóczi Horváth Ádámról, illetve a Balaton világát leíró reformkori költészetről és annak hatásáról lásd Kollár 2007, Kovács E. 2007., Ács 2007. A Balatonról is érdemi útirajzot közlő külföldi utazók közül ebben az időszakban Matthias Eissl karinthiai gazdasági tanácsos (1808), Richard Bright angol orvos (1814) illetve Beudant francia geológus (1818) és John Paget, az angol orvosból lett erdélyi gazdálkodó (1839) művei juthattak el a művelt magyar közönséghez (vö. Éri 1970; Paget 1987; Vajkai 1964). A Tudományos Gyűjtemény indulása pillanatától közölt hosszabb-rövidebb cikkeket a Balatonról. Ezek közül a két legalaposabb, etnográfiai adatokban is bővelkedő tanulmány: Hrabovszky 1827 és Oláh J. 1834.

[8] Ederics, Füred, Akaly, Fönyed, Egenfölde, Csehi, Csobántz, Dörgitse, Csicsó, Enying, Csopak, Fok, Sávoly, Szamárdi, Rád, Tihany, Gomba, Hídvég, Györök (Szőlős, Meszes), Kajár, Kenese, Keresztúr, Keszthely. (Vályi 1796, 1799. 1-3; Fényes 1851. 1-2).

útirajzok közül kettő, Hrabovszky Dávidé, illetve Oláh Jánosé a – Vályi András művében még csak egyetlen helyen említett[9] – Balatonmellék tájnév definíciójára is kísérletet tett, utalva arra, hogy a köztudatban még nem egészen megszilárdult kifejezésről van szó. A Hrabovszky-leírás címe – *Néhány Levelek Balatonról, és Balaton mellyékéről* – egyértelműen jelzi, hogy az ismertetendő táj „azonosítója" maga a tó, ám ennek ellenére az útirajz szempontrendszere mégsem földrajzi jellegű. Kora szemléletének megfelelően jelentésteli és – a füredi fürdő: a Savanyúvíz, illetve Badacsony révén már hazafias színezetet nyert – „értékesnek" tartott kultúrtájat mutat be: *„A hegyesebb-kövesebb szalai rész ditsekedik a természetnek bővebb adományaival, s ugyan ezért a Balatonmellyék nevezet alatt tulajdonképpen tsak ez értődik, a somogyi sokkal alantabb... Mind ezek nagy különbséget vonnak a két partok között."* A leírás egy későbbi szakaszában még egyszer megerősíti, hogy bár a Balaton mellyéke *„a teljes partszakasz tóra dűlő környékét"* kellene jelentse a földrajzi névadás korabeli szabályai szerint, *„ezen Nemes Megyének* [vagyis Somogynak] *Balatonra dűlő része annyiszor nem jön elő ezen nevezet alatt"* (Hrabovszky 1827. 86. 102). Még egyértelműbben fogalmazott Oláh János néhány évvel később, aki *Balatonmellyéki tudósítás* címen az északi parton fekvő községekről, szélesebb értelemben véve azonban *„T. Veszprém és Zala Vármegyék"* azon részéről közölt útirajzot, amelyek *„Palota Mezővárosától Tapolcza M. városáig vezető országút és a nevezett tó között feküsznek"*. Ezt az 1878-as újraközlés alkalmával a szerkesztő azzal a megjegyzéssel egészítette ki, hogy *„a Balaton melléke Keszthelyig tart"* (Oláh J. 1834, illetve Oláh J. 1878. 73). Ezt, az akkor már bizonyára köztudomású értelmezést tükrözi Fényes Elek harminc évvel korábbi országismertetése is, amely sűrűn és magabiztosan használja a Balatonmellék kifejezést a tó északi partvidékére és annak hegyeire vonatkoztatva, amelyek *„egy magas és erdős hegysor által kapcsoltatnak össze a Bakonysággal"* (Fényes 1847. 79-81). A 19. században „balatonmellékinek" nevezett (részben a későbbi Balaton-felvidékkel azonos) táj természetes kapcsolata és kulturális egysége a Bakonnyal a kortárs leírások közül legszembetűnőbben talán Rómer Flóris kultúrtörténeti útirajzában érhető tetten, amelyben a „Bakony" Nagyvázsonyon és Mencshelyen át egészen az akali-alsóörsi Balaton-partig húzódik.[10]

Kirajzolódik tehát a folyamat, amelynek során a Balaton északi partvidékét akár szőlőbirtokosként, akár badacsonyi szüretek vendégeként, akár savanyúvízi gyógyfürdőzőként „használó" dunántúli nemesség és polgárság feltehetően spontán módon nevet adott a tájnak, amelyet a reformkori értelmiség rögzített és tovább terjesztett írásaiban. Az útirajzok, fürdői levelek és egyéb hírlapi cikkek – akár az elragadtatás, akár a kritika hangján szólaltak meg – nemcsak a Balatonmellék elnevezésen, de a tájleírás kliséin keresztül is végérvényesen a tóhoz kapcsolták ennek az északi parti területnek az identitását.

A Balatonmellék e közmegegyezésen alapuló értelmezését írta felül Jankó János 1902-ben megjelent monográfiája, amely ugyan a Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottságának több évtizedes tudományos feltáró munkájába illeszkedett, tárgyát (a Balaton körül élő parasztság néprajzának leírását) és címét (*A balatonmelléki lakosság néprajza*) Jankó saját, részben önkényes és felületes kezdeményezésének köszönhette. A néprajzi monográfiának is helyet adó tudományos könyvsorozat[11] egyes kötetei részben a lehető legszűkebben a Balaton tavára

[9] Az adat a gannaiak *„Balaton mellyéki szőleiről"* szól, tehát minden kétséget kizáróan a tó északi partjára utal (Vályi 1799 2. 12).

[10] Rómer 1860. 4., 181-190. A Bakony és Balaton-felvidék közötti határ a közfelfogásban a későbbiekben is elmosódott volt. A Balatonfelvidék kifejezést (szemben a Déli-Bakonnyal), Lóczy Lajosra, s rajta keresztül a „népfelfogásra" hivatkozva a balatoni idegenforgalmi kiadványok népszerűsítették (pl. Sziklay 1932. 48).

[11] A Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága Lóczy Lajos irányításával 1891-ben indította a kutatást. Eredményei 1897 és 1918 között 32 kötetben jelentek meg *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei*

irányuló vizsgálatokat mutattak be (pl. a Balaton hidrológiája, a Balaton jege) részben pedig a közvetlen, illetve a tágabb környékre kitekintő geológiai, éghajlati, régészeti stb. viszonyokat. Ez utóbbi esetben a szerzők (vagy a szerkesztő) leggyakrabban a „Balaton környéke" vagy a „Balaton vidéke" kifejezést használta a változó határú terület megnevezésére. A Balatonmellék kifejezés mindössze három szerzőnél fordul elő, de közülük elsőként Jankó monográfiája jelent meg.

A monográfia tárgyát adó „Balatonmellék" mint a Jankó által tervezett néprajzi kutatás bizonytalan, de mindenképpen a tó teljes partvonalát magába foglaló földrajzi kerete sajátos módon előbb született meg, mint a vizsgálandó terület tényleges bejárása és megalapozott körülhatárolása, amelyet 1893-ban kezdett meg Jankó. Tekintettel a Lóczy-féle földrajzi kutatási programra és a szűkös anyagi forrásokra, a monográfia tárgya (tehát a *„balatonmelléki lakosság"*) végül a víztükörben osztozó 50 parti község 55.000 főnyi lakossága lett, annak ellenére, hogy ezt a szűkítést maga Jankó is „néprajzilag" természetellenesnek vélte (Jankó 1902. V-VI).

A Balaton társadalmi-kulturális értelmezése szempontjából Jankó két, tudományos érvekkel alátámasztott, mégis pontatlannak bizonyult állítása lett meghatározó. A tó kulturális határ-szerepéről, illetve a déli és északi part etnográfiai képének különbségéről tett (egymással természetesen összefüggő) kijelentése axiómaként vonult végig a 20. századi néprajzi kutatásokon, és csupán az 1970-es évektől induló újabb kutatások alapján kezdett megkérdőjeleződni.[12] A vízzel kapcsolatban nem lévő, attól szinte irtózó őslakosság képe azonban bevonult az idegenforgalmi-ismeretterjesztő kiadványok szöveghagyományába is, igazolásul szolgálva a magukat „a balatoni kultúra" megteremtőinek tartó fürdőélet-fejlesztők számára.

A Jankó monográfiában – a 19. századi gyakorlattól eltérően használt – „Balaton-melléki" jelző a későbbiekben jellemzően csak a Jankóra nagymértékben támaszkodó etnográfusok és geográfusok címadásában és szóhasználatában fordult elő, bár nem következetesen.[13] A köznyelvben annak ellenére sem honosodott meg, hogy a fürdőélet-fejlesztésbe az 1860-as évektől bekapcsolódó déli part ismertté és fontossá válása mindenképpen indokolttá tette a Balaton közvetlen partvidékének valamiféle egységes megnevezését. A kiépülő intézményrendszerben, a sajtóban, az idegenforgalmi és az ismeretterjesztő kiadványokban egyaránt találkozunk a Balatonvidék és a Balatonkörnyék, elnevezésekkel, akár a partvonalra, de akár a Dunántúl középső részének egészére kiterjedő értelmezésben is[14]. Ennél szűkebb és egyre népszerűbb jelentésben kezdik azonban használni magát a „Balaton" szót mindazok, akik a fürdőfejlesztések révén a szabadidejük és rekreációjuk terepének tekintett tavat, magukat a tóparti telepeket és üdülőhelyeket értik alatta. A korábban kizárólag természeti képződményt

---

sorozatcím alatt.

[12] A tó kulturális határ szerepét ezt megelőzően csupán Domanovszky György vonta kétségbe, aki a *„népi műveltség egységét"* hangoztatva (de nem bizonyítva) helyezkedett szembe Jankóval (Domanovszky 1943. 16). A Balaton összekötő szerepéről tanúskodó adatok és vélemények többek között: Knézy 1978, Csoma 1983, Kósa 1991.

[13] Kogutowicz (1930 152-164), Vajkai (1964), Petánovics (1974), Knézy (1978) a Balaton-melléki jelzőt használják, de nem a Jankóéval azonos földrajzi területre vonatkoztatják. Domanovszky (1943) a Balaton környéki kifejezést használja, míg a Malonyai-sorozat idevágó kötete a Balaton-vidéki jelzőt. A *„kompromisszumban fogant"*, *„erőszakos"* határokkal kijelölt Balatonmellék tájfogalom tudományos közgondolkodásunkban betöltött szerepéről és az azzal kapcsolatos tudományos felelősségről lásd még Szilágyi Miklós esszéjét (Szilágyi 1982).

[14] Pl. Balatonvidéki Villamosművek Rt, Balatonvidéki Gazdasági Kör, Balatonvidék című sajtótermék, A Balatonkörnyék népművészete stb. Az elnevezések következetlen használatát jól mutatja, hogy akár egy monográfián belül is, sőt annak egy fejezetén belül is (az alcímekben) egyenértékűként szerepel a Balaton-vidék, Balaton-táj, Balaton-mellék fogalom (Tóth K. szerk. 1974).

leíró földrajzi név tehát egy merőben ellentétes, elsősorban az épített környezetre és (az infrastruktúra révén élvezhetővé tett) tömederre utaló jelentéssel egészül ki. A *„balatoni kalauz”, „balatoni idény”, „balatoni címtár”, „balatoni villatelek”, a „balatoni lélek”* stb. kifejezések mind ezt – az egyre többek élményévé váló – új jelentésárnyalatot hordozzák. A táj „belakása”, a községek fokozottabb bevonódása az idegenforgalomba, majd a 20. század utolsó harmadában az ún. „háttértelepülések” felértékelődése tovább bővíti a szó jelentéstartományát: mindazon helyszínekkel, életvilágokkal, eseményekkel, amelyek valamilyen összefüggésbe hozhatók a tóval, amely az 1960-as évektől visszavonhatatlanul és teljes kiterjedésében a turizmus szolgálatába állt.

A turizmus összefüggésrendszerében értelmezhető modern kulturális régió[15] – legalább annyira szimbolikus és konstruált, mint valóságos földrajzi táj – felé vezető jelentésváltozások erejét jelzi, hogy (bár ezek a társadalmi és szimbolikus Balaton-jelentések kifejezetten az eredeti lokalitások átformálásából táplálkoztak) a „Balaton” kifejezés végül a hagyományos népi kultúra jelenségeinek azonosítására is alkalmassá vált. Jó példa erre, hogy míg ez a Jankó-monográfia, vagy a Malonyai-kötet címválasztása esetében elképzelhetetlen lett volna, Nyék Sándor folklórgyűjtését *Balatoni népdalok* címen adta közre a Veszprém Megyei Tanács (Nyék szerk. 1982). A Balaton modern régióvá válása sok vonásában hasonlít a híres európai turisztikai régiók kialakulásához, azzal a jelentős különbséggel, hogy a turizmus itt nem járt kart karba öltve az etnográfiával – nem véletlen, hogy a régió emblémái közül a mai napig hiányzik mindennemű folklór-elem[16].

A tó turisztikai használatára, s egyúttal e használat földrajzi kisugárzására reagáltak az állam- és közigazgatás Balaton-fogalmának változásai is. 1916-tól a Balatoni Kormánybiztosság, majd 1931-től a Balatoni Intéző Bizottság hatásköre egyaránt a tó három kilométeres körzetére terjedt ki. Az 1958-ban megújult BIB ugyan hasonló nagyságú terület (40 parti község) fejlesztéséért felelt, de már korábban, így például a Balatoni Szövetség 1920-as évekbeli terveiben (8 km, 126 község)[17], sőt az 1958-as regionális terv vázlatában (74 község)[18] is ennél nagyobb sáv szerepelt balatoni érdekeltségként. A „Balaton”, a környező partvidéket is értve alatta, 1998-ban vált önálló turisztikai régióvá. A 2000-ben elfogadott Balaton Törvény pedig minden eddiginél nagyobb területet (164 község, 3780 km2) határozott meg Balatoni Kiemelt Üdülőkörzetként.[19] Az elmúlt másfél évtizedben egyre többen szorgalmazzák és támogatják e terület önálló fejlesztési-igazgatási-adatszolgáltatási egységgé válását Balaton Régió néven, a törekvés azonban nem új keletű. A Somogy, Zala és Veszprém vármegyékből kiszakítandó Balaton megye gondolata a 20. század folyamán legkülönbözőbb fórumokon megfogalmazódott

[15] Turizmus és regionalizmus kapcsolatának irodalmáról összefoglalóan lásd: Pöttler hrsg. 1994, Szijártó 2002.

[16] Jó ellenpélda Voralberg, amely nagyon hasonló történeti szakaszokon keresztül épült turisztikai régióvá, mint a Balaton: 19. század végi fürdőturizmus, majd erős modernizációs törekvések a 20. század első évtizedeiben (utak, telefonhálózat stb.), két világháború közötti időszakban propagált téli turizmus stb. Mindeközben azonban az egyik legerősebb sztereotípia, a turizmus hívószava a mai napig a mesterségesen életben tartott helyi népi kultúra, pontosabban annak elemei, például a viselet, a ház stb. (Stadelmann 1994). Hasonló példák Svájc egyes régiói és a népi kultúra kapcsolata tárgyában: Gyr 1994.

[17] lásd például a Balatoni Kalauz 1925-ös kiadását (Wlassits szerk. 1925).

[18] Holényi-Tóth 1974. 7. A Balaton-térség régióvá szerveződésének társadalmi-politikai igényét mutatja, hogy az ország első regionális rendezési terve éppen a balatoni volt 1957-58-ban (Szalóki 1986)

[19] Ez a terület közel, de nem teljesen azonos a földrajzi-vízrajzi értelemben körülhatárolt Balaton-fogalommal, amely a következő területeket fedi le: Balaton-felvidék 400 km2, Egervíz-medence 356 km2, Tapolcai-medence 200 km2, Keszthelyi-hegység 160 km2, Alsó-Zala medence 920 km2, Marcali-hát 330 km2, Nagyberek 714 km2, Keleti-Bozót km2, Boglári berek 284 km2, Dél-keleti Berkek és hátak 284 km2, Mezőföld 220 km2 (vö. Láng 1974).

már.[20] A Balaton fogalmának e regionális méretű terjeszkedése, pontosabban az erre való törekvés – hasonlóan más európai régiókhoz – kezdetektől fogva a hatalomgyakorlás céljával és technikáival kapcsolódott össze (vö. Köstlin 1994). Ezzel összefüggésben a regionalizáció folyamata csak részben spontán jellegű, s e spontaneitásában is korlátozott. A szerves egységként leírható Balaton-régió „üzemelésének" kezdettől fogva gátat szab a térséget identifikáló tevékenységek szezonális egyenetlensége, de mindenekelőtt az „energikus helyként" működő központ hiánya és a kirajzolható vonzáskörzet határainak képlékenysége (vö. Wallner 1932). E hiányosságokat a tudományos elemzések már a 20. század első felében megfogalmazták, miközben a politikai térfélen újból és újból hangot kapott az egységes Balaton vármegye gondolata.

A Balaton társadalmi fogalmának térnyerésével, regionalizálódásával függ össze a szó településnév-előtagként való szerepeltetése is, amely a vármegyéktől függetlenedő és közvetlenül a tóhoz kapcsolt közös balatoni identitás fokmérője lehet. Míg 1882-ben mindössze tizenkét, addig 1944-ben már harmincöt település viselte a Balaton előtagot. Fölvételét néhány esetben (Almádi, Arács, Lelle) a hasonló vagy azonos településnevek kiküszöbölésére született jogszabály értelmében az Országos Községi Törzskönyvbizottság kezdeményezte a 19-20. század fordulóján. Más települések kifejezetten fürdőtelep fejlesztési céllal maguk kezdeményezték az előtag felvételét 1902 és 1934 között (pl. Meszes-Györök, Szepezd, Faluszemes, Őszöd, Fokszabadi, Zamárdi). Hét község nevében viszont már jóval e kezdeményezés előtt, spontán módon és az idegenforgalomtól függetlenül, a 18-19. század folyamán kialakult és rögzült a szóhasználatban a Balaton előtag használata (Balatonfüred, Balatonkeresztúr, Balatonberény, Balatonszentgyörgy, Balatonederics, Balatonmagyaród, Balatonudvari; vö. Mikesy 2006).

A Balaton társadalmi fogalmának átértékelődésével párhuzamosan, attól természetesen nem függetlenül módosult a Balaton mint földrajzi tér értékelése. A Lóczy Lajos-féle 32 kötetes Balaton-kutatás ugyan nem teremtett szintézist a hidrológiai-geológiai-éghajlati és a társadalomtudományi kutatások Balaton-képe között, de a kisebb tájegységek meghatározásánál már fontos társadalom-földrajzi szempontokat érvényesített. Így például a Lóczy által körülhatárolt *„csopaki riviéra"* (később balatoni riviéra) néven ismertté vált mintegy húsz kilométeres északi partrészlet a földtani és kulturális jellemzők együttesének köszönheti önálló identitását, akárcsak a 30-40-es években „Abesszinia" névre keresztelt terület is Aszófő és Zánka között (Lóczy 1920. 24. Margittay 1943). A Balaton társadalmi és földrajzi térképző szerepét és az ezzel kapcsolatos fogalmi kérdéseket a legkövetkezetesebben – a tóhoz nemcsak földrajztudósként, de a vidék szülötteként és nyaralóként is kötődő, a partvidéket több ízben beutazó – Cholnoky Jenő gondolta végig. Jankóval vitatkozva, azokat a községeket is a Balaton vidékéhez sorolta, amelyek a parti *„községek területének földrajzi folytatásán feküsznek"*. A Balaton *„természeti, emberi, történelmi, gazdasági, politikai szempontok"* alapján formálódó *„földrajzi jellemképe"* Cholnoky szerint három lépcsőből épül fel: a *„Balaton partvidékéből*", az egységes földrajzi kép határáig tartó *„Balatonvidékből"* és az előbbi területekkel kapcsolatban álló centrumokat is magába foglaló *„tágabb Balatonvidékből"* (Cholnoky J. 1925.

[20] A téma nyilvános vitává elsőként a Tanácsköztársaság időszakában fejlődött, majd a két világháború között különböző változatokban többször napirendre került, többek között a helyi és az országos sajtóban. (Új Somogy, Balatoni Kurír, Budapesti Hírlap stb.) Az önálló, például Balatoni Parlament néven működő törvényhatóság, a legkülönbözőbb földrajzi kiterjedéssel és lehetséges irányító központokkal megálmodott Balaton-vármegyék mellett értelmiségi körökben megfogalmazódott az összes érdekelt szereplő kamarai szintű tömörítésének ötlete is. Bár kormányzati szereplők is több ízben felkarolták az új balatoni törvényhatóság ügyét, a vármegyék ellenállása mindvégig hatásos maradt. Részletesebben: Zákonyi F. 1978, 1988. 255. 269, Papp 2007.

256-268).
A másik végletet képviseli ezzel szemben – a földrajzot, mint a környezet (miliő) tudományát meghatározó – Kogutowicz Károly, aki a Dunántúlt és a Kisalföldet ismertető művének nyitó fejezetét sajátos és beszédes módon éppen a Balatonnak szentelte. A maga „Balaton-melléke" jellemzésében részben Jankó nyomdokain, vagyis a part mentén haladt. Részben azonban Jankóéval ellentétes tematikát képviselt, amennyiben egy rövid összefoglalást követően a községek mint fürdőhelyek leírására szorítkozott. A Balaton-mellék mint kultúrtáj értékelésének zavarát jól mutatja, hogy míg a leírás az *„erősen fejlődő"* part mellékére koncentrál, addig a mellékelt fotók – a légifelvételek kivételével – kizárólag tájképeket ábrázolnak: más tájegységekkel ellentétben itt teljességgel hiányoznak a hagyományos kultúrát reprezentáló utca- és csoportképek (Kogutowicz 1930. 152-164). Ebben az ellentmondásos ábrázolásban – amely egyéb tájaink leírásától élesen különböző szemléletet követel a szerzőktől – több előképe is van Kogutowicznak, ha nem is a geográfusok körében. Eötvös Károly, aki az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben című sorozat dunántúli kötetében a Veszprém, Zala megyék és az önálló Balaton-fejezet szerzője volt, ugyanezt a technikát alkalmazta a szerinte *„fölfedezett tájnak"* tekinthető Balaton-part bemutatásra. Az illusztrációként szolgáló metszetek – eltérően a Dunántúl egyéb tájait illusztráló képanyagtól – néptelen vadregényes tájrészleteket ábrázolnak, s az egyetlen kép, amelyen a környezetével együtt élő ember felbukkan, a siófoki strandot ábrázolja (Eötvös 1896c).
Az Eötvösnél és (talán Kogutowicznál is) még ösztönösen alkalmazott, látszólag ellentmondásos tájleíró és -értelmező szempont az 1960-as években kimunkált forradalmian új földrajzi irányzat, az ún. tájértékelés keretében bukkant majd fel újra, és hozott elméletileg-módszertanilag megalapozott új felfogást a Balaton esetében. Az ötvenes évek – a földrajzot természeti tényezők elemzésére szűkítő – uralkodó irányzatával szembeforduló Marosi Sándor és Szilárd Jenő a *„célirányos, komplex, regionális földrajzi környezetkutatás"* programja keretében készített átfogó tanulmányt a Balaton-menti tájtípusokról, azok ökológiai potenciáljáról (Marosi-Szilárd 1975). A szerzők a vizsgálatba vont 990 négyzetkilométernyi balatoni táj tagoltságát oly mértékűnek találták, hogy a kilenc formaegyüttesből álló rendszer esetében egyetlen *„homogenizáló természeti tényezőt"* találtak: magát a 600 négyzetkilométernyi tavat. Mégis lehetségesnek tartották a szakirodalomban (és a köztudatban) *„idegenforgalmi-üdülő körzetként önálló egységnek"* tekintett Balaton *„önálló komplex földrajzi tájként"* való tárgyalását (Marosi-Szilárd 1975. 440), s ezzel lényegében a zavaros társadalmi-politikai-földrajzi Balaton-fogalmak szintézisére tettek kísérletet.
A Balaton térben és időben változó fogalmának e letisztulása a közgondolkodás számára megnyugtatóan fedi el a kultúratudományok által korábban megfogalmazott, illetve az általam felvetendő problémákat. A Balaton kulturális határszerepe, illetve a partvidék hagyományos kultúrájának – a Jankó-monográfia óta sokkal részletesebben feltárt – tagoltsága megerősíteni látszik a tényt, hogy a Balaton környezete önálló kulturális-gazdasági régió-szerepkörét kizárólag az idegenforgalom homogenizáló erejének köszönheti. Ez a látszat szorosan összefügg Jankó Jánosnak a balatoni nép szárazföldi természetét valló elméletével, amelyet azonban a part menti települések víz- és tájhasználatára vonatkozó adatok fölsorakoztatásával alaposan árnyalni kívánok. E két kérdéskör kifejtésére a 3. és 5. fejezetekben kerül sor.
Értekezésem címében „a Balaton térsége" kifejezés a fenti – történetileg meghatározott – Balaton-fogalmaktól való elhatárolódás célját szolgálja. A vizsgálatba bevont terület ugyanis ezek egyikével sem azonos, bár legközelebb a Jankó-féle Balatonmellék fogalomhoz áll, amennyiben adataim többsége a közvetlen part menti településről származik. Mivel azonban

mind Jankó fogalomválasztása, mind annak tartalma az értekezésben meghaladni kívánt etnográfiai örökség elemei közé tartozik, ezzel a kifejezéssel nem kívántam élni.

Fürdőkultúra, idegenforgalom, turizmus

A Balaton térségének rekreációs célú használatát annak szereplői, illetve a róla tudósító források a különböző korszakokban más-más néven említik. Ehhez a változó fogalomhasználathoz a jelenséget elemző társadalomtudományos vizsgálatok is alkalmazkodnak. A korabeli forrásokra nagyban támaszkodva értekezésem is ezt a gyakorlatot követi, így egyaránt használom az egymással korántsem azonos jelentésárnyalatú, ám szerkezetében, funkciójában és hatásaiban lényegében ugyanarra a jelenségre utaló fürdőkultúra, illetve fürdőélet, idegenforgalom és turizmus kifejezéseket.
A fürdőélet kifejezés a 18-19. században virágzó, egészségügyi és társadalmi célokat egyaránt szolgáló gyógyfürdő-kultúra jelenségeire vonatkozik. A „fürdő" balatoni változatai eleinte az európai gyógy- és tengeri fürdők elvárásaihoz igazodtak: biztosították az ásványi tartalmú gyógyvizek fogyasztását, az abban való fürdőzést és az ehhez szükséges létesítmények összességét. E fürdő-szolgáltatásoknak egyik eleme lett 1822-től a hideg fürdő, azaz maga a balatoni fürdőzés, amely a 19-20. század fordulóján születő új fürdőtelepeknek már majdnem kizárólagos vonzereje volt. Ennek ellenére a közép-európai gyógyfürdők világa, azaz maga a fürdőélet, annak jellegzetes intézményei és nyelvi környezete[21] a második világháború végéig jellemezte a balatoni fürdőhelyeket.
Némileg más jelentésárnyalattal bír a fürdőkultúra kifejezés, amely a tudatos, programszerűen meghirdetett fürdőfejlesztések hívószava lett, főként a balatoni fürdőegyesületek és a Balatoni Szövetség színre lépésétől (1904) kezdve. A kifejezés tehát, ellentétben a fürdőélettel, kevésbé leíró, inkább normatív jellegű. Holdudvarában ott találjuk a fürdőéletnek a helyi kultúrával szemben megfogalmazott értékeit, azt a kultúrharcot, amely a városi-nagyvárosi és a hagyományos balatoni életvilágok találkozásának feszültségmezőjében alakult ki. Ezt a jelenséget részletesen a 6. fejezetben elemzem.
A fürdőkultúrával szemben álló, ellentétes jelentéstartalmú jelenségeket fed le az értekezésben használt „lokális kultúra", illetve „hagyományos kultúra" kifejezés. Ez értelmezésemben a Balaton turisztikai célú felfedezése előtti, illetve azzal párhuzamosan tovább élő kulturális jelenségek összességét takarja: azaz a vizsgált községekben élő őslakosság alapvetően mezőgazdaságra (szőlő- és gabonatermesztésre, illetve állattartásra) valamint a halászatra[22] épülő gazdálkodását, népi (paraszti, illetve kisnemesi) tárgyi és szellemi kultúráját és (az értekezés témája szempontjából kiemelt fontosságú) térhasználatát, amely a tó és a tópart – a fürdőéletétől alapvetően különböző szerkezetű – használatát is magában foglalja. A

[21] A balatoni nyaralótelepek fürdőhelyi szolgáltatásai a gyógyításra és a civilizáció jelenlétére utaló fogalomhálóba rendeződtek, amelyek a sajtóban és a „balatoni" nyelvi közegben is meghonosodtak: fürdőegyesület, fürdőigazgató, fürdővállalkozó, fürdőtelep, fürdőház, szabadfürdő, fürdőkápolna, fürdőlelkész, fürdőorvos, fürdővonat, fürdőkaszinó, világfürdő, fürdőstílus stb.

[22] A halászat mint az őslakosság életformájának része a vizsgált korszakokban nem ugyanazokat a jelenségeket takarja. A céhes halászat korszakában az őslakosok egy részének főfoglalkozása volt, míg a nagybérleti halászat időszakától kezdve a nagybani halászatba az őslakosok egyre korlátozottabb számban és csak mint alkalmazottak kapcsolódtak be. A halászat (orvhalászat) jelentősége azonban az életformában, a táplálkozásban és kiegészítő jövedelemforrásként a vizsgált időszak végéig fennmaradt a lakosság körében, miközben sporthorgászat formájában részben a nyaralóközönség gyakorlatává is vált. Ezt a jelenséget részletesebben az 5. fejezetben tárgyalom.

„hagyományos kultúra” mint jelenségek halmaza maga is változó tartalmú a vizsgált időszakban. Alapvető pillérei, így a szőlőtermesztés és a halászat az idegenforgalom megjelenésétől függetlenül is (több ízben) megrendültek, ám elemei tovább éltek. Ugyanakkor befogadta a fürdőkultúrával együtt járó változások számos elemét a szobakiadástól kezdve a fagylaltozásig, anélkül azonban, hogy szerkezete, mentalitása alapjaiban változott volna meg. Ez a változás, azaz a lokális társadalom kultúraváltása a vizsgált időszakot követően, az 1970-es években következett be.

A Balatonnal kapcsolatban a 20. század első évtizedeiben egyre sűrűbben használt német eredetű[23] idegenforgalom kifejezés magában foglalja a fürdőélettel kapcsolatos jelenségeket, ugyanakkor tágabb perspektívából definiálja a Balaton térségében zajló változásokat. A tóparti gyógyulás és nyaralás, a telek- és villatulajdonossá válás ebben az összefüggésben nem csupán egy szűk polgári réteg életvitelével kapcsolatos „magánügy”, hanem nemzetgazdasági tényező is. Az anyaközségek, fürdőtelepek és fürdőegyesületek érdekein túlmutató, intézményesült és elsősorban számszerűsíthető eredményeket célzó idegenforgalmi ipar a trianoni döntést követően épült ki Magyarországon. A hazai és külföldi közönséget egyaránt megcélzó propagandának Budapest, Mezőkövesd, Hortobágy stb. mellett csak egyik, bár fontos eleme volt a Balaton reklámozása.

Az idegenforgalom kifejezés használata a Balaton esetében gyakorta váltott ki ellenérzést a tó szerelmeseiből, az elkötelezett fürdőfejlesztőkből. Egyrészt azért, mert a forgalomról készített statisztikákba ők maguk – mint villa- vagy panziótulajdonosok, illetve vendégeik – is beleszámítottak, s bár éppen a helyi lakosság nézőpontjából valóban „idegenek” voltak, magukat korántsem tekintették annak. Másrészt marketing szempontból is többen kifogásolták (pl. a sajtóban) a kifejezést, amely rossz fényben tünteti fel a vendégszerető balatoni népet, mintha az valójában nem vendégként, hanem idegenként tekintetne az idelátogatókra. Az idegenforgalomhoz mint jelenséghez és mint kifejezéshez való viszonyulásban tehát a 20. század első felének komoly téttel bíró változása sejlik fel: a Balaton-térség patriarchális nyaralói kultúrája mellett teret nyert a profitra építő professzionális idegenforgalom, amelyet állami intézményrendszer és szabályozás is támogatott.[24]

Némileg más összefüggésben vonja kritika alá és állítja szembe a „turizmussal” az „idegenforgalom” kifejezést a jelenséget vizsgáló társadalomtudományos kutatás, mégpedig az „idegenforgalom” etnocentrikus jelentésárnyalata miatt. Ennek ellenére a turizmusantropológia hazai kibontakozásakor a két fogalmat még párhuzamosan használták a szerzők (pl. Fejős szerk. 1984). Indokolt ez főként a jelenség történeti összefüggéseit vizsgálva, hiszen a modern „turizmus” születésekor, a 20. század elején még az „idegenforgalom” volt a jelenségeket leíró kizárólagos kortárs fogalom.

Maga a „turizmus” kifejezés a Balaton idegenforgalmára vonatkozóan az 1930-as években jelent meg a „turistáskodás” szóval együtt, annak szinonímiájaként, elsősorban 'hegymászás,

[23] A német nyelvben a 19. században a Fremdenverkehr fogalommal párhuzamosan használták a jelenség mesterséges hatásait még jobban kihangsúlyozó Fremdenindustrie, azaz „idegenipar” kifejezést is, amely a magyar nyelvben nem honosodott meg, bár „turizmusipar” formájában az 1990-es években mégis megjelent a magyar szóhasználatban is. Reinhard Johler osztrák kultúrantropológus tanulmánya szerint a kifejezés metamorfózisa a jelenségben bekövetkezett hangsúlyeltolódást követi: míg az idegenipar az ember alkalmazkodását hangsúlyozza, addig az idegenforgalom a tájét (Johler 1994).

[24] Az idegenforgalom kifejezés magyarítása értelmiségi mozgalomként indult, majd az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal is magáévá tette. A „vendégforgalom” szó használata mellett többek között a balatoni sajtóban is fogalmazódtak meg érvek. Például *„Magyar falusi népünk az idegentől, a jöttmenttől, ösztönszerűen idegenkedik, a vendéget azonban, ha megösmerte, tejbe-vajba fürészti”* (*Madarassy 1941a*).

kirándulás, túrázás' jelentésben. Jellemző, hogy a szabadidő eltöltésének ez a formája a Balaton térségében évtizedekig háttérbe szorult a tavi fürdőzéssel szemben, amit jól mutat, hogy a Magyar Turista Egyesület területi csoportjai közül az úgynevezett *„balatoni osztály”* az utolsók között, csak a harmincas években alakult meg. A „turizmus” e korai jelenségei a Balaton térségében elsősorban a Badacsony és a Balaton-felvidéki magaslatok megmászására és az ehhez szükséges infrastruktúra kialakítására korlátozódott (turistajelzések, térképek, kilátók, turistaházak).

Értekezésemben azonban a „turizmus” fogalmát nem ebben a szűk történeti jelentésében használom, hanem annak a komplex társadalmi-kulturális gyakorlatnak a tudományos leírására és értelmezésére, amelybe az általam vizsgált jelenségek is tartoznak a térség felfedezésétől nyaralás céljára való átalakításán keresztül az ezzel járó konfliktusokig és kölcsönhatásokig. Mint ahogyan arra a turizmusantropológiai kutatások rámutatnak, a tér-idő-idegenség hármas fogalomrendszeréből épülő „turizmus”-fogalom szélesebb és általánosabb társadalmi-kulturális folyamatokból táplálkozik és ugyanakkor segíti azok megértését, mint amelyeket az úgynevezett idegenforgalmi ipar, mint a gazdaság és a társadalom egy speciális alrendszere, lefedni képes (Szijártó 2003. 9).

A turizmusantropológia kísérletei a „turizmus” definiálására, s egyúttal leválasztására a korábbi formailag hasonló történeti, illetve kortárs jelenségekről („utazás”), felbátorítanak arra, hogy a balatoni „nyaralások” egészen korai formáit a turizmus fogalmával írjam le. A korabeli források tanúsága szerint, a füredi gyógyfürdőn időzés jelensége, majd a panziókban-parasztszobákban nyaralás egyaránt mutatja a turizmus legfontosabb jellemzőit, amelyet a következő fogalmakkal azonosít a kutatás: különleges időtöltés, szabadidő, sztereotípiák, menekülés a mindennapok elől, szabadidő-ipar által előállított minták fogyasztása, az otthoni („valódi”) identitás és közösség hiánya, a mindennapok rendjének megtörése térben és időben, szakrális (szimbolikus) és ritualizált viselkedésformák stb. (vö. Fejős szerk. 1984). Ugyancsak a turizmusantropológiai elméletek és esettanulmányok adnak biztatást ahhoz, hogy a saját balatoni nyaralóval rendelkezők jelenlétét is a turizmus fogalma alá soroljam. Ugyan mindig ugyanoda térnek vissza nyaralni, ám ez mindannyiszor az otthon elhagyásával jár. A második otthonban másféle viselkedésszabályok érvényesülnek, ugyanakkor a „hely” is egy kicsit mindig idegen: évről-évre változik. Az elemzett források szerint a balatoni nyaralótulajdonos minden nehézség nélkül azonosítható turistaként, amennyiben utazik, hogy ne legyen otthon, de ott, ahol nincs otthon, muszáj arra támaszkodnia, ami „otthonos” (vö. Biczó 2011). A turizmus „helyválasztási gyakorlata” – választás, döntés valami mellet és elhatárolódás valamitől – nemcsak jellemzi e villatulajdonosokat, hanem döntően meg is határozza kulturális kapcsolataikat és konfliktusaikat. Ugyanakkor éppen a balatoni terek használóinak e speciális rétegét jellemezhetjük a szakirodalomban szintén részletesen tárgyalt „ellenturista” fogalmával is[25].

Maga a társadalomtudományos turizmus-fogalom és a turizmus-elméletek általában a modern korra, a turizmusantropológiai kutatások mindenkori jelenére vonatkoznak, így kiterjesztésük más történeti időszakokra önkényesnek tűnhet. Értekezésem – majdnem másfél évszázadot átfogó – tárgyának tudományos megragadására mégis a turizmusantropológiai kutatások fogalomkészlete tűnik egyedül érvényesnek. Ennek indoklása a 1.4. fejezetben kap helyet.

[25]A hazai turizmustanulmányokban az ellenturista kategóriája legmarkánsabban a Káli-medencével kapcsolatos elemzésekben (Szijártó 2003. 28), illetve az ökoturizmus jellemzésében merül fel.

Őslakosság, állandó lakosság

Az értekezés tárgyául szolgáló kulturális kölcsönhatások alapvetően a turizmus két – önmagában is rétegzett és összetett – szereplője: az őslakosság és nyaralónépesség között zajlanak. Ezek a balatoni, illetve lokális társadalmat alkotó „szereplők" a balatoni turizmus egésze szempontjából is definiálhatók általános kategóriaként (hiszen a vizsgált kölcsönhatások egy része ezen a szinten történik), ugyanakkor megragadhatók helyi (települési) szinten is mint valódi közösségeket alkotó társadalmi formációk.

Az „őslakosság" fogalom értekezésemben a fürdőkultúra első jelenségeinek[26] felbukkanásakor a parti településen vagy külterületi lakott helyen élő, a Balatont és a parti területeket birtokló és/vagy azt hagyományos módon használó népességet jelenti. Az őslakosság ebben az értelmezésben csak részben azonos a törzsökös lakossággal, vagyis azokkal a családokkal, amelyek helyben vészelték át a török megszállást, vagy azt követően, a 18. század elején költöztek a Balaton-partra.[27] Az időközben bekövetkezett népességmozgások figyelembevételével számított őslakosságot az 1890. évi népszámlálás adatai alapján 55.000 főre tehetjük (Jankó 1902. 105-114).

Fentiek értelmében nem tekintem őslakosnak a fürdőtelepek (Földvár, Fenyves, Akarattya stb.) első állandó lakosait, akik magukat – saját településtörténeti logikájuknak megfelelően – joggal említik „őslakosként" visszaemlékezések vagy interjúk során. Ők – ellentétben a később községgé szerveződő szőlőhegyek pl. Révfülöp vagy Fonyód vincellér és halász lakóival –, ha nem is feltétlenül nyaralóként, hanem például őket kiszolgáló szolgáltatóként, lényegében már a turizmus farvizén érkeztek a térségbe, az általam „letelepedő új állandó lakosságnak" nevezett kategória részeként. Statisztikai értelemben azonban természetesen nem különböztethetők meg az őslakosságtól, a népszámlálási összesítésekben e két csoport tagjai (mint valamely balatoni községben állandó lakhellyel rendelkező lakosok) együttesen adják a 20. században meredeken emelkedő állandó lakosság-számot.[28]

Szintén nem tekintem őslakosnak a nagybirtokok tulajdonosait (pl. gróf Zichy Bélát vagy gróf Széchenyi Imrét) és a térséghez szintén birtokosként, például szőlőtulajdonosként vagy rokoni szálakkal kötődő, a közeli nagyobb városokban élő értelmiségieket (pl. Eötvös Károlyt, Óvári Ferencet vagy Kozma Andort). Ez utóbbi értelmiségi csoport magukat *„ősbalatoninak"* nevező tagjai sok tekintetben alkottak átmenetet a helyiek és a turisták között, ez utóbbiakat alkalmasint éppúgy idegennek érzékelve, mint az őslakosok (vö. Kozma 1921). Viszonyuk a Balatonhoz két ponton tér el lényegesen az őslakosokétól. Egyrészt nem élnek a tó partján állandó jelleggel és így nem hagyományos használói a tereknek. Másrészt mint a Balaton

[26]Ez az időpont nagyon különböző az egyes községek esetében. A korai példák (Füred, Keszthely) után a települések zömében 1880 és 1910 között jelentek meg az első nyaralók, alakultak meg az első fürdőegyesületek, de van példa olyan községre is, ahol csak az 1930-as évektől beszélhetünk a fürdőélet valamiféle jeleiről. A községek fürdőéletbe való bekapcsolódásának időpontját az 1. számú melléklet tartalmazza.

[27]Az 1720 és 1890 között bekövetkezett demográfiai változásokat, köztük a jelentős népességmozgásokat, valamint községenként az ősi és újabban beköltözött családokat Jankó János mutatja be (Jankó 1902. 90-161). Jankó 18. századi számításainak kritikai felülvizsgálata (Márkusné 2009) az értekezésünk szempontjából figyelembe veendő 19. század végi őslakosságszámot nem érinti.

[28] A fürdőtelepek lakosságának ez a rétege az alapítás utáni második-harmadik generáció felfogásában, de önértelmezése szerint is a telep „bennszülött" lakossága. A fogalom egyaránt kiterjed az alapító nyaralók azóta állandó lakossá vált leszármazottaira és a telep kiszolgáló személyzetének utódaira, e két csoport egykori társadalmi státusza mára összemosódik. Mint azt érzékeny megfigyelések igazolják, általános jelenség, hogy ezek az állandó lakosok, egyfajta lenézéssel kezelik a nyaralónépességet (vö. pl. Tüskés 1998. 63). Elkülönülésük, s egyben különös hasonulásuk az őslakossághoz abban is megmutatkozik, hogy ritkábban vagy egyáltalán nem fürdenek a Balatonban.

fejlesztői, illetve szerelmesei olyan – a térséget értelmező – státuszba kerültek, amely éppen a turizmus szereplőinek sajátja. Mind a turizmus szereplőitől, mind pedig az őslakosoktól élesen megkülönböztette őket az anyagi érdekeltség hiánya: ők alkotják talán az egyetlen társadalmi csoportot a térségben, amely semmilyen formában nem húzott hasznot a turizmusból.
A fürdőélet következtében a térségre erős figyelem irányult, amely szükségessé tette az itt őshonos népesség valamiféle megnevezését a közéleti szereplők, nyaralók, illetve a sajtó részéről. Leggyakrabban a *„nép”,* a *„balatoni nép”* kifejezéssel találkozunk, de előfordul a *„bennszülött”*, illetve *„bennlakó”* mint az *„ősközség”*, *„őstelepülés”* lakója is. (pl. Riegler 1911; Lipták 1969; Virág 1997) vagy az *„autochton lakosság”* (pl. Margittay 1943) kifejezés is, amelyek jól láthatóan az új népességtől való megkülönböztetés igényével léptek föl. Ennél erősebb, szinte már ideologikus jelentést hordoz a publicisztikákban elvétve használt *„őslakosság”* kifejezés mint a Balaton meghódítását Amerika felfedezésével azonosító metafora része. Ebben a metaforában a balatoni fürdőzőket az Amerika földjén kikötő *„fehérarcú hódítókhoz”,* a telepek születését az *„amerikás lendülettel”* épült Újvilághoz hasonlítják a szerzők, míg a nyaralóéletet egyenesen *„inváziónak”,* s ennek megfelelően a tó közvetlen környékét *„ősállapotnak”* minősítik (*r.i. 1902*; Rákosi 1921; Keresztúry 1960. 33).

A Balaton-térség új népessége: nyaralók, villatulajdonosok, letelepedők

A turizmussal a térségbe érkezett és érkező, összefoglalóan gyakorta egyszerűen csak „nyaralóként” meghatározott szereplők – a turizmusban, s az ezzel járó kölcsönhatásokban betöltött szerepüket tekintve – korántsem alkotnak egységes tömböt. Egyes korabeli források, így például a vármegyének küldendő korai statisztikák is megkülönböztetik már a századfordulótól az *„állandó vendég”* és az *„ideiglenes vendég”* kategóriáját, ám még ez a különbségtétel is csupán leegyszerűsítése a Balaton felfedezésével előállt helyzetnek. Az egyes szereplők, nyaralótípusok pontos definiálását nehezíti a térség rendkívüli társadalmi mobilitása, a csoportok közötti határok elmosódása, átjárhatósága.
A turisták első típusa a klasszikus 19. századi fürdővendég, a néhány hétre vagy egész szezonra a füredi Savanyúvízre, majd a többi fürdőhelyre érkező nemesember vagy polgár volt. A térséggel kialakított viszonyt tekintve azonban a vizsgált időszak második-harmadik korszakára már e fürdővendégek is legalább két kategóriába sorolhatók: az alkalmi és a visszatérő nyaralókra. Természetesen a két kategória csak évek-évtizedek távlatában válik el egymástól. Mindkét típus a vizsgált időszakban mindvégig jelen volt a térségben, sőt, statisztikai értelemben a nyaralók zömét alkotta. Ezek a nyaralók jellemzően szállodában, panzióban vagy magánházaknál béreltek szobát és fogyasztói, de nem formálói voltak a turisztikai szolgáltatásoknak. Részt vettek például a *„vigalmi eseményeken”* vagy az ötvenes évektől a szálloda ismerkedési és búcsúestjein és felkeresték a számukra ajánlott kirándulási célpontokat, de nem vásároltak ingatlant és nem léptek be a helyi fürdőegyesületbe.
A 20. század első felében gyakorta használták a turisták e csoportjaira a *„futóvendég”*, illetve az *„átutazó”* kifejezést. A „futó” jelző ugyan markánsan megkülönbözteti őket a villatulajdonos *„állandó nyaralóktól”*, de a Balatonhoz való viszony tekintetében csak a valódi alkalmi nyaralók jellemzésére alkalmas. Ők azok, akik számára a Balaton csupán a felkeresett közép-európai gyógyfürdők egyike vagy egy nyaralóhely a többi hazai, de inkább külföldi célpont közül. Megnevezésükre a „szállóvendég” vagy az 1950-es évektől a „fizetővendég”

kifejezéseket is használják.[29] Statisztikailag ugyanakkor ide, vagyis az alkalmi nyaralók közé számítódtak azok a nem ingatlantulajdonos, de visszatérő nyaralók is, akik évről-évre újra megjelentek a Balatonnál, és nem ritkán az egész szezont itt töltötték. Ez a nyaralási gyakorlat erős kötődést alakított ki valamely fürdőhelyhez[30], vagy több fürdőhely látogatásán keresztül a Balaton mint alternatív életforma egészéhez. Akár ugyanabban a polgárházban bérelt egy család több szezonon, esetleg évtizeden keresztül szobát, akár több penzió, nyaralóhely végiglátogatása volt a jellemző gyakorlat, ezek a visszatérő balatoni nyaralók sok esetben váltak végül maguk is villa- illetve nyaralótulajdonosokká.[31]

A balatoni turizmus bonyolult másfélszázados történetének kulcsszereplői a nyaralótulajdonosok: a Balaton térségében telket, illetve épületet vásárló személyek, akiknek állandó lakhelye a Balatontól távol(abb), jellemzően valamely dunántúli nagyvárosban vagy a fővárosban volt. A nyaralóépületek egy része ugyan az 1930-as évektől egyre silányabb minőségben készült, stílusát és társadalmi státuszjelző szerepét tekintve mégis zömmel a villa típusba sorolható, ezért értekezésemben gyakorta használom a kortárs szövegekből is ismert *„villatulajdonos”* kifejezést. (A villának semmiképpen sem nevezhető hétvégi ház, bungallow építés korszaka a vizsgált időszakon kívül esik.[32])

E villatulajdonosok jelenléte a tájban több vonásban is megegyezik a visszatérő nyaralókéval.

---

[29] Természetesen ez a csoport is nyitott a Balatonhoz szorosabban kötődő nyaralási gyakorlat irányában. Korántsem egyedülálló példa Blaha Lujzáé, aki különböző külföldi és hazai fürdők látogatójából lett rendszeres balatoni nyaralóvá, majd villatulajdonossá. 1903-ban vásárolt villáját eleve úgy rendezte be, hogy majdan állandó otthona lehessen (Csillag szerk. 1987).

[30] Ismert példa Bizay Mihályé, a „nemzet bárójáé” (1791-1884), aki több mint ötven éven keresztül töltötte minden nyarát Füreden különböző szállodákban. (Némethné 2008a). A 19. században évtizedeket Füreden nyaraló név szerint is ismert hat fürdővendég közül a nyaralási rekordot Halász Bálint dunántúli földbirtokos vezette, aki 57 évig járt Füredre. (Jalsovits 1878. 40). Szintén 60 évig nyaralt Füreden a Tihanyi Apátság vendégeként Roboz István, a Somogy című lap alapító-szerkesztője, számtalan fürdőlevél szerzője (vö. Lukács 1944. 12). Péter András szeghalmi földbirtokos 1872-től, 32 éves korától kezdve minden nyáron hat hetet töltött el szintén Füreden, ahol mély baráti kapcsolatokat épített ki a helyi gazdálkodókkal, sőt a helyi református gyermekek számára iskolai alapítványt is tett. (Katona 2003).

[31] Ez utóbbi státuszváltásra jó példa Blaha Lujza, Rónay György vagy Németh László esete. Nem véletlen, hogy éppen Németh Lászlótól származnak a *„tájhaza” és „tájpolgár”* minősítések, amelyek a Balaton egészével való intellektuális kapcsolat meghatározását szolgálták: *„kis haza a nagy hazán belül”*. Németh László öt évesen egy hónapot Aligán nyaralt, diákként csoportos kirándulás keretében keresett fel több fürdőhelyet. Házas emberként nyaralt Balatonberényben és Révfülöpön egyaránt, majd a családi fészek a kenesei Székesfővárosi Üdülőtelep lett, ahol*„tisztességes mérnökök, néprajzkutatók”* között pihenhetett az író. A szárszói konferenciát mégis felesége családjának földvári panziójából kereste fel, s nem sokkal később ugyanitt bujkált a katonaszökevény Illyés Gyulával együtt. Végül a háború után Borsos Miklós hívására Tihanyban (Sajkodon) telepedett le (vö. Németh L. 1963. 603; Tüskés 2001). Rónay György író, irodalomtörténész (1913-1978) szintén kamaszkorában lett a Balaton szerelmese. Több helyütt is nyaralt, majd 1941-től saját nyaralójában Szárszón töltött minden nyarat. Vasvári 2003. Rendszeres erdélyi, majd Trianon után évtizedes kényszerű balatoni nyaralások után lett telektulajdonos 1929-ben a tihanyi Alsókopaszhegyen a Kozmutza-család, majd a nyaralót öröklő Kozmutza Flóra révén Illyés Gyula is. (Bodosi 1980. 7-8). A hasonló példák sokaságát áttekintve kijelenthető, hogy a telek-, illetve nyaralóvásárlásnak szinte kötelező előzménye volt egyszeri vagy rendszeres balatoni nyaralás bérelt szobában, panzióban, szállóban. Ennek hiánya spekulációs vagy befektetési célú telekszerzésre utal, s ez esetben a vásárló nem is maradt tartósan a térség idegenforgalmának szereplője. A fordított irányú státuszváltás, azaz az állandó lakosból nyaralóvá válás az 1970-80-as évektől vált csak tömegessé a Balaton-parton, a vizsgált korszakban erre kevesebb példát találunk, például a második világháború után kényszerből állandó lakossá, majd nyaralóvá válókét vagy Tüskés Tibor íróét, aki a szántódi vasúti őrházban született, de hat éves kora után már csak nyaralóként kötődött a térséghez (fonyódligeti szobabérlés, majd saját nyaraló építése Fenyvesen) (Tüskés 1998).

[32] Tény azonban, hogy a „villa” kifejezés eredeti jelentéstartalma sokat módosult az 1920-30-as évek szóhasználatában és ingatlanhirdetéseiben, az építkezések és a nyaralás tömegessé válásával. Kritikus véleményekszerint klasszikus értelemben vett villák ebben az időszakban már nem is épültek, csupán *„talmi és nevetséges neobarokk”* torzszülemények: *„egy szoba-konyhás vityillók tömege bádogtornyokkal, loggiákkal, címert utánzó díszekkel”* (Keresztúry 1960. 26), ez azonban – a létező, eredményeit tekintve nyomokban még ma is látható tendencia ellenére – nyilvánvalóan túlzás.

Az évek során formálódó tájismeret és tájhasználat, a tóhoz, környékéhez és lakóihoz való érzelmi és értelmező viszony, azaz összességében a Balaton-térségéhez mint „második otthonhoz" kapcsolt identitás közös vonása e két csoportnak, míg sem az alkalmi nyaralókra, sem az őslakosságra nem jellemző. A visszatérő és az ingatlantulajdonos nyaralócsoportok közül azonban – éppen az őslakosságnak a turizmus rendszerébe való illeszkedése szempontjából – egyértelműen az ingatlantulajdonosok játsszák a meghatározóbb szerepet.

A villatulajdonos nyaralóknak ez a különleges szerepe három fő vonással jellemezhető. Mindenekelőtt a balatoni identitás szilárdságával, amely a birtok tulajdonjogából és ennek körülményeiből ered. Minden fürdőtelepen megtalálhatók azok a családok, akik a környék első nyaralóiként és villaépítőiként különleges szerepet vívtak ki maguknak. Önmeghatározásuk szerint ők az *„ősfürdőzők", „ősvillatulajdonosok", „ősakaráttyások", „ősbélatelepesek", „őshonos nyaralók" „fürdőtelep-alapítók"* stb. A fogalom tartalma nyaralóhelyenként változik: jelentheti a fürdőtelep alapítóit, de akár az őket megelőző „felfedezőket" is, azaz az intézményesített fürdőélet előtti *„őskorban"*, általában a környékből érkező „spontán" fürdőzőket is.[33] Leszármazottaik, szerencsés esetben[34] a negyedik-hatodik generáció tagjai ma is ugyanott nyaralnak, ahol őseik. E családok saját értékelésükben, de a fürdőtelepek – a falvakéról leválasztott – helytörténeti logikája szerint is e telepek „őslakói", státuszuk tehát a falvak őslakóiéival azonosnak tekinthető. Ez a státusz azonban kisugárzott a villatulajdonosok társadalmának egészére, hiszen az „ősfürdőzők" által alapított fürdőegyesületek az egész telep és általában a fürdőélet (tehát az alkalmi nyaralók) érdekeit is képviselték egészen 1948-ban történt feloszlatásukig. Az egyesületeken és más fórumokon keresztül az ingatlantulajdonosok (lakcím-nyilvántartási szempontból megközelítve: ideiglenes lakosok) jogot formáltak az általuk megszerzett terület, annak környezete és a Balaton használatára és átalakítására, amely gyakran vezetett konfliktusokhoz a helyi lakossággal.

További fontos vonása volt a nyaralók e csoportjának, hogy nem tekintették magukat fürdővendégeknek. Konfliktusaik, panaszaik visszatérő fordulata volt, hogy ők nyaralnak *„a legdrágábban"* a Balatonon[35], hiszen folyamatos anyagi áldozatokat hoznak a fürdőélet fenntartása érdekében. Befektetéseik valóban nem korlátozódtak a saját telek és villa megszerzésére és fenntartására: ha másképp nem, a fürdőegyesületi tagdíj és az üdülőhelyi díj fizetésén keresztül többségük valóban hozzájárult a helyi infrastruktúra fejlesztéséhez is. Sokan azonban ezen túl is hoztak áldozatokat a körülmények javítása érdekében.[36] A befektetői státusz azonban még ennél többet is jelenthetett. A villák egy részét ugyanis rendszeresen kiadták, s

[33] A két csoport nem azonos egymással, bár a személyek között lehetnek átfedések. Fonyód *„őskorának"* hősei voltak pl. az 1880-as években már a 103. sz. őrház környékén fürdőző, uzsonnázó lengyeltóti kirándulók. Közülük néhányan villatulajdonossá is váltak, de az „ősbélatelepesek" körét budapesti és egyéb nagyvárosokból érkező villatelep-alapítók alkották (vö. *Berzsenyi 1943*).

[34] A tulajdonjog folytonossága, tekintettel a 20. század történelmi fordulataira nem evidencia. A szerényebb, középpolgári nyaralótelepeken gyakori a negyedik-ötödik generáció jelenléte. (Az 1937-ben Földváron nyaralót építő Szabó-család leszármazottai közül például ma 7 gyermek, 12 unoka, 23 dédunoka nyaral.) Ezzel szemben a legelőkelőbbnek számító fürdőhelyeken, így Bélatelepen és Földváron már sokkal ritkább ez a fajta folytonosság. A Bélatelepen 1894-ben kiparcellázott 29 villatelek mindegyikét államosították a második világháború után, s a tulajdonjogot visszaszerezni csupán egyetlen családnak sikerült, így ma az „ősbélatelepesek" közül csak a Szigethy-Gyula család leszármazottai nyaralnak itt (vö. Szentkláray 2004).

[35] Tipikus például a Füredi Fürdőegyesület kérelme, amely ezzel a hivatkozással javasolta több ízben a villatulajdonosok számára a gyógydíjak elengedését. Pl. Jegyzőkönyv az egyesület 1938. évi választmányi üléséről VeML X.253/1. A Balatonfüredi Fürdőegyesület iratai 1925-1947.

[36] A Fonyód faluból a tóra vezető szerpentinutat például Major Ferenc székesfehérvári orvos készítette 6.000 Ft költségen 1896-ban, így rövidült le az út 15 percre. Hasonló áldozatvállalásra szinte minden fürdőtelepről lehet egy-egy példát hozni.

ezzel az ingatlantulajdonosok a helyi kiadó parasztházak tulajdonosaival kerültek egy érdekközösségbe, s ugyanakkor vetélytársi helyzetbe.[37] Tovább árnyalja az ingatlantulajdonosok helyi társadalomban betöltött szerepét az a vékony réteg, amely birtokán egyúttal gazdálkodott is.[38] Ezek a „nyaralók" átmeneti réteget képeztek a turizmus szereplői és a turizmus lendületével érkező új állandó lakosság között, hiszen ők gazdaságaik, s így vincellérjeik, intézőik révén a téli időszakban is jelen voltak a térségben.

A „második otthonként" szolgáló nyaralóépületek állandó lakhellyé válása már a 19. század második felében megindult, elsősorban a nyugállományba vonuló tisztviselők balatoni (ekkor még elsősorban keszthelyi) letelepedése révén. Az életformaváltás fő motivációja a középosztály eszményei között formálódó nyugalmas, egészséges, kiegyensúlyozott és takarékos életkörülmények megteremtése, és a Balaton iránt érzett rajongás volt: *„letelepedésük nemcsak egészségileg, hanem a lakás egy részének nyáron való értékesítése révén pénzügyileg is kedvezőnek látszik"* – foglalta össze a sajtó az első világháború időszakára – keszthelyi mintára – az egész Balaton-térségre átterjedő letelepedési hullám jellemzőit.[39]

Már a 19. század végén van azonban példa családok egzisztenciális kényszerből történt letelepedésére is, amelynek során az idegenforgalmi vállalkozás (például penzió nyitása) az elúszott földbirtok jövedelmeit próbálta pótolni. (Bohuniczky 1989. 156). A folyamat azonban egyes későbbi korszakokban, így az első és a második világháború utáni bizonytalanság, illetve

[37] A 19-20. század fordulójától kezdve gyakori jelenség az egyidejűleg saját nyaralói célra és befektetésre szánt villa. A képeslapon is megörökített fonyódi Fekete-villa például egy kaposvári ügyvéd befektetése volt: nyaraló, kiadó nyaraló, majd étterem és kávézó. Nem párhuzam nélküli az orientalista tudós Velics Antal esete sem, aki saját villája mellé 1908-ban Fonyódon felépítette a Lajos-lakot, amelyet már kifejezetten panzió céljára szánt. (Varga I. szerk. 2004. 38, 68). Balatonlellén a századforduló éveiben a faluban 63 polgárház, míg a nyaralótelepen 45 villa és két szálloda kínált kiadó szobákat. (Doletsko 1908). Az 1877-re felépült 10 füredi fürdőtelepi villa egy része volt csupán családi nyaraló, pl. Jókai Móré, másokban már ekkor kiadó szobákat is lehetett bérelni. Ilyen volt például az 1869-ben épült Dőry-villa, amely családi nyaraló, s egyben 29 szobával télen-nyáron üzemelő szálloda volt. (Jalsovits 1878. 77; Z. Karkovány 2003). Családi vagy általános társadalmi-gazdasági válsághelyzetekben a balatoni szobakiadás kiegészítő jövedelemforrásból a megélhetés fő forrásává léphetett elő. (Pl. Kurutzné 2010). Rendszeres szobakiadók voltak a nyaralótelepek állandó lakói is, pl. a parcellázást egykor irányító főjegyző, a villaépítkezéseknél érdekelt asztalosmester vagy a helyi vasutascsalád Somoson. (Gyurkó 1984. 200). Az olcsó keszthelyi ingatlanok a 19-20. század fordulóján nyugalmazott tisztviselők, gazdatisztek, katonatisztek tucatjait ösztönözte letelepedésre. Önálló városrészt alkotó „nyugdíjas" házsoraikban rendszeres volt a szobakiadás (Sági J. é.n. 33; 1902a 18). A befektetésre szánt panzió ugyanakkor állandó otthonná felé vezető út is lehet, egyéni élethelyzetektől függően. A sok példa közül a legismertebb Makaiéké (József Attila kisebbik nővérééké), akik Szárszón 1936-ban a Palota Panziót bérelték nyáron. A családfő halálával a három kis gyermekkel özvegyen maradt nővér télire is Szárszón maradt az egyszerűbb megélhetés reményében (Fehér 1965).

[38] Elsősorban nagybani szőlő- és gyümölcstermesztésre szánt Balaton-parti területekről van szó, amelyekre egyúttal nyaraló-villát is építettek. Jó példa erre az 1861-ben 61 holdas szőlőbirtokon épített Ranolder-nyaraló Csopakon, a máriafürdői Bencsó-birtok, Sebestyén Gyula 1908-ban vásárolt (12 hold szőlőből és 30 hold erdőből álló) szepezdi ingatlanja vagy az 1938-1948 között egyszerre nyaraló és termelő szerepkört betöltő arácsiBrázay-birtok, illetve annak elődje, a 20. század elején Balaton Gyöngye néven üzemelt 10 holdas telep. Elsősorban szőlőtermesztésre voltak alkalmasak a lellei villasor 3-4 holdas parcellái, amelyek csak az ötvenes években kezdtek el aprózódni. Szintén szőlőtermesztés céljából kerültek eredetileg parcellázásra Balatonkeresztúr homokos parti területei, amelyen számos komolyabb gazdaság is kifejlődött (pl. Aczél, Jaczkó, Herceg, Hock, Sólyomvári (Schnetzer), Melhard, Szártóry, Almási, Skublics családok területei), amellett tulajdonosaik nyaralóvillát is emeltek rajta. A szőlőhegyekből formálódó nyaralótelepeken, pl. Badacsonylábdihegyen, Almádiban, Révfülöpön a villák kezdetben – kisebb-nagyobb, általában 1-3 holdas – szőlőbirtokon épültek, amelyen a nyaralók maguk vagy vincellérek közreműködésével gazdálkodtak. Nyaralás és saját célra történő kertművelés összekapcsolódása azonban kezdettől fogva a kisebb méretű telkeken is jellemző volt a térség egészében. Példák sokasága jelzi, hogy a gazdasági válság hatására a nyaralótelkek gazdálkodási funkciója sok esetben felerősödött (Jalsovits 1878. 97; Tengerdi 2008. 89-90, 160, 248; Z. Karkovány 2006. 2007.; Interjú 16, 40.; Dobos 2001).

[39] sz. n. *Balatonkenese és Vidéke* 1914. máj. 15. 2. (12) sz. 6. A végleges letelepedés különféle motivációit elsősorban az ismert személyiségekkel kapcsolatban van lehetőség megismerni, pl. az 1910-ben végleg Almádiba költöző Óvári Ferenc vagy a kezdettől fogva állandó balatoni otthon csábításában élő Blaha Lujza esetében (vö. Margittay 1943. 284; Blaha 1987. 253-274).

a gazdasági világválság éveiben különösen fölerősödött[40], tömegessé vált, nem csak nyugdíjasok, hanem aktív korúak áradatát is hozva a Balaton partjára. A letelepedést sok esetben évekig tartó balatoni nyaralások előzték meg, de főként 1944-45-ben sok olyan menekülőt fogadtak be (véglegesen) a fürdőtelepek, akiknek korábban nem volt balatoni kötődésük.[41]

A kortárs elemzők részéről „colonusoknak"[42] is nevezett új népesség megtelepedésében három tényező játszott fő szerepet. Mindenekelőtt a balatoni kötődés ereje, amely mint választott identitás idővel könnyen felülírhatta az eredeti lokális kötődéseket. Az új életkörülmények kialakítását nagyban segítette, hogy a villatulajdonosok egy része nem csupán hosszú évekig nyaralt a Balatonon, de egyfajta kettős életvitelt is folytatott, például párhuzamosan tartott fenn egy fővárosi és Balaton-parti orvosi praxist.[43] A térség nagy előnye volt, különösen a válságos esztendőkben, hogy szezonon kívül mind a minőségi élelmiszer mind a tűzifa rendkívül olcsó volt, csábítva a letelepedésre. Fontos vonzereje lehetett ugyanakkor a Balaton környékének, hogy a folyamatos urbanizációs fejlesztéseknek köszönhetően a megszokott városihoz, nagyvárosihoz közelítő, az átlagos vidékinél „modernebb" környezet egyfajta „törvényen kívül állással"[44] és az ezzel összefüggő „menedék" szerepkörrel párosult. Az aktuális hatalomtól, fenyegető fővárosi vagy nagyvárosi politikai környezettől távol eső kényelmes villák vagy szőlőhegyi hajlékok egyaránt befogadták az 1850-ben amnesztiával szabadult volt országgyűlési követet[45], az 1919-ben a *„vörös pokolból"* menekülőket, akikre a Balatonon nem vonatkozott a szesztilalom[46], a kommün alatt kompromittálódott értelmiségieket[47], az 1920-as

[40] Az 1925-ben községgé szerveződő Mária-telep és Hullám-telep 711 főnyi állandó lakossága zömmel nyugdíjas letelepedőkből állt. Szárszó lakossága 1920-30 között 400 fővel gyarapodott, Vilma-telep állandó lakossága pedig 1920-30 között 177-ről 600-ra nőtt. Siófokon az 1930-as években ugrott meg a nyugdíjas letelepedők számaránya, közel 20%-kal: a zömében nyugalmazott tisztviselők nyaranta új otthonuk 2-3 szobáját is nyaralóknak adták ki (Zákonyi F. 1979. 27; Bősze 1990. 159; Kenedy 1993. 30; Andrássy 1989. 408). A statisztika mögött meghúzódó egyéni sorsokat, döntéshelyzeteket a helytörténeti irodalom nagy számban tárta föl. Ottava Ignácné például férje halála után nehéz anyagi körülmények közé kerülve az 1920-as évek inflációjának hatására adta fel budapesti otthonát és költözött le végleg révfülöpi villájukba (Keresztúry 1993.127).

[41] Nem túlzás tömegek áradatáról beszélni: Földváron például 1941 és 1949 között 66%-os volt a népességnövekedés. Máriafürdő lakossága 1944-45-ben kereken 100 fővel gyarapodott.

[42] pl. Lukács 1935. Lukács a colonusokat nem tekinti az idegenforgalom szereplőinek. Ugyanakkor első generációjuk jelenléte a Balaton formálódó társadalmában kizárólag a turizmus összefüggésrendszerében értelmezhető.

[43] pl. Sümegi József füredi fürdőorvos 1903-tól télen Pesten, nyáron Füreden rendelt. Jellemző, hogy páciensi köre, sőt még szomszédsága (Blaha Lujza) is részben azonos volt két egyenértékű lakóhelyén (vö. Fridvalszky 2008). Budapesten és Révfülöpön is rendelt Ottava Ignác szemészorvos, aki a nagy gazdasági világválság idején végleg Révfülöpön telepedett le (Keresztúry 1993).

[44] A hatalomtól távoli, mégis otthonos környezetben szőtt „összeesküvések", hatalomellenes szervezkedések számos formája valósult meg a bécsi titkos ügynökök által figyelemmel kísért füredi reformkori tanácskozásoktól egészen a Magyar Demokrata Fórum párttá alakulásáig, amelyre egy fenyvesi nyaralóban került sor. A Balaton-térség „törvényen kívül állásának" jó példája a lellei Hattyú Szállodában a 48-as érzelmű fürdővendégek és Szalay Imre országgyűlési képviselő által Kossuth halálakor kikiáltott „Lellei Köztársaság", a balatonfenyvesi villákban folytatott 1944-es, majd 1946-os titkos tárgyalások a kiugrási kísérlettel, illetve a Kisgazdapárt megszűnésével kapcsolatban (Buza 2006. 68-69, 234; Móricz B. 1958b 24).

[45] Molnár Dénes veszprémi lakos, tótvázsonyi birtokos minden vagyonát elkobozták a szabadságharc utáni megtorlás idején, egyedül füredi szőleje maradt meg. A börtönből szabadulva itt húzta meg magát. (Németh Á. 2006).

[46] *„A bélatelepi gazdatiszti lakban a Balaton mentének nyaralói üdítő oázisra leltek a vörös sivatag közepén*". A *„tejben, vajban, libazsírban úszó"* menekült nyaralókrólszületett novella szerint még a népbiztost is sikerült meggyőzniük arról, hogy „*Bélatelepen a szesztilalom kivihetetlen*" (Noszlopy 1943). A korábban is már Füreden nyaraló, később pedig birtokot vásárló Brázay család több tagja is a Huray-villában húzta meg magát a kommün napjaiban. Sokan saját villájukban várták ki a két forradalom végét, de gyakori volt, hogy a kommün egész időszakára a Balatonon maradt a család (Z. Karkovány 2007; Mesterházy 1974).

[47] Például Sebestyén Gyula, aki szepezdi vagy Lukács Károlyt, aki balatonújhelyi villájába vonult vissza.

években az elszakított országrészekből átköltözőket[48], a zsidóüldözés[49], a front[50], majd a háborús számonkérés elől menekülőket[51], az 1950-es években az *„összeszűkülő hazában”* alkotói nyugalmat keresőket[52], az 1956-os forradalom megtorlásának üldözöttjeit[53], s végül a téeszesítés miatt új otthont keresőket.

1.3 Az elemzés idő- és térbeli keretei

Értekezésem tárgya, azaz különböző kultúrák találkozása és egymásra hatása a Balaton térségében, napjainkban is zajló és új fordulatokat hozó folyamat. Maga az adatgyűjtés kiterjedt mind az államszocializmus évtizedeire, mind a rendszerváltás utáni időszakra és bizonyos

[48] Fonyódon, 1912-ben épített villájában talált például új otthonra Bacsák György csillagász-régész 1920-ban, aki 2500 holdas csallóközi birtokát vesztette el. A csallóközi ősi kúria másaként felépített villa külső megjelenésében is az elveszített felvidéki otthont idézte (vö. Szűcs 2006). A füredi Színház épületében az első világháborút követően trianoni menekültek leltek átmeneti otthonra (Lichtneckert 2011. 83).

[49] Zsidó családok vagy gyermekek bujkálására, bujtatására minden balatoni községből van adat, bár jellemző módon a helytörténeti irodalom csak az ismert emberek történetét örökítette meg. A 10 éves Sárközi Mátyást például a balatonkiliti hentes rejtegette 1944-45-ben, Soros György édesanyját Vörösberényben bújtatták, Kosztolányiné akarattyai bujkálását a kenesei jegyző segítette stb. Bujkáló zsidók menedékhelye volt a badacsonyi Rodostó turistaház is (Matyikó 2002. 39; interjú 34, Kosztolányiné 2003. 112; Tatay 1988. 32. stb.).

[50] A példákat hosszasan lehetne sorolni minden balatoni községből. Már 1944 tavaszától fővárosi „rokonokkal” teltek meg a nyaralótelepek. 1944 nyarának vendégei közül sokan húzták-halasztották a nyaralás végét, várva a háborús időszak elmúlását. 1944-45 végétől a front elől menekülők is megjelentek, a füredi szanatórium teljes első emelete civil menekültekkel volt tele. Délvidéki menekültek egy hulláma szintén a déli part nyaralótelepein kerestek menedéket, többen végleg megtelepedtek itt, bizonytalan tulajdonjogú nyaralókban. Többek számára egyetlen lehetőségként kínálkoztak a Soli Deo Gloria szövetség üdülőtelepei, hogy eltűnjenek a fővárosból a nyilas hatalomátvétel után. Sokan húzták meg magukat saját villájukban, pl. családjukkal biztonságosabb helyre húzódó fővárosi tisztviselőkkel és politikusokkal teltek meg 1944-ben Boglár, Lelle, Szemes stb. villái, de az őszi hónapokban megjelentek a kibombázott valamint keleti és déli területekről menekülő családok is, telepenként több száz fő. Bombatámadást szenvedett fővárosi lakása elvesztése miatt lett végül állandó badacsonyi lakos a korábban kétlaki Egry József festőművész és felesége. Peremartoni Nagy Sándor füredi, a temesvári Kakuk család földvári villájában talált átmeneti menedéket, majd végleges otthont. Saját somosi villájában vészelte át a front átvonulását a Gyurkó család. Saját Jankovich-telepi villájában bujkált 1944-ben a németek, majd 1947-ben a kommunista államrendőrség elől Nagy Vince, a Károlyi-kormány volt belügyminisztere. Ugyanakkor sok ismerős menekülőt fogadtak be a villákba, de a nyaralások során megismert polgárházakba is. Gyermekei volt tanítójához, a nyaralóból lett ábrahámhegyi lakos Zábrák Vilmoshoz menekült pl. Zichy Angéla, aki néhány évig haszonélvezőként lakott a villában, annak államosításáig. A Budapesten élő Cholnoky Jenő 1944-ben a füredi Opravill nyaralóba menekült feleségével. Szőts István és stábja a szigligeti filmforgatást próbálta nyújtani a végtelenségig, hogy a faluban húzhassák meg magukat a zűrös idők végéig (Bodor 1988. 33, 37; Boros 2009; Gyurkó 1984; Varga B. 2008; Pintér főszerk. 1983. 73; Andrássy 1988. 272, 302; Fónay 1989; Stirling 1990. 262; Dibusz 2003; Berkesné 2007c 315; Fekete 1996. 132-138; Nagy V. 1991. 300-310, 391*; Zsolnai 1946*, Kubassek 2004; Tatay 1983. 55-58).

[51] 1946-ban a balatoni villákban rejtőző nyilasok, volksbundisták, SS katonák stb. kézre kerítése érdekében 12 órára körbezárták a hatóságok a Balatont, 400 villaépületet vizsgáltak át. Sok magas rangú civilbe öltözött katonatiszt próbálta meg kihasználni, hogy a balatoni fürdőtelepeken nem volt érvényes a másutt kötelező bejelentkezési rendszer. Egy arácsi villában álnéven egészen 1955-ig bujkált sikeresen Csengerújfalussy Osváth Imre volt nyilas kormánybiztos (vö. *Zsolnai 1946*; Sibalszky 2005).

[52] Sokan menekültek a Balaton-parti községekbe vidékről és a fővárosból is a kuláklistázás, kitelepítés, számonkérés elől nyugalmat vagy munkát keresve. A „deklasszált elemek” gyakran mint az államosítás miatt egyetlen megmaradt ingatlanukba költöztek le a balatoni nyaralóba, nem egy esetben már oda is csak lakóként (pl. Tengerdi 2000. 120; Tüskés 1989. 485; Buza 2006; Zika 2007; Steinhausz-Wöller 2011. 45). A Nagybereki Á.G. területén 1953-ig dolgoztatott rabok közül többen letelepedtek Balatonfenyvesen és itt kezdtek új életet (Buza 2006. 89-104). Az „összeszűkülő haza” fogalmát megalkotó Németh László, Illyés Gyulával, Vass Elemérrel és Borsos Miklóssal együtt Tihanyban, Kodolányi János Akarattyán, Ignácz Rózsa Balatonbogláron, Tatay Sándor Badacsonyban élte a „belső emigráció” éveit az 1950-es években.

[53] A jelenségre minden nagyobb településen lehet példát találni (pl. Füred: Tilesch 2006).A forradalom utáni zaklatások elől menekülő színészek, írók búvóhelye volt az 1957-ben Földváron megalapított Budapest Művész Sc klubháza (Erdélyi B. 2007. 380).

kortárs jelenségekre is. A kulturális kölcsönhatások vizsgálatát mégis az 1822 és 1960 közötti időszakra korlátozom, annak érdekében, hogy – az összetett társadalomtörténeti folyamatok ellenére – legalább két szempontból homogén adatok elemzését végezhessem el. A kölcsönhatások vizsgálatának két kulcsfogalma a közösen használt tér és a térben kitermelődő társadalmi kapcsolatok, amelyeknek erőterében a hagyományos kultúra jelenségei formálódnak.
A legfrissebb levéltári kutatások szerint a balatoni idegenforgalom kezdő időpontjának az 1702. esztendőt tekinthetjük: ekkor keletkezett az a szerződés, amely a Füred határában létesített gyógyfürdő (Savanyúvíz) bérbeadását rögzíti[54]. Levéltári források híján pontosan nem adatolható, de ezzel közel egy időben kezdett működni Zánka határában a Vérkút nevű fürdő[55]. Mindkét gyógyhely ásványokban gazdag forrásvizek gyógyító hatását használta ki, a fürdők működésében a Balaton csupán tájképi díszlet volt. Ez a helyzet Vérkút esetében a fürdő fennállásának időszakában végig változatlan maradt. A füredi Savanyúvíz fürdő modernizálására, a közép-európai gyógyfürdők színvonalára emelésének tervei (1789) azonban túlléptek ezen a szemléleten, és magának a Balaton-víznek a gyógyfürdői hasznosítására is megfogalmaztak elképzeléseket. A kamarai tervben szereplő balatoni fürdő ekkor nem valósult meg, ám az 1802-ben ismét tulajdonossá vált tihanyi bencés apátság[56] – két elszigetelt kísérlet után – 1822-ben mégis megnyitotta a tavi „hidegfürdőt".
A korábbi savanyúvízi gyakorlattal (ivókúra, szénsavas kádfürdő, köpölyözés stb.) szemben a hidegfürdő hivatalos megnyitása a balatoni terek átrendeződésének szimbolikus eseménye volt. A turizmus olyan teret vett birtokba, amely, noha természetesen a parti birtokosok tulajdonát képezte, a köznépi jogértelmezés szerint „istenadta" köztulajdonnak számított, s amelynek haszonvételei – bizonyos kötelezettségek teljesítését követően – gyakorlatilag korlátlanok voltak. A tavi fürdőzés kézzel fogható fizikai korlátokat jelentett a füredi és arácsi őslakosság életvitelében, amennyiben megnehezítette pl. a lovak, marhák itatását, az adott partszakaszon való mosást (stb.). Bár ezek korántsem jelentettek kezelhetetlen problémát (és voltak már bizonyos előzményei, pl. a szénsavas források használatában), a hideg fürdő megnyitása mégis tekinthető korszakhatárnak. Ez volt ugyanis annak a folyamatnak a kezdete, amelynek során a tó értelmezése az őslakosság Balaton-képétől merőben idegen fordulatot vett. A „gyógyító" Balaton, majd a reformkorban hozzá társuló „hazafias Balaton" voltak az első olyan rétegei a Balaton turisztikai értelmezésének, amelyekre a későbbiekben további jelentésrétegek rakódtak. Ezek az újabb és újabb jelentésrétegek elfedték, illetve megkérdőjelezték azt az értelmezési keretet, amelyet a hagyományos Balaton-használat számtalan apró mozzanata – a halászat, a vízivás, a kenderáztatás stb. – töltött meg összetett jelentéssel.
Szintén a terek hagyományos használatában és értelmezésében beállt minőségi fordulat indokolja a záró korszakhatár kijelölését. Mint azt az értekezés megfelelő fejezeteiben részletesen bemutatom, az őslakosság életvilágai a terjeszkedő turizmus hatására számtalan ponton módosultak, leglátványosabban a 2. világháború előtti két évtizedben. Sem a munkalehetőségek és társadalmi kapcsolatok bővülése, sem a hagyományos paraszti életforma

[54] Egy székesfehérvári seborvos 1702-ben vásárolta meg a szénsavas forrás melletti területet egy arácsi nemestől gyógyfürdő fejlesztés céljából. A „füredi Savanyúvíz" elnevezés 1755-től rögzült, ekkor csatolták a Tihanyi Apátságnak ezt a birtokrészét a füredi határhoz (Lichtneckert 2006a). A füredi szénsavas gyógyító vizek gyógyhatása évszázadokkal korábban ismert volt.
[55] A Zánka határához tartozó terület egyhatod részben a herceg Esterházy család, öthatod részben pedig a zánkai közbirtokosságé volt. 1740-ben már fürdőház állt a területen feltörő vasas forrás vizének hasznosítására, amelyből az Esterházy-családnak származott jövedelme (Lichtneckert 2009. 9).
[56] 1787 és 1802 között a fürdő területe és intézményei a bencés rend feloszlatása miatt kamarai kezelésben voltak (Sólymos 2003. 21-24).

keretét adó terek és cselekvések szűkülése nem számolta fel azonban az őslakosság kultúráját a maga rendszerszerűségében. Erre csak az 1958 és 1960 között lezajlott téeszesítést követően került sor, amely végleg elhomályosította a hagyományos kultúra perspektíváit, és az agráriumhoz kötött életstratégiája megváltoztatására késztette az őslakosságot. Ez egyrészt elvándorlást jelentett, másrészt pedig – a balatoni turizmus története során először – aktív, kezdeményező, sőt befektető magatartás kifejlesztését, amelyeknek köszönhetően a megélhetés egyik fő pillérévé a turizmus vált[57]. Ez a folyamat felgyorsította a lokális társadalmak – korábban megkezdődött – átrétegződését is[58]. Az 1960 után a háttértelepülésekről, sőt más országrészekből, majd 1990-től más országokból állandó lakosként és egyúttal idegenforgalmi szolgáltatóként (Kovács et al 2004) beköltözők tömegei miatt az elmúlt ötven esztendő társadalmi és kulturális folyamatai már csak erős korlátokkal tekinthetők „az őslakosság" és „a nyaralónépesség" közötti kölcsönhatásoknak. Ez további érvet szolgáltat az 1960-as esztendő korszakhatárként kijelöléséhez. A fenti folyamatokkal összefüggésben korszakhatárt jelentenek a Balaton-térség történetében az idegenforgalom állami irányításának következményei. Az állam szerepvállalása 1945-től, de főként 1948-tól már éreztette hatását a térségben. Az államosítások és a társadalompolitikai lépések némileg szűkítették a kulturális kölcsönhatások terepét, de annak az elmúlt másfél században kialakult szerkezete nem módosult jelentősen. 1958-tól azonban, a balatoni turizmus történetében először tervszerű, felülről irányított és finanszírozott fejlesztések indultak, és ezzel együtt véget ért a belföldi nyaralók túlsúlya a térségben. 1960-tól pedig a Balaton – kormányprogramban meghatározott – funkciója az országos földrajzi-gazdasági munkamegosztásban *„az idény jellegű üdültetés"* lett (Gertig 1980. 399), ennek minden következményével együtt[59]. Témánk szempontjából ezek közül a legfontosabb a kulturális kölcsönhatások új minősége: az őslakosság és a belföldi (elsősorban nagyvárosi, polgári származású) nyaralók spontán, az üzlet-jellegen túlmutató, kölcsönös érdekeken nyugvó és konfliktusokkal terhelt (a második világháborúval már bomlásnak indult) kapcsolatrendszerének végleges felszámolása.

Az elemzés földrajzi kereteinek kijelölésekor szintén az a szándék érvényesült, hogy a vizsgált kölcsönhatásokat (a lehetőségekhez képest) egynemű adathalmazként lehessen kezelni. Nem

[57] A lakossági stratégia átalakulását elsősorban a családtörténet-interjúk segítségével követhetjük. A turizmusban való aktív szerepvállalás a vállalati és szakszervezeti üdülőkben való (egész éves) alkalmazotti munkavállalástól a szolgáltatóiparban való elhelyezkedésig, a szobakiadástól a szobakiadásra alkalmas új lakóház építéséig széles skálán terjed. Az 1960-as évek végére, 1970-es évek elejére ért be az a folyamat is, amit a téeszszervezés elindított: főként a déli parti falvak lakói a téeszbe nem vitt belterületi 2-3 holdas területeket eladták házhelyeknek, jelentős jövedelemhez és főként a téeszbeli munkavállalástól független lehetőségekhez jutva. Számadatokban is jól mérhető az ipari tanulók számának rohamos emelkedése 1965-től (főként vendéglátóipar, lakatos, víz-, gáz és csőszerelő) (Belák 1974. 145), amely a nyolcvanas években is változatlan volt. Az interjúk szerint a családok egészen a rendszerváltásig gyakran összes gyermeküket a vendéglátóipari pályára irányították (közép, illetve felsőfokon), vállalva a háztájiban keletkező munkaerőhiányt is (vö. interjúk: www.balatonkutatas.hu/Téka).

[58] 1960 és 1970 között a Balaton-part összes községéből megindult az elvándorlás, amelyet a térség egészére vetítve ellensúlyozni tudott a bevándorlási többlet. Az összességében 124%-os népességnövekedés azonban korántsem volt egyenletes. A bevándorlás 92%-a a kimutatások szerint a hat legnagyobb települést érintette. Tizenkét községben egyenesen csökkent a lakosságszám, míg a parti községek felében nagyjából stagnált, miközben a lakosság egy része ezekben is kicserélődött (Belák 1974. 131, 135). A szőlőhegyek zártkertté alakításával jelentősen megnőtt a külterületi ideiglenes lakosság száma is, számuk a hetvenes évek végére elérte a 360.000 főt. Az egykori szőlők és gyümölcsösök kiárusítása összefügg a lakosság kicserélődésével. A térség jó ismerői az ezredfordulóra a balatoni falvak lakosságának kihalását jósolták (Laposa 1979). Ma becslések szerint az „őslakosság" a települések lakosságának egyharmadát teszi ki (vö. Települési alapkérdőívek: www.balatonkutatas.hu).

[59] A Balatoni Intéző Bizottság újraalakulását követő programot 1969-ben a „Balaton központi fejlesztési program" című kormányhatározat szentesítette, amely kimondta, hogy a térségben az idegenforgalmon kívül minden korábbi termelési ág és tevékenység háttérbe szorítandó és ennek szolgálatába állítandó (vö. Holényi-Tóth 1974. 12).

volt cél az előző pontban körvonalazott (változó területű) Balaton régió történetének elemzése, a 600-tól akár 5774 négyzetkilométerig kiterjedő terület társadalomtörténetének áttekintése.
Mivel az értekezés tárgya a környezet és a társadalom idegenforgalom hatására történő átalakulása, illetve az átalakulás különböző mezőiben keletkező gazdasági és kulturális érintkezési formák, a „Balaton térsége" a dolgozat keretein belül mindazon községeket jelenti, amelyek ebben a folyamatban érintve voltak. Azok a fizikai terek állnak tehát a vizsgálat homlokterében, amelyeket egyrészt a vízjogból következően, másrészt a lakóhely-élettér azonossága révén, harmadrészt pedig a turizmus következtében a vizsgált társadalmi rétegek közösen használtak.
Mindazonáltal, éppen a térségben lezajlott folyamatok miatt, nem egyszerű e területet települések szintjén körülhatárolni. A kiinduló alapul szolgáló, 47 községet tartalmazó településlista az 1822-ben vízjoggal rendelkező parti községek sora, amelyeknek azonban mintegy harmadát – elsősorban a nyugati medence mocsaras, lápos területei szélén fekvő községeket – nem vagy nem közvetlenül érintette az idegenforgalom a vizsgált időszakban. (Bár az idegenforgalmi kiadványok rendszeresen együtt ismertetik a Balatonnal, Hévíz nem képezi a vizsgálat tárgyát). A fürdőkultúrába bekapcsolódó falvak egy része – fürdőtelepeik közigazgatási önállósodása miatt – már az érintett időszakban elveszítette vízjogát, úgynevezett háttértelepüléssé vált. Ennek ellenére kapcsolatrendszerük és konfliktusaik a Balaton térségéhez kötik őket, így vizsgálatom tárgyát képezik, akárcsak maguk az önállósodó telepek. A település- és fürdőtelep-hálózat e bonyolult rendszerét a 2. számú melléklet tartalmazza, feltüntetve az idegenforgalomba való bekapcsolódás (megközelítő) időpontját, a közigazgatási változásokat és az érintett települések, településrészek névváltozatait és jelenleg érvényes nevét is. Az értekezésben az egyes települések és telepek neveit nem egységesítettem: azok a korszaknak és a felhasznált forrásnak megfelelő névváltozatban szerepelnek.
E közvetlen parti községek mellett a dolgozat felhasznál a Balaton tereit és javait hagyományosan „használó", majd a turizmus egyes, jól körülhatárolható gazdasági folyamataiba bekapcsolódó, de nem közvetlenül és nem a kulturális érintkezések teljes felületén érintett falvakból származó adatokat is. Ezeknek a tó 5-15 kilométeres körzetében fekvő településeknek a lakói a vizsgált időszakban elsősorban mint a vízpart hagyományos használói, illetve mint alkalmi vagy rendszeres piacozók jelentek meg a turizmus színterein. Aktív, kezdeményező, a szobakiadásba is bekapcsolódó szereplői a folyamatoknak csak a téeszesítés lezárultával váltak, amikor – főként a déli parton – nagyobb létszámban költöztek be a parti községekbe.

1.4 Tudománytörténeti keretek

A Balaton térségének kulturális kölcsönhatásai az értekezésben tárgyalt összefüggésrendszerben mind ezidáig nem képezték néprajzi, kultúrantropológiai, szociológiai vagy kultúrtörténeti kutatások tárgyát. Az értekezésnek tehát közvetlen szakirodalmi előzménye nincsen.
A térség történetét, néprajzát, idegenforgalmát érintő kutatások irodalma ugyanakkor könyvtárakat tölt meg – a térség egészére vonatkozó társadalomtudományi bibliográfia összeállítása a lehetetlennel határos feladat. Számos tételt foglal magába az a bibliográfia is, amely az értekezésben érintett témákat, azaz az őslakosság, illetve a nyaralók kultúráját valamilyen formában tárgyaló leírásokat és elemzéseket tartalmazza.

E tanulmányok általános jellemzője, hogy „elbeszélnek” egymás mellett: a kutatók figyelme megoszlik az úgynevezett „népi kultúra” és az úgynevezett „fürdőkultúra” között. Az egyoldalúan a térség csak egyik vagy csak másik arculatára figyelő, egymás mellett elbeszélő művek legszemléletesebb, szinte már szimbolikus példája Jankó János és Sági János egyaránt 1902-ben kiadott két Balaton-monográfiája. Az előbbi klasszikus etnográfiai munka, amelynek parasztság-képéből teljességgel hiányzik a fürdőélet jelenlétének és hatásainak leírása (Jankó 1902).[60] Ezzel szemben Sági János könyve, *A Balaton írásban és képben* a korszak legteljesebb és legalaposabb fürdőismertetése, amelyben az őslakosság már nem a terek hagyományos használójaként (halászként, földművelőként) ábrázolódik, csupán mint az átalakuló táj átalakuló kultúrájában új egzisztenciális lehetőségeket látó „szobakiadó” (Sági J. 1902b).

A kutatások e megosztottsága végigkíséri a 19-20. század Balatonnal kapcsolatos irodalmát, Jankó monográfiája azonban mégis mérföldkő ebben a folyamatban. Ahogyan maga Jankó csak kis részben támaszkodott a kutatását megelőző előzményekre[61], úgy a monográfia maga sem teremtett termékeny kultúratudományi hagyományt. Nem állt párbeszédben a 19-20. század tudományosságával, s ezzel súlyos tudománytörténeti örökséget hagyományozott az etnográfiai és társadalomtörténeti kérdésekre érzékeny 21. századi kutatásokra. Az örökség egyik eleme Jankónak a balatoni nép *„szárazföldi természetéről”* vallott nézete, s ezen keresztül rögzítése annak az ellentmondásosságnak, amely a Balaton társadalmi-kulturális fogalmának tisztázatlanságát és ennek ellenére a Balatonmellék néprajzi tájként való rögzülését eredményezte. Tovább örökítődött tehát *„egy kompromisszumban fogant erőszakos határ”*, ahogyan Szilágyi Miklós fogalmazott, hozzátéve: ebben az örökségben a magyar néprajztudomány *„elméleti következetlensége és igénytelensége”* tükröződik, nem pedig Jankó eredményeinek máig ható érvénye (Szilágyi 1982. 71).

Ezzel összefüggésben a Jankó-monográfia témám szempontjából igazán fontos tudománytörténeti öröksége az, hogy – mivel hasonló nagyságrendű balatoni néprajzi kutatásra még tervek sem születtek – a Jankó által megrajzolt etnográfiai kép rögzült, majd megmeredve, illetve eltorzulva élt tovább a Balatonról szóló irodalomban. A következő nagyszabású Balaton-monográfia 72 évvel a Jankó-kutatás után látott napvilágot (Tóth K. szerk. 1974). Természeténél fogva ez a sokrétű munka már csak a térség társadalmi-környezeti-gazdasági átrendeződése utáni állapotokról adott látleletet[62], egy a – hagyományos kultúra reliktumaira koncentráló – néprajzi fejezettel kiegészítve. (Petánovics 1974). Jankó *A balatonmelléki lakosság néprajza* című monográfiája nem került újabb kiadásra, ismertsége a 20. század végére a balatoni értelmiség köreiben is minimálisra csökkent. Megfigyelései a szerző megjelölése és bármiféle reflexió nélkül köszönnek vissza a mai napig – az egymásból merítő –

[60] Ez a hiány két szempontból is feltűnő. A monográfia két fontos fejezete is változásában mutatja be a népi kultúrát, a jelenre érzékenyen figyelő terepkutatót sejtetve. Ugyanez az érzékenység azonban hiányzik az idegenforgalom jelentőségének megítélésekor, annak ellenére, hogy a 240 napnyi terepmunka nagyrészt fürdőidényre esett, a kutatópontok egyharmada pedig már hivatalosan fürdőhelynek minősített település volt! Az ellentmondás feltételezett okairól részletesebben Schleicher 2010.

[61] *„E vidék néprajzáról sem összefoglaló, sem részletes munka nem jelent meg, értvén a nép alatt a parasztságot (vagy balatoniasan polgárságot), mely az egész lakosság 94%-át teszi ki”*– írta Jankó előszavában, ahol mindössze nyolc korábbi művet sorolt fel kutatása előzményeként (Jankó 1902. 1). Nem támaszkodott sem Bél Mátyás, akkor még kéziratban ugyan, de hozzáférhető munkájára, sem a külföldi utazók leírásaira, sem a Tudományos Gyűjteményben megjelent etnográfiai leírásokra, sem pedig a szaporodó útikönyvekre.

[62] A 26 tudományos munkatárs bevonásával készült kötetet a szerkesztő a háromnegyed évszázaddal korábbi Lóczy-féle sorozat utódjának szánta, amely *„minden balatoni kérdésben megadja a szükséges tájékoztatást”* (Holényi-Tóth 1974. 5).

idegenforgalmi kiadványokban.[63]

A 20. századi balatoni néprajzi kutatások iránya, speciális témákra irányuló érdeklődése, a *„lestrandolt tradíció”*[64] képzete súlyos következményekkel járt. Egyrészt azzal, hogy az etnográfia nem dokumentálta a maga sajátos eszközeivel az őslakosság változó életkörülményeit és kultúráját. Másrészt, és ezzel összefüggésben azzal, hogy a hagyományos kultúra nem vált a térség turizmusának emblémájává, az autentikusság-keresés és -felmutatás alapanyagává. Ez a hiány különösen feltűnő a fürdőkultúra, majd az úgynevezett Balaton-kultusz gazdag irodalmával összehasonlítva. A Balaton e „másik” arca, amelyet sajtótermékek, idegenforgalmi kiadványok, szépirodalmi művek, antológiák dokumentálnak és népszerűsítenek, nemcsak uralkodó narratívává, de hatalmi kérdések érvrendszerévé is vált a 20. század során. A rendszerváltozással felerősödő lokális identitás-keresés lázában született helytörténeti kutatások gyakorta szembesültek a Balaton parti települések *„lyukas krónikájával”* (Németh E. 2000. 5). A híres nyaralók, strandfejlesztések, teniszversenyek stb. viszonylagos dokumentáltságával szemben az őslakosság kultúrája sok helyütt kutatatlan területnek bizonyult, a meginduló adatgyűjtések pedig komoly meglepetésekkel szolgáltak (vö. Lackovits 1997, 1999).

A hagyományos, illetve a nyaralói kultúra jelenségeire figyelő, egymás mellett elbeszélő történetírások (akárcsak a következő fejezetben részletesen ismertetendő egyéb források) számos adatot tartalmaznak az általam vizsgált témát illetően. A két kulturális rendszer egymásra hatásának kérdése, mint érvényes társadalomtudományi kutatási szempont azonban csak elvétve fogalmazódott meg.

A legélesebben a turizmustörténet levéltári forrásait feldolgozó Kanyar József 1970-80-as években megjelent tanulmányaiban vetődött fel a kérdés: *„Magának az üdülőövezetnek és a fürdőkultúrának a helyi társadalomra és annak eszményeire való hatása sokkal döntőbb és ebből – a fürdőkultúrára magára visszahatva is – sokkal jelentősebb, mint pusztán a helyi társadalomból kiinduló saját hatások”* (Kanyar 1978. 140). A turizmus bizonyos hatásait – a szakirodalomban legpontosabban – saját szakkifejezések alkotásával (*„urbs balatonica”, „üdülőurbanizáció”*) megragadó Kanyar maga nem vállalkozott e téma kidolgozására, illetékes tudományterületként a művelődésszociológiát jelölte meg. Ugyanakkor több helyen rámutatott a források kutatást gátló hiányosságaira is, többek között arra, hogy a korabeli statisztikai felmérések egyike sem gyűjtött adatokat arról, vajon egy-egy községben ténylegesen hány fő megélhetését biztosította az idegenforgalom a 20. század évtizedeiben (Kanyar 1988. 477).

[63] A Balatonnal foglalkozó kortárs szerzők ismerték Jankó művét, és utaltak is rá szövegeikben, de mivel témájuk a Balaton „kultuszának” építése volt, amely témától Jankó tudatosan elhatárolódott, nem kényszerültek reflexióra a néprajzi kutatással kapcsolatban. (pl. Szaplonczay 1914). A Balaton kultuszát szolgáló kiadványok néprajzi tárgyú fejezetei vagy cikkei elvétve átvették Jankó állításait, amelyet egyszerre találtak érvényesnek (amely csak kiegészítésre szorul néhány új népmozgalmi adattal (pl. Lukács 1931), illetve érvénytelennek („letűnt” világot emlegetve pl. Hermann 1925). Új kutatások híján hasonló statikus képet őriznek a 2. világháború bédekkerei a „Balatonvidék népéről”, azzal a különbséggel, hogy legkésőbb a háború alatti és utáni felfordulás megsemmisítetteaz ún. „balatoni könyvtárakat”: a nyaralók könyvespolcairól eltűntek a Lóczy-féle nagy Balaton-kutatás féltve őrzött kötetei, köztük Jankó János monográfiája is. A Jankó-szöveghagyomány egyfajta mantrává válását jól mutatja, hogy még a kifejezetten igényes útikönyvek, pl. a Dornyai Béla szerkesztésében megjelenő kötetek is „visszamondják” a Jankó monográfia Bátky Zsigmond által már 1903-ban cáfolt német ház-magyar ház elméletét. (pl. Darnay-Zákonyi 1957; vö. Bátky 1903).

[64] A népdalgyűjtés szempontjából eleve kudarcra ítéltnek vélt terepmunkájára készülődve fogalmazta meg Nyék Sándor – a korszakban (1950-es évek) általánosnak tekinthető – véleményét: mi keresnivalója lehet a néprajztudománynak a Balaton-parton, *„ott, ahol a nyaralók már lestrandoltak minden tradíciót.”* Az előítéletre rácáfolt a gazdag folklóranyag, amely azonban csak évtizedekkel később jelent meg könyv formájában (Nyék 1982).

Szintén csak a kulturális kölcsönhatások jelenségének felismeréséig jutott el balatoni témájú esszékötetében Keresztúry Dezső. Gondolatmenete elárulja, hogy a Balatont „kultúrtájként" értelmezte, és látta-érzékelte a turizmus jelentős társadalmi vonatkozásait, habár ez utóbbit meglehetősen egyoldalú, politikai-szociálpolitikai kérdésként kezelte. Munkájában szentelt egy fejezetet a *„népnek"* is, itt azonban a más forrásokból is ismert kultúrtörténeti adatokat sorakoztatta föl, egy letűnt életforma nosztalgikus idézeteként (Keresztúry 1960).

A Balaton-térség kultúráját valamilyen szempontból bemutató könyvtárnyi irodalom egyedülálló kötete témánk szempontjából Margittay Rikárd mára teljességgel feledésbe merült, *Balaton* című ismeretterjesztő kötete (Margittay 1943). A Balaton térségét jól ismerő, maga is nyaralótulajdonos újságíró megfigyelései nélkülözik ugyan a kulturális jelenségeket értelmező ambíciót és felkészültséget, ám páratlan érzékenységgel helyezik egymás mellé a két együtt élő kultúra megnyilvánulásait: a halászok dalait és a nyaraló gyerekek énekeit, a „boronyapincét" és a nemzetközi horgásztanyát, a „hosszúfuruglát" és a siófoki strandot.

A többféle tudományág illetékességi körébe tartozó, ám a Balaton szakirodalmában előzmények nélküli kérdésfeltevések elemzéséhez különféle tudományos paradigmák kínálkoztak keretül.

Mint arra a bevezetőben is utaltam, a legkevésbé bizonyult termékenynek az etnográfia szempontrendszere. A paraszti (anyagi és szellemi) kultúra egyes részterületeit, illetve egy-egy településen belül annak rendszerét leíró néprajzi szakmunkák nem bizonyultak elégségesnek a turizmus révén különféle társadalmi rétegekkel párbeszédbe került lokális kultúra változásainak megragadására. Így a Balatonnal kapcsolatos néprajzi szakirodalom inkább adatok semmint tudományos inspiráció forrásául szolgáltak munkám során.

Elégtelennek bizonyult ugyanakkor a néprajztudomány sajátos nézőpontja, módszertana és fogalomkészlete a saját keretein kívülre került és átértelmezett népi kultúra leírására: a felületesen folklorizmusként is leírható, de annak jelenségkörén túlmutató absztrakciók megragadására is. Több fontos szemponttal szolgált, ám végül csak korlátokkal bizonyult hasznosnak a hagyományos balatoni kultúra átalakulásának megértésében a magyar néprajztudomány paraszti polgárosulás-fogalmának alkalmazása. A magyar parasztság ellentmondásos modernizációjának általános jelenségei, így a vállalkozói magatartás terjedése, az expresszív-esztétikai szféra megerősödése, a „feudális szektorban" való mintakeresés (vö. Hofer 1975; Kósa 1991) tetten érhetők a Balaton-térség társadalmának formálódásában, de nem feltétlenül adnak magyarázatot a turizmussal szemben kialakított speciális magatartásformákra.

Az értekezésben tárgyalt folyamatok megértésének egyik lehetséges módja a társadalomtörténeti megközelítés. A turizmus jelenségei leírhatók társadalmi mobilitásként, illetve további társadalmi mobilitást generáló folyamatként. A 19. század végétől a Balaton térségébe áramló nyaralók jól azonosítható társadalmi rétegeket, csoportokat „képviseltek" (középpolgárság, hivatalnokréteg, pénzarisztokrácia stb.), amelyeknek mentalitását, életvilágait a magyar társadalomtörténet-írás feltárta (Gyáni 1995; Kövér 1995; Gyáni-Kövér 2003). Az eltérő világnézetek, attitűdök, egzisztenciális és gazdasági érdekek találkozásának és ütközésének megértéséhez elengedhetetlen e társadalomtörténeti nézőpont érvényesítése az elemzés során.

Nem tűnt azonban járható útnak a társadalomról való gondolkodás speciális modelljének, a modernizációs paradigmának kritika nélküli alkalmazása. A Balaton-térség átalakulását bemutató különböző ismeretterjesztő, illetve történeti vagy gazdaságföldrajzi tanulmányok gyakorta értékelik az általam is vizsgált folyamatokat modernizációs sikertörténetként, amelyben a polgárosodás „motorjai", „katalizátorai" (a tanulmány tárgyától függően) a

„nyaralók” a „fürdőegyesületek” vagy összefoglalóan „a fürdőélet” voltak (pl. Kanyar 1978; Kósa 1998. 48-50; P. Miklós 2004a stb). A kutatásom során feltárt adatok egy része kiválóan alkalmas e tétel igazolására, más jelenségek azonban inkább cáfolják azt. A modernizációs tétel igazolása vagy cáfolása, azaz tudományos értelmezési keretül választása azonban számos módszertani buktatót rejt magában.

A polgárosodás vizsgálat egyik nehézsége statisztikai jellegű. A térségben a 19. század végétől letelepedő új népesség puszta jelenléte és speciális életvilágaik (intézményeik, ingó- és ingatlan vagyonuk stb.) jelentősen módosítják a demográfiai és a polgárosodás mutatóiként számon tartott adatsorokat (épületállomány, infrastruktúra, iskolai végzettség, foglalkozási szerkezet, művelési ágak, intézmények, egyesületek stb.), így ezek teljességgel alkalmatlanok az őslakosság életvilágainak, mentalitásának, rövid és hosszú távú életstratégiájának mérésére. Ezek feltérképezéséhez más forrásokhoz kell folyamodni (interjú, fotóelemzés, szépirodalom, sajtó stb.) amelyek azonban csak óvatos és semmiképpen nem általánosítható megállapításokra adnak lehetőséget.

Problematikusnak tűnik a magyar társadalom egészét érintő modernizációs jelenségek és a Balaton környékére speciálisan jellemző, a turizmus hatását mutató folyamatok egzakt lehatárolása is. A balatoni fürdőkultúra és a polgárosodás fogalmai egyidősek, a reformkorban szinte egyszerre születtek meg, a formálódó társadalmi-kulturális jelenségek leírására. Annak ellenére, hogy a polgárosodás kifejezés 'kulturális civilizálódás' jelentéstartalma ebben az időszakban jóval szűkebb volt, mint a későbbi Erdei nyomán kialakult polgárosodás fogalomnak (Erdei 1941. 45, Benda 2006. 343; Csite 1997), tény, hogy a vizsgált időszakban mindvégig párhuzamosan, de mégsem feltétlenül egy irányba ható tendenciákról van szó. A tudatos és sikeres magyarországi modernizáció korszakában, a dualizmus évtizedeiben (vö. Ránki 1987) a Balaton térségét speciális sokkhatásként érte a filoxéravész és a halászat nagybérleti rendszerbe kerülése (mint modernizáció), amelyre egyfajta választ adott a kibontakozóban lévő turizmus. Az idegenforgalomban lévő szerepvállalás azonban sokkal inkább a kivándorláshoz hasonló kényszermegoldásként határozható meg, mint a gazdasági változásokhoz való tudatos alkalmazkodásként. Ugyanakkor a következő, az akadozó hazai modernizáció megtorpanását követő, a 20. század közepéig tartó korszak a Balaton őslakossága számára ismét ellentmondásos időszak volt. A minden eddiginél erőteljesebb turizmus látványos modernizációs erőként hatott, minőségi fordulata – a modernizációellenességgel jellemezhető keresztény középosztály[65] tömeges jelenléte és erősödő befolyása – azonban mégis egyfajta identitásválságba sodorta a térség egészét. Így hosszú távon mégiscsak az országos antimodernizációs tendenciákat érvényesítette a látszólag erőteljesen fejlődő Balaton-térségben.

Ha tehát e bonyolult folyamatban a polgárosodás és általában a modernizáció mérlegére vagyunk kíváncsiak, minden korszakban a turizmus „torzító” – és részben szezonálisan ható[66] – hatásaival találkozunk, de nem kizárólag pozitív előjellel. A társadalomtörténetírásban mindkét

[65] A 20. század első évtizedétől erősödő, majd a Horthy-korszakban államilag is támogatott társadalmi antiszemitizmus antikapitalizmussal és modernizációellenességgel párosult (Ungváry 2013). A keresztény középosztály által a Balaton térségébe közvetített társadalmi viselkedésmódok elemzésével ennek számos eleme kimutatható.

[66] A modernizációs jelenségek körébe sorolható hatások egy részéről a források (pl. vasúti statisztika, hitéleti jelentések) elemzésével kimutatható, hogy csak szezonálisan érvényesültek, miközben az év nagy részében még a tradicionális magatartásminták voltak meghatározóak az őslakosság körében. Lényegesen eltérnek például egymástól a vasúti közlekedés és szállítás nyári, illetve szezonon kívüli adatsorai. Részben szezonális jelenség az őslakosság körében terjedő szekularizáció vagy az új szórakozási formák (pl. jazz muzsika, korzózás) is.

értelmében, tehát a makroszintű átalakulásra vonatkozó, és a mikrokörnyezet alkalmazkodására, megújulására vonatkozó egyértelműen pozitív tartalmú polgárosodás-fogalom tehát nem alkalmas teljes egészében a Balaton térségében zajló társadalmi és kulturális jelenségek megragadására.

Modernizáció és turizmus összetett problematikájának megfogalmazásához és ezen keresztül a térség kulturális átalakulásának elemzéséhez az út a turizmus megértésén keresztül vezet. Az európai etnológia és az angolszász antropológia, illetve szociológia műhelyeiben született turizmusantropológia mint tudományos paradigma elméletei és módszertana annak ellenére is hasznosnak bizonyultak a Balaton térségében érvényes tudományos kérdések megfogalmazásában, hogy maga a turizmus csak az 1950-60-as évek fordulóján, tehát az általam vizsgált időszak végén vált világméretű jelenséggé. A turizmus kulturális-szociális rendszeréről való társadalomtudományos gondolkozás, azaz a később turizmusantropológiaként definiált tudományág az 1970-es években indult[67], és elsősorban a mindenkori „jelenre" figyelt, olyannyira, hogy az 1990-es években legfontosabb teoretikusai egyenesen a posztmodern kultúra, a globális fogyasztás megértését várták tőle (Fejős 2000. 236). Joggal vetődött fel tehát a kérdés – és vetődik fel jelen értekezés kapcsán is –, hogy lehet-e érdemben e kutatások elemzési szempontjait egészen más társadalmi-történeti körülmények között érvényesíteni.

A turizmuskutatás egyes problémafelvetései a turizmus kortól és szociokulturális környezettől független egyetemesnek bizonyult jelenségeire vonatkoznak. Ezek közé tartozik a turizmus mint akkulturációs tényező (a hagyományos társadalmak felbomlásában játszott szerepének) vizsgálata[68] vagy az autentikusság kérdésköre, amelyek a Balaton fürdőkultúrájának legkorábbi, majd a modernitásba ágyazott vonásainak leírásához is érvényes értelmezési keretet biztosítanak. Más turizmuselméleti megközelítések, így például a turista-tipológiák, a lokális és globális kapcsolata, a turizmusban termelődő virtuális (imaginárius) világok, a fogyasztás stilizált és szakralizált jellege, a turisztikai természet vagy a „környezeti buborék" fogalma, a vidék (turisztikai régió) „megkonstruálása" (stb.) kifejezetten a késő modern vagy posztmodern társadalmak turisztikai gyakorlatában megfigyelt jelenségekre támaszkodnak. Ennek ellenére vagy talán éppen ezért termékeny elemzési lehetőséget jelenthetnek a modernitás „ügynökének" vagy „előfutárának" is tartott turizmus korai kultúrtörténetének felfejtéséhez, a különbségek és hasonlóságok megértéséhez. Jó példa erre John Urry gondolatmenete, aki az angol Tóvidék 20. század eleji turisztikai vizualizációját a posztmodern turizmus gyakorlatából ismert „témaparkosítás" jelenségéből érti és érteti meg (Urry 2012).

Különösen hasznosnak bizonyultak azok az antropológiai elemzések, illetve az európai etnológia nézőpontját érvényesítő esettanulmányok, amelyek egy-egy európai rurális környezet turizmusának történetét is feldolgozták. Ezek – a 19-20. századi balatoni turizmus párhuzamaiként – egyrészt módszertani fogódzókat nyújtanak, másrészt megrajzolják „a vidék" felfedezésének és értelmezésének társadalomtörténeti perspektíváját, kortól és helytől függetlenül. Ezek közé tartozik a már említett angol Tóvidék felfedezéséről és turisztikai átalakulásáról szóló kutatás összefoglalása (Urry 2012) vagy Mary Boquet elemzése a tejgazdaságra és turizmusra épülő Devon megyei farmokról, amelyekben a 19. században

[67] Az értekezés szempontjából fontos szempontokat kínáló kritikai turizmuskutatás kezdetét Dean MacCannell 1976-os munkájához (MacCannel 1999) szokás kötni, mint amely elsőként haladta meg és terelte a módszeres tudományos vizsgálódás terepére az addig inkább a tömegturizmus társadalomkritikáját gyakorló turizmuselméleteket. Legfontosabb tételei a turizmus modernitás-jelenségként való meghatározása, a turizmus jelenségeinek szemiotikai elemzése, a helyszakralizáció elmélete és az autentikussággal kapcsolatos elképzelései (Bódi-Pusztai 2012).

[68] Az idevonatkozó kutatások eredményeit Fejős Zoltán összegzi (Fejős 1984a).

induló nyaraltatás az 1970-es évekre épül be szervesen a hagyományos gazdálkodásba, gyökeresen átalakítva a család belső struktúráját, a nemek közötti munkamegosztás rendszerét (Boquet 1985). A turista-magatartásformák történeti és lokális, sőt „nemzeti" meghatározottságára hívják fel a figyelmet Orvar Löfgren tanulmányai a svéd tengerparti turizmusról (pl. Löfgren 1994). A svéd tengerparthoz hasonlóan „vad, sivár", a civilizációmentes területek felfedezéséről, turisztikai térfoglalásáról a hozzájuk fűzött képzetek ideológiai rétegeiről számos kitűnő elemzés látott napvilágot. Ezek közül a balatoni turizmus elemzéséhez főként az osztrák, német és szlovén alpesi tájak vizsgálatai (Pöttler hrsg. 1994), Andrea Kiendl-nek a lüneburgi pusztáról írott értekezése (Kiendl 1993) vagy Alain Corbin-nek az európai tengerpartok turizmusának korai történetéről írt kultúrtörténeti elemzése (Corbin 1995) szolgáltattak szempontokat.

A turizmusantropológia gazdag szempontrendszeréből néhány központi fogalom kiemelésével támasztom alá, hogyan hasznosítható ez a tudományos paradigma a balatoni turizmusban formálódó kapcsolatok természetének és következményeinek megértésében.

Az egyik ilyen fogalom az autentikusság, amelyet MacCannell vezetett be annak a tudásból és érzésből összeálló élménynek a jellemzésére, amely a turistát jellemzi, illetve motiválja. Az autentikusság – amelynek mára a turizmuskutatás egyik legtermékenyebb kategóriájaként könyvtárnyi irodalma született – a turizmus-célok és a turista viselkedés kategorizálásának is egyik vezérfonala lett. A világban „színpadra állított formában" (staged authenticity) az autentikust kereső turista képétől (MacCannell1976), az autentikushoz való viszony alapján skálán ábrázolt turistatipológiáig (Cohen 1974, 1988), majd ennek kritikájáig, az autentikusság-minták egymás mellett élő heterogenitásáig (Fejős 2003.14-15) többféle elmélet született. Legújabban Ning Wang mutatott rá arra, hogy míg az etnikai, kulturális és történelmi turizmusnak valóban a lényegét képezi az autentikusság-keresés, addig a családi tengerparti nyaralás értelmezésére kevésbé alkalmas. Egyfajta filozófiai megközelítésben gondolva újra a problémát, Wang bevezette az „objektív autentikusság", a „konstruktív vagy szimbolikus autentikusság"[69] és az úgynevezett „egzisztenciális autentikusság" fogalmát (Wang 2012). Bár a Balaton mai és történeti képének formálásában az autentikusság mindhárom típusa szerepet játszott, a vizsgált időszakban meghatározó volt ez utóbbi, amelyben az autentikusság élménye nem valamely tárgyhoz, hanem a léthez, az én azonosságának megéléséhez kötődik. Ennek leghatékonyabb módja Wang szerint az ún. természeti turizmus, amellyel bátran rokoníthatjuk a korai balatoni gyógyturizmust a maga sajátos testi tapasztalataival[70], communitas-élményével és a társadalmi egyenlőség (illúziójának) megélésével. Az önmegvalósítás és önazonosság e balatoni alapélményei már igen korán kiegészültek a kulturális örökség egyes elemeivel, amelyhez az 1930-as évektől egy megkonstruált magyarságélmény is társult mint egyfajta autentikusság-kínálat. Ez utóbbi elemek azonban nem tudtak uralkodóvá válni a balatoni narratívában. A balatoni nyaralás emblémája a tó és strand maradt – a hagyományos kultúra

[69] Objektív autentikusságon a szerző a turizmus céljában megtestesülő autentikusságot érti, amely a turizmus múzeum- és fesztiválszerű termékei révén válik turistaélménnyé. A konstruktív autentikusság ezzel szemben a megalkotott hagyományok (staged tradition) köréből táplálkozik, összhangban az inautentikusnak, a játékosságnak és a hiperrealitásnak is helyt adó posztmodern nézetekkel.

[70] Balatoni élménybeszámolókból és gyógyászati ajánlásokból is ismert a test élményének ez – a 19. században felszabadító erejű – megtapasztalása. A balatoni bédekkerek is nagyra értékelik ezt a strandon megtapasztalható, újjászületést ígérő élményt, amely a reklámfogások egyikévé lépett elő. A fürdőzésben vagy akár a fulladás élményében rejlő ön-megtapasztalás, test-tudatosság filozófiai elméletté emelése, és a „valódi" gyógytényezőkkel azonos rangra emelése az angol tengerpartok felfedezéséhez köthető folyamat volt a 18-19. században (vö. Corbin 1995. 59-80).

nem kért és kapott szót az autentikusság-kínálatban, s ez alapvetően határozta meg sorsát a 20. században.

Az autentikusság mint a turizmusantropológia központi kategóriája nem csupán a társadalmi csoportokhoz, osztályokhoz, szociológiai paraméterekhez társítható turizmustipológiák alapjául szolgál, de szervező ereje lehet a turizmus sok – elsősorban fogyasztással kapcsolatos – jelenségének is. A turizmus „iparként", illetve „fogyasztásként" viselkedése jellegzetes későmodern jelenség, a vizsgált időszak balatoni idegenforgalmi kultúrájában csak nyomokban jelentkezett. Az adatgyűjtés során feltárt ún. „kulturális objektivációk", azaz a turisták számára készült balatoni kulturális termékek nem tisztán a klasszikus kereslet-kínálat viszonyrendszerére épültek, hanem egyfajta speciális ideológiai környezet hatását tükrözték. A „fogyasztás" kategóriája és annak hiánya azonban éppen e termékeknek a Balaton átértelmezésében játszott szerepére világít rá.

A turizmusantropológia nagy hatású elmélete, Jonh Urrynak a „turista-tekintet"-ről megfogalmazott nézetei szintén a posztmodern utazások megértését célozták. (Urry 2012; Bódis 1998). Elgondolkodtató azonban az az állítása, miszerint a turizmus már a kezdetektől fogva a posztmodernizmus csíráját hordozta magában, részben a vizuális, esztétikai és populáris sajátos kombinációja, részben az egymásba fonódó kulturális gyakorlatok révén (Bódis 1998. 195). Urry másfél évszázados történeti kitekintése a turizmus mint modern társadalmi gyakorlat és viselkedés kiformálódásának forrásvidékéről, a balatoni fürdőkultúra előképéül is szolgáló 19. századi brit tengerparti nyaralások világából hoz példákat. Állítása pedig, miszerint a „turista tekintet" társadalmilag szervezett és rendszerezett, illetve hogy a turista „nézésében" rejlő konstruktív erő elsősorban nem a befogadó környezet, hanem a kibocsátó közeg szociokulturális normáitól függ, nélkülözhetetlen szempont a Balaton-térségben kibontakozó „kultúrharc" értelmezéséhez.

A turizmusantropológia fontos kutatási területe a „lokális" és „globális" kapcsolata, amely a különböző esettanulmányok visszatérő elemzési szempontja. Lokális és globális kapcsolatát gyakorta érzékelték egyenlőtlennek a legkülönfélébb terepen dolgozó kutatók, elméleti síkon az utóbbi évtizedben azonban az integratív megközelítés vált uralkodóvá: a lokális nem a globálissal szemben álló valóság, hanem a kettő dinamikus kulturális párbeszédben van egymással (Kalocsai 1998). A balatoni turizmus esetében e dinamikus kulturális párbeszéd globális kor előtti, történeti változata vizsgálható eredményesen.

A turizmuskutatások fontos – számtalan esettanulmányban felsejlő – alaptétele: a turizmus minden típusa, minden megjelenési formája kulturális változásokat indukál. Több – igaz, többségében a fejlődő országokra vonatkozó – kutatás nyomán e változások néhány jellemzője is megfogalmazódott az elméletalkotás szintjén (pl. Nash 1984). Témám szempontjából három megállapítást érdemes kiemelni. Egyrészt azt, hogy a turizmus azon típusaiban, ahol a nagyváros erős befolyása érvényesül, egyfajta „idegenforgalmi imperializmusról" beszélhetünk. Ennek szélsőséges esete olyan „helyek" létrehozása, amelyek, legalábbis kezdetben, nem rendelkeznek önálló akarattal (Nash 1984; Köstlin 1994). Az 1970-80-as évek egyik jelentős elméletévé vált posztkolonializmus, rámutatva a turizmusban tetten érhető gyarmati jellegű függésekre. A hatalom és alávetettség szereposztása mindmáig a turista és vendéglátója közötti kapcsolat legfontosabb magyarázó elmélete. A másik fontos tétel az „idegenség" szociológiai kategóriájának bevezetése a turizmus generálta tranzakciók értelmezésében. A *„kulturálisan távol, térben közel"* lévő idegenek[71] egymás közötti kapcsolataikban nemcsak típusként, de

[71] Georg Simmel meghatározását idézi Nash 1984. 68.

tárgyként is tekintenek egymásra. E kapcsolatokban a turisták „az idegen szociológiájának” paradigmájába illeszkednek, amelyben az őket érintő reakciók a barátságosság és agresszió keverékeként értelmezhetők (Nash 1984. 69). E kettős viszonyulás tetten érhető a balatoni turizmus különböző korszakaiban, főként a személyes érintkezéssel járó kapcsolatokban (szobakiadás, tejhordás stb.) A különböző forrásokból származó adatok összevetéséből a vendégszeretet, a kiszolgáltatottság, az azonosulás illetve a spontán vagy intézményesített ellenállás jegyeiből összegyúrt komplex magatartásformák rajzolódnak ki. Az ellenérzések tipikus – a katalán tengerparttól a lapp tundráig számos turizmus-terepen megfigyelt, és nyomokban a Balaton térségében is jelentkező – megnyilvánulási formája, amikor a helyiek a turizmus folyamatára való befolyásukat keveslik, s ennek okát az „idegenek” jelenlétével azonosítják.

Komplex kép bontakozik ki a turizmus kommunikációelméleti elemzéseiből is. Az interakciók sokféleségéből adódó társadalmi és gazdasági hatások eredője, s ezen belül modernizáció és turizmus összefüggése korántsem olyan egyértelmű, mint a turizmus-jelenségek felületes vizsgálata alapján sejthető. A turizmus hatásai nem feltétlenül azonosak azipari befektet hatásaival, de vannak példák kimondottan anticivilizációs következményekre is (vö. Nash 1984. 69).

A turizmusantropológia gazdag szempontrendszerének – értekezésem tárgya szempontjából legfontosabb – következtetéseit a következő három tételben foglalom össze:

1. A turizmus rendkívül bonyolult párbeszédben áll mind a hagyománnyal, mind pedig a modernitással. A turizmus és a modernitás mint két összetett társadalmi-kulturális rendszer se nem párhuzamos, se nem ellentétes egymással, mint ahogyan egyenlőségjel sem tehető közéjük. Maga a turizmus a modernizáció egyik megnyilvánulása (tünete), de egyben modernizációs elvárás, illetve kihívás is, amelyet a vidék irányában megfogalmaz. Ugyanakkor modernizáció-kritika is (urbanizáció elől való menekülés) és tágabb értelemben, bizonyos rétegek számára, bizonyos időszakaszokban társadalomkritika is (turizmus mint „menedék”). Ez utóbbi két minőségében a turizmus gyakran oroszlánszerepet vállal a hagyományos kultúrák egyes elemeinek fenntartásában, megújulásában, és rurális életformák életben tartásában.
2. A turizmus minden típusa – akár már olyan „szelíd” formái is, mint amilyen a 19. századi polgári kultúra erkölcsiségében fogant utazási formák –, mint interpretációs kultúra, gyarmatosítja a másféle életvilágokat. Ezzel együtt a turizmus mindenütt gazdasági hasznot hoz a helyieknek, még ha nem is minden esetben ők a fő nyertesei a változásoknak. Ennek ellenére a turizmust a helyiek részéről mindig és mindenütt kísérik ellenérzések is, hol csekélyebbek, hol látványosabbak.
3. A turizmus-jelenség történeti és tipológiai szempontból is igen változékony: sokféle eszmény, motiváció, törekvés terepe, a gyógyturizmustól kezdve a civilizációkritikán keresztül a nemzeti identitásformálás szándékáig. Ezek időben is változnak, de egyszerre is hathatnak. E változékony formációkban értelemszerűen sokféleképpen alakulhat a lokális kultúra, „a hagyomány sorsa”: feloldódhat, de fel is értékelődhet a turizmus értékvilágában. A tájjal és a néppel kapcsolatos elvárások nem függetlenek attól, hogy a turizmus története az adott térségben mennyire kapcsolódott össze a néprajzkutatással, mennyire támaszkodott annak eredményeire és értékrendjére.

1.5 Források

A téma jellegéből adódóan sokféle forrásból származó, rendkívül heterogén adathalmazra kellett támaszkodnom. Az egymás mellé helyezett adatok, éppen a forrástípusok gazdagsága révén, eddig fel nem tárt összefüggésrendszereket rajzoltak ki, és egymást megerősítő vagy alkalmasint egymásnak ellentmondó állításaik révén egyfajta „előzetes" forráskritikát is lehetővé tettek.
A felhasznált források alapvetően két csoportba sorolhatók: értelmező, szerkesztett szövegek (pl. novella, néprajzi leírás stb.), amelyek maguk is más forrásokból származó adatokat dolgoznak fel (saját élmény, sajtó, terepmunka stb.), illetve elsődleges, „nyers" források (interjúszöveg, levéltári iratanyag stb.). Dolgozatomban mindkét forrástípust nyers adatforrásként kezelem, a megfelelő forráskritika alkalmazásával. Az értelmező típusú szövegek ebben a megközelítésben két rétegből kibontandó adatok tárházaként működnek. A reflexió alá vont valóságos tapasztalat, így például a balatoni háziipar jelenségei vagy a nádasok túlburjánzása, illetve az erről szóló narráció, mint retorikai, ideológiai megformáltságú szöveg (szubjektív értelmezés)[72] egyaránt jelentéseket hordoz a Balaton kultúrájáról és a hozzá fűződő attitűdökről.

Országismertető statisztikai irodalom

A 18-19. századi jelentősebb országismertetések (Bél é.n.; Vályi 1796-1799; Fényes 1847, 1851) a Balaton-térség hagyományos kultúrájának megragadásában segítenek. Egyenetlen és esetleges adataik ellenére fontos források, amennyiben ambíciójuk egy nagy kiterjedésű földrajzi terület leírása volt, amelyben a Balaton és annak térsége tágabb összefüggésekben ábrázolódott. A térségről rajzolt képet ilyenformán kevéssé befolyásolták a reformkortól turisztikai tájjá váló tóra vonatkozó eszmék és ideológiák. E befolyástól már korántsem mentesek a későbbi ország- és országrészleírások, így például *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című sorozat megfelelő fejezetei vagy Kogutowitz Dunántúlt bemutató munkája. A fürdőélet hatására bekövetkező fejlesztések ismertetése objektív tényekre támaszkodik, ám az őslakosságra vonatkozó adatok háttérbe szorulása, és főként a képi ábrázolások tematikája egyértelműen mutatja, hogy e szerzők szinte már kizárólag turisztikai tájként tekintenek a térségre (Eötvös 1896a,b,c; Kogutowitz 1930).

Táj- és népleíró irodalom

Bár a különböző megfigyeléseket közlő külföldi utazók egy része[73] a vizsgált időszak előtt járt a térségben, adataik alkalmasak a jobbágyfelszabadítás előtti időszak hagyományos kultúrájának jellemzésére. Különösen azokat a megfigyeléseket kell megbízhatónak tekinteni, amelyeket a különböző kultúrkörökből érkezett utazók szinte egybehangzóan fogalmaztak meg. Ezek közé tartozik az utak rossz állapota, a táj szépsége, a mezőgazdaság elmaradottsága, a

[72] A történeti elbeszélő formák „irodalmi alkotásként" való felfogása és megformáltsága jegyeiből való történeti-kritikai következtetések levonása az angolszász historiográfiában teret nyerő „új kultúrtörténet" módszertani újítása, amelyet nyelvi, kritikai és kulturális fordulatként jellemez Majtényi György. (Majtényi 2005).
[73] Így például Mathias Eissl karinthiai gazdasági tanácsos (1808), Richard Bright angol orvos (1814), Beudant francia geológus (1818). Utazásaik közös jellemzője volt, hogy mindhárman csak az északi partot látták, útitervükben egy nagyobb európai utazás részeként szerepelt a Balaton megtekintése és mindhárman a keszthelyi Festetics-uradalom vendégei voltak.

helyi lakosság szegénysége, de ugyanakkor feltűnő vendégszeretete.
Már a vizsgált időszakban jelent meg, de minőségében is más kategóriába esik John Paget, az angol orvosból lett erdélyi gazdálkodó Hungary and Transylvania című műve, amely Londonban 1839-ben jelent meg először[74], és amelynek már kortárs magyar olvasói is voltak (Paget 1987). Míg a könyv Tihanyról szóló része a korabeli népleíró irodalommal rokon, addig a füredi fürdőhelyi élet – amelynek a szerző maga is részese volt – leírása és a haszonelvűség eszméjén alapuló kritikája egyszerre idézi a korabeli fürdőlevelek és a reformkor haladó szellemiségű röpiratainak hangvételét.
Az első hazai balatoni útirajzok legfontosabb fóruma a Tudományos Gyűjtemény volt, de jelentek meg útleírásnak tekinthető szövegek a Regélőben, a Hasznos Múlatságokban, a Magyar Utiképekben és a Pesti Divatlapban is. Ez utóbbiak többségében azonban a táj szépségére, fürdőbeli pozitív és negatív élményekre, illetve a tó „holt tenger" jellegére, azaz kihasználatlanságára szorítkoztak, kevés figyelmet fordítva az őslakosság kultúrájára. A témánk szempontjából két legfontosabb leírást az 1817 és 1847 között havonta megjelenő Tudományos Gyűjtemény közölte, amely a korszakban az etnográfiai adatközlés első számú fóruma volt. Már a folyóirat első évfolyama is közölt kisebb, Balatont említő, illetve leíró szövegeket[75]. Aprólékos földrajzi leírásnak indult, ám fokozatosan a táj kultúráját taglaló komplex szemléletű, irodalmi értékeket is felmutató szöveggé alakult a házitanító Hrabovszky Dávid „balatonmellyékinek" nevezett, de valójában Balaton-felvidéki útleírása (Hrabovszky 1827). Szárazabb modorban, ám átfogóbb tudományos igénnyel készült a református lelkész Oláh János tudósítása, amelyet szintén a Tudományos gyűjtemény közölt (Oláh J. 1834). Községek szerint rendszerezett adatainak egy része a balatoni kultúrtörténetírás szöveghagyományává vált, többnyire a forrás megnevezése nélkül.[76]
Az 1840-es évek magyar sajtójában nagy népszerűségnek örvendő útirajz műfajában számos további írás jelent meg a Balatonról, elsősorban az Életképek és a Pesti Hírlap című lapokban (vö. Kovács E. 2007. 49-52). Ezek egy része társadalmi témák szempontjából semleges – a táj szépségét magasztaló – útirajz. Másik része a társadalmi átalakulás irányában elkötelezett haladó szellemiségű útitárca, amely témám szempontjából fontos adatok forrása. Mivel azonban ezek tárgya nem a helyi kultúra, hanem a fürdőélet és a balatoni gőzhajózás, így ezeket a táj- és népleíró irodalomtól független forrástípusként kezelem.

Fürdőlevelek

A „fürdői levélnek" is nevezett, jellegzetesen 19. századi, de a Balaton esetében a 20. század első felében is népszerű szövegtípus a tárca műfaj egy speciálisan a fürdőélet témájára szorítkozó változata volt, a publicisztika és a szépirodalom határán.[77] Alapja minden esetben

[74] 1835 és 1855 között négy kiadást ért meg Angliában, kettőt Amerikában, továbbá megjelent német fordítása is.
[75] Például Y [Fejér György]: A 'Magyar Nemzet' Culturájáról különösen. Tudományos Gyűjtemény 1817. III. 3-44, N.J.: A' Balaton taváról. Tudományos Gyűjtemény 1817. III. 65-76, J. János: Egy levél Veszprim, és Tolna vármegyék utazásaiból Tudományos Gyűjtemény 1820. VII. 63-70.
[76] Rendszeresen idézett adatai például a Mátyás és Gergely csukájára való lövöldözés szokása, az almádi csárdában esett „borbeli" fogadások és pandúrtréfák ténye vagy a tó keleti medencéjének vasporzó-gyűjtése. Találó megfigyelései közül kettő szinte szó szerint köszön vissza a későbbi leírásokban: *„Aráts Fürednek mintegy vendégfogadója"*; Akaliban *„van legelébb aratás talán az egész hazában"* (Oláh J. 1878. 85, 89).
[77] A hazai hírlapok és folyóiratok egyaránt közöltek balatoni fürdőleveleket, például a Hírnök, az Életképek, a Pesti Hírlap stb. Ezeket a balatoni hírlapirodalommal foglalkozó szakirodalom és a helytörténet-kutatás részben feltárta és közzé tette. Pl. Kovács E. 2007, Csutorás-Varga 2000. stb.

valós fürdői élmény volt, amely pozitív és negatív egyaránt lehetett.
A pozitív végkicsengésű élménybeszámolók a fürdőlétesítmények, a társasági szellem, az időjárás stb. idealizált, s ezáltal gyakran sablonos bemutatásában merültek ki. Bár az idealizáló szándék és a kritikátlan hangvétel az idegenforgalmi kiadványokkal rokonítja e cikkeket, az „üzleti érdek" hiánya, és a részletek megrajzolásában meg-megvillanó személyesség miatt azoknál hitelesebb forrásként használhatók.
A túlzás eszközével éltek, ám vélhetően hiteles megfigyelésekre támaszkodtak a kritika hangján megszólaló fürdőlevelek is. A felszínesebb kritikák tárgya a drágaság, a szúnyogok, az unalmas vagy hivalkodó társasági élet, a kedvezőtlen időjárás – ezek a szövegek nemegyszer szellemes gúnyrajzba torkollnak[78]. Ezzel szemben szenvedélyesség jellemzi azokat a bírálatokat, amelyek a fürdőhelyi jelenségeket tágabb társadalmi összefüggésekbe helyezték, így mutatva rá az ország elmaradott állapotaira. E konkrét társadalmi-kulturális konfliktusokra is rámutató szövegek prototípusa Kossuth híres füredi fürdőlevele volt 1842-ből (*[Kossuth] 1842*).

Turisztikai kiadványok

A balatoni idegenforgalom szolgálatában született írásművek – műfajukat tekintve, de jelen dolgozat forrásaiként is – három fő típusba sorolhatók. Ezek a 19-20. század fordulójáig leginkább kevert formában jelentkeztek, műfaji differenciálódásuk a 20. század első évtizedeiben, a balatoni turisztikai intézményrendszer kiépülésével kezdődött.
Országosan, illetve nemzetközileg is ismert műfaj helyi adoptálásaként születtek meg a fürdőirodalom és a bédekker-irodalom balatoni változatai. A vegytani és – eleinte kisebb, majd nagyobb részben – idegenforgalmi szempontokat vegyítő fürdőirodalom első balatoni kötetei német orvosok tollából születtek. A legalaposabb Carl Ludwig Sigmund munkája volt, amelynek egy része megjelent magyar fordításban a Tudományos Gyűjteményben[79], így jelentős hazai hatást fejtett ki. A 20. század közepéig gyógyfürdőként felfogott és népszerűsített Balaton balneológiai leírása kötelező eleme volt a klasszikus idegenforgalmi kiadványoknak is. E kiadványtípus előképe a füredi fürdőt népszerűsítő és annak „környezeteként" a Balaton mindkét partját bemutató 1848-as kézikönyv volt (Horváth 1848). Idővel azonban a Horváth Bálint könyvében még fel-felbukkanó néprajzi adatok – amelyeknek jó részét a szerző Oláh János másfél évtizeddel korábbi munkájából merítette – vagy elmaradtak az útkönyvekből vagy elavult „történeti" érdekességként bukkantak fel újra és újra. Horváth művének témám szempontjából igazán fontos adatai azok a megfigyelések, amelyek a tihanyi „látnivalók" elhasználódásáról, az őslakosság ellentmondásos turisztikai szerepvállalásáról, azaz a balatoni turizmussal együtt járó első konfliktusokról tanúskodnak. A Tihany-jelenség felbukkan a másik korai balatoni bédekkerben, a Szerelmey-féle népszerűsítő albumban is (Szerelmey 1851). Az album metszetei a Balaton festőiségét és regényességét az *„ásványország", „növényország", „állatország"* témáin keresztül közvetítették, s e szemléleten egyedül Tihany bemutatása ütött rést, amely sejteni engedte, hogy a tó partján az emberi kultúra is jelen van.
A turizmus intézményrendszerének kialakulásával az útikönyvek megszaporodtak, szerkezetük állandósult, a megrajzolt kép pedig egyre idealizáltabb lett. Ennek ellenére a részben egyedi[80],

[78] Például Csatáry Ottó [Kovách László]: Balaton-füred és tájéka. Életképek 1845. 8., Pick Béla: Fonyód (Pick 1899).
[79] Tudományos Gyűjtemény 1837. 8. 3-50.
[80] Például a gazdag képanyagot felvonultató 1907-es Balaton útkönyv (Kardos-Simalya 1907) vagy a Lóczy-féle

részben sorozatot alkotó[81] bédekkerek, aktualizált információtartalmuk révén használható adatokat közvetítenek a Balaton-térség infrastrukturális, társadalmi átalakulásáról. Az őslakosság idegenforgalmi szerepvállalása és az ezzel kapcsolatos elvárások szempontjából különösen értékes adatok forrása az etnográfiai érzékkel megáldott keszthelyi telekkönyvi előadó, Sági János 1902-es útikalauza (Sági J. 1902b). Az átlagos népszerűsítő-tájékoztató kiadványoknál igényesebb az a komplex szemléletű, színvonalas bédekker-típus is, amely tematikus gazdagságával tűnik ki.[82] Ez a – történeti, kultúrtörténeti, irodalmi – értékekre, érdekességekre nyitott műfaj már a 19. századtól jelen volt a balatoni irodalomban, szerzői azonban sajnos éppen a hagyományos kultúra változásai iránt bizonyultak érzéketlennek, így témám szempontjából kevés használható adatot tartalmaznak.

Nehéz feladat, de fontos meghúzni a határt a nagyközönségnek szóló útikönyvek és a Balatonkultusz szolgálatába állított – sok hasonló ismeretanyagot közvetítő, ám mégis inkább a társadalom, s azon belül az értelmiség mozgósítására szánt – kötetek között. Ide sorolom a sorozatnak tervezett, de csak egy kötetig jutó Balatoni Évkönyvet, a néhány folytatást megért Balatoni Kalauzt, és a Balatoni Intézőbizottság Balatoni Könyvtár sorozatát, amelynek hét kötete jelent meg. Ez utóbbi tudományos ismeretterjesztő kiadványokat (pl. Domanovszky 1943) éppen ideológiai beágyazottságuk, társadalmi küldetésük miatt érdemes külön forrástípusként kezelni, leválasztva a szintén tudományos eredményekre épülő, de ismeretterjesztő szakmunkáktól, így pl. Lóczy Lajos – a 32 kötetet eredményező komplex Balaton-kutatást lezáró – összefoglaló kötetétől[83] (Lóczy 1920).

Kultúrtörténet, ismeretterjesztő irodalom

Többféle műfaj, forrástípus határterületén álló művek alkotják az általam önkényesen önálló forrástípusként kezelt kultúrtörténeti irodalmat. Szerzői, a polihisztor „balatonológusok”[84] (pl. Cholnoky Jenő, Darnay-Dornyai Béla, Lukács Károly, Zákonyi Ferenc, Vajkai Aurél) Balaton iránti elkötelezettsége a Balatonkultuszt életre hívó politikusokéra, publicistákéra, közéleti személyekére emlékeztet, ám azok „nemzeti” pátosza nélkül, és jelentősen több tárgyszerű tudással. A szerzők a Balaton-térség szülöttei, illetve idővel állandó lakói, a mindennapi élet ismerői voltak, akik a turizmus jelenlétét kultúrtörténeti adottságként, az ismeretterjesztést pedig tudósi kötelezettségként kezelték. Interdiszciplináris érdeklődésük elvétve tárgyszerű tévedéseket is tartalmazó[85], ugyanakkor komplex szemléletű műveket eredményezett, amelyek

---

sorozatban elkészült, de önálló füzetként is terjesztett, térképvázlatai révén különösen értékes forrást jelentő Boleman-féle leírás (Boleman 1900).

[81] Évente-kétévente kiadták például a Balatoni Szövetség *Balaton* című útikalauzát. Egyre terjedelmesebb balatoni fejezetet tartalmazott a Magyar Balneológiai Egyesület (a trianoni döntés után Országos Balneológiai Egyesület) éves kiadványa: *Magyarország fürdőinek, ásványvizeinek, üdülőhelyeinek ismertetése*, amelyből jól követhető a balatoni üdülőhelyek szaporodása, differenciálódása.

[82] Ezek közé tartozik Jalsovits Aladár Füredet, illetve Sziklay János Balatont bemutató kötete (Jalsovits 1878; Sziklay 1890), a Dornyai-féle, több kiadást megért útkönyvek (pl. Dornyai-Vigyázó 1934; Darnay-Zákonyi 1957) és az 1950-es években indított Panoráma útkönyv sorozat balatoni „kistérségeket” bemutató kötetei (pl. Móricz 1958a,b).

[83] A balatoni társadalom leírásánál Lóczy Lajos a sorozat részeként kiadott Jankó-monográfiára, illetve Bartucz Lajos antropológiai felmérésére támaszkodott, ezeket azonban saját megfigyeléseivel, tereptapasztalataival egészítette ki.

[84] Zákonyi Ferenc munkásságának jellemzésére használták kortársai a „balatonológus” kifejezést, (vö. Matyikó szerk. 2001) amely azonban, főként a Balaton iránti érdeklődés sokoldalúsága miatt a felsorolt szerzőkre is illik.

[85] Zákonyi és Vajkai szövegeiben a helytörténészek gyakorta találnak tévedéseket, pontatlanságokat. A

fontos adatokat szolgáltattak jelen értekezés számára.
A Balatonnal kapcsolatos kultúrtörténeti érdeklődés az 1930-40-es években kapott először lendületet. Darnay-Dornyai Béla és Lukács Károly mellett elsősorban a Balatoni Kurír hasábjain publikáló szerzők – Madarassy László, Tábori Kornél és Margittay Rikárd – figyelme fordult az elfeledett 18-19. századi művek és kéziratok (Bél, Beaudant, Paget, Württenbergi stb.) feltárása felé. A kultúrtörténeti érdeklődés második hulláma az 1950-1970-es években jelentkezett, a legszínvonalasabban Zákonyi balatoni népművelési célú előadássorozataiban és Vajkai újságcikkeiben[86].

Néprajzi, művelődéstörténeti szakirodalom

A balatoni őslakosság hagyományos kultúrájára vonatkozó adatok leghitelesebb forrásai az etnográfiai terepmunkán alapuló néprajzi szakmunkák. Ezek közül monografikus szemléletű munkának egyedül Jankó János könyve tekinthető (Jankó 1902), bár kétségtelenül átfogó igénnyel készült a balatoni kultúra több területét is érintő két Malonyai-kötet is, amelyekben az etnográfiai leírások szerzője Sági János volt[87] (Sági J. 1911a,b, 1912; Malonyai szerk. 1911, 1912). Jellegében monografikus szemléletű összefoglalás Hermann Antal és Vajkai Aurél Balaton-tanulmánya, illetve -könyve. Az előbbi azonban teljesen nélkülözte a terepmunkát, az utóbbi pedig részleges terepmunka alapján fogalmazott meg a kultúra egészére vonatkozó, megkérdőjelezhető tartalmú állításokat (Hermann 1925; Vajkai 1964). A lokális népi kultúra egy-egy részterületére – halászat, építészet, népművészet, szőlészet-borászat stb. – vonatkozóan számos tanulmány, cikk vagy könyvfejezet látott napvilágot. Ezek közül azonban alig néhányban érvényesül az általam választott földrajzi keret, vagyis a Balaton mindkét partjára kiterjedő kutatás és adatközlés (pl. Herman 1887-1888; Lukács 1951; Tóth-Nászay 1936; Nyék 1982; Domanovszky 1943). Jóval több témában – szokások, viselet, táplálkozás, szőlőművelés stb. – folyt egy-egy kisebb földrajzi egységre (vagy extrém esetben egyetlen falura, pl. Viski 1932) kiterjedő kutatás, például Vajkai Aurél és Lackovits Emőke Balaton-felvidéki, Petánovics Katalin Keszthely környéki, Knézy Judit somogyi, Takáts Gyula Nagyberekre irányuló gyűjtései (pl. Vajkai 1938; Lackovits 2001; Petánovics 1993; Knézy 1980; Takáts 1934 stb.).
Több, témám szempontjából fontos terület vizsgálata teljes egészében hiányzik a néprajzi szakmunkákból. Ezek közé tartozik a víz és vízpart használatának rendszere, amely leginkább negatív összefüggésben, illetve egyes részterületeket illetően (pl. halászati helynevek) merül fel. Kevés támpontot kínál a paraszti vízhasználat, fürdőzési szokások általános magyarországi szakirodalma is, ezek a balatoni egykori térhasználat rekonstruálásához szolgáltatnak párhuzamokat (pl. Juhász 2006). Ezt a kérdéskört szintén nem érinti, de a gyógyfürdő-kultúra közép-európai művelődéstörténetének összefoglalásával, s ezen belül a Balaton korai fürdőkultúrájának vázlatával áttekintést ad a turizmusnak e válfajáról Kósa László monográfiája (Kósa 1999). Ez a munka azonban, mint általában a Balaton-térséggel foglalkozó történeti,

„balatonológusként" jellemzett szerzők közül az eredeti források felkutatására, történeti-filológiai feldolgozására épülő munkásságával kiemelkedik Lukács Károly (vö. Szilágyi 2007).
[86] Vajkai több száz tételre rúgó ismeretterjesztő munkássága részben önálló kutatómunkán alapult, részben azonban a Balatoni Kurír-beli cikkek adatainak újraközlésén, a forrás megjelölésével vagy a nélkül.
[87] Sági a leírások összeállításakor merített Jankó monográfiájából, sőt a milleniumi falut bemutató tanulmányából is, ugyanakkor saját gyűjtésből származó érdekes és problémaérzékeny interjúk részleteit is közölte.

művelődéstörténeti tanulmányok (pl. Antalffy 1984; Hudi 1988; Kovács K. 2007) a balatoni idegenforgalom első néhány évtizedére, ezen belül is főként a füredi Savanyúvíz történetére, társadalomtörténetére vonatkozóan tartalmaznak adatokat és elemzéseket.

Helytörténeti kutatások

Az értekezésben feldolgozott adatok legfőbb forrása a legkülönbözőbb fórumokon publikált vagy publikálatlan helytörténeti kutatások anyaga. Alig akad olyan település a térségben, ahol semmilyen helytörténeti-néprajzi adatgyűjtés nem folyt (pl. Balatonfőkajár). Több településen, jellemzően a ma már városi rangot szerzett balatoni fürdőhelyeken, így Keszthelyen, Balatonfüreden, Révfülöpön, Fonyódon és Siófokon az elmúlt húsz-huszonöt esztendőben történészek vagy könyvtárosok által végzett szisztematikus, tudományos igényű feltáró munka folyik. Ennek eredményei részben saját kiadványokban, periodikákban kerülnek publikálásra (pl. Füredi Historia, Villa Filip, Fonyód-Fürdőtelep, Almádi Füzetek – elsősorban Lichtneckert András, Katona Csaba, Ács Anna, P. Miklós Tamás, Varga István, Matyikó Sebestyén József, Schildmayer Ferenc tanulmányai). A levéltári anyagok, sajtótermékek felkutatásától a képeslapgyűjtésen keresztül a visszaemlékezések, életrajzok publikálásáig terjedő változatos kutatási tematika a hétköznapi élet legkülönbözőbb területeire vonatkozó információk kigyűjtését tette lehetővé.
Az egykori életvilágok megértésének fontos információforrásai a térségben létrehozott néprajzi-helytörténeti gyűjtemények. Ezek egy része összekapcsolódik a ma is folyó helytörténeti munkával (pl. Balatonfüred, Révfülöp). A legtöbb községben azonban ettől függetlenül, esetenként véletlenszerűen és reflektálatlanul gyarapodó gyűjtemények működnek, gazdag, de alapos forráskritikát igénylő tárgyi és iratanyaggal (pl. Balatonkenese, Balatonszepezd, Zánka, Balatonboglár stb.)
Vegyes színvonalú dolgozatok, kéziratok forrásvidéke volt az az értékes helytörténeti munka, amelyet – főként a honismereti mozgalom – keretében végeztek el a térségben élő, legkülönbözőbb szakterületeken dolgozó „amatőr" értelmiségi kutatók. A déli parton különösen erős mozgalom képviselői, főként Reöthy Ferenc, Piller Dezső és Móricz Béla munkáiból főként a saját megfigyelések voltak értékesek munkám során.
Kitűnő, alapos szakmunkák és egyenetlen színvonalú írások tárházát jelentik a térség helytörténeti kutatásait megkoronázó településtörténeti monográfiák. A rendszerváltáskor a települési önállóság és önkormányzatiság megteremtésével elemi erővel feltámadó identitásteremtés egyik megnyilvánulási formájaként születő munkák[88] legjobbjai mögött másfél száz év kutatásai és jelentős tudományos apparátus áll. Tematikus és egyben történeti kronológiai megközelítéssel készültek és többségében néprajzi fejezeteket is tartalmaznak például a Veszprém Megyei Levéltár településtörténeti monográfia sorozatának balatoni kötetei (pl. Alsóörs, Csopak, Balatonfüred-Balatonarács: Lichtneckert szerk. 1996, 1997, 1999) illetve Örvényes község monográfiája (Hudi szerk. 2010). A történeti kronológiára épülnek Veress D. Csaba sok pontatlanságot, megbízhatatlan hivatkozást tartalmazó monográfiái (pl. Paloznak, Aszófő; Veress 1993, 1998), amelyekben a helyi lakosság életkörülményeinek átalakulása csak

[88] Közvetlenül a rendszerváltás előtti időszakban, az 1980-as évek végén mindössze három várostörténeti monográfia keletkezett (Siófok, Fonyód, Balatonfüred), részben megyei levéltári irányítással és egészen más indíttatásból. A korábbi időszakból egyedülálló példa Keszthely város monográfiája (Bontz 1896), illetve Balatonmáriafürdő történetének feldolgozása (Zákonyi F. 1979).

sablonos ábrázolásban jelenik meg. Bár a fentiekkel ellentétben nem szakemberek munkái, a személyes érintettség révén témám szempontjából esetenként jobban használható adatok forrásai az amatőr helytörténet-kutatók (jellemzően nyaralótulajdonosok) által jegyzett községtörténetek (pl. Balatonkenese, Káptalanfüred; Kis 1990, Polniczky 2001 stb.). Ugyanakkor – a Balaton-térség speciális történetének köszönhetően – kevés az olyan település, amelynek történeti feldolgozása sem tudományos igénnyel, sem személyes indíttatásból nem történt meg (Szigliget, Balatonfőkajár, Balatonederics, Balatonszepezd). A történész-levéltáros szakma (vö. Kiss 2008; Lichtneckert 2006b) a monográfiák széles választékából általában legjobban sikerült műveknek azokat tartja, ahol a szakember arányérzéke, absztraktabb megközelítésmódja, profi forráskezelése találkozik az elhivatott helyi értelmiségi tapasztalataival, ilyen pl. a térségben Balatongyörök monográfiája (Molnár szerk. 2000). E munkákon kívül témám szempontjából jól használhatóknak bizonyultak azok a monográfiák, amelyek – kissé szervetlenül ugyan, de – a törzsszöveg kiegészítéseképpen személyes, életrajzi, családtörténeti visszaemlékezéseket is közölnek (pl. Balatonfűzfő, Balatonföldvár, Szántód, Zamárdi monográfiái; Szőnyeg 2009; Berkesné szerk. 2007; Maurer 2007a; Bemné et al 2007). Hiteltelenek, ugyanakkor jelzésértékűek azok a munkák, amelyek a két balatoni kultúra összefüggésrendszerének semmilyen területére érintőlegesen sem szolgálnak adatokkal. Ilyen pl. Kőröshegy 400 oldalas monográfiája (Stirling szerk. 1990), amelyben mindössze néhány sor utal arra, hogy a község területén a 2. világháborút megelőzően két fürdőtelep is létesült. Egy szó sem esik azonban arról, hogy e fürdőtelepeknek a lakosságra nézve bármilyen hatása lett volna, noha erre más források világosan rámutatnak. Mindez nem elsősorban a szerző(k) tájékozatlanságát jelzi, hanem inkább az úgynevezett „háttértelepüléssé" vált községek torz identitását.

Levéltári források

A téma szempontjából fontos adatokat hordozó levéltári források a fürdőegyesületi, gyógyhelyi, illetve üdülőhelyi bizottsági jegyzőkönyvek, az 1940-es évektől formanyomtatványon kitöltött hivatalos üdülőhelyi bizottsági jelentések, a fürdőtelepek közigazgatási ügyei kapcsán keletkezett alispáni iratok, a part menti területek sorsáról árulkodó legeltetési társulati iratok és a parti birtokokkal bíró uradalmak (Festetics-, Hunyady-, Széchenyi-családok, Piarista rend, Veszprémi Káptalan, Vallásalap stb.) iratanyagai. Ez utóbbi három iratcsoport feldolgozása javarészt megtörtént a településtörténeti monográfiákban és egyéb helytörténeti cikkekben, így ezek szisztematikus levéltári feltárását nem tartottam indokoltnak. A Tihanyi Bencés Apátság fürdőfenntartó tevékenységének levéltári forrásait feldolgozó kutatómunka eredményei önálló kötetben is megjelentek (Sólymos 2003). A fürdőélet intézményrendszerében keletkezett iratokat a Somogy megyei települések esetében Kanyar József elemezte több tanulmányban (pl. Kanyar 1989). A Veszprém és Zala megyék területére eső fürdők esetében hasonló feldolgozás nem született, igaz az iratok csak töredékesen maradtak fenn, bár így is sok fontos adalékkal szolgáltak[89]. A balatonfüredi fürdőbizottság üléseinek 1855-1917 között keletkezett jegyzőkönyveit Lichtneckert András adta ki, tanulmány kíséretében (Lichtneckert 2010a).

[89] Veszprém Megyei Levéltár X 251. BIB vörösberényi iratai, X 257 Alsóörsi Fürdőegyesület irattöredéke, X.253/1. A Balatonfüredi Fürdőegyesület iratai stb.

Szociográfia

A szociográfia – témám szempontjából megfelelő érzékenységű – szempontrendszere a Balaton-térséget érintő kutatásokban sajnos kevéssé érvényesült. A szociográfiai ihletettségű írások közé kell számítanunk Veres Péter megfigyeléseit, aki már a második világháború előtt tanulmányutat tett a Balatonnál[90], majd – már nyaralótulajdonosként – 1966-ban adott lesújtó látleletet a Balatonnál tapasztaltakról. Az esszéje hatására kibontakozó értelmiségi vita 1967-ben zárult, amikor Fodor Andrással és Tüskés Tiborral együtt körbeutazta a tavat, hogy a balatoni „népre" vonatkozó kritikus tapasztalatait megvitassa velük. (Veres 1966, Tüskés 1998. 49-55).
Ebbe a forráscsoportba sorolom Móricz Zsigmond „kenesei jegyzeteit" (Móricz Zs. 1940. vö. Ács 2006) és Koczogh Ákos Szigligetről készített szociológiai vázlatát. Ez utóbbi már a vizsgált korszak utáni időszakról szól, azonban harminc év kutatómunka tapasztalatai sűrűsödnek benne, (Koczogh 1988). Értékes forrás a Balatonföldvár-Kőröshegy szociográfiai írások (é.n) című kézirat, amely ismeretlen szerző(k?) 1959-ben készített interjúinak összefoglalását tartalmazza (szociográfia é.n.).

Önéletírások, naplók, visszaemlékezések

Egyetértve a 19. századi füredi fürdő társadalmát kutató Katona Csaba forráskritikai megjegyzésével (Katona 2001. 14), a hétköznapok megjelenítse szempontjából a – sablonos képet közvetítő, idealizáló fürdőlevelekkel, visszaemlékezésekkel, szépirodalmi művekkel szemben – a naplók és sajtó adatainak értéke minden más forráscsoportnál nagyobb. Ugyanakkor, ahogyan egyetlen forráscsoport sem alkalmas önmagában a társadalom hiteles képének megrajzolására, úgy az általam vizsgált terület, azaz a társadalmi csoportok egymásra hatása szempontjából sem hanyagolható el egyetlen akár „sablonosnak", akár „elfogultnak" bélyegezhető forrás sem. Az „elfogultság" – akár a sajtóé, akár egy élménybeszámolóé – maga is adat: fogódzó a társadalmi beállítódások és önképek megrajzolásához, s e képben a „másik" kirajzolódó képének megsejtéséhez.
A személyes élményhez kapcsolódó forráscsoport belső határainak meghúzása lehetetlen és értelmetlen feladat. Míg a naplók egy része szépirodalmi igényű szöveg, addig a szépirodalomként számon tartott elbeszélések alapja személyes élmény, tapasztalat, de akár sajtóbeli hír is lehet.
A Balatonnál eltöltött időről, annak eseményeiről tanúskodó vagy azoknak emléket állító önéletrajzi szövegek nagy számban állnak rendelkezésre Bártfay László[91] naplójától Lipták Gábor önéletrajzi kötetéig, nyomtatott, illetve kéziratos formában. Ezeknek azonban csak egy töredéke tartalmaz társadalomtörténeti értékű megfigyeléseket vagy a kulturális érintkezések körébe tartozó események hiteles leírását[92]. A felhasznált szövegek széles tematikus sávban

[90] Erről a kutatásról sajnos tanulmány nem jelent meg. A hírt, mi szerint Veres Péter alaposan vizsgálta Kenese, Csajág, Akarattya, Tihany, Füred népét, települését, gazdasági viszonyait, a Balatoni Kurír adta közre (1943. augusztus 12.)
[91] Bártfay László gróf Károlyi György titkáraként időzött Füreden 1838-ban. Az eseményeket naplójában örökítette meg, amelyet az Országos Széchenyi Könyvtár őriz és Vörös Károly dolgozott fel (Vörös 1965).
[92] Németh László Sajkodon keltezett több kötetnyi naplója például filozofikus elmélkedéseket vagy önreflexiókat tartalmazó szöveg, így a vizsgált téma szempontjából nem releváns. Konkrét következtetések levonására szintén

mozognak, Szalay Imre vitorláskalandjaitól, Blaha Lujza füredi kapcsolathálóján, Széchenyi Zsigmond erőfeszítésein keresztül egészen Harmos Ilona nyaralótelepi bujkálásáig (Szalay 1885; Blaha 1987; Széchenyi 1963; Kosztolányiné 2003). A visszaemlékezések egy része kifejezetten nyaraláshoz, szőlőhöz, fürdőzéshez vagy a Balatonhoz mint szülőföldhöz kapcsolódó családi események krónikája (pl Francsics 1973; Bohuniczky 1989; Somlyó 1980 stb.). Másik része a személyes balatoni kötődés egyfajta „társadalmiasítására" vállalkozik, az esszé műfajához közelítve a visszaemlékezések szövegét (Keresztúry 1960; Lipták 1969; Tatay 1983; Tüskés 1998 stb.).
Egyedi nézőpontot képvisel és így a kulturális átalakulás különleges területeire nyit ablakot visszaemlékezésében Bodor Aladár, aki fürdőegyesületi aktivistaként írja le a szigligeti eseményeket (Bodor 1988), illetve Cholnoky Jenő, akinek tudományos kutatóként kialakított kapcsolatai formálták a balatoni őslakosságról alkotott kedvezőtlen benyomásait (Cholnoky 1942).

Szépirodalom

A szépirodalom egyszerre gazdag és ugyanakkor óvatosságra intő adatforrás. Használata témám szempontjából azonban olyan előnyökkel jár, amelyekről nem érdemes lemondani. A hazafias eszméket, romantikus képzeteket megtestesítő, majd az értelmiség, és azon belül művész elit szellemi-fizikai rekreációs terepévé váló balatoni táj számos lírai, prózai, sőt drámai művet ihletett. Ezek döntő többsége értekezésem szempontjából érdektelen, mert nem segít eligazodni a Balaton térségében formálódó kulturális kölcsönhatások problematikájában[93]. Van azonban néhány, főként prózai mű, illetve kivételképpen vers[94], amelyek kifejezett társadalmi vagy művelődéstörténeti érzékenységgel bírnak, és – mint kortárs szövegek – minden más forrásnál frissebben tudnak rámutatni egyes jelenségekre. (Ilyen például Gábor Andor regényének részlete, amelyben a fürdőzés versus halászat – rendszerszerűségében nehezen megfogható, de valós – problémája az irodalmi látásmód segítségével ölt testet. Gábor 1918).
A szépirodalmi szövegek forrásként való használata mellett és ellen is megfogalmazódnak érvek a szakirodalomban. Tekintettel a balatoni témájú művek irodalomtörténeti feldolgozottságára, amely alapos forráskritikát tesz lehetővé, értekezésemben Kósa László álláspontját érvényesítem, aki szerint a művek részletei *„önálló adatközlésként is fölfoghatók, történeti-szociológiai vonatkozásokról, környezetrajzról, mindennapos gesztusokról, észjárásról (mentalitásról), naponta gyakorolt viselkedés és magatartásformákról"* (Kósa 2001. 12). A szépirodalmi szövegek azonban nem kizárólag adatok forrásaként hasznosíthatók. Legalább ennyire fontos a kortárs értelmiségi szemüvegen keresztül látott és láttatott társadalomrajz: az átalakuló paraszti világ melletti „tanúságtétel" (például Cholnoky Viktor és Váth János novellái) és a formálódó fürdőtelepekben testet öltő középpolgári majd kispolgári ambíciók világának megértése (például a balatoni nyaralóépítés társadalmi motivációit, lélektani részleteit minden más forrásnál hitelesebben rögzítő Gyurkó-regény) (Cholnoky 2005; Váth é.n.; Gyurkó

alkalmatlan Sértő Kálmán balatoni naplója, amelyben az események nem hiteles részletességgel, hanem a szerző éles társadalomkritikájának fénytörésében kerültek megörökítésre.

[93] Ezek közé tartoznak a táj szépségét, fenségességét megéneklő költemények, a fürdőhelyeken játszódó szerelmi történetek, regények vagy a hely szellemétől független, de balatoni térbe helyezett népszínművek, drámai cselekmények.

[94] A gazdag lírai termésből Illyés Gyula néhány politikai-társadalmi érzékenységű versét (pl. Új nép a parton), illetve a révfülöpi parasztköltő Nagy Lajos lokális hagyományokban gyökerező műveit használtam.

1984).
A felhasznált művek a fikciós irodalom igényével íródtak, de szinte kivétel nélkül önéletrajzi ihletésűek, illetve saját élményekből merítenek. Az életrajzi háttér ismeretében jól körvonalazható a fikció és a valóság határa, sőt sok esetben „az adatok" konkrét forrása is ismert. Például Jókai a füredi villájába bejáratos füredíek és arácsiak elbeszéléseit építette be a művekbe, Krúdy gyakori vendég volt a Blaha-nyaralóban, amelynek „szalonjáról" később novellát írt, Mesterházy Lajos – a fürdőtelep szociokulturális közegét kiválóan érzékeltető – kisregényei lényegében irodalmi önéletrajzoknak tekinthetők stb.
Gondolatébresztő e szépirodalmi szövegek sokféle nézőpontja, amely egy szövegen belül is érvényesülhet. A nézőpontok vegyítését a műfajok közötti átjárás segíti, illetve tükrözi. Tatay Sándor regényeiben, novellafüzéreiben például az önéletrajzi és a szociográfiai szempont egyaránt megjelenik (Tatay 1983, 1992). Gárdonyi egyes novellái viszont a saját élmények mellett a helyi sajtót is felhasználták forrásként[95]. A szépirodalom és a publicisztika határán szólalnak meg Rákosi Viktor tárcanovellái vagy az idealizáló bédekker-szövegeket szatirikus stílusban kifigurázó Mikszáth-karcolat (Rákosi 1921, 2005; Mikszáth 1904).
A felhasznált művek szerzőinek többsége kívülállóként (alkalmi fürdővendégként, pl. Mikszáth) lát rá a térségre, mások a villatulajdonosok bennfentességével, de a kívülálló nézőpontjával közvetítenek érdekes észrevételeket (pl. Jókai 2005a,b). A szerzők egy része ugyanakkor helybeliként lát rá a bennünket érdeklő folyamatokra (pl. Eötvös 1982; Endrődi 1884). A helyi tapasztalatok írói megformálása szempontjából egyedülálló forrás az irodalmi kánonból kihullott (pontosabban oda soha be nem került) Váth János[96] prózája. A több balatoni helyszínhez is kötődő szerző novelláiban nem csak az őslakosság életvilágai sejlenek fel, de olykor az is, milyen szerepet kap az idegenforgalom az átalakuló helyi életstratégiákban (pl. tejhordás, messziről jött munkásokat vonzó építkezések, fogyatkozó erdők stb.).
Fikciós műfaj lévén, e forrástípusba sorolom a Balaton-térségében a vizsgált korszakban forgatott filmeket (pl. Tüdős Klára: Fény és árnyék 1942-43 vagy Makk Károly: Ház a sziklák alatt 1958) is.

Sajtó

A gazdag – és mind a mai napig csak részben feltárt[97] – balatoni sajtó fontos forrása az értekezésben vizsgált témáknak. A tematikus sokszínűségből és a konfliktusos helyzetekre való érzékenységből következően a sajtó több olyan, a korabeli nyilvánosságban feltűnést keltő, azóta azonban elfeledett helyi esemény lenyomatát őrzi, amely a kétféle balatoni kulturális közeg kölcsönhatásainak témakörébe illeszkedik.
Az első híradások a Balatonról (Füredről) országos lapokban, a Magyar Hírmondó, Magyar

[95] Gárdonyi 1892 és 1896 között a Magyar Hírlap tudósítójaként többször járt Füreden. Élményeit novelláiban a Balaton-Füred című lap jóval korábbi, 1861- es (!) lapszámaiból vett tudósításokkal kombinálta. (Vö Némethné 2010).
[96] A 20. század első évtizedeiben kiadott, nehezen hozzáférhető művei alapján Sziklay János „a Balaton valóságos szépirodalmi etnográfusának" nevezte az írót (Sziklay 1932. 290). A novelláiban megrajzolt kis világokat az átalakulóban lévő hagyományos kultúra tanúságtételeiként értékelte Szilágyi Miklós (Szilágyi 1984).
[97] A helytörténeti kutatómunka eredményeképpen sok balatoni sajtótermék helyi vonatkozású cikkeit kigyűjtötték a könyvtárosok, muzeológusok, történészek. Ezek egy része nyomtatásban is hozzáférhető. Pl. Csutorás-Varga 2000, Fazekasné – Krasznainé 1998. stb.

Kurír hasábjain jelentek meg. Az 1860-as években indultak a vármegyei lapok[98]. Fürdőlevelek írásával megbízott munkatársaik[99] leginkább az elmaradottság ostorozásában jeleskedtek, a külföldi fürdőkkel példálózva. Emellett egyéb témák is felbukkannak, Bátorfi Lajos írásai például néprajzi „érdekességekkel" is szolgálnak. A nagyobb városok lapjai elsősorban a saját városuk „tusculánumának" tekintett fürdőhely híreiről tudósítottak az olvasóknak[100] A 19. század utolsó évtizedeiben több kérész életű helyi lap is megjelent, pl. Keszthelyi Hangok, Napkelte, Balatonfüred-Keszthely, Balaton és Vidéke, Keszthely (vö. Lukács 1944). Mindössze három nyarat élt a Balaton-Füredi Napló, amely kifejezetten fürdői lap volt, és írásai ennek megfelelően forráskritikával használandók (vö. Katona 2001). Különleges státuszú helyi lap volt a Balatonkenesei Hírlap 1913-tól (1914-től Balatonkenese és Vidéke), amelynek célkitűzései messze túlmutattak egy községi hetilapén. Hitvallása szerint *„a Balaton fejlődését ápoló szépirodalmi és társadalmi hetilap"* volt, amelyet idényre is elő lehetett fizetni. Szemlélete jól mutatja az idegenforgalmi célkitűzésekkel a községi irányítás és a hangadó polgárság szintjén is azonosulni tudó balatoni település fejlődésének egyik lehetséges útját.
Témám szempontjából a legfontosabb sajtótermékek az idegenforgalmi intézmények „hivatalos" lapjai, azaz a kifejezetten „balatoni" újságok. Több azonos című kísérlet után 1908 márciusától 1944. novemberéig jelent meg a Balatoni Szövetség havi lapja, *Balaton* címmel. Szerkesztői 1938-ig Óvári Ferenc és Cséplő Ernő voltak. Az első szám még a fővárosban készült, majd szerkesztősége Siófokra, végül Füredre költözött. Az évi tizenkét füzet a Balatoni Szövetség és az általuk képviselt „Balatonkultusz" szócsöve volt, a társadalmi mozgósítás és a különböző fejlesztések (például háziipar) propagandájának szolgálatában.
Jóval objektívebb képet fest a balatoni problémákról a Balatoni Egyesületek Szövetségének lapja, a Balatoni Kurír, amely 1932 és 1948 között jelent meg. Irányultságát, tematikai és topográfiai sokszínűségét jól mutatja, hogy impresszuma szerint szerkesztősége *„minden balatoni községben"* székel. A lap tudósítói gárdáját ugyanis a legkülönbözőbb fürdő- és egyéb egyesületi vezetők, titkárok, egyéb közéleti személyek alkották Balatonedericstől Balatonszemesig. A gazdag tematikában gyakorta kaptak helyet közéleti viták és a különféle konfliktusok, a községek és fürdőtelepek között feszülő érdekellentéttől kezdve a nyaralók különböző csoportjainak egymás közti vitáin keresztül az egyes balatoni érdekképviseletek háborúságáig. A sajtóhivatkozásokat kurzívval jelöltem, az egyes cikkeket önálló bibliográfia sorolja fel.

Képi források

Elsősorban a környezetátalakítás mértékéről, a térhasználat változásairól közvetítenek – más forrásokénál pontosabb – ismereteket a korabeli képi ábrázolások: festmények, képeslapok, egyéb táj-és faluképek. Ezeket részben feldolgozta a hely- és kultúrtörténeti kutatás, más részük gyűjteményekben, magánszemélyeknél lappang. Különösen jól használhatóak az elmúlt tizenöt évben divatjelenséggé váló képeslap-kötetek, amelyeknek igényesebb darabjai szinte

[98] Zala-Somogyi Közlöny 1862-től, Zalai Közlöny 1874-től, Somogy 1866-tól, Veszprém 1866-től (később Veszprémvármegye néven).
[99] A somogyi lap balatoni témákért felelős főmunkatársa Roboz István, a zalaié Kozma Sándor (Bukógáti néven) volt.
[100] Pl. a Veszprémi Hírlap, Veszprémi Független Hírlap almádi és füredi híreket közölt rendszeresen, a Fejérmegyei Napló, illetve Székesfehérvár és Vidéke Aligáról és Világosról tudósítottak, a Tapolcza és Vidéke, Tapolczai Lapok Badacsony környékéről és Révfülöpről stb.

helytörténeti lexikonként forgathatók (pl. Varga I. szerk. 2004; Vásárhelyi 2006 stb.).
Más témákban, elsősorban a modernizáció jelenségeit illetően jelentenek használható forrást a családi fényképek, különösen ha családtörténet-kutatás vagy életinterjú is kapcsolódik hozzájuk.

Terepmunka

Az értekezés problémafelvetésének kiindulópontja és egyben egyik speciális forrása a Balaton-térségében folytatott egyéni és csoportos terepmunka volt. A 38 települést érintő, összesen 240 napnyi terepmunkával megvalósított *Jankó János nyomában – Balaton az ezredfordulón* című kutatás[101] elsősorban kortárs jelenségek rögzítésére terjedt ki, amelyet – egyes témákban – történeti vizsgálat egészített ki. Az értekezés számára a családtörténet- és életútinterjúk, az archív családi fényképek és az irányított tematikus interjúk (szobakiadás, a tó- és tópart használata, idegenforgalmi vállalkozások) szolgáltattak adatokat és szempontokat. A felhasznált interjúk jegyzéke a mellékletben található, az interjúk teljes szövege pedig a kutatás eredményeit archiváló www.balatonkutatas.hu honlap jelszóval védett adatbázisában.

[101] Az elmúlt 11 évben folytatott kutatás a Veszprémi Akadémiai Bizottság néprajzi munkabizottsága keretében folyt, 2004 és 2009 között OTKA-támogatással (T 48831), dr. Gráfik Imre szakmai irányításával.

2. A BALATON-TÉRSÉG TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KORSZAKAI

Az értekezésben vizsgált közel másfél évszázad a térség jelentős környezeti, társadalmi, kulturális átalakulását eredményezte. Ez az átalakulás nem volt egyenletes: intenzitása és minősége szempontjából több szakasz rajzolódik ki, amelyek segítségével jól tagolhatók a témám szempontjából meghatározó főbb társadalomtörténeti folyamatok.

A „Balaton" történetével foglalkozó munkákban alkalmazott korszakolások egy része főként az idegenforgalom eseménytörténetére és statisztikai mutatóira épült. Bár az ilyenformán kirajzolódó négy időszak[102] egy része megegyezik az általam javasolt korszakolással, az indoklásul választott szempontok azonban következetlenek[103] és egyoldalúak. Az egyoldalú megközelítés szemléletes példája az 1939-1940-es év korszakhatárrá emelése, amely egyetlen statisztikai mutatóra, a vendégforgalom csökkenésére épül. A korabeli forrásokból azonban kiderül, hogy az európai háború eseményei miatti külföldi vendégszám-csökkenés a hazai balatoni nyaralások akkorra megszilárdult formáira semmilyen hatással nem volt: az 1940-es esztendő sem az őslakosság életében, sem az őslakosság és nyaralók kapcsolatrendszerében nem jelentett fordulópontot.

Ráadásul az idegenforgalom számadatai csupán a nagyságrendek követésére alkalmasak. Amint arra a balatoni turizmus történetével foglalkozó szerzők egy része is felhívta a figyelmet, az egész térségre vonatkozó következetes adatfelvétel a vizsgált időszakban nem készült, a statisztika szempontjai gyakran évről-évre változtak[104]. Kevés használható támpontot ad a magyarországi idegenforgalom történetét feldolgozó szakirodalom, amely az idegenforgalom kezdeteit a kiegyezés utáni időszakra, intézményrendszerének megszületését pedig 1920 utáni korszakra teszi (vö. Fejős szerk. 1984c; Kudar 2003). A balatoni turizmus története részben belesimult ebbe a folyamatba, sok tekintetben azonban külön utakon járt, főként a korán kialakuló intézményrendszert (a sajátos balatoni fürdőegyesületeket) illetően.

Csak részben mutat párhuzamosságot a Balaton-térség története az európai turizmus kultúrtörténeti folyamataival, annak jellegzetes korszakaival is. Az angol, holland és német tengerpartok gyógyfürdővé alakulásának és az oda irányuló turizmus tömegessé válásának szakaszai jó száz éves fáziskéséssel, de hasonló mintázatot mutatva jelentek meg a Balaton-térségben[105]. Az európai tavak turisztikai felfedezése időben is szinte egybeesik a Balatonéval,

[102] 1. az 1910-es évek közepéig: a „kezdetek"; 2. 1920-1940: a tömeges villa- és szállodaépítések korszaka; 3. 1958-1970: a BIB újjáalakulásának korszaka; 4. 1979-89: az őstelepülések és fürdőtelepek egybeolvadásának időszaka (pl. Virág 1997; Zákonyi F. 1961 stb.).

[103] Például míg az 1920 és 1940 közötti időszak valóban a tömeges villaépítkezések időszaka volt, a tömeges szállodaépítkezések – melyek egészen más típusú turizmust vonzanak a térségbe – jó két évtizeddel előbb voltak jellemzőek.

[104] Az idegenforgalom intézményei által készített statisztikák a községek adataira épültek, sokszor évről évre más szempontok szerint. A nyaralók létszámába időnként beleszámították a „villásokat", máskor azonban nem. Következetlen volt a három napon belül időző nyaralóvendégek nyilvántartása is, nekik ugyanis nem kellett üdülőhelyi díjat fizetni, így gyakran be sem kerültek a községi jelentésbe. (Hasonló okokból nem jegyezték Keszthely forgalmát sem, itt ugyanis nem szedtek üdülőhelyei díjat.) Az összesített statisztikák egy része Hévíz számadataival együtt közöl balatoni adatokat (vö. Lóczy 1920. 185; Lukács 1931; Pálos 1974. 430-435).

[105] Mind a forrásokra, mind a szabad vizekre alapuló gyógyfürdőzés bölcsője Anglia volt. A legelőkelőbb angliai szárazföldi gyógyfürdő, Bath működéséről 1572 óta vannak adatok. A tengerparton fekvő Hastings gyógyforrásait 1606-ban fedezték föl, ennek kiaknázása azonban érdekes módon még nem egészült ki tengeri fürdőzéssel. Az első, már tengeri fürdőzésre épülő üdülőhely Scarborough volt, ennek karrierje Füredéhez hasonlóan szintén gyógyforrások felfedezésével kezdődött 1626-ban. Igazán divatossá azonban a 18. század közepétől üzemelő

és – akárcsak a tengerparti, illetve szárazföldi gyógyfürdőhelyek esetében – kimutatható hatásuk a balatoni fürdők fejlesztésében. (Részletesebben lásd Schleicher 2012). Több évtizedes késéssel és egészen más politikai-társadalmi környezetben valósult meg a Balaton-térségében az az (Európában mindenütt lejátszódó) folyamat is, amit az alsóbb társadalmi osztályok nyaralásba való bekapcsolódásaként írhatunk le. Angliában a vasúti közlekedés 19. század eleji kiépítésével, az Alpok térségében pedig munkásegyesületek által közvetített nyaralási formák révén a 19-20. század fordulóján jelent meg a nagyvárosok munkássága, s ezzel a nyaralás mint társadalmi gyakorlat nem volt többé „polgári kiváltság". Ez – ellentétben a Balaton-térségével, ahol a fordulat 1948 után, a tulajdonviszonyok mesterséges átrendezésével következett be – Európa több fontos turisztikai területén spontán folyamat volt, amely együtt járt a „társadalmi túrázás" (a vendéglátókkal való szolidaritás) gyakorlatának kifejlődésével, de a turizmus bűnbeesésével (az antiszemitizmus terjedésével-terjesztésével is) (vö. Kramer 1984). Ezzel összefüggésben a balatoni folyamatokhoz képest jó száz évvel korábban, a 19. század közepén következett be az európai turizmusban az a folyamat, amelyet tömegturizmusnak nevezünk, és amely együtt járt a nyaralás státusszimbólummá, presztízsfogyasztássá válásával, a társadalmi hierarchiák újratermelésével. Többféle tényezőt figyelembe véve a turizmus „tömegesedése" a Balaton-térségében az 1930-as években következett be, olyan réseket ütve a hagyományos közösségek működésén, amelyen akadálytalanul és visszafordíthatatlanul áramlottak be a modern városi kultúra jelenségei (vö. Göttsch 1994; Urry 2012).

A pusztán idegenforgalom-történeti megközelítésnél árnyaltabb szempontokat követ Kanyar József – több tanulmányban is visszaköszönő – korszakolása, amely a makrotörténeti folyamatokba illesztve állapította meg a Balaton-térség *„kései feudalizmuskori", „reformkori", „kapitalizmuskori",* illetve *„szocializmuskori"* szakaszait (pl. Kanyar 1978). A témám szempontjából döntő jelentőségű *„kapitalizmuskor"* szakaszon belül kiemelte a déli parti községek helytörténetében kiemelkedő fontosságú déli vasútépítés időpontját, igaz más megközelítésekkel ellentétben nem a vasút átadását, hanem a pályaépítési munkálatokat jelölte ki korszakhatárként (1858). Nem indokolta azonban a következő időszak (1890-1945) határait, amelyet a parcellázás és befektetés korszakának nevezett. Kanyar árnyalt szempontrendszerére jellemző, hogy megjelölte az általa *„urbanizációs korszakoknak"* nevezett időszakokat, amelyek közül az első (1894-1913) az értekezésben is vizsgált időszakba esik. Bár Kanyar tanulmányának tárgya a dél-balatoni fürdőkultúra volt, korszakolásában a kizárólag a zalai part turizmustörténetében érdemleges kései feudalizmuskort és reformkort is említi, ezért érdemes rámutatni, hogy az általa markánsan egyes korszakokhoz kötött urbanizációs és befektetési periódusoknak szerves előzménye Füred és Keszthely 19. század közepi fejlesztése, amely – mint minta – az egész térség átalakulására hatással volt.

Korszakolási kísérletemben a fordulópont jellegű változások helyett, illetve mellett az elhúzódó és szervesen egymásra épülő folyamatokra helyezem a hangsúlyt. A déli vasút hatását például előszeretettel mutatják be a szerzők egyfajta villámcsapásszerű fordulatként, amely megteremtette a fürdőéletet a somogyi parti községekben. A vasúti közlekedés lehetőségét

---

Brighton vált, amely rohamosan szívta el Bath és a többi klasszikus gyógyfürdő közönségét. A tengerparti fürdőzés angol mintára vált népszerűvé a Csatorna túlpartján, majd Németországban is, ahol 1800 és 1822 között sorra alakultak a népszerű fürdőhelyek (Ostende, Boulogne, Tarvemünde, Kiel stb.) (Lengyel 2001. 22; Corbin 1995. 65–66, 257-258). Az angol tengerparti fürdőhelyek és a letelepedő lakosság számának ugrásszerű növekedése az 1850-1870-es években következett be (Lengyel 2001. 4-15). Itt is, akárcsak később Európa más tengerpartjain – és a Balaton-térségben is – megkezdődött a füzérszerű nyaralótelepet alkotó fürdőhelyek differenciálódása, a felsőbb társadalmi rétegeket vonzó „jobb helyek" (pl. Brighton, Weymouth, Ostende, Nizza, St. Tropez) rangsorának megszilárdulása.

kihasználva valóban megjelent egy új – fővárosi – fürdőző réteg a tónál, amelyet azonban a közeli nagyobb települések lakossága már felfedezett és használt mint fürdőt. Nem pontos tehát az a kép, amely a Balaton-part üdülőterületté alakulását az 1890-es évek közepére teszi (pl. Kanyar 1978; Virág 1997 stb.), közvetlenül a vasúti megállóhelyek szaporodásával magyarázva a folyamatot, hiszen ez utóbbi maga is inkább következmény, mint előzmény volt. Szintén pontatlan az a legkülönbözőbb tanulmányokban és idegenforgalmi kiadványokban visszaköszönő állítás, amely a Balaton-part első nyaralóépületét gr. Hunyady Imre 1881-82-ben épült balatonberényi házával azonosítja (pl. Virág 1997. 167 stb.). Ennek a tévhitnek a forrása minden bizonnyal Szaplonczay Manó kaposvári tisztifőorvos Balaton-ismertetése (Szaplonczay 1914), csakhogy míg a szerző az első somogyi nyaralóról beszél, addig az adatot pontatlanul átvevő későbbi szövegek az épület „elsőségét" az egész Balatonra kiterjesztik, megfeledkezve a keszthelyi és balatonfüredi parcellázásokról, és a zalai-veszprémi part korai villaépítkezéseiről.
Fentiek figyelembevételével és a vizsgált téma szempontjából a Balaton-térség átalakulásának történeti szakaszait a következő tényezők alapján javaslom megállapítani:
1. a tulajdonosi szerkezet változásai (vízmeder-vízpart, fürdők, ingatlanok, vállalkozások)
2. az idegenforgalom mennyiségi mutatóinak változásai (pl. nyaralóhelyek száma; fürdővendégek száma, villák száma), összevetve a térség egésze demográfiai mutatónak változásaival[106]
3. az idegenforgalom mintázatának változásai: a Balatonnal kapcsolatos eszmék és ideológiák változásai (politikai és társadalmi Balaton-értelmezések)[107]
4. a Balatonnal kapcsolatos döntéshozatali szintek eltolódása, a Balaton fejlesztéséért felelős intézményrendszer kiépülésének állomásai
5. a turizmus által indukált vagy fölerősített társadalmi mobilitás mértéke és típusai
Természetesen nem minden korszakban következett be fordulat vagy minőségi változás az összes tényezőben. A térség speciális átalakulásának fő motorja a turizmus volt, amelynek gyakorlata természeténél fogva nem állandó: időről-időre átstrukturálódik, a turisztikai tér egészére kiterjedő szemléletbeli és tapasztalati változásokat hozva. A korszakok jellemzésében tehát – akár a korábbi áttekintésekben – a turizmusé a fő szerep, de nem mint önmagában értékelhető társadalmi tényezőé, hanem a helyiek és a nyaralók bonyolult kapcsolatrendszerében beállt modellszerű változások katalizátoráé.

1822-1861

A „Balaton" múltját bemutató kultúrtörténeti összefoglalások a tó történetét a reformkortól számítják, elsősorban Füred és Badacsony ismertté válására hivatkozva. A Balaton-felvidék irodalmi-közéleti felértékelődése részben összefüggött a füredi Savanyúvíz gyógyfürdő infrastruktúrájának fejlesztésével, a fürdővendégek számának fokozatos emelkedésével, részben azonban ettől független folyamat volt.
A korszakhatárnak kijelölt 1822-es esztendőt sem Füred, sem a Balaton-térség történetének kutatói nem tartják kiemelkedő fordulópontnak, és (statisztikai értelemben) valójában nem is

[106] E szempont felvételét a turizmusantropológiai kutatások egyik fontos tanulsága indokolja, amely a turizmus minőségét a terület eltartóképességével, vagyis azzal hozza összefüggésbe, hogy hány állandó lakosra hány turista jut.
[107] Turizmuselméleti megközelítésben itt a tér újradefiniálásának, jelentéstermeléseinek egy-egy önálló szakaszának megrajzolására teszek kísérletet.

volt az. A gyógyfürdő-tulajdonos tihanyi bencés apátság által ebben az esztendőben megnyitott tavi fürdő csupán egy állomása volt egy feltehetően évtizedek óta tartó folyamatnak: a Balatonban való – nem tisztálkodás célú – fürdőzésnek. Az arácsi-füredi part közelében feltörő szénsavas forrásokra alapozott gyógyfürdő-fejlesztés 1702-ben kezdődött. Fejlesztési tervei között mai ismereteink szerint először 1789-ben fogalmazódott meg egy „Kalte Bäder", vagyis mai fogalmainkkal „balatoni strand" létesítésének terve. Ezzel egyidősek az első híradások, amelyek tavi fürdőzésről számolnak be, tehát már a 18. század utolsó évtizedében volt lehetőség a víz tulajdonosától hidegfürdőt bérelni, azaz bérleti díj fejében a vízbe vagy a partra fürdőházat állítani. Szili József Pest megyei alispán például füredi nyaralásakor Budáról hozatott egy zárt fürdőházikót, a helybéliek gúnyolódása és értetlenkedése közepette[108] Néhány évtizeddel később, közvetlenül a hidegfürdő megnyitása előtt József nádor, majd Oesterreicher Manes József építtetett magának fa fürdőházat, ez utóbbi azonban összedőlt (Lichtneckert 2006a; Kollár 2000; Zákonyi F. 1988. 165). Mindhárom esetben, tekintettel a szereplők társadalmi hovatartozására, feltételezhetjük, hogy a fürdőház építésének hátterében külföldi fürdői élmények állhattak. A bencések által épített tavi fürdővel lényegében tehát a lehetőség szűnt meg, hogy bér ellenében bárki más állíthasson fürdőkabint (Lichtneckert 2006a). Az 1822-es esztendő ilyenformán az intézményesült tavi fürdőzés kezdete volt a Balatonon, a turisztikai tér kialakulásának tehát inkább szimbolikus, mint gyakorlatban is látványos mérföldköve.

A térhasználat statisztikailag is kimutatható látványos átalakulása az 1830-as években következett be. Egy 1838-as fürdőorvosi jelentés szerint a vendégek nagyobb része ekkor már csak „*a hidegben*" fürdött.[109] Ugyanakkor maga a néhány épületből álló fürdőtelep is ebben az időszakban „nyílt ki" a Balaton felé, az 1834-es tűzvészig a parti szakasz csupán az épületegyüttes „hátsó udvara" volt (Lichtneckert 2010b).

A fürdőélet reformkori szakasza (1825-1848) és a déli vasút átadása (1861) közötti időszak szakadékként tátong a Balaton történetét összefoglaló munkákban. A 19. század utolsó évtizedeiben a tó felfedezésén és felfedeztetésén munkálkodó értelmiségiek maguk is letűnt korai előzményként tekintettek az 1848 előtti füredi „*nemesi"* világra. Az 1848-as esztendő, mint lehetséges idegenforgalmi és társadalomtörténeti korszakhatár kijelölése mellett természetesen fontos érvek szólnak. Mindenekelőtt az 1848. áprilisi törvények hatása, azaz a tulajdonviszonyok átalakulása, amelynek következtében egyes parti területeken csökkent vagy megszűnt, más területeken növekedett, illetve létrejött a közbirtokossági tulajdon, valamint egyes községekben a vízig nyúló, s ezáltal vízjogot nyert paraszti magánbirtokok keletkeztek. Ennek következményei azonban témánk szempontjából csak évtizedekkel később jelentkeztek: sem a vízparti idegenforgalmi befektetések, sem a vízjog (különösen a jogi értelemben korlátozott, de a gyakorlatban szinte teljes egészében szabad halászati jog) mint probléma nem volt jelen az őslakosság életében. (A vízparti területek használatával kapcsolatos füredi és

[108] Az esetet Pálóczi Horváth Ádám Balatoni hideg-ferdő c. verse beszélte el, amely a Hol-Mi című kötetben jelent meg 1788-ban.

[109] Ez még nem a mai fogalmaink szerinti úszást és lubickolást jelentette: a fürdőző a fürdőházhoz tartozó háromszor három méteres „kosárban" egy lócán ücsörgött a tó vizében. A ketrec túlsó végén ki lehetett ugyan jutni a szabad, nyílt vízbe, ám hogy ez eleinte mennyire nem volt jellemző gyakorlat, azt legjobban a Wesselényi több kilométeres úszásait övező ámulat mutatja. Az első füredi úszóiskola 1840-ben nyílt meg, de gróf Csáky és két társának Füred-Tihany közötti úszása 1855-ben továbbra is az extrém sportteljesítmény kategóriájába tartozott (vö. Antalffy 1984. 55-56). Bár szintén egyedi sportteljesítmény volt 1880-ban Szekrényessy Kálmán Balaton-átúszása Almádi és Siófok között, mégis tekinthető a szemléletváltás szimbolikus eseményének, ezt követően ugyanis már rendszeresen rendeztek úszóversenyeket is a fürdőszezonban.

arácsi konfliktusok függetlenek voltak a jobbágyfelszabadítástól.)
Éles határvonalként tételezi az 1848-49-es szabadságharcot és annak bukását a balatoni (füredi) fürdőélet reformkori szakaszát kizárólag annak hazafias-ellenzéki szerepkörével azonosító történeti emlékezet is. Valójában azonban Füred fürdővendégeinek társadalmi összetétele igencsak vegyes volt: a közönségnek csak egy részét alkotta a közéleti szerepet is vállaló reformkori ellenzék.[110] Ez a csoport, s vele az élénk politikai légkör, természetesen hiányzott a fürdőről Világos után, ám – ha nem is a „legmagyarabb helyként" – Füred fürdő tovább üzemelt a Bach korszakban is. Bár kritikus hangok, így például Mikszáthé szerint csak a kiegyezés utáni füredi közönség *„vidéki dzsentri nyomorúsága"*, szépítette egykori *„magyar és szép"* hellyé az 1840-es évek Füredjét (Mikszáth 1904), annak reformkori liberális szellemisége igazolt történeti tény.
Ennek ellenére a reformkori és polgári kori fejlődés közös történeti korszakba vonását indokolja, hogy 1835 és 1888 között ugyanaz a személy, Écsy László irányította a fürdőt igazgatóként. Személyéhez kötődik a fürdő évtizedeken át fennálló gazdálkodási rendszerének lebontása, éppen a korszakhatárként megjelölt 1860-as években. A gyógyfürdő, amely korábban az uradalom egy egységeként üzemelt– évente pozitív pénzügyi mérleggel, de csupán a nyereséget fejlesztésekre szánva – ekkor vált üzleti vállalkozássá, annak minden kockázatával együtt (vö. Lichtneckert 2010b. 31). Ugyanakkor a folytonosságot képviselik azok a közéleti személyiségek is, akik Füred és a Balaton ügyét a reformkorban „hazafiként", majd 1849 után az uralkodóhoz hű lojális tisztségviselőként képviselték. (Lichtneckert 2011. 80). Nem szabott határt 1848-49 automatikusan a reformkor szellemiségének sem: a közbeszédben és közgondolkodásban tovább éltek a romantikus Balaton-elképzelések, újra és újra fellángolt a Kisfaludy-kultusz és 1851-ben újra, változatlan formában adták ki a néhány évvel korábban készült Szerelmey-féle Balaton-albumot.
Az őslakosság idegenforgalmi szerepvállalását illetően sem 1848, hanem sokkal inkább az 1860-as évek jelentettek minőségi fordulatot. A szobáikat a 18. század második felétől fürdővendégeknek kiadó, a termékeiket a Savanyúvíz „piacán" árusító, a kirándulókat fuvarozó vagy a fürdő szolgálatában álló füredi és arácsiak egy kölcsönös érdekeken alapuló, jól átlátható, bár (főleg a piaci árusítás és házalás tekintetében) korántsem konfliktusmentes kapcsolatrendszert építettek ki a fürdőt üzemeltető bencés apátsággal. Ebben a viszonyrendszerben jelentek meg új szereplőként 1866-tól kezdve[111] a villatulajdonosok, akik egyszerre jelentették az élelmiszer-felvevő piac bővülését, konkurenciát a szobakiadásban valamint a fürdőélettel kapcsolatos érdekek differenciálódását.

[110] Füred vegyes összetételű vendégköréről több korabeli híradásból is értesülhetünk. A vendégkör egy részét alkotó, társaséletben járatlan, magányos pipafüstbe burkolózó vidéki földesurakról például John Paget, a fürdő feudális, konzervatív világáról pedig Kossuth kritikája ad érzékletes leírást (Paget 1987. 106-108*; [Kossuth] 1842*; vö. Hudi 1995. 5). A vendégek egy részét a Füreden vagy a közelében föld-, illetve szőlőbirtokkal és kiterjedt „nemzetes atyafisággal" bíró dunántúli köznemesség adta. Közülük került ki a térség első idegenforgalmi befektetője is: a Vas megyében birtokos tekintélyes Szentgyörgyi Horváth család, amely 1794-ben 71 szobás vendégfogadó házat épített Füreden (Baróti 1975. 8-10). A fürdőközönség pontos összetételének megállapítását nehezíti, hogy a fennmaradt vendégnévsorok csak az „érdekesebb" vendégeket, illetve csak a három apátsági szálláson lévők és a nemes személyek nevét tartalmazzák! Ez alapján Füreden 1840-ben a nyaralók 12,8% főrend, 34,8% köznemes, 27,9% polgár, főleg német és zsidó kereskedő, 24,5% értelmiségi volt, akik a fürdőzés rendjében és a társasági életben is élesen elkülönültek egymástól (Hudi 1988. 130-131). Kimaradtak azonban a statisztikából a szegények, paraszt és polgár rendűek, akik főleg köpölyözés miatt keresték fel a fürdőt. Számuk Lichtneckert András számításai szerint 1835-1848 között 945 és 2145 között lehetett (Lichtneckert 2010b 2, 2007b; vö. Sólymos 2003. 83).
[111] 1866-ig az uralkodó nem adott engedélyt parcellázásra és villaépítésre. 1866-ban 11 hold terület parcellázására került sor, ekkor épült többek között a fürdőigazgató Écsy László és Jókai Mór villája is (Katona 2005).

Az idegenforgalom történetének első szakaszában Füred-Savanyúvízet mint az egyetlen balatoni fürdőhelyet tartják számon a történeti munkák. Kétségkívül Füredet az európai hírű fürdők mintájára történő és azok babérjaira törő fejlesztése kiemelkedő jelentőségűvé teszi a fürdőélet e korai szakaszában. Ebben, az infrastruktúra kialakítása mellett, döntő jelentőségű volt az a tudatos célkitűzés, hogy leépíti a reformkorban még meglévő „parasztfürdő" jellegét, és ezzel letér a 18. században még Füreddel párhuzamosan fejlődő, a 19. század második felében azonban elhalt (Zánka melletti) Vérkút-fürdő útjáról.[112]

Füred, mint valami *„ragyogó csillag"* kétségkívül a Balatonmellyék fő nevezetessége volt a reformkorban, *„a' nemzeti szorgalom fő dísze, Keszthely"* (Hrabovszky 1827. 92) és a szüreteiről híres Badacsony mellett. Kevésbé ismert azonban, hogy a fürdők sorában Füred csak 1846-ig volt egyeduralkodó, ekkor épült ugyanis az első fürdőház Keszthelyen, 1847-ben pedig az alsóörsi nemesi és agilis közbirtokosság is fürdőalapítási kísérletbe kezdett (Bontz 1896, Lichtneckert 1996). Több adat is utal arra, hogy az 1840-es években már létezett az intézményesített fürdőéleten kívüli spontán balatoni fürdőzési gyakorlat is, a környékbeli települések lakossága részéről.[113]

A következő korszakokban bekövetkező földrengésszerű változások ellenére Füred központi szerepe és ezzel együtt idegenforgalmi hatása a második világháború végéig tartott. Sokak Balaton-szeretete, vágyódása a térségbe éppen a 19. században leginkább kiépített és reklámozott Füreden szerzett emlékekből származott. Ebben az értelemben mindenképpen igazat állított Kompolthy Tivadar 1891-ben írott vezércikke[114], amely szerint az újonnan kiépülő *„11 kis fürdő nem konkurrense Fürednek, hanem éltetője"*. Másutt a sajtó az *„az összes fürdők metro-polisa"*-nak nevezte Füredet, amely mellett csupán *„tíz apró fürdőhely"* kínálta szolgáltatásait (*sz. n. 1881*) Füred e központi szerepe Siófok 1890-es évekbeli fejlesztésével kérdőjeleződött csak meg.

1861-1909

A térségben futó vasútvonalak megépítése mérföldkő volt a társadalom dualizmuskori átalakulása szempontjából, még ha nem is minden fontos helyi társadalmi folyamat hozható közvetlenül vagy közvetetten összefüggésbe vele. Ugyanakkor maguk a korszakhatárként kijelölt időpontok ebben az esetben is szimbolikus jelentőségűek: sem a déli vasúti pálya átadása (1861), sem 48 évvel később az északi parton futó tapolcai vonal megépülése (1909) nem hoztak villámcsapásszerű változásokat.

A bécsi központú Déli Vasút (Cs. K. szab. Déli Államvasút) társaság Balatont is érintő Budapest-Fiume közötti vasútvonal építési terve mögött csírájában sem volt felfedezhető az a szándék, amelyet a helytörténetírás később közvetlen hatásának tulajdonított, hogy ti.

[112] Carl Ludwig Sigmund Füred's Mineralquellen und der Plattensee für Aerzte und Badegäste (Pest 1837) című munkájában már javaslatot tett arra, hogy a személyzetnek és a vendégeknek egyaránt kellemtelenséget okozó füredi parasztfürdőt telepítsék át Vérkútra (Lichtneckert 2009. 9). 1840-ben ugyanebből a célból új (úri) közfürdőt adtak át, a korábbi hideg fürdő pedig ettől kezdve „parasztfürdőként" üzemelt tovább (Lichtneckert 2010b). 1848-ban még az Ó-fürdőben is üzemelt 19 gyógyvizes kád, amelyet „parasztfürdőként" üzemeltettek, de az „*úri és paraszt néveni*" megkülönböztetés a közfelfogás szerint rossz fényt vetett a fürdőre, ezért javaslat született arra, hogy a kétféle szolgáltatás csak az árában különbözzék (Szerelmey 1851).

[113] Sárbogárdi Mészöly Gyula (1838-1935) Veszprém vármegye főszolgabírója, enyingi járásbíró például saját elbeszélése szerint 1847-ben fürdött először a Balatonban a gamászai csárdánál (Kurutzné 2010). A további példákat és adatokat lásd az 5. fejezetben.

[114] Balaton-Füred 1891. május 2. Idézi Zákonyi F. 1988. 225.

megteremtette a fürdőéletet a Balaton somogyi partvidékén. A vasútépítést éppúgy gazdasági célok mozgatták, mint annak idején a Balaton első gőzhajózási vállalatának létrehozását[115]. A térségi közlekedésfejlesztésből adódó idegenforgalmi lehetőségek a 19. század utolsó évtizedeiben kezdtek csak körvonalazódni. Az ekkoriban – a hajóközlekedés újraindítása, illetve a tapolcai vasút és egyes szárnyvonalak nyomvonalvezetése körül – zajló közéleti vitákban már a fürdőélet is helyet kapott az érvek között. A Kaposvár-Fonyód szárnyvonal megindításával (1896 nyara) a partra érkező szerelvényeket pedig –amelyek az azelőtt hintón-kocsin érkező *„ősbélatelepeseket”* hozták a tóhoz – már egyenesen „fürdővonatként” emlegette a korabeli sajtó (vö. Varga I. szerk. 2004. 13-14). Ez a vonal a turizmus szempontjából nagyobb jelentőséggel bírt, mint maga a déli vasút, amely húsz évig például egyáltalán nem állt meg Fonyódon.

A déli vasútnak szánt gazdaságélénkítő szerepkört legszemléletesebben az eredeti három balatoni megállóhelye tükrözi: Balatonszentgyörgy, amely 1903-ig Keszthely mezőváros állomása volt, Boglár, amely Somogy egyik legjelentősebb (gabona)kereskedelmi központja volt, és Szántód-puszta (rév), ahol a tihanyi apátság vasútfejlesztési támogatásának ellentételezéseként álltak meg a vonatok. Ezek közül egyik település sem volt a fürdőélet-fejlesztés zászlóshajója: Balatonszentgyörgy egyáltalán nem kapcsolódott be az idegenforgalomba, Bogláron csupán 1893-ban épült az első villa, Szántódon pedig az apátság egészen 1924-ig elzárkózott a parcellázástól.

A fürdőkultúra és a vasúti közlekedés – egymást kölcsönösen ösztönző – hatásait a további, lassan szaporodó vasúti megállóhelyek jelzik. Siófok állomása 1866-ban még szinte kizárólag a Füredre irányuló tranzitforgalmat szolgálta ki (átszállás a Kisfaludy gőzösre), az 1878-tól üzemelő (időszaki) szemesi megálló azonban már valóban helyi fürdőérdekeket tükrözött.

Szintén általános gazdasági érdekek kiszolgálására született eredetileg a Balaton lecsapolásának, de legalábbis a vízszint csökkentésének gondolata. A megvalósításához szükséges műszaki létesítmény, a Sió-zsilip megépítéséhez a vasúti közlekedés feltételeinek javítása adta meg a végső lökést. Az 1863. október 25-i avatóünnepségen elhangzott ünnepi beszéd azonban már egyértelműen utalt a beruházás idegenforgalmi jelentőségére is (Virág 2005. 287-299; Schildmayer é.n.).

A kiegyezést követő modernizációs hullám, gazdasági fellendülés a térségben összekapcsolódott a vasúti közlekedés lehetőségeivel. Ez leglátványosabban a három mezővárosias típusú település, Siófok, Keszthely, Balatonboglár 1860-as évekbeli fejlődésében mutatkozott meg.[116] Ehhez társult a fürdőtelep és fürdőintézet-alapítási hullám, amely csak

[115] A reformkorban a déli vasút ügyét zászlójára tűző Kossuth a magyar (elsősorban az alföldi) áruk világpiacra jutásának lehetőségét hangoztatta. Széchenyi az általános magyar ipar- és kereskedelem-fejlesztés eszközét látta a déli vasútban, mint az általa vizionált országos vasúti hálózat egy „sugarában”. A vasút nyomvonalának tervezésekor a somogyi lobbi érvei a gabona-, gyapjú- és dohánykereskedelemben rejlő lehetőségekre épültek, szemben a bizonytalan zalai borkereskedelemmel (Erdősi 1989. 350-353). Hasonlóan általános gazdasági célkitűzések álltak a balatoni gőzhajózás reformkori megteremtése mögött.

[116] Siófokon a vasúti megállóhely létesítése után, mindössze egy esztendő leforgása alatt harminc új kereskedő telepedett le. Az 1865-re mezővárossá fejlődő település, 23%-nyi zsidó társadalmával, vasúti megállójával, fejlődési lehetőségeiben az 1880-as évekre, tehát még a számottevő fürdőberuházás előtt szakadt le végleg a szomszéd Kilititől, amellyel évszázadokig járt közös fejlődési úton (vö. Fodor szerk. 1957. 51; T. Mérey 1989. 201-206; Matyikó 2002). Keszthely „*városias képét, iskoláit, közintézményeit, üzemeit és minden igényt kielégíteni tudó iparát, kereskedelmét főképpen az itt állandóan letelepedett nyugdíjasoknak köszönheti*” - fogalmazták meg többen is a 19-20. század fordulójának népmozgalmi eseményeire utalva (*Madarassy 1941b*; Lukács 1931). Valójában azonban a város az 1860-as évektől, Reschl Vendel városbíró vezetésével tudatos reformok sorozatát hajtotta végre, hogy a vasútvonal-fejlesztés okozta válságból kikerüljön (Keszthelyt ugyanis elkerülte a déli vasút, megállója Balatonszentgyörgyön létesült). A modernizáció iskolák (1860 vincellérképző, 1869 földművesképző

részben épült a vonaton Pestről érkező nyaralók igényeire és pénzére. A századfordulón működő 19 fürdőtelep közül kilencnek (Kenese, Almádi, Alsóörs, Balaton-füred, Szepezd, Révfülöp, Badacsony, Meszes-György, Keszthely) egyáltalán nem volt még vasúti megállóhelye, bár néhányukat a déli vasút egy-egy megállóhelyéről (Lepsény, Siófok, Balatonszentgyörgy, Boglár) szervezett módon, kocsin vagy hajón meg lehetett közelíteni. A közönség egy része azonban továbbra is – akár birtokosként, akár rokonsági kapcsolatok vagy politikai szerepvállalás révén – otthonos volt ebben a tájban: azokról a dunántúli nagyobb településekről érkezett, amelyeknek nyaralási szokásaiban már a telepek és fürdők kiépülése előtt is szerepelt a Balaton-parti vasárnapi vagy hosszasabb időtöltés. Az „idegen", jellemzően budapesti fürdővendégek számának növekedése, az idegen (gyógyfürdői és tengeri fürdői) minták meghonosítása iránti igény és ezzel összefüggésben a professzionális idegenforgalom csírái azonban már meghatározó módon jelen voltak. A korabeli sajtó tanúsága szerint az idegenforgalom szereplőinek egy része tőkeerős hazai, de még inkább külföldi befektetőkben reménykedett, miközben másik részük éppen ettől rettegett. Bár a külföldi tőke sem ekkor, sem a későbbiekben nem érkezett meg a térségbe, ez a korszak lett a korábbi spontán nyaralási formák, a patriarchális kapcsolatok lassú átalakulásának időszaka.[117]

---

iskola, 1872 leány- és fiú polgári iskola stb.) pénzintézetek (1869 Keszthelyi Takarékpénztár Rt), kulturális intézmények (1868 nyomda, 1897 múzeumegyesület stb.) alapítása mentén haladt, s mértékét jól mutatja, hogy 1897-ben 127 különböző napi és hetilap volt kapható a városban! Ennek a folyamatnak csupán egyik – tudatosan, saját erőből fejlesztett eleme volt – a Balaton-fürdő, amely 1895-ben a város negyedik legfontosabb bevételi forrása volt. A fürdő – a városias fejlesztések mellett – a századfordulóra valóban tömegével vonzotta a letelepedni vágyó nyugdíjasokat, akiknek jelenléte viszont további modernizációs lépéseket generált. Ezzel a 20. század első felében Keszthely a lehetséges Balaton-fejlesztési modellek egyik ihletője lett, Füred és Siófok mellett (Kertész 1932; Bontz 1896. 41, 354; Sági K. 1958). Boglár fontos kereskedelmi központ volt a várostalan Somogy megyében, amelyet tovább erősített a déli vasúti megálló, a saját gőzhajó-vállalat, a takarékpénztár (1881) és a segélyszövetkezet (1896). Első két szállodája a jelentős utasforgalomnak volt köszönhető, alapításuk független volt a fürdőélettől. Boglár településképe és infrastrukturális ellátottsága már a 20. század elején kifejezetten városias jellegű volt. Állandó lakosságszámának gyarapodása 1851 és 1910 között négyszer akkora volt, mint Lellének, noha fürdőjének látogatottsága ekkor és a 20. században mindvégig jelentősen kisebb volt (Andrássy 1988. 195, 269-270; T. Mérey 1989. 191; Vásárhelyi 2006. 143).

[117] A Füred és Keszthely után nyíló balatoni fürdők alapítása mögött szinte kivétel nélkül lelkes lokálpatrióták vagy idegenből idekerült, a Balaton szerelmeseivé vált önzetlen értelmiségiek munkája állt. Ilyen volt Czigány Károly ügyvéd (Révfülöp), Óvári Ferenc ügyvéd, politikus (Balatonalmádi), Szaplonczay Manó vármegyei tisztifőorvos (Fonyód) vagy Végh Ignác nyugalmazott számvevő (Siófok) stb. Szerepük a fürdőtelepek növekedésével és az igények növekedésével elhalványult, helyükbe üzleti szempontokat érvényesítő bérlők, vállalkozók léptek. Sok helyütt a „vidék" szülöttei, közeli városok értelmisége, extráneus szőlőbirtokosok voltak az első nyaralók, akiknek magányos fürdőkabinjai hamar megszokott látvánnyá váltak a tájban. „Valósággal a tó szuverén urainak éreztük magunkat, mert akkor még csak itt-ott lézengett szerényen egy-egy pesti fürdővendég, s az is tisztelettel nézett fel a balatonparti földesúri házak otthonosaira. (…) A nyolcvanas évek elején azonban már kezdett a mi Balatonunk nem a mienk lenni" – fogalmazta meg a családias viszonyok átalakulásáról szerzett benyomásait a kaposvári polgárként az 1860-70-es években a Balatonon nyaraló Kozma Andor (Kozma 1921. 29). A családias viszonyok felbomlása egy-egy községben szinte lépésről-lépésre követhető. Alsóörs első fürdőzője például Kupritz Sándor veszprémi törvényszéki bíró volt (Endrődi Sándor író apja), akit szőlőbirtoka révén szoros kapcsolatok fűztek a faluhoz és környékéhez. Birtokát, amelyen fürdőházat épített, pénzzavar miatt egykori budapesti gimnáziumi osztálytársának adta el 1889-ben. Az ő villája köré épült azután a többi (néhány év alatt 16), amely a fürdőtelep magját alkotta, és hamarosan fölmerült a részvénytársaság alakításának gondolata is (Lichtneckert 1996. 506-519). Erre a lassú átalakulási folyamatra a legtöbb községből lehet példát hozni. „Mikor a vendégek már kiszorultak Szepezdről, Rákosi arra gondolt, hogy vállalkozókat hoz s fürdővé fejleszti" – írta a Szepezden nyaralótulajdonos Rákosi Jenőről Sebestyén Gyula (Sebestyén 1935. 31-32). A tőkeerős idegen befektető mint fürdőbérlő megjelenését több helyütt a régi családias viszonyok elleni fenyegetésként élték meg. „ A fürdőháznak jövőre felépülni kell, s jobb, ha ezt mi veszprémiek tesszük, mintsem, hogy a budapesti vállalkozók ragadják ki kezünkből a fürdő e fő emeltyűjét... Mindenesetre meg kell előzni a budapesti százszemű éhes gründerhadat, s nekünk kell, így vagy úgy, e fürdőházat felépíteni." – írta Almádi sorsán aggódva a sajtó (*K.T 1882*). Blaha Lujza „a mi füredi köztársaságunknak" nevezte társaságát, amelybe helyiek és nyaralók egyaránt tartoztak (Csillag szerk. 1987. 86). Több településen, akárcsak Alsóörsön egy vagy több egyéni kezdeményezésből létrehozott fürdőházból, s annak vendégköréből, baráti társaságából fejlődött ki maga a bejegyzett, engedélyezett

Ebben az időszakban született meg a tulajdonviszonyok alakulása szempontjából fontos 1885. június 14-én kiadott XIII. törvénycikk a vízjogról, amely meghatározta a szabad, illetve a hatósági rendelkezés alatt álló vizeket, a víz szolgalmak válfajait, vízhasználati társulatok működését stb. A törvény rögzítette, hogy a meder a vele érintkező part tulajdonosának birtoka, a Balaton-parti községeknek azonban ki kellett tűzni a szabad vízhasználatok és szabad fürdőhelyek területét. Ez ebben az időszakban még csupán kevés helyen történt meg: a fürdőkultúra terjedése még nem veszélyeztette tömegesen az őslakosság által használt tereket. (Részletesebben lásd az 5.1. fejezetben.)

A három szőlőhegyi külterületet (Fonyód, Révfülöp, Almádi) leszámítva az új fürdőtelepek mindegyikére jellemző volt, hogy a vendégek az őslakosság falusi szobáiban (is) béreltek szállást. Ez eleinte kizárólagos szálláslehetőség volt (a bebírók szőlőbeli hajlékai mint vendégfogadó otthonok mellett), majd 1880-tól a villák és szállodák melletti kiegészítő vagy olcsóbb lehetőség. Már e korai korszakban megmutatkozott, hogy a balatoni falusi szobakiadás inkább számított kényszermegoldásnak – azokon a településeken, ahol nem volt még színvonalasabb szállás, illetve azok számára, akik ezt nem tudták megfizetni –, mint turisztikai vonzerőnek. Csak erős korlátokkal és inkább formai szempontból tekinthető tehát a mai falusi vendéglátás előképének, amely az 1980-as években a „kemény" turizmussal szembeni posztmodern ellenmozgalomként artikulálódó „lágy" turisztikai formák egyik megnyilvánulása volt. Az 1880 és 1900 között lezajlott első balatoni szállodaépítési hullám a nagyobb lélekszámú településeket érintette: Keszthelyt, Balatonfüredet, Földvárt és Siófokot (Gertig 1980. 410; Móricz B. 1959a). A parti területek parcellázásával keletkező villatelepek kiépülése azonban a kevesebb vendéget vonzó kisebb fürdőhelyeken is megindult (Fonyód-Bélatelep, Boglár, Lelle stb.). Ebben az időszakban (de még a következő korszakban) is jellemző volt, hogy a villák ún. „parkokba" épültek – a teleknagyság 600 és 2000 négyszögöl között mozgott. A villatelepeket hamarosan követték az első szállodák is, a nyaralóingatlanra nem vágyó, de a falusi szobáknál előkelőbb szállásra igényt tartó fővárosi és külföldi vendégek fogadására. 1907-re Szárszó, Keresztúr és Zamárdi kivételével a déli parton már mindenütt voltak szállodák, Siófokon öt, Fonyódon négy is, amellyel megelőzték a korábban alapított Almádit (Szaplonczay-Vajthó 1907. 53-56; Ill 2007. 275).

A vasúti közlekedés és a fövenyes part jelentette előnyök a korszak végére hozták a déli part látványos fejlődését az északihoz képest. 1890-ben a teljes déli part vendégszáma (3294 fő)

---

fürdőtelep. Zánkán például Nagy Lajos orosházi gimnáziumigazgató (a helyi evangélikus tanító rokona) és az ő nyaralóvendégeinek köre alapított fürdőhelyet – az első fürdővendégek ily módon a fél faluval rokonságba kerültek. Balatonkeresztúrt nyaranta Marcali és Kéthely elitje népesítette be, átültetve a fürdőhelyre az otthoni családi és társadalmi kapcsolatok rendjét, de személyes kapcsolatokat építve ki a helyi parasztsággal is. A fordulópont ebben a kapcsolatrendszerben az 1912-es parcellázással: a tehetős, városi polgárok megjelenésével és túlsúlyba kerülésével következett be, akik erős érdekérvényesítő képességük révén rövid idő alatt jelentős átrendeződést értek el a község, illetve a fürdőtelep életében (vasúti megálló, önálló község, hetivásár, körjegyzőség áthelyezése). Ábrahámhegyen 1903-tól a népes Zábrák-család nyolc gyermeke közül hét ingatlant szerzett és nyaralóvá, illetve idővel állandó lakossá vált a fürdőtelepen stb. (Taródyné 2001. 128; Tengerdi 2000. 70, 144; Fekete 1996. 132-138). Az átlátható, személyes kapcsolatokra épülő lokális társadalmak működéséről, s benne a nyaralóvendégek szerepéről leglátványosabban a korszak anekdotái, személyes visszaemlékezései árulkodnak. Az 1872-ben Kossuth Lajos nevenapját ünneplő nyaralóközönség közös hajókázása, a nevezetes vendégek érkezését zászló felhúzásával jelző Kisfaludy gőzös a Balaton-vidéket otthonának érző, s egyúttal egy új – a fürdőtelep határain túlnyúló – közösséget formáló polgári közönség szemléletes megnyilvánulásai voltak. Ugyanezt a jelenséget mutatja a hajótörést szenvedett Blaha Lujzát a parton váró aggódó tömeg vagy a balatonlellei vendéglőben egyhangúlag kikiáltott „lellei köztársaság". A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy az „ősfürdőzők" korszakát mindenütt a családias légkör jellemezte: a nyaralók együtt jártak le a strandra, együtt étkeztek, kártyáztak, kirándultak stb. (Eötvös 1906. 192, 417; Sági-Zákonyi 1989. 315; Sebestyén 1935; Kőpataki 1970; Blaha 1987; Kanyar 1985. 178 stb.).

még alig haladta meg Füred látogatóinak számát (2606), 1907-re az arányok jelentősen megváltoztak (Ill 2007. 274-275). Annak ellenére, hogy a hivatalosan fürdőteleppé nyilvánított nyaralóhelyek, illetve települések száma közel azonos volt, az északi parton bőven akadtak az idegenforgalom által teljességgel érintetlen községek (pl. Akali, Aszófő, Gyenesdiás, Szigliget stb.), míg a déli parton 1907-ben minden községben számon tartottak már kiadó szobákat (Kanyar 1978. 152). Egy-egy kiragadott időmetszetet vizsgálva igencsak eltérő volt azonban az egyes községekben a vendégszám és a lakosság aránya. Az induló telepeken ez még 10-40% között mozgott[118], a vendégek száma azonban jellemző módon 10-15 év alatt mindenütt elérte vagy megközelítette az évi 1000-1500 főt, ez az érték az állandó lakosságszám környékén vagy már kevéssel fölötte járt! Kiemelkedő terhelés érte Siófokot, ahol ekkor már az állandó lakosság 1,8-szorosa és Földvárt, ahol 7,8-szorosa nyaralt (Kanyar 1989b 492; Ill 2007. 275),

A kedvező adottságoknak köszönhetően a Kanyar József által első balatoni urbanizációs időszak (1895-1913) eredményei is a déli parton voltak látványosabbak. A szállodák mellett utak, közművek, sétányok épültek nagy számban. Siófokon és Földváron az üdülőtelepen a századfordulóra kiépült a villany, a víz és a világítás, ez utóbbin elkészült már a csatornázás is. Vízvezeték látta el már Keszthelyt és Fonyód-Bélatelepet is. A balatoni építkezéseken megjelentek a legmodernebb építészeti megoldások, például a vasbeton-szerkezet (például a földvári Casino, 1906), és minden nagyobb helyen beüzemelték az első mozgóképszínházakat.

A századfordulóról származik a Balaton egészét érintő első idegenforgalmi statisztika: a Balneológiai Egyesület számadata szerint 1897-ben 17 091 vendég nyaralt a tónál, egyharmada Füreden, fele Keszthelyen és Siófokon, egyharmada a többi kisebb üdülőhelyen (Gertig 1964. 69). Ebben az időszakban Keszthely népszerűsége közel állt a patinás Füredéhez, amit részben annak köszönhetett, hogy – ellentétben a többi fürdőhellyel – sem gyógydíjat, sem zenedíjat, sem adót nem szedtek a nyaralóvendégektől (Sági J. 1902a 8).

A századfordulóra közgazdászok már két millió koronára becsülték a Balaton-parton befektetett tőkét (szállodák, villák, partvédelem, fürdőlétesítmények), amely meggyőző hivatkozási alapot jelentett a 19. század folyamán újra és újra fellángoló – a Balaton teljes lecsapolását szorgalmazó – mozgalom ellenében kiálló fürdőfejlesztők és értelmiségiek számára (vö. Eötvös 1896c 598).

A „tömegek” megjelenése speciális problémákkal és feladatokkal járt, amelyek életre hívták a Balaton-térség első civil szerveződéseit: a Balaton-egyletet (1882), a Balatoni Szövetséget (1904) és az – alpesi és tátrai mintára szerveződő, de jellegzetes balatoni szerepkör kialakító – helyi fürdőegyesületeket. (Szerepüket részletesebben a 4.1. fejezet tárgyalja.)

Ugyanakkor az állandó lakosság számának lassú emelkedése is megindult már ebben a korszakban, mégpedig a vasút meglététől függetlenül mindkét parton. 1910-ben a Balaton környékének népsűrűsége (74,37) egyes számítások szerint már tízzel meghaladta az országos átlagot (Lóczy 1920), más számítások szerint ennél is magasabb értékkel kell számolni (Wallner 1933).

A helyi társadalom – e számokban jól kifejeződő – lassú átalakulása nem független a hagyományos életformát érintő modernizációs és egyéb hatásoktól.

A balatoni halászat nagy korszakhatárát Jankó János az 1864-es, Lukács Károly 1862-es esztendőben jelölte meg: ekkor alakult ki a nagy tiszai válság, amelynek következtében megjelentek a Balatonon az arad-lugosi-temesvári szárazhal-kereskedők (Lukács 1951. 98). A

[118] 1890-ben például Balatonberényben a nyaralók a lakosság több mint 40%-át tették ki, Siófokon 32%-át, Bogláron 25%-át, Lellén csak 12,7%-át (Villányiné 2002).

tőkepénzes vállalkozók, főleg zsidó kereskedők által bérelt vizeken a halászat egész üzemmenete átalakult, megindult a patriarchális szervezetben működő céh jellegű bokrok árendás halászatának és az ezzel párhuzamosan élő (részben) „szabad" halászat illúziójának felszámolása (Szilágyi 2002. 142-144). A nagybérleti rendszer kialakulása magával hozta a hatékonyabb eszközökkel dolgozó „professzionális tiszai halászok megjelenését[119], fokozatosan fosztva meg a paraszthalászokat a legális halfogás lehetőségétől. Ezt a folyamatot a formálódó jogi szabályozás: az 1870-es vármegyei szabályrendeletek, majd az 1888. évi XIX. törvénycikk is megerősítette (Lukács 1951, Szilágyi 1983). Részben a nagybani halászati módszerek megváltozása, részben a Balaton vízszintjének változása miatt drámaian lecsökkent a halállomány. A változások viharos gyorsaságát jelzi, hogy 1884-ben már halászati szövetkezet alakult a balatoni halászat problémáinak kezelésére, 1890-től pedig halászati társulat, majd a halászati részvénytársaság kezelte a víztulajdonosok halászati jogát.

A halászat nagyüzemmé szervezésének súlyos következményei voltak a part menti őslakosság életére, amelyben – a később megfogalmazott kétségek[120] ellenére – hangsúlyos helyet foglalt el a halászat, egyrészt mint jövedelem-, másrészt mint élelmiszerforrás.[121] A halászok egy része a biztos kereset (a zsákmány sikerétől független alkalmazotti lét lehetőségét) látta a halászati társulat megalakulásában, a többség azonban megmaradt „*törvénnyel, csendőrrel, dacoló szabad halásznak*" (Lukács 1951. 107; vö. Szilágyi 1989. 41) tovább éltetve, sőt megújítva a hagyományos – vízhez kötött életforma – egyes elemeit egészen az 1960-as évekig. A legsúlyosabban a Balaton két halászfaluját érintette a változás, amelyekben nem egy, hanem több halászbokor is működött, s így lényegében a falu egésze érdekelt volt a hagyományos a halászati rendszerben. „*Tihany majdnem belerokkant a változásba*" – összegezte a 19. század végi események helyi emlékanyagát Keresztúry Dezső (Keresztúry 1960. 99). Bár a helyi emlékezetben a térség nagy válságaként inkább a filoxéravész őrződött meg, a kortárs megfigyelők még jól érzékelték a halászat nagyüzemmé szervezésének drámai következményeit. „*Szelíd, jó nép ez erre és magyar mind, de mikor földje nincs a nagy grófi és papi birtokok miatt, a halászatot meg szintén elvették tőle, hát azt teszi, amit a többi magyar, hogy összeszedi a cók-mókját és „át"-megy Amerikába*" – írta Schönteil Richárd a déli parton utazgató műépítész 1907-es útirajzában (idézi Buza 1993). A századfordulóra visszafordíthatatlannak látszó folyamatok hatása a korabeli sajtóban is téma volt, például a Pesti Hírlap több drámai hangú cikkben számolt be a balatoni halászok tömeges kivándorlásáról (vö. Bognár 1909. 19-21), amelynek következtében a maradék munkalehetőség is idegenből jött alkalmazott halászok kezébe került (Sziklay 1932).

Részben a kivándorlás volt a válasz az 1870-es évektől a térségben tomboló filoxéravészre is, amelynek következtében a balatoni szőlők kétharmada pusztult el. Ez a kivándorlás azonban annak ellenére sem volt tömeges, hogy a szőlőművelésben az őslakosság szinte teljes egésze érdekelt volt, egy jelentős rétegnek pedig jövedelme nagy része származott a bor eladásából (vö. Jankó 1902. 252). Elsősorban azok a valamelyes egzisztenciával rendelkező kisgazdák keltek útra, akik a szőlőrekonstrukció árát nem tudták vagy nem akarták előteremteni (vö.

[119] 1962 és 1967 között tiszai halászok ismertették meg a balatoni halászokat a biztonságosabb, nagyobb teherbírású palánkos ladikkal, az ezer méteres húzóhálóval és a zsákmány nagybani tartósításának módszereivel (Lukács 1951. 101-102).

[120] „Jankó szerint a múltban a hal fontos tápláléka volt a balatoni embernek, bár erre pozitív adatunk nincsen" - állította teljesen alaptalanul Vajkai Aurél (Vajkai 1978. 320).

[121] Számítások szerint a nyáron ezer, télen kétezer aktív főt foglalkoztató (Reöthy 1989. 248) árendás, céhes jellegű halászat megalapozottan tekinthető az őslakosság hagyományos főfoglalkozásának. Ezt egészítette ki a családok nagy részét érintő alkalmi kishalászat. (Részletesebben lásd az 5.1. fejezetben.)

Varga B. 1973). A szőlőket sújtó fertőzés hatásait speciális helyi tényezők fokozták, például a borkereskedők elpártolása a vasútvonal-építés késlekedése miatt[122]. A szőlők pusztulása és lassú pótlása nemcsak egyes egzisztenciák megrendülésével járt, hanem az egész táj fejlődési potenciáljának irányváltásával. *„A filoxérás világ”* akkor *„szakadt rá”* (Nagy 2004) a térségre, amikor a Balaton északi partján a szőlők elérték legnagyobb kiterjedésüket, s a szőlőtermesztés – amely szintén éppen ekkoriban szabadult meg a dézsmamegváltás terhétől és érkezett el a fajtaváltás végére – elérte a monokultúra határát (vö. Jankó 1902. 252-254, Lichtneckert 1990. 145, 162, 213-215).

1890-re a térség szőlői kipusztultak vagy kivágták őket. Részleges (kb. 75%-os) rekonstrukciójuk a századfordulóra, illetve egyes területeken (Knézy 1993. 319) az 1910-es évekre zárult le. Az újra nem telepített mintegy 4000 kat. hold területen[123] megindult a terek átrendeződése, kiegészítve azt a folyamatot, amely a Balaton lecsapolása, a beépíthető „apadások” növekedése, az ívóhelyek és nádasok (egyúttal kishalászati terepek) pusztulása jelentett. A tér átalakulása a társadalom átalakulását hozta magával. Pontos statisztika híján csak becsülni lehet, de a helytörténeti kutatások konkrét adatokkal mutatnak rá, hogy a szőlők egy jelentős részének rekonstrukcióját már nem az eredeti tulajdonos, hanem a fürdőélet vonzásában a térségbe érkező leendő villatulajdonosok hajtották végre (például Révfülöpön, Balatonalmádiban, Fonyódon). A korabeli sajtó és a politika előszeretettel emlegette a válságban a fürdőélet „megváltó” szerepét[124]. A „megváltás”, azaz például a szőlők értékesítési lehetősége azonban azzal is összefüggésben volt, hogy a filoxéra miatt jelentősen esett a földterületek ára.[125]

A filoxéravész összetett társadalmi hatásai között témánk szempontjából a legfontosabbak a lakosság (alkalmasint teljes falvak[126]) elszegényedése, az ideiglenes vagy végleges, teljes vagy részleges foglalkozásváltás, és a homokos parti területek szőlőkkel való betelepítése. A déli part egyes szakaszainak (a későbbi Máriafürdő és Balatonfenyves területének) – állami segítségképpen kiszemelt – felparcellázása sajátos népmozgást indított el és az idegenforgalom fejlődésének további melegágya lett. A Balatonkeresztúr határában véghezvitt szőlőtelepítés elsősorban a szemközti parti Balatongyörök és Kővágóörs környéki nincstelenné vált parasztok, vincellérek, napszámosok számára nyújtott lehetőséget, de a 230 bérlő család között szép számmal akadtak tehetős zalaegereszegi, pécsi, kaposvári családok is, akik szőlőbérletükön hamarosan igényes villákat emeltek, s szorgalmazni kezdték a fürdőélet feltételeinek megteremtését (vö. Tengerdi 2008. 89-90). A keresztúri szőlőtelep III-IV. szakaszának (a későbbi Hullámtelep) bozótos területein egy hordó bor áráért a balatonújhelyiek szereztek parcellákat, ahol a homoki szőlőművelés elsajátításával jutottak mellékjövedelemhez. A zalai és környékbeli új szőlőbirtokosok napszámos munkát vállaltak a nagyobb szőlőkben, később

[122] Csopak-Füred környékén már az 1850-es években kísérletet tettek helyi borkereskedő társaság, ún. „pinceegylet” felállítására, ez azonban tőke híján kudarcba fulladt (Lichtneckert 1991. 291).

[123] Az 1873-as szőlészeti statisztikában nyilvántartott 11.000 kat. hold helyett 1932-ben mér csak 8000 kat hold volt a szőlőkkel beültetett terület (Sziklay 1932. 264).

[124] *„A filoxéra által tönkretett parti népek meg fognak élni tudni – borvidék nélkül is”,* vonta le például a következtetést a 9-12 ezres vendégforgalomról álmodozó újságíró (*Veszprémi Közlöny* 1881. aug. 9. 32. sz. 1-2. szerző és cím nélkül). „*A filoxéra megeheti a szőlőinket, de a Balatonunkat nem issza meg*” (veszprémi *Független Hírlap* 1891. május 2. idézi Kalmár 243).

[125] Az elértéktelenedő szőlők nemcsak a balatoni villáról álmodozók képzeletét mozgatták meg, hanem az idegenforgalmi befektetőkét is. A nagybani halászbérlő Rosenberg és fia például tudatosan vásárolták fel a filoxéra által tönkretett egykori szőlőskerteket, majd a terület egy részén hamarosan vendéglőt nyitottak Fonyódon (Varga I. szerk. 2004. 67).

[126] Az elszegényedés drámai körülményei jól követhetők a korabeli sajtóhíradásokból. Több településen a tanítót sem tudják fizetni, így pl. Zánkán, ahol az evangélikus elemi iskola többé nem is indult újra (Kocsis 1999. 16-17).

többen a nyaralóvá alakuló birtokokon cselédkedtek (vö. Tengerdi 2008. 161, 206). A síkföldi szőlőtelepítésekkel érkeztek azok a katolikus zalai vincellércsaládok is, akik később tucatjával telepedtek le végleg a falvakban, például Kőröshegyen (szociográfia é.n.). A helyben maradó, korábban szőlőtermesztésben érdekelt gazdák és napszámosok közül sok munkaerőt szívott fel maga a szőlőrekonstrukció, elsősorban az oltványtelepek, amelyek üzemeltetésébe helyenként a gazdák vállalkozóként is bekapcsolódtak.

A birtokos parasztság elszegényedése azonban nem csupán a kifejezetten szőlőtermesztő falvakat jellemezte. A mezőgazdasági területeken országszerte általánosan érvényes folyamatok, mindenekelőtt a birtokok elaprózódása, a szegényparasztság és a napszámba kényszerülők, illetve a kivándorlók számának megugrása – az egész térségben érzékelhető változásokat hozott.[127]

Mindenütt nőtt az ipar és a kereskedelem aránya a megélhetésben és a fürdőteleppel már bíró községekben nagy számban teremtett egyéb új munkalehetőségeket is a fürdőkultúra, amely azonban a helyi őslakosság mellett sok „vidékit"[128] is a part menti településekre vonzott. A déli part településeinek történeti forrásait tanulmányozó T. Mérey Klára egyenesen „népességcseréről" beszél, amely 1890 és 1910 között zajlott le a Balaton-parti falvakban, amely a helyiek elvándorlását és egy „idegenforgalomra nyitottabb népesség" érkezését jelentette (T. Mérey 1990a 110).

1909-1920

A Balaton északi partján futó vasútvonal megépítését, a közlekedés megindulását a kortárs közvélemény korszakhatárként értékelte, a Balaton-felvidéki fürdőtelepek – déli parti fürdőhelyekhez mérhető – felfutását remélve tőle. Ez a cél már az 1880-as években, az első tervek ismertetésekor megfogalmazódott, Eötvös Károly pedig 1909-ben, a vasútátadási ünnepség lázában, egyenesen félmillió fürdővendégről álmodott[129]. A forgalom növelése érdekében a vasúttársaság már az első szezonban – néhány nagyobb fürdőhelyre (Kenese, Almádi, Alsóörs, Balatonfüred, Kővágóörs-Hableány Szálló, Keszthely) szóló – 50%-os nyári kedvezményt hirdetett meg (Fazekas 2005. 43), a tapolcai vasútvonal ennek ellenére sem hozta meg a várva várt áttörést. A megcélzott új fürdőközönség egy része számára továbbra is az Adria maradt a vonzó nyaralási célpont. Bár az Adrián nyaralók száma 1913-tól lassú apadásnak indult a balatoni nyaralóhelyek javára – elsősorban a Balatoni Szövetség hatásos propagandája hatására (Kanyar 1978. 148) –, az igazi áttörés csak a trianoni döntést követően következett be.

Mindazonáltal a vasúton érkező új fővárosi közönségnek köszönhetően (mindkét partszakaszon) tovább folytatódott a balatoni nyaralási igények és lehetőségek lassú átformálódása, amit jól mutat a professzionális intézmények szaporodása. Míg az előző

[127] 1865 és 1910 között a parasztbirtokok száma megduplázódott, a birtokméret a 10-15 holdas sávból az 5 kh alatti sávba süllyedt. Az egyes falvakban ez a folyamat eltérő társadalmi mozgásokat váltott ki. A déli parton nőtt az uradalmi cselédség száma, az északi parton (egyes falvakban) drámaian lecsökkent a nem mezőgazdaságból élők száma (T. Mérey 1990a 103-105, 1990b 175-177; Simonffy 1970; Piller 1986. 58).

[128] Például a Balaton körüli második falugyűrűből, ahonnan az első vándorlási hullámot a filoxéravész indította el. A 400 fő lakosságú Hidegkút faluból pl. Füredre 7, Csopakra, Kilitire, Máriatelepre, Siófokra 1-1 család költözött az 1880-as években napszámos, villagondnoki és egyéb munkák reményében (Hidegkúti-Hudi 1987. 83-86).

[129] Ezt a századfordulón teljességgel irreális elvárást az 1960-as évekre teljesítette a balatoni idegenforgalom: 1960-ban 511.829 fürdővendége volt a tónak (Virág 1997. 104).

korszakban a villatelkek egy részének kialakítása spontán módon, sokszor egyéni alkuk következtében[130] zajlott, az 1910-es évektől egyre gyakoribb lett a részvénytársasági vagy banki, takarékpénztári befektetésben zajló, szervezett, tudatos (és közművesített!) parcellázás. A változó igények érlelték meg az akkor már kétszáz esztendeje működő füredi fürdő üzemeltetésének átalakítását, részvénytársasági kezelésbe adását.[131]

Közvetlenül a vasút hatásának csak néhány északi parti falu idegenforgalmi felfedezése tulajdonítható (Akali, Örvényes, Balatonudvari), azonban ezek is – az udvari Antal-telepet leszámítva – csak az 1960-as években válnak majd nyaralóhellyé. Több település egyáltalán nem kapott vasúti megállóhelyet (pl. Paloznak, Szigliget, Salföld stb.), sorsuk az idegenforgalom szempontjából eltérően alakult. Paloznak és Lovas – bár ez utóbbinak volt saját közbirtokossági parti területe is - a vizsgált korszakban nem kapcsolódott be az idegenforgalomba, strandja a mai napig nincsen. Szigliget „fölfedezését" – vasút híján – a kikötő megépítése hozta 1936-ban, majd a parcellázásoknak a balatoni körút megépítése adott új lendületet néhány évvel később (Bodor 1988. 36). Ábrahámhegy a környékbeli gazdálkodók erőfeszítései ellenére sem kapott vasúti megállóhelyet, erre csak 1925-ben a Balatoni Szövetség közbenjárására került sor, és csupán a fürdő létesítésének feltételével! A tapolcai polgárok és helyi birtokosok által kialakított, évtizedes spontán fürdőzési gyakorlat e kényszer hatására intézményesült az 1925-ben alapított Fürdő- és kultúrszövetkezet formájában (Fekete 1996. 117-120).

Az idegenforgalom működésének modelljében az előző korszak tendenciái folytatódtak, jelentős mennyiségi növekedés mellett. A Balatonnál szezonálisan tartózkodó nyaralóvendégek száma az első világháború küszöbén elérte az 55.000 főt, a nyaralótulajdonosok száma pedig az állandó népesség létszámának felét (Lóczy 1920. 186; Gertig 1964. 69). A balatoni turizmusban érdekelt állampolgárok számának növekedése együtt járt bizonyos érdekellentétek kialakulásával, illetve artikulálódásával, az átalakuló környezet pedig jogi szabályozási problémákat vetett föl. Ezek kezelésére 1916-ban balatoni kormánybiztosság alakult, amely azonban fennállásának 15 esztendeje alatt sem tett szert jelentős befolyásra a balatoni ügyek irányításában.

A nyaralók őslakossággal való kapcsolatainak alakulása számos tényezőtől függött, de legfőképpen a szálláshely kiválasztásától, amely ebben az időszakban (a térség egészére számítva) egyenletesen oszlott meg a saját villa, bérelt villa / panzió / szálloda típusú férőhelyek és a bérelt parasztszobák között. A „saját villa" presztízse azonban növekedett a többi nyaralási forma rovására[132], amit tovább erősített az első világháború négy esztendeje alatt bekövetkezett általános gazdasági hanyatlás. Az idegenforgalmi beruházások lendülete megtorpant, lapok szűntek meg, szállodák és egyéb vállalkozások mentek csődbe. A fejlesztések lendülete nagyon lassan tért vissza a Balatonon: a telepek fejlesztése (közművek, közlekedés, kulturális létesítmények stb.) 1925-26-ig szinte teljesen szünetelt, de voltak olyan

[130] A későbbi vitás ügyek, perek általában erre az időszakra nyúlnak vissza. A 19. század végén „balatoni teleknek" igazán csak a partra nyúló 1-3 holdas birtokok számítottak, tisztázatlan vízjoggal és zavaros adás-vételi, illetve bérleti feltételekkel (vö. Keresztúry 1960. 29).

[131] A tulajdonos bencés apátság 1909-ben döntött arról, hogy nem üzemelteti tovább a fürdőt. Bizonyos körülmények miatt a Balatonfürdő Gyógyfürdő és Forrásvíz Rt-vel kötött szerződést csak 1918-ban írták alá a felek (Lichtneckert 2010. 39-40).

[132] A „balatoni villa" fogalom, társadalmi rangjelző lett és egyben viszonyítási pont, amely bekerült a közbeszédbe: *„Anyám kiadott annyi pénzt [strafirungra], hogy a Balaton partján villát kapott volna érte" (*Bohuniczky 1989. 194).

intézmények[133], amelyeknek működése csak az 1930-as években állt helyre. A háború azonban nem járt együtt automatikusan a vendégszám csökkenésével, sőt – mivel külföldre nem lehetett utazni – a népszerűbb helyek látogatottsága növekedett is, legalábbis a szezon egy részében.[134]
Fontos társadalmi tapasztalat volt 1919-ben a „dolgozói üdültetés" kísérlete, amely teljes kudarcba fulladt, annak ellenére, hogy a munkás-fürdőtelep létesítésének gondolata nem a Kommün alatt fogalmazódott meg először[135]. *„Nagy gyorsan csináltak a Balatonon mintegy harminczezer férőhelyet, azonban fürdőzni akaró munkások csak igen gyéren jelentkeztek. Egyáltalán nem volt kedvük nyaralásra."* – összegezte a kísérlet eredményeit a balatoni sajtó 1919 szeptemberében (*sz.n. 1919*). A tények igazolják a kárörvendő cikk állításait: a Kommün időszakában lefoglalt (államosított) húsz fürdő közül tizennégyet néhány hét múlva visszaadtak eredeti rendeltetésének. A maradék hat létesítményből négyet felnőtt, kettőt gyermek „munkásnyaralóvá" nevezetek ki, de teljesen ezeket sem tudták nyaralókkal megtölteni. A Balatonon már hagyományokkal bíró szervezett gyermeknyaraltatás[136] gyakorlata ellenére sikertelen lett az a kezdeményezés is, amelynek keretében gyermekenként 150 korona fizetséget ajánlottak azoknak a családoknak, akik proletár gyermekek négy hetes nyaraltatására vállalkoznak (Kanyar 1989b 468). A társadalmi feszültségeket elsősorban a nyaraló „képpénzes pesti burzsujokat[137]" és a helyi őslakosságot[138] egyaránt sújtó államosítások és rekvirálások táplálták, de konfliktusokat gerjesztett az is, hogy a társadalom alsóbb rétegének kulturális gyakorlatából teljességgel hiányzott a nyaralás.
Fontos tapasztalat volt a Kommün és az azt követő megtorlás időszaka a Balaton-térség „menedékhely" szerepkörének aktivizálódása szempontjából is. A fővárosból, a politikai események viharából ideiglenesen saját, bérelt vagy vendégként igénybe vett villákba húzódó arisztokrácia, majd a kompromittálódott értelmiség tagjai közül többen állandó lakosként telepedtek le a térségben.

1920-1944

A trianoni döntést követő húsz év a Balaton-térség társadalomtörténetének legmarkánsabb időszaka, amely fordulatot hozott a nyaralótársadalom összetételében éppúgy, mint a nyaralási szokásokban és a turizmushoz fűződő ideológiákban.
A Trianonban meghúzott határokkal az ország 224 fürdőhelyéből mindössze 63 maradt, a 30 gyógyhelyből pedig csupán 2 (*sz.n. 1929*), s ez a veszteség természetszerűleg irányította a figyelmet a Balatonra, egyrészt mint turisztikai célpontra, másrészt mint *„egyetlen megmaradt*

[133] Az első világháború alatt feloszlott Földvári Fürdőegyesület például csak 1931-ben, a Balaton Club csak 1932-ben alakult újjá (Reöthy 1986. 60).
[134] Füreden a háború alatt több nyáron is előfordult, hogy a fürdőhely zsúfolásig megtelt. 1917 nyarán még a fürdőkabinokat is ki kellett adni (Zákonyi F. 1988. 250).
[135] A keszthelyi hírlap egy cikkében már 1916-ban felvetődött egy munkás-fürdőhely létesítésének szükségessége (Zákonyi F. 1988. 247).
[136] A Zsófia gyermekszanatórium egyesület kezelésében (budapesti gyárak fenntartásában) 1912-en Balatonalmádiban, 1917-ben pedig balatonszabadiban létesült gyermeknyaraló, ahol 255, illetve 655 férőhely volt a középosztály és a munkásosztály „satnya gyermekeinek" gyógyítására (Sziklay 1932. 32).
[137] Az villatulajdonosok ellenállásáról rendszeresen hírt adott a helyi sajtó – a balatonberényi Armuth-telepre szervezett tanítói nyaraltatás elleni „aknamunkát" például a Somogyi munkás 1919. július 9., és augusztus 1-jei számában leleplezte egy-egy szenvedélyes cikk.
[138] A földvári szállodákban üdülő pesti munkásgyermekek étkeztetése céljából például a környékbeli termelőktől foglaltak le 18 sertést. (Fekete-Berkesné 2007. 35). A villatelepeken tervezett rekvirálást néhány helyen, így például Gyenesdiáson a helyiek akadályozták meg (Bárdossy szerk. 2002. 319).

nemzeti kincsünk"-re.

A korszak jellemző folyamata az újabb és újabb – a helyi döntéshozatali szintek felett álló – intézmények, így például a parcellázó bankok, társulatok, magánszemélyek[139] belépése az idegenforgalmi „üzem" rendszerébe valamint az állami szerepvállalás és ellenőrzés erősödése. Az új szerveztek, hatóságok jogszabályok a 30-as évekre kritikus bürokráciát eredményeztek a balatoni idegenforgalom-iparban.[140]

Az 1920-as években a budapesti napilapok bőségesen cikkeztek a Balaton válságáról, elsősorban közigazgatási kérdésként kezelve a szükséges fejlesztések (közlekedés, közrend, élelmiszerellátás) hiányát (Papp 2007). Az általános pénzhiány, a megtorpant befektetések orvosolására a balatoni „érdekeltség" minden fórumán (vármegyék, minisztériumok, egyesületek) születtek javaslatok, amelyeknek közös vonása volt, hogy egy balatoni ügyekben illetékes központi szerv létrehozását sürgették. A Magyar Királyi Balatoni Intézőbizottság (BIB) végül 1931-ben alakult meg, de sem elegendő pénz, sem kihelyezhető hitel nem állt rendelkezésére ahhoz, hogy a balatoni turizmus valódi csúcsszerve lehessen. Ezt a szerepet informálisan a „pénzosztó" minisztériumokban befolyással bíró Balatoni Szövetség, majd a Balatoni Egyesületek Szövetsége töltötte be. (A döntéshozatali folyamatokkal és az intézményrendszerrel részletesebben a 4.1. fejezet foglalkozik.)

A Balaton országos, nemzeti üggyé[141] válása egybe esik a turizmus önálló gazdasági ágazattá válásával és intézményesülésével[142]. Ebben a korszakban vált életmóddá a középosztály számára az utazás, Móricz egyenesen „*tömegjárvány*"- ról beszélt a Nyugat turizmuskonferenciáján, 1932-ben.

A balatoni turizmus „tömegesedését" jól tükrözik a statisztikai mutatók, mindenekelőtt a telekeladások és villaépítések számának megugrása. 1921 és 1927 között a villák száma majdnem kétszeresére (1960-ról 3236-ra) nőtt (Lukács 1931. 23). A villaépítési láz a világválság esztendeiben mérséklődött, de ez a mérsékelt növekedés még a második világháború éveiben is jellemző volt[143].

---

[139] A parcellázó bankoknak elsősorban a jövedelmezőségüket vesztett nagybirtokok területének kiárusításában volt szerepe. A több településen is parcellázó fontosabb bankok a Magyar Tisztviselők Takarékpénztára, a Magyar Hollandi Bank, a Székesfővárosi Takarék voltak (vö. Lukács 1935). Több helyütt parcellázó szervezetek bábáskodtak az új telepek születésénél is, szerepük tehát nem korlátozódott csupán az ingatlanok értékesítésére (pl. a Parcellázási Szövetség Balatonfüreden vagy az Akarattyai Villatelkek Intézősége esetében). Több település esetében léptek fel parcellázóként magánszemélyek, akik a tulajdonostól villatelep létesítése céljából vásároltak meg földterületeket, többnyire uradalmi legelőket (pl. Balatonszéplak, Vilma-telep). Köztük voltak jelentős tőkével rendelkező vállalkozók, mint pl. a Fenyves környékén 700 holdon gazdálkodó szombathelyi Stadler Izidor, és ügyeskedő kisemberek, mint pl. az éppen Stadlertől egy tucatnyi telket szerző vásározó órásmester (vö. Buza 2006. 27. 45-46; Tüskés 1998. 45). Az első két korszak fürdőalapítási modelljétől eltérően az újabb és újabb parcellázásoknak már csekély köze volt az eredeti földtulajdonoshoz, annak a Balatonnal kapcsolatos területfejlesztési elképzeléseihez. Különösen Fonyód, Balatonfenyves, Balatonmáriafürdő térségében találunk példákat arra, hogy mire egy villa épülni kezdett, a telek háromszor-négyszer is gazdát cserélt.

[140] A bürokrácia mértékére jó példa, hogy egy háromtagú család be és kijelentése – vasúti kedvezményre való jelentkezésen kívül – 1930 körül legalább 8 nyomtatványt igényelt, de ha külföldiekről volt szó, akkor 14-et! Az egyre terebélyesedő szabályozás ellen maguk a fürdőszervek is tiltakoztak (vö. VeML X. 253/1. A).

[141] A Balatonról és annak jövőjéről több országos lapban is társadalmi vita indult, például a Magyar Szemlében.

[142] A turisztikai szervezetek az 1920-as évek végétől alakultak meg: az Országos Magyar Weekend Egyesület 1929-ben, az Országos Magyar Vendégforgalmi Szövetség 1936-ban.

[143] 1940-ben még 507 új épületet emeltek 3 millió 800.000 pengő értékben (*sz.n. 1941a*). Egy-egy községre (villatelepre) lebontva a növekedés évi 5-10 új épületet jelentett. Lellén például 1923 és 1941 között évente átlagosan 5 nagyobb villa épült, a csúcs 1937-ben 12 új nyaraló volt (Andrássy 1988. 276). Zamárdi villatelepén 1944-ig négy kőművesmester dolgozott folyamatosan az új építkezéseken (Friesz 1997b 268). A településtörténeti adatok tanúsága szerint a háborúval Balaton-szerte sok építkezés szakadt meg, ezek egy részét egyáltalán nem vagy csak 1947 körül fejezték be.

A balatoni telkek utáni szenvedélyes vágy[144] mögött számos társadalmi tényező húzódott meg. A turizmus számainak növekedését a helytörténeti munkák szerzői az Adriáról és a Tátrából a Balatonra kényszerült „felső tízezer" megjelenésével szokták indokolni, a képlet azonban ennél bonyolultabb. Egyrészt mind a politikai, mind a gazdasági elit képviseltette magát már a korábbi időszakokban is a balatoni nyaralótársadalomban (az előbbi elsősorban Füreden, Földváron[145] és Siófokon, az utóbbi Siófokon), bár kétségtelen, hogy érdeklődésük nagy számban Trianon után irányult csak a tó felé. Másrészt az 1930-40-es években éppen a korábban a középosztály (felső középosztály) rekreációs terepének tekintett balatoni nyaralás társadalmi értelemben vett nyitása következett be, eleinte a középosztály alsóbb rétegei, de a korszak vége felé már az ipari munkásság felé is.

Az ellentmondásos folyamat mögött (részben) tudatos, az idegenforgalmat serkentő törekvések álltak, amelynek motorja a Balatoni Szövetség, majd a Balatoni Egyesületek Szövetsége volt. A korabeli forrásokban „Balatonfejlesztésnek" nevezett program lényege a *„magyar középosztály lekötése"* volt tisztviselői üdülőházak[146], szervezett és kedvezményes (pl. minisztériumi) parcellázások[147], kedvezményes banki hitellel támogatott villaépítkezések[148], tisztviselők számára kidolgozott szabadságolási kedvezmény[149] vasúti kedvezmények[150] révén. A kormányintézkedések egy része azonban így is csak ígéret maradt, s a balatoni nyaralás színvonalának fenntartása, a hitelek törlesztése egyre nagyobb erőfeszítést követelt az elszegényedő tisztviselőktől[151]. Mindazonáltal a magyar középosztály balatoni expanziója sikeres volt. Az 1930-as évek közepére a közel ötezer szezonális ingatlantulajdonos nagy része köz- illetve magántisztviselő volt.[152] Idegenforgalmi szempontból ők, a telkükre *„kisházat"* építő családos városi emberek számítottak a *„legbiztosabb látogatónak*" (*Iklódy-Szabó 1934*), sokuk azonban turistából már ebben a korszakban letelepedett állandó lakossá vált.[153]

---

[144] Példák sora mutatja, hogy a balatoni telekszerzés sok esetben csak más ingatlan, például Budapesthez közelebbi nyaraló eladása árán valósulhatott meg (Sibalszky 2005; Nagy L. 2004; Lukács 1935). A harmincas években tapasztalható villaépítési láz irracionális elképzelésekre sarkallta az idegenforgalmi intézmények képviselőit: a parti községek földterülete 128.000 hold, ebből kb. 32.000 hold belátható időn belül parcellázásra kerül, ez várhatóan 150-160 000 új ingatlantulajdonost jelent majd – vázolta a terveket Iklódy-Szabó János, a Balatoni Szövetség elnöke (*Iklódy-Szabó 1934*).

[145] A születési arisztokrácia tagjai Füreden és Földváron állomásoztatták jachtjaikat, őket tömörítette a Királyi Magyar Yacht Klub, amely nem is engedett alacsonyabb származású vitorlázókat tagjai sorába. Ez utóbbiak 1912-ben kényetlenek voltak új klubot alapítani Balatoni Yacht Klub néven.

[146] Ilyen volt például a Székesfővárosi Üdülő Balatonkenesén, amely 1925-ben nyílt meg.

[147] Ilyen volt például Balatonakarattya-villatelep, amelyet 1928-ban kezdtek parcellázni.

[148] Egyedülálló, kifejezetten a Balaton fejlesztésére kifejlesztett hitelkonstrukció keretében egyes bankok, például a Balaton környéki takarékpénztárak a költségek 50%-áig támogatták a villaépítkezéseket (*sz.n. 1936c*).

[149] A civil érdekképviseletek a századfordulótól kezdve szorgalmazták a tanév kurtítását a balatoni nyaralások meghosszabbítása érdekében, ez a törekvés azonban nem vezetett sikerre. Az 1930-as években viszont Kozma Miklós belügyminiszter rendelete értelmében a Balaton mellett nyaraló tisztviselők egy héttel több szabadságot kapnak..

[150] A nyaralást támogató vasúti kedvezmények a vasútvonalak megnyitása óta léteztek mindkét vonalon, ezek kiterjesztése azonban ebben a korszakban is az egyesületek egyik fő törekvése volt (pl. *sz.n. 1936a*). Az olasz mintára bevezetett „filléres vonatok" 1932. húsvétjától közlekedtek rendszeresen (Fazekas 2005. 148).

[151] A balatoni villaépítkezések iránt elkötelezett középosztály erőfeszítéseinek érzékletes szépirodalmi megfogalmazását adja Zilahy Lajos Aranka-lak című novellája (Zilahy 2012 [1932 k]). Az 1930-as évek végére a nyaralás minden területén érezhető volt a társadalom elszegényedése. Nyugdíjas köztisztviselők például tömegesen maradtak el, mert nem tudták fizetni a kurtaxát (pl. *sz.n. 1939a, f*).

[152] 1934-ben a 4 640 (nem állandó lakosként használt) ingatlan tulajdonosai közül 192 őstermelő, 2 774 köztisztviselő, 1 974 magántisztviselő volt (*Iklódy-Szabó 1934*).

[153] 1920-1941 között például Lellén 637 fő nyugdíjas telepedett le, így a 60 év feletti lakosság számbeli növekedése 110% volt! A növekedés más községekben is meghaladta az 50%-ot. (Andrássy 1988. 284). Egyes elképzelések szerint ezt a folyamatot még serkenteni is érdemes lett volna kormányzati úton, annak érdekében, hogy a fürdőtelepek téli kihaltsága megszűnjön, új, olcsó kiadó szobák keletkezzenek, és fellendüljön a

Az 1930-as évektől ugyanakkor egyre hangsúlyosabbak lettek a nyaralás szociális szempontjai is, összefüggésben a vendégforgalom növelésének vágyával, és azzal a felismeréssel, hogy a Balaton nem csupán *„nemzeti kincs”,* de olyan turisztikai célpont is, amelynek immár egy fajta világversenyben kell megméretnie magát. Világméretű összehasonlításban a Balaton-térség turisztikai teljesítménye ugyanis nem töltötte el elégedettséggel az idegenforgalmi szervek és egyesületek képviselőit: a másfél millió ember befogadására alkalmasnak gondolt balatoni infrastruktúrát nyaranta ennek töredéke kereste fel. A programként meghirdetett üdülőhelyi stratégiaváltás[154] része volt a századfordulón megindult gyermeküdültetés fejlesztése és a Horthy-család bevonása a mecenatúrába[155].Új gondolat volt a kifejezetten olcsó üdülőturizmus infrastruktúrájának megteremtése: turistaházak építése[156], üdülőház szövetkezet létesítése, a telekméret csökkentése[157], illetve a falusi lakosság ösztönzése olcsóbb szállások kialakítására[158]. A falusi gazdák számára 1934-ben megjelent kézikönyv a kispénzű középosztály, a tisztviselők, a kereskedők, az iparosok és a munkások vendégfogadására készítette fel a gazdákat. (Sági E. M. 1934). A fő tendencia azonban ebben a korszakban a professzionális turisztikai intézményrendszer megteremtése volt: a Balaton szerelmesei és a balatoni sajtó is egyre gyakrabban hangoztatta, hogy nem *„kiadó házakban nyaralgató családokra”* van szükség, hanem *„tömegesen érkező pihenni vágyó magyarokra”,* azaz *„szállodákra és vállalkozó tőkére”*(pl. Vámossy 1921. 135).

Új nyaralási formát, s egyben az elit által képviselt ideológiai környezet mind erőteljesebb balatoni jelenlétét jelentette a nomád cserkész- majd leventetáboroztatás megindulása az 1920-as évektől[159]. Igénytelen sátortáborokban jelent meg szintén ebben a korszakban a társadalom válságára baloldali megoldásokat, harmadik utat kereső fiatal diákok, szellemi munkások csoportja. Nomád táborhelyük, a Soli Deo Gloria szövetség szárszói telepe – akárcsak a túlparton Bajcsy-Zsilinszky Endre pálkövei nyaralója és egyben szellemi műhelye – *„földrajzilag közel, lélekben messze”* esett *„a pihenést kereső polgárok nyaralóhelyétől”*, a *„másik középosztály”* szárszói vagy révfülöpi villatelepétől (Darvas 1983. 109).

A nyaralótársadalom sokszínűvé válása ellenére, illetve részben ennek következtében egyre hangsúlyosabbá vált a keresztény középosztály törekvése a Balaton-térséggel kapcsolatos

---

kereskedelem és az ipar. Az érvek között hangsúlyosan szerepelt, hogy a Balaton 200 km hosszú partján akár „*Magyarország minden nyugdíjasát el lehetne helyezni” (Madarassy 1941b*).

[154] Lásd többek között Iklódy-Szabó János cikkét az olcsó lehetőségek, szállások tudatos fejlesztéséről (*Iklódy-Szabó 1938*).

[155] 1925-ben új 200 férőhelyes gyermeküdülőt adtak át Szántódon, majd 1928-30 között elkészült a fonyódi Horthy Miklós Gyermek Üdülőtelep is a fővárosi árva gyermekek számára (Varga B. 2007. 148). Ebben az időszakban kapcsolódott be a gyermeküdültetésbe Szárszó, a Protestáns Árvaházak Üdülőtelepének átadásával (Lukács 1947. 18), illetve Zamárdi, ahol az 1930-as évektől több intézmény is működött (Budapesti Római Katolikus egyházközségek gyermeküdülője, Horthy Miklós gyermeküdülő, Horthy Miklósné Állami Gyermeküdülő stb. (Margittay 1942. 12). Korábban a szanatóriumok mellett mindössze egy gyermeknyaraltató intézmény működött: a Gyermekvédő Liga telepe Lellén, amely 1902-ben jött létre a Haladás Szabadkőműves páholy kezdeményezésére (Doletsko 1908; Kanyar 1978). Elszórtan volt példa arra is, hogy egy-egy szegény sorsú gyermeket nagyobb villákban pl. a szemesi Bagolyvár melléképületeiben nyaraltattak jótékonysági céllal (Schoedl 1934. 81).

[156] A tervek merészek voltak, de a korszakban mindössze kettő készült el, Földváron, illetve Badacsonyban.

[157] A villák ebben a korszakban átlagosan már csak 200 négyszögöles telkekre épültek. Ezt a telekminimumot (a vészes telekaprózódás megelőzésére) 1935-ben vezették be (Tóth-Sági 1941. 26).

[158] *„Rá kellene venni a falusi lakosságot, hogy a kispénzű publikum számára rendezkedjék be”* – fogalmazta meg az országos program helyi változatát a révfülöpi fürdőegyesület, amely bevételei növelését várta a kispénzű turistáktól (Kiss L.-P. Miklós 1999. 61).

[159] Az első cserkésztábor Aligán létesült 1922-ben, majd 1926-27-től ifjúsági táborok helyszíne lett Káptalanfüred, 1931-től Balatonudvari, 1932-től pedig Fonyód: itt levente- és cserkésztábor létesült. Ez utóbbi településen cserkésztalálkozókra is sor került, majd 1944-ben itt rendezték a levente hadijátékot (számháborút) is (Heinrich 2011; Polniczky 2001. 31-32; Marton 2009. 172; Varga I. szerk. 2004. 51; Kanyar 1978. 162).

döntések kisajátítására. A hangadó sajtó, a befolyásos egyesületek vezetői nem titkolták, hogy a Balatont a *„magyar keresztény középosztály üdülőhelyének”* tekintik, ahol megfizethető, jó ellátást várnak el, mind a helyiektől, mind pedig az államtól, amely felé újabb és újabb követeléseket fogalmaztak meg.[160] Bár statisztikai értelemben minden egyes nyaralóvendégre szükség volt a befektetések fenntarthatósága érdekében, a hangadó körök szemében nem kívánatos társadalmi csoportok köre a szegényekkel, a cigányokkal, majd a zsidókkal bővülve egyre szélesebb lett.[161] A magyar keresztény középosztály Balatonnal kapcsolatos törekvéseinek látványos jele volt a fürdőtelepi kápolnák, templomok rohamléptékű szaporodása és a Veszprémi Püspökség által szervezett „balatoni pasztoráció”. Az értekezésben vizsgált időszakban 53 új templomot, illetve kápolnát építettek a térségben, ebből mindössze három templom (Badacsonytomaj, Gyenesdiás, Vonyarcvashegy) születése volt független a turizmus hatásaitól. A fürdőtelepi kápolnák zöme (összesen 38!) azonban éppen az 1920 utáni két és fél évtizedben épült fel, ezek – a négy református kápolnát leszámítva – katolikus misézőhelyek voltak.[162]

Az idegenforgalom irányváltását fedezhetjük fel a gyógyfürdő-jelleg háttérbe szorulásában, az aktívabb turisztikai gyakorlat erősödésében. Ebben az időszakban kezdett tömeges méreteket ölteni a sporthorgászat, amelynek területhasználatból és a zsákmány értelmezésének eltérő filozófiai felfogásából adódó konfliktusai szórványosan már a századfordulótól jelentkeztek a térségben (vö. Zákonyi B. 2004. 56-71). Jellemző, hogy a napozás kultusza is ebben is időszakban alakult ki, háttérbe szorítva a korábban kötelező „fehér arcbőr” szépségideálját és az egész testet eltakaró fürdőruhák divatját. A „lengeség divatja”, amely évtizedekig vívta harcát, főként a konzervatívabb fürdőtelepeken, a háborús évek végére győzedelmeskedett végleg (vö. Keresztúry 1960. 126). 1935-től nemzetközi sporthetet rendeztek, sport és kiegészítő (pl. népművészeti) programokkal, amelyek nemcsak a kikapcsolódás, de – ideológiai töltetük révén – a revizionista közhangulat erősítését is szolgálták (vö. Kanyar 1978. 162). Új irány volt a „téli Balaton” központilag szervezett kampánya is. A nagyobb üdülőhelyeken, így Földváron, Kenesén, Fonyódon, Füreden 1939-től rendeztek „jégnapokat” farsang idején, fakutyázással, halászati bemutatóval – ez utóbbi helyenként már korábban is szerepelt az idegenforgalmi kínálatban (vö. Lukács 1934).

Megnőtt ebben a korszakban az új fürdőtelepek (pl. Fonyódliget, Akarattya, Káptalanfüred), illetve az idegenforgalomba újonnan bekapcsolódó települések (pl. Balatonederics, Badacsonytördemic) száma. A korszakban kiadott útikalauzok szerint már 28-40 helyen lehetett fürdeni a Balaton körül. A következetlenül használt „nyaralóhely”, „nyaralótelep”, „üdülőhely”, „gyógyhely” kategóriák rendezésére az 1929-ben született ún. „Fürdőtörvény”[163] tett kísérletet.

---

[160] vö. Wlassics Tibor felszólalása a Balatoni Társaság veszprémi fiókjának elnöki tanácsülésén (*sz.n. 1928*). Az 1930-as évek végére többekben megfogalmazódott már a tó teljes államosításának szükségessége is – javaslat született például arra, hogy a Balatont valamely állami szerv (pl. az OTI stb.) kezelésébe kellene adni (*Réti 1940*). A gondolat azonban nem volt teljesen új. A „kisajátítást” már a századfordulón többen követelték (vö. Bognár 1909. 21), és részben erre utaltak azok a törekvések is, amelyek egységes Balaton vármegyét vizionáltak. Sokaknak okozott csalódást az 1929. évi Fürdőtörvény is, amelytől a vízmeder és a hozzá tartozó parti sávok állami tulajdonba vételét várták.

[161] *„A velencei tavat a szegényebb középosztály részére, a Balatont pedig a tehetősebbek részére kell kiépíteni*” – hangzott el a Balatoni Egyesületek Szövetsége ülésén 1939-ben. (*Sz.A. 1939*). Ebben az időszakban kezdett komoly problémákat felvetni a megélhetés reményében a Balaton-parti községekbe beszivárgó teknővájó cigányok jelenléte, amellyel szemben kilakoltatásokkal próbáltak meg védekezni. A balatoni községek számára különösen fontos volna a „cigánytörvény” – írta például 1941-ben a Balatoni Kurír (*Madarassy 1941c*). A Balatonon nyaralni kívánó zsidó polgárok diszkriminálásának folyamatát részletesen a 3.3. fejezet tárgyalja.

[162] A jelenséget részletesebben lásd: Schleicher 2007a, illetve 4. melléklet.

[163] Az 1929 évi XVI. *„A gyógyfürdőkről, az éghajlati gyógyintézetekről, a gyógyhelyekről és az ásvány- és*

1930-ban, e törvény értelmében már negyven nyaralóközség volt a Balaton mentén (Lukács 1931), azaz a 19. századi településhálózatot alkotó ötven községnek már csupán egyötöde maradt érintetlenül. Ezek zömmel a mocsaras, illetve a lecsapolás következtében a víztükörtől messzebb került nyugat-balatoni térség falvai voltak (Vörs, Balatonszentgyörgy, Zalavár stb.), illetve az ekkor már *Abesszíniának* csúfolt Balatonakali környéki terület. Folytatódott a korszakban a fürdőhelyek közötti rivalizálás is, amely lényegében Siófok fürdőjének 1866. évi alapításától jellemezte a balatoni idegenforgalmat. *„A kicsinyes féltékenység és önzéssel határos lokálpatriotizmus”* (Sziklay 1932. 286) hozzájárult a településhálózat új típusú differenciálódásához, amely a térség sajátos homogenizálódása és korábban vele szerves egységet alkotó kulturális közegéből való kiválásával párhuzamosan ment végbe. (Ezt a folyamatot a 3. fejezet mutatja be részletesen.)

Szintén ebben a korszakban érték el a községek és a telepek közötti konfliktusok azt a mértéket, hogy a fürdőtelepek tömegével fogalmazták meg az önálló településsé válás szükségességét. Hivatalos fórumon ez a gondolat először a Balatoni Szövetség ülésén kapott hangot 1927-ben, majd hamarosan megszületett Révfülöp, Vilma-telep, Aliga, Szabadi, Zamárdi, Földvár, Lelle erre irányuló kérelme. Közülük ebben a korszakban Révfülöp vált önállóvá, 1943-ban. Az önállósodás igényét tápláló konfliktusok sokrétűek voltak, de az alapvető vád a községekkel szemben mindenütt az volt, hogy a telepek fejlesztéséhez egyáltalán nem vagy nem a befolyt adók mértékében járultak hozzá. Ezen a sérelmen próbált meg segíteni a Fürdőtörvény, amely önálló költségvetésű üdülőhelyi bizottságok létrehozására kötelezte a községeket.

A második világháború kitörését szokás a balatoni idegenforgalom korszakhatáraként emlegetni (a külföldi nyaralók elmaradása miatt), de a statisztikai mutatók szerint a vendégéjszakákra vonatkozó adatok már 1937-től kezdve csökkenő tendenciát mutattak (Kanyar 1978. 153). 1937-ben a vendégek száma elérte a 239 284 főt (Gertig 1964. 69), vagyis az előző korszakhoz képest az idegenforgalmi terhelés megduplázódott. Ennél is fontosabb az őslakosság szempontjából a szálláshely-típusok arányainak eltolódása. Az évről-évre megjelent idegenforgalmi kiadványokból jól követhető a parasztházakban történő szobabérlés visszaszorulása a panziók és villák javára. Ez utóbbi létesítmények száma 1937-re elérte a 328-at, bár eloszlásuk korántsem volt egyenletes, amit jól mutat, hogy a panzió- és szállodai szobák több, mint felét Siófokon bérelték ki (Gertig 1964. 69). 1939-ben a legtöbb nyaralóvendég a déli parton Lellén, Siófokon, Zamárdiban, Bogláron nyaralt, az északi parton Füreden, Almádiban és Keszthelyen. Lellén 1939-ben már 36 szálloda üzemelt! (Kanyar 1978. 153, 459). A térség egy részében a fürdőtelepek az épületek számában is „túlnőttek” az ősközségeken[164],

---

gyógyvízforrásokról” szóló törvénycikket a korabeli szóhasználatban *Fürdőtörvényként* emlegették, a továbbiakban így hivatkozik rá jelen értekezés is. A törvény rendelkezéseit részben a Balaton térségére szabták. Témánk szempontjából a legfontosabb következményei az „üdülőhely” minősítés kötelező kérvényezése vagyis a települések egyfajta turisztikai „állásfoglalása” valamint az üdülőhelyi bizottságok kötelező felállításán keresztül a községi költségvetés idegenforgalmi célok felé terelése volt. Végrehajtási utasítása a 2820 – 1931. ME és további miniszteri rendeletek voltak. Ennek értelmében kezdődött meg az üdülőhely, gyógyhely idegenfogalmi kategóriák kérvényezése és engedélyezése, az üdülőhelyi bizottságok felállítása az üdülőhelynek nyilvánított községekben, illetve a BIB szervezetének kialakítása. Ez a közigazgatási átalakulás 1931-1933 között ment végbe, a nyaralóhely minősítés használatának belügyminisztériumi engedélyezése vagy elutasítása sok helyütt csak 1933-ban zárult le.

[164] Bogláron például 1925-ben 184 házban 390 lakrész, míg a fürdőtelepen 205 házban 1180 lakrész volt. Lelle belterületi 255 házban 585 lakrész, a villasoron 121 házban 675 lakrész volt (Andrássy 1988. 1920). Voltak olyan települések, pl. Kiliti, ahol az 1930-as évek letelepedési hulláma egyenesen lakáshiányt eredményezett, mert a parcellázások nem tudták követni az igényeket (Kanyar 1989b 484). A tendencia a kevésbé dinamikusan kiépülő északi parton is jellemző volt: 1939-re például Alsóörsön a külterületén található Alsóörs-fürdőtelep és Káptalanfüred házainak száma együttesen elérte a falu házainak számát (Wallner 1968. 71). Keszthelyen viszont az 1930-as években évente csak 4000-5000 fürdővendég jutott a 10 ezer körüli lakosságra (Kertész 1932. 18-19). A

nem beszélve az infrastruktúra, közművek fejlettségéről. A Balaton-térség második urbanizációs korszaka az 1930-as évek közepétől kezdődött: ekkor adták át a tavat megkerülő műutat, amely az ország egyik legkorszerűbb közlekedési létesítménye volt. Látványosan növekedett a gépkocsi használat, az 1940-es években a nagyobb településeken már több *autogarage*- és taxi szolgáltatás is működött (Tóth-Sági 1940; Andrássy1988. 269). Tovább folytatódott a telepek közművesítése, amely (a legtöbb helyen) továbbra is évtizedekkel előzte meg az anyatelepek fejlesztéseit. Az igényekhez képest a lehetőségek azonban szerények voltak, sem az állam, sem a községek nem voltak hajlandóak jelentős áldozatokra. A nagytőke az 1940-es évek első éveiben kezdett ismét érdeklődni a térség iránt, komoly befektetési tervek készültek Akarattya, Aliga és a Badacsony fejlesztésére is, ezeket azonban a háború, majd a bekövetkező politikai fordulat végleg elsodorta (vö. *Tábori 1940*; Tatay 1983; Heinrich 2011).

Az állandó lakosság a korszak egészében folyamatosan növekedett. Már az 1930-as népszámlálás 70.000 lakost talált a térségben, a negyven évvel korábbi adatokhoz képest nőtt a katolikus és a zsidó lakosság arányszáma is (Lukács 1931. 49). Ugyanakkor 1934-ben a Balaton-térség háztulajdonosainak már csak háromnegyede volt állandó lakos, és csak kevéssel több mint a fele őstermelő![165]

Ez az átrétegződés több jelenség interferálásából adódott. Az őstermelők arányának csökkenése jelentős lakosságszám növekedés mellett ment végbe. Tehát jellemzően nem az őslakosság foglalkozásváltásáról van szó, hanem a letelepedő nyugdíjas korú nyaralótulajdonosok és az idegenforgalom csábítására a térségbe költöző kereskedők és iparosok számának – helyenként drámai mértékű[166] – növekedéséről. A letelepedő és az ún. „repülő" (ingázó) iparosok nyomott áraikkal kiszorították a helyi kőműveseket, asztalosokat, cipészeket a piacról, de az 1940-es évekre részben maguk is munka nélkül maradtak, főként a szezonon kívüli hónapokra.[167] Új

---

terhelés egyenetlenségét mutatja a Kogutowitz által közölt statisztika, amely az 1925-30 közötti évek átlagát közölte: e szerint Siófokon 4500 állandó és 11500 átutazó, Keszthelyen 3800 állandó és 10000 átutazó, Kenesén 2000 állandó és 88 átutazó, Örvényesen összesen 35, Udvariban 100, Szigligeten 50 vendég volt (Kogutowicz 1930. 159-163). A terhelés számításánál érdemes figyelembe venni a folyamatok dinamikáját is. Almádiban például öt évtized alatt 700 villa épült és a település meghétszerezte a népességét, míg ugyanez idő alatt Füred csak megduplázta (Lukács 1947).

[165] A 17 932 háztulajdonosból 13 292 volt állandó lakos, közülük 10 604 őstermelő (*Iklódy-Szabó 1934*).

[166] A folyamat minden turizmusba bekapcsolódó községnél tetten érhető, de feltűnő mértékű társadalmi átrétegződés mutatható ki a forgalmasabb üdülőhelyek, így Kenese, Füred, Siófok, Fonyód, Boglár, Lelle stb. esetében. Kenesén például 1910 és 1930 között új foglalkozási kategóriák jelentek meg a helyi statisztikában: a nyugdíjasok (54 fő) és házicselédek (32 fő, eltartottak nélkül). Ugyanakkor az iparból élő keresők száma megduplázódott, a kereskedelemben és közlekedésben dolgozók száma pedig elérte a 70 főt. Az ezt követő 10 évben a folyamat tovább folytatódott: 1940-re az iparban dolgozó keresők (800) száma már meghaladta az őstermelőkét (600)! (Kis 1990. 149). Hasonló folyamatok indultak be a kisebb, de dinamikusan fejlődő fürdőhelyeken is: Zamárdiban 1931-re a századforduló állapotaihoz képest megháromszorozódott az iparosok száma (Friesz 1997c. 289). A kereskedelmi egységek és vendéglátóhelyek száma a térségben mindenütt sokszorosa volt az átlagos vidéki ellátottságnak. A legkeresettebb iparág, az építőipar több községben kisvállalatok kezébe került, ahol több tucat iparosmestert és napszámosokat foglalkoztattak (Andrássy1988. 269).

[167] Az idegenből jött iparosok, sőt napszámosok kezdettől fogva jelen voltak a balatoni villaépítkezéseknél. Pl. Fonyód-Bélatelep villáinak egy részét kaposvári pallérok építették a századfordulón, a balatonkeresztúri villatelepen pedig többségében Pécs környékén megfogadott mesterek dolgoztak az 1910-es években (vö. Interjú 5; Tengerdi 2000. 274). A jelenség komoly társadalmi problémát az 1920 utáni időszakban generált. Az 1934-ben készített statisztika szerint egy nyaralótelep az az évi 12 építkezéséből 9-et fővárosi és a más városbeli, tehát nem helybeli vállalkozók építettek, a déli parton jellemzően a dunántúli sváb falvakból (főként Szakadátról, Hőgyészről) érkező kőművesmesterek. A „repülő" vállalkozók üzleti előnye a helyiekkel szemben két okra vezethető vissza. Egyrészt kedvezőbb árakat tudtak szabni, hiszen – mivel székhelyük nem a Balaton-parton volt – nem kellett hozzájárulniuk az általános idegenforgalmi fejlesztésekhez (villamosítás, partvédelem stb.), illetve gyakran nem fizették ki a helyi napszámosaikat, fuvarosaikat, segédjeiket. Másrészt a telektulajdonosok sokszor eleve a saját lakhelyükön keresték a vállalkozókat (vagy már a telek vásárlásakor kapott prospektusok befolyásolták őket a választásban), és eszükbe sem jutott *„hogy a méltányosság és ennek a helynek az érdeke azt*

ipari munkaerő áramlott a térségbe a fűzfői lőszergyár (1928) és a balatonfüredi hajógyár (1927) megnyitásával, illetve jelentős munkaerőt igényelt az út- és villaépítések kiszolgálására sorra nyitott Balaton-felvidéki és Keszthely környéki kőbányák sora (számuk 1920-40 között elérte a 45-öt, vö. Virág 1997. 146). Füreden 1941-ben az ONCSA-házakba hajógyári munkások és nagycsaládos szőlőmunkások költöztek, a 20-ból 16 családot Zalaegerszeg környékéről telepítettek (Zákonyi F. 1988. 278).

A helyi lakosság idegenforgalomhoz való viszonyában fontos mérföldkő volt a gazdasági válság, amely a szőlősgazdákat más ágazatoknál is keményebben és hosszabb ideig (1929-től kb. 1939-ig) sújtotta. Az amúgy is tőkeszegény szőlősgazdák közül sokan tönkrementek, s az ágazatot a válság után életbe léptetett szigorú bor- és hegyközségi törvények sem tudták tartósan jó helyzetbe hozni (vö. Kozáry 1987. 21; Licthneckert 1990). Tovább csökkent a halásztelepek száma (mindössze kilencre), s ezek sem voltak önállóak: az egykori halászok helyébe lépő „halgazdasági munkások" munkáját a siófoki központból irányították (vö. Viski 1932. 38). A válság több községben (pl. Zánkán, Kenesén, Arácson) vízparti telkeik eladására késztette azokat a gazdákat, akik eddig ennek mereven ellenálltak (Interjú 24; Sibalszky 2005). A telkek iránti kereslet növekedése részben szintén a válsággal volt összefüggésben: az olcsóbb vidéki élet sokakat teljes életforma-váltásra, a fővárosi otthon feladására ösztönzött. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban a korábban csak ismerősök, barátok révén kihasznált kisebb nyaralóhelyek (Pl. Zánka) hirdetni kezdik magukat, s községi szinten vállalva fel a „nyaralóhely" státusszal járó marketing- és egyéb feladatokat. Jellemző ugyanakkor, hogy maga az idegenforgalom – a sajtóban olvasható gyakori vélekedések ellenében – korántsem jelentett megoldást a térség problémáira, sőt: válsághelyzetben fel is nagyította azokat. (Somogy megye községei közül például 1932-ben Fonyódon volt a legnagyobb a munkanélküliség (214 fő). Enyhítésére gr. Zichy Béla tőzegtelepén 20 főt kívántak foglalkoztatni (Kanyar 1989b 527).

1944-1948

Bár több szempontból[168] az előző korszak záró határának csak 1948, a „fordulat éve", s egyben a térségben kulcsszerepet betöltő fürdőegyesületek felszámolása tekinthető, az 1944-től kezdődő néhány évet, éppen a társadalomtörténeti hatások miatt érdemes külön korszakként kezelni. Az állandó lakosság további – és az előző korszakokhoz képest – hirtelen intenzív megnövekedése és a villatelepi tulajdonviszonyok átrendeződése, bár – mindkét folyamatot az 1949-ben kezdődő államosításokhoz szokás kötni – már a háború utolsó esztendejében megkezdődött. Ebből a szempontból az utolsó, a hagyományos modell szerint működő szezon az 1944-es volt. Ősszel már menekültekkel teltek meg a villatelepek, 1945 elején pedig megindult az emberek áradata előbb keletről nyugatra, majd visszafelé. *„Sokan elakadtak*

kívánná, hogy itteni, helybeli vállalkozót foglalkoztassanak" (*Szilassy 1935a*; *Zákonyi 1942a*). Az idegenforgalom 1937 után kezdődő visszaesése érzékenyen érintette a konjunktúra idején letelepedett vállalkozókat. A visszaeső forgalom és a téli holt szezon miatt sokan már a Balaton-térségbe hozott tőke visszamenekítését fontolgatták. Az elhanyagolt üzletek, rozsdás cégtáblák és a szélsőjobboldali eszmék felé sodródó elégedetlen iparosok által jelentett probléma megoldását ezúttal is az államtól várták volna az iparosok és kereskedők érdekvédelmi egyesületei, illetve a Balaton nyugalmáért aggódó közvélemény, pl. állami megrendelésekkel ellátott centralizált munkatelepek létrehozásával (*Vörös 1940*; *Békési 1941*).

[168] 1948-ig a korábban felépített közigazgatási- és intézményrendszer nagyjából érintetlen maradt. A Balatoni Szövetség 1944-ben ugyan beszüntette működését, és a BIB élére a háború után nem neveztek ki új elnököt, de a kikötőfelügyelőség pl. 1948-ig a helyén volt, és a főszolgabírák is működtek mint hatósági biztosok.

útközben, új otthonra leltek vagy olyat kerestek" (Tatay 1992. 141).

A nyaralás-nyaraltatás hagyományos, több évtized alatt rögzült – és a folyamatos változások ellenére is szerkezetében kikristályosodott – modellje nem tudott helyreállni sem 1945 nyarán, sem a későbbiekben. Az 1945-ös állapotfelmérések szerint a parti szálláshelyek 60-80%-ban szenvedtek kárt (Kanyar 1978. 170). Különösen jelentős volt a pusztulás Siófok és Balatonmáriafürdő közötti részen, valamint a Margit-vonal térségében, ahol hónapokig állt a front. Az északi parton Füred és Almádi elsősorban a beszállásolás terheit viselték (Lukács 1947. 3-4). Az anyagi javakban bekövetkezett pusztítást tetézte az az erkölcsi kár, amit a villatelepek kifosztása jelentett. A berendezések, kerítések, ajtók és ablakok ugyanis nem, vagy nem csupán az SS különítmények és a nyilasok[169], majd az ukrán hadsereg, hanem a szomszédos falvak és az őrizetlenül maradt nyaralókba ideiglenesen beköltözők prédái is voltak. Sok helyütt 1946 közepéig teljes volt a közbiztonság hiánya. A fosztogatók, akiket keserűen „*honi kozákoknak*" is neveztek, és akiket feltételezhetően legalább annyira a nyaralókkal szembeni bosszúvágy és irigység vezetett, mint a szerzés vágya – félelemből és szégyenből megszakították kapcsolatukat a visszatérő nyaralókkal (vö. Z. Karkovány 2006; Varga B. 2008; Interjú 40).

Sok nyaraló azonban egyáltalán nem tért vissza. A kifosztott nyaralóépületek egy része még romosan eladásra került, egy részébe pedig még a helyreállítás előtt idegenek költöztek, akik különböző jogcímeken később tulajdonossá vagy használóvá is váltak. Visszaemlékezések szerint az „ügyeskedés és helyezkedés" – amely a zsidók deportálásával gazdátlanná vált villák megszerzésére irányult – már 1944 nyarán megkezdődött a villatelepeken, majd 1945-46-ban megalapozott vagy megalapozatlan feljelentésekre támaszkodó villa-elkobzásokkal folytatódott.[170] A nyaralóépületek egy részébe saját tulajdonosaik költöztek be kényszerűségből, mert városi otthonuk lakhatatlanná vált. A háború alatti és utáni népmozgás olyan mértékű volt, hogy egyes községekben 1948-ban revízió alá vették az 1939 után született letelepedési engedélyeket[171] (Tengerdi 2008. 188; Keresztúry 1960; Kosztolányiné 2003). Akadt épen maradt villa, amelyben hamarosan újra indult a nyaraltatás, de a falvak parasztházaiban korábban kiadott szobák rendre üresen maradtak (vö. Polniczky 2001. 37; Kanyar 1989b 486; Interjú 10, 40).

A háborús károlhárítás és újjáépítés sok fürdőtelepen 1947-48-ig, helyenként az ötvenes évek végéig is elhúzódott. Főként az utak, hidak, árkok rendbehozatala, a villanyvilágítás helyreállítása történt lassan, de sok helyen a strandok is évekig használhatatlanok voltak, aknák, szögesdrót-akadályok vagy egyszerűen a koporsónak felhasznált fürdőkabinok hiánya miatt. A háború utóhatásai mind fizikai értelemben, mind az általános stagnálás tekintetében sok szempontból a vizsgált korszak végig eltartottak.[172]

---

[169] 1944 őszétől a visszaemlékezések szerint megkezdődött az őrizetlenül maradt zsidó tulajdonú villák kirablása. Pl. Kosztolányiné 2003. 119.

[170] Nem volt egyedi eset (a munkaszolgálatot megjárt) Cselényi József dalénekesé, akit balatonakarattyai szomszédja, a kommunista párt helyi titkára németbarátsággal és kémkedéssel vádolt meg, így villáját 1946-ban elkobozták, majd a párt székházát rendezték be benne (Lengyelfi 2002).

[171] Így történt például Balatonmáriafürdőn.

[172] A beruházások a balatoni idegenforgalom történetének ebben a szakaszában voltak a legcsekélyebbek. Az 1920-as években épült utak, épületek felújítása vagy cseréje csak 1960 után kezdődött. Volt olyan strand, például a fenyvesi, ahol 1960-ra temették be az utolsó lövészárkokat, bontották le az utolsó szögesdrótokat (Buza 2006. 158). Az almádi strand kivételnek számító 1953-as korszerűsítését leszámítva a strandfejlesztések csak az 1960-as évek elején kezdődtek, párhuzamosan a kemping- és motelépítkezésekkel. (1957-ben Földváron adták át például a déli part első kempingjét, majd 1958-59-ben a tihanyi és fonyódi kempingeket, illetve a tihanyi motelt.) A háború utáni első idegenforgalmi inváziót, a csehszlovák turisták 1964-es áradatát már ezek az új, illetve megújított

Az újjáépítéssel párhuzamosan megkezdődött a nyaralótársadalom részbeni lecserélődése, és ezzel összefüggésben az állandó lakosság további duzzadása. Még a front elvonulása után két-három évvel, sőt esetenként az ötvenes évek végéig is jellemző volt, hogy a legkülönbözőbb státusú menekültek, bérlők, egykori és új nyaralók, a faluból a villatelepekre kirajzó őslakosok éltek együtt különböző elhagyott vagy államosítás előtt álló nyaralóépületekben (Interjú 40, 28). Siófokon az újjáépítésbe bekapcsolódók hat napig ingyen vehettek bérbe romos villákat, közülük többen ettől kezdve egy életre kötődtek a Balatonhoz. Szintén Siófokon 1946-47-ben már 20 gyár és több szakszervezet[173] vásárolt eladóvá vált panziót a dolgozók nyaraltatására, de nemcsak Siófok vált 1947-re a „munkásüdülők városává", ahová egyes sajtóhíradások szerint már *„nem is lehet lemenni..., mert tele van büdös prolival"*[174]. A Balaton *„szociális hivatása",* népjóléti és népegészségügyi küldetése, amely nyomokban már az előző korszakokban is tetten érhető volt[175], és amelyet Budapesti Nemzeti Bizottság 1945-ben határozott célként tűzött ki[176], az egész déli parton éreztette hatását: a gyárak sorra foglalták el, vásárolták fel vagy bérelték ki a gazdátlanná vált panziókat és villákat (vö. Heinrich 2011. 238-246).

Már ebben az átmeneti időszakban megkezdődött a vízi és parti tulajdonviszonyok átrendeződése. Az 1945-ös földreform elsősorban az őslakosságot juttatta földterülethez (nem egy esetben a villatelepen vagy annak tőszomszédságában)[177], de van példa arra is, hogy nyaraló jutott ily módon birtokhoz.[178] Bár az államosítások csak 1949-ben kezdődtek, előkészítésük már javában zajlott. Földváron például a szállodák 1945 és 47 között a Balatongyöngye kivételével már nem kapnak működési engedélyt, 1947-ben az Állami Üdülési Vállalat (államosító szerv) vette kezelésbe a földvári szállodák 80%-át (Villányiné 2002).

A balatoni idegenforgalom története során talán a legtarkább társadalmi tablókép 1946 és 1948 között jellemezte nyaranta a tó partját. Jelen volt még nagy számban az előző évtizedeket meghatározó közép- és felsőközéposztály, és jelen volt már a következő évtizedek nyaralóközönségét meghatározó ipari munkásság, parasztság és az értelmiségi réteg[179], de

---

intézmények szolgálták ki. Stagnálás jellemezte a magánépítkezéseket is, amelyek 1943 és 1958 között lényegében szüneteltek. Van rá példa, hogy háború előtt felvásárolt telkek (például Fenyvesen; Tüskés 1998. 45.) még a hatvanas években is beépítetlenül álltak. A Balatoni Intézőbizottságot 1957-ben újraszervezték, de az első minisztertanácsi koncepció a Balaton fejlesztésére csak 1962-ben született meg. (Az ún. Balaton-program 20 éves fejlesztési tervet fogalmazott meg, elsősorban a külföldi és csak másodsorban a belföldi idegenforgalom-fejlesztést célozva meg. Kanyar 1978. 172.) Jellemző, hogy a térség emblematikus nyári eseményét, a füredi Anna-bált is csak 1954-től rendezték meg újra.

[173] Köztük pl. a Weiss Manfréd-féle gyár, a Magyar Pamutipar, a Stern Bőrgyár, a Hutter Leire, a Chinoin (Kanyar 1989a. 238).

[174] A fővárosi sajtó több ízben is cikkezett a Siófok nyaralótársadalmában végbement látványos változásokra reagálva. (Kanyar 1989a. 238). Lásd még *[Zákonyi] 1947*; Lukács 1947. 10.

[175] A legkorábbi szociális üdültetési formák az önsegélyezés más területein is úttörő vasutas szervezetekhez kötődnek. A vasutasok takarék- és segélyszervezetének pl. Bogláron már az 1930-as években üdülőháza volt (Vásárhelyi 2006. 147).

[176] A Budapesti Nemzeti Bizottság 1464/1945. határozata rendelkezett a Balatoni Munkabizottság alakításáról, újjáépítési, népegészségügyi és nemzetgazdasági feladatokra. Javaslat született arra is, hogy a munkabizottság később a népjóléti miniszter vezetésével Balatoni Intézőbizottsággá alakuljon át, a Balaton fejlesztéséért felelős szervek (minisztériumok, fő- és alispánok, megyei nemzeti bizottságok, elhagyott javak kormánybiztossága, szakszervezetek, egyesületek, IBUSz stb.) részvételével (Zákonyi F. 1979. 32; Kanyar 1989b 487).

[177] A földvári fürdőtelep területén például 88 földigénylő kapott házhelyet és 383 –1000 négyszögöl közötti területet (Fekete-Berkesné 2007. 45). A közelben fekvő Somos fürdőtelep területén szántódi és kőröshegyi nincstelenek jutottak földterülethez és házhelyekhez (szociográfia é.n).

[178] Bodor Aladár például Szigligeten 800 négyszögöl szőlőt kapott, mert a Nemzeti Bizottság figyelembe vette a – fürdőegyesületi elnökként – Szigligetért kifejtett erőfeszítéseit és az ellenállásban való részvételét is. Később a juttatást visszavették, és másnak juttatták ugyanazt a területet (Bodor 1988. 38).

[179] *„Áll a múlt sötét színeibe öltözve a tó partján a külvárosi kendős munkás-mama, a harmadik faluból idekocsizott paraszt-papa. Őket még meg lehet különböztetni a pesti sétálók között. Gyermekeiket már nem" –*

megmutatta már magát a nyaralóközönség soraiban az új hatalmi elit is[180]. A változás szele a legintenzívebben Siófokot érintette, ahol az 1947 és 1949 között működött Balatoni Népfőiskola az egész Dunántúlról vonzotta a városba a parasztfiatalokat és a falusi tanítókat.[181]

1948-1960

Az 1948-as esztendő fontos adminisztratív korszakhatár a balatoni intézményrendszer működése szempontjából. A fürdőegyesületeket 1948-tól feloszlató belügyminiszteri rendelet 1947. augusztusában született[182], pontot téve a középosztály balatoni érdekérvényesítésével jellemezhető több évtizedes időszak végére.

Folytatódott a tulajdonviszonyok átrendezése, amely 1945-ben a nagybirtokok állami gazdasággá szervezésével[183] már megkezdődött. Az állami gazdaságok létrehozásának (témánk szempontjából) legfontosabb hatása az egykori uradalmi cselédség társadalmi mobilitásának serkentése volt. A majorok lakosságának letelepedése majd lassú integrálódása a fürdőtelepeken, illetve szerepvállalása a helyi hatalom gyakorlásában hozzájárult a korábban rögzült nyaralóhelyi normák lebontásához és amúgy is folyamatosan növekvő állandó lakosságszám megugrásához[184]. A folyamat Balatonvilágos, illetve Balatonfenyves esetében a telepek későbbi önállósodásának motorja volt. Az állami gazdaságok ugyanakkor nemcsak az egykori pusztákon dogozó cselédséget és a falvak napszámosait alkalmazták, de az elvándorló helyiek helyére „*csákány-kapa*" munkára érkező idegeneket, sőt rabokat is, akiknek egy része szabadulása után szintén a Balaton-parton telepedett le (Tatay 1987. 27; Buza 2006. 89-104).

Bár a lakóingatlanok államosítására csak 1952-ben született törvény, a nyaralótelepi villák egy része már 1948-49-ben gazdát cserélt „elkobzás", illetve „kiigénylés" útján. A kisajátítás a nyilas párt tisztségviselői és az ún. „nyugatosok" (1945. december 31-ig Magyarországra vissza nem tért) tulajdonosok nyaralóit érintette, illetve azokét, akik a német hadsereg állományába tartoztak. A kisajátított ingatlanok többsége vállalati kézbe került, de van példa arra, hogy

összegezte benyomásait a készülő változásokról Illyés Gyula (idézi Lipták 1963. 217).

[180] 1948 nyarán már Aligán nyaralt Rákosi Mátyás és köre (Heinrich 2011. 239).

[181] A népfőiskola előzménye az 1929-től Zákonyi Ferenc jegyző vezetése alatt működő siófoki cserkészcsapat néprajzi gyűjtőtevékenysége volt, amelynek eredményei (pl. a somogyi táncok, siófoki üvegcsárdás, betlehemesek) az 1945-ben Siófokra menekült Molnár István táncművész irányításával váltak művészi programmá. A népfőiskola tantárgyai között – éppen a korábbi gyűjtésekre alapozva – nagy hangsúlyt kapott a *„balatonismeret"* (vö. Falvay 1997).

[182] A rendelet több település fürdőegyesületét már nem találta működőképes állapotban, mert a háború következtében fontos tisztségviselők hiányoztak. Általában jellemző, hogy a háború utáni első két év után éppen 1947-re kezdett helyreállni a korábbi működés (Kanyar 1989b 486), bár az üdülőhelyi bizottságok, amelyeknek fürdőegyesületi delegáltjai is voltak, már a korábbihoz képest megváltozott összetételűek lettek. Másutt viszont a feloszlató rendelet ellenére az egyesületek informálisan tovább működtek, amelyről 1949-ben fölvett egyesületi jegyzőkönyvek tanúskodnak.

[183] Elsőként 1948-49-ben Balatonújhelyi Nemzeti Vállalat néven alakult meg a Lengyeltóti-Boglár környéki volt nagybirtokokat üzemeltető gazdaság, amely többféle néven és szervezeti felállásban működött évtizedekig. Az 1948-50 között létesült számos kisebb-nagyobb Balaton környéki állami gazdaság az 1960-as évek közepén hat nagyobb egységbe tömörült (Balatonboglári Á.G., Balatonnagybereki Á.G., Badacsonyi Á.G. stb.) Az állami gazdasággá szervezett területek egy része (pl. az egykori Leszner-szőlő Ábrahámhegyen) később a helyi téeszhez került (Belák 1974. 163; Kalmár 191; Fekete 1996. 77).

[184] A fürdőtelepek ma „őslakosságnak" nevezett magját több helyütt, így például Akarattyán vagy Világoson a közeli puszták egykori uradalmi cselédsége alkotta. Balatonfenyvesen a Nagybereki Á.G. dolgozóival a korábban néhány száz fős állandó lakosság néhány év alatt 2000-re emelkedett. Arra is van azonban példa, hogy a közeli majorságok cselédsége már a háború utolsó hónapjaiban „szerzett" egy-egy parti nyaralót! (Buza 2006. 138; Tüskés 1996. 63; Interjú 12).

ismert művészek, tudósok jutottak hozzá állami elismerésként.[185] Közcélú kiigénylés (pl. pártiroda, téesz-iroda) esetén az eredeti tulajdonjog fennmaradt, amit kellő kitartással a későbbiekben érvényesíteni lehetett.[186] Az államosítás különböző körei közül a Balaton-térséget a legérzékenyebben az 1952. évi 4. törvényerejű rendelet érintette, amely egyes házingatlanok kártalanítás nélküli állami tulajdonba vételét írta elő. A különböző típusú ingatlanok közül kifejezetten a villa- és üdülőtulajdonosok vagyonának megszüntetése volt a célja annak a rendelkezésnek, amely az egyidejűleg két vagy több ingatlant birtokló vagy bérlő tulajdonosokra vonatkozott. Tőlük az ingatlan berendezését (az ingóságokat) is elkobozták, ezért kártalanítás járt, ám a kártalanítás módját rendelkezés nem szabályozta, hanem az illetékes megyei tanács hatókörébe utalta[187]. A rendelkezés a Balaton térségében a tulajdonviszonyok szinte teljes átrendeződését hozta. Volt rá példa, hogy a villa megmentése érdekében a nyaralók a budapesti vagy más nagyvárosi ingatlanról mondtak le, de ez értelemszerűen csak a nem aktív korú munkavállalók számára jelentett megoldást. Az egykor nyaralótulajdonos „deklasszált elemek" állandó lakossá válva lassan beépültek a helyi társadalomba: „*a közös nyomor összekötötte az embereket*" (Interjú 28). Az egykori neves badacsonyi szőlő- és villatulajdonosok (Kisfaludyak, Ányosok, Hertelendyek, Vizkeletyek) egzisztenciájukat vesztett leszármazottai is a hegyben húzták meg magukat és a turizmusiparban próbáltak meg keresethez jutni.[188]

Előfordult az is, hogy a városi lakás tulajdonjoga ugyan nem volt veszélyben, de mivel minden szobájába beköltöztettek valakit, a család kényszerűségből inkább a balatoni nyaralót választotta állandó otthonul (Interjú 38). Több esetben a villa használatán így is osztozni kellett más lakókkal. Az új elit részéről *„szabad prédának"* (Lichtneckert 1996. 636) tekintett fürdőtelepeken azonban a nyaralóépületek többsége – köztük nem egy olyan ingatlan, amelyre a törvény nem vonatkozott![189] – állami tulajdonba került. Az államosított lakásállományból kisebb részben helybeli „rászorulók" számára történtek lakáskiutalások, de jellemző módon inkább hivatalok, vállalatok, szakszervezetek jutottak üdülőkhöz.[190]

E kisebb magánvillák azonban csak kiegészítő szerepet játszottak az úgynevezett

[185] Közéjük tartozott például Bernáth Aurél festőművész, Jánossy Lajos fizikus, Mikus Sándor szobrászművész Ábrahámhegyen (Fekete 1996. 77). Balatonlellén 1950-ben Farkas Ferenc zeneszerző (a Kossuth-díj részeként kijáró juttatásként) Kandó László festőművész háború alatt gazdátlanná vált villáját igényelte ki az államtól. Két szezonban télen is itt tartózkodott, a későbbiekben már csak nyaralóként. 1952 őszén a balatonboglári Szabadság-telepen 20-30 gazdátlanná vált, állami tulajdonba vett villát osztottak ki használatra az arra érdemeseknek: így jutott többek között balatoni nyaralóhoz Benjámin László költő, Pátzay Pál szobrászművész, Babics Antal urológus professzor, Kónya Lajos költő (Laczkó 1988. 548, 551).

[186] A Bélatelepi Szigethy-villát például 1949-ben a helyi téesz-iroda számára igényelték ki, később a járási könyvtár kapott benne helyet. A könyvtár mellé a villa felébe 1964-ben sikerült „visszaszivárognia" a családnak (Interjú 5).

[187] 1952. évi 4. számú törvényerejű rendelet 15. §

[188] Az ötvenes években az egyik Kisfaludy-dédunoka például képes levelezőlapokat árult az állomás környékén, nyakában táblával: „*Szívesen tolmácsolok*". Szegedy Róza örököse, Békássy Claire a Szegedy Róza-ház gondnoka lett (Tatay 1983. 307-310).

[189] A nehezen orvosolható helyi túlkapásokra több településen is akadt példa. Az arácsi VB-elnök 1952 őszén erőszakkal feltörette a Margit-lakot, a bútorokat elhordatta, majd az épületet kiutalta a Borforgalmi Vállalat főkönyvelőjének, akitől a jogos tulajdonos csak több évi kálvária után tudta visszaszerezni az ingatlant (Sibalszky 2005. 19).

[190] Fonyód-Bélatelep 30 villájából 1952 után például mindössze öt maradt magánhasználatban, Földváron pedig 78 államosított magánvillába 38 új család költözhetett (Interjú 5; Fekete-Berkesné 2007. 45). Az államosított ingatlanokat a rendszerváltás után jellemző módon nem az eredeti tulajdonosok szerezték vissza, hanem a formálódó új elit birtokába jutottak. Bogláron például egyetlenegy villa sem került vissza az azt 1952 előtt birtokló családhoz, Zánkán egy (a Marosszéki-villa), Bélatelepen szintén egy (a Szigethy-villa) stb. (Interjú 34, 28, 5). Az államosítás azokon az „előkelőbb" (középosztály és a felsőközéposztály által látogatott) fürdőtelepeken hozott lényeges átalakulást a társadalom szerkezetében, ahol eleve sok volt az 1944-45-ben elmenekült villatulajdonos.

„kedvezményes szociálpolitikai üdültetésben”, amelynek bázisát az 1948-tól fokozatosan[191] államosított 20 férőhely feletti panziók és szállodák jelentették. Ezeket kezdetben nemzeti vállalatokba szervezve kezelték (melynek egyik központja Siófok volt), majd 1950-től a Szakszervezetek Országos Tanácsa, irányítása alá kerültek (Erdélyi 2007. 291; Kenedy 1993. 34). Változatosan alakult az egyéb létesítmények, a korábban részben fürdőegyesületi, részben üdülőhelyi bizottsági vagy községi kezelésben lévő strandok, parkok sorsa, melyek legkésőbb 1950-51-re szintén vállalati vagy községi tanácsi kezelésbe kerültek.[192]

A tulajdonviszonyok átrendezése és a *„nép tava”* program megfogalmazása fordulatot hozott az idegenforgalom mérőszámaiban. 1948-ban a vendégforgalom még csak a fele volt az 1937. évinek (119 331 fő), de 1949-re ez a szám már megközelítette a háború előtti csúcsot. A szállástípusok arányai azonban megfordultak a háború előtti viszonyokhoz képest: a 31 610 férőhelyből mindössze 10 602 volt magánházaknál, 9800 vendéglátóipari kezelésben, a többi pedig már a szakszervezeti-vállalati üdülést szolgálta (Pálos 1974b 431). Ezzel a fordulattal 1949-re a Balaton-térség országosan is a szervezett üdültetés legfőbb bázisává vált (Kanyar 1978. 172)[193], és ez a szerepköre 1960-ig tovább erősödött: 1960-ra 140 üdülő volt SZOT és 500 vállalati (illetve intézményi) kezelésben, összesen több mint 23.000 férőhellyel! (Virág 1997. 175).[194] Az új üdülőkbe beutalt ipari munkássággal vadonatúj nyaralóréteg[195] jelent meg tömegesen a Balaton-térségben, amely még az iránt szolidáris, de a polgári nyaralás normái között balatonivá vált megfigyelőkben is disszonáns benyomásokat keltett. *„Nehézléptű munkások, akik most öregségükre próbálják, hogyan is kellene nyaralni”* – összegezte a füredi szanatórium beutaltjaként szerzett tapasztalatait Németh László az 1950-es években. Ugyanezt a jelenséget rögzítette Illyés Gyula *Új nép a parton* című verse: *„Fürdőruhában széplépésű nő / Jó alakja az eleganciája. / Hogy ideillik! Mily „előkelő”! S mi mindent mond el, ahogy kisfiára / pillantva elkiáltja: / Hun mész te Fercsi! Vigyázz, beeső!*” (Németh L. 1963. 604; Illyés 1995. vö. Illyés 1963). Merőben új nyaralóréteget jelentett a cserkész- és leventetáborok helyébe lépő KISZ- és úttörőtáborok közönsége, akik az ország minden részéből érkeztek, az egykori cserkészeket sokszorosan meghaladó tömegben.

Az őslakosság idegenforgalmi szerepvállalása szempontjából e korszak legfontosabb folyamata a turisztikai modell átalakulása volt. A szobakiadásra-bérlésre épülő, évtizedeken át kialakult tartós kapcsolatok megrendülése egybeesett a beszolgáltatási rendszer és a kuláklistázás terheivel. Ez utóbbi megpróbáltatás éppen azt a középparaszti réteget sújtotta a legérzékenyebben, amely a legközelebb állt az általa nyújtott turisztikai szolgáltatás üzleti

[191] Egyes településeken egészen az 1950-es évek közepéig elhúzódott az ingatlanok államosítása. Földváron például a kaszinóépületet és az egykori fürdőüzemeltető részvénytársaság más ingatlanjait csak 1956-ban, illetve az 1960-as elején vették állami tulajdonba.

[192] A füredi fürdőtelep például az államosítás (1949. március 1.) után a Szanatóriumi Nemzeti Vállalat kezelésébe került, majd a parkot néhány év múlva a községi tanács vette át. Az alsóörsi strandot 1947-ben a korábban haszonbérlő Danuvia gyártól az államrendőrség kezelésébe adták, majd 1951-től az alsóörsi községi tanács üzemeltette (Lichtneckert 1996. 625).

[193] *„A Balaton-vidék igazi jelentősége a népi demokráciában a szociális üdültetés terén csúcsosodik ki”* – olvasható a siófokiak munkaverseny-felhívásában, amelyben sajátos balatoni kihívásként például szőlő- és gyümölcs termesztés, strandfürdő-létesítés, nyilvános WC létesítése is szerepelt *(sz.n. 1948a)*.

[194] A szociálpolitikai üdültetés túlsúlya a vizsgált időszak végéig tartott. Az 1960 utáni évtizedben a kereskedelmi szálláshelyek aránya a korábbi egyharmadról kétharmadra nőtt, a magánnyaralók száma pedig megugrott. Ekkor országszerte 40.000 új nyaralóépület keletkezett – jó részük a Balaton-térségben –, de az előző korszakok szervezett parcellázásaival szemben ellenőrizetlen körülmények között, korábbi szántóterületen és zártkertekben (Gertig 1980. 393, 419).

[195] 1945 előtt mindössze 3 munkás üdülőház létesült a Balaton partján (Balatonkenesén, Fonyódon, illetve Balatonújhelyen) összesen 245 férőhellyel (vö. Zákonyi F. 1961. 41).

vállalkozássá fejlesztéséhez. A beszolgáltatások miatt felhagyott szőlők[196], üdülőalkalmazottá váló fiatalok, iparba vándorló „kulákok"[197] jelzik a paraszti életforma megrendülését, amely tömeges jelenséggé a téeszek megalakulásával vált. Az ötvenes évek politikája ellenkező irányú népmozgást is beindított, amely a téeszszervezés után is folyamatos maradt, sőt felerősödött. Elsősorban a nagyobb, idegenforgalmi szempontból fejlettebb infrastruktúrájú településeken kerestek új otthont a Balaton környéki falvakból (illetve általában a Dunántúlról) az üldöztetések majd a kollektív gazdálkodás elől menekülök (vö. Kanyar 1978. 141). Később, az 1960-as évek végétől az ő többszintes lakóházaikban indult meg először a szocializmuskori fizetővendégszolgálat!

Az 1948-as szórványos szövetkezeti kezdeményezések után a Balaton parti települések termelőszövetkezetei 1959 és 1963 között jöttek létre, de a térség speciális adottságaira jellemző módon csak a települések kétharmadában. Több helyütt – az egyéni és kollektív gazdálkodás működőképes keverékeként – az egyéni parasztgazdaságokból alakult szőlőtermelő szakszövetkezet, illetve szakcsoport alakult[198]. Nem alakult téesz az állami gazdaságok vonzáskörzetében és a frissen önállóvá vált, mezőgazdasági területtel nem rendelkező településeken sem.[199]

A mezőgazdaság kollektivizálásának következményeként a térség társadalmának eddig folyamatos átrendeződésében gyökeres fordulat állt be. A háború utáni másfél évtizedben 78 ezerről 93 ezerre gyarapodó állandó lakosságnak 1964-ben már csak egynegyede dolgozott a mezőgazdaságban (Gertig 1964; Vajkai 1964. 25), s ez a tendencia a következő két évtizedben is folytatódott.[200] A szezonalitás jelentette korábbi hátránnyal szemben a nagy SZOT üdülőkben (elsősorban Balatonlellén, Balatonföldváron és Siófokon) az 1960-as évek elejétől téli-nyári foglalkoztatást valósítottak meg, amely rendkívül vonzó lehetőség volt mind a helyiek mind a nagy számú letelepedő számára. Különösen kedvező lehetőségeket kínált a déli parti SZOT üdültetési központjává fejlesztett Földvár, ahol 1954-ben már 10 000 ágy és 53 konyha üzemelt! (Erdélyi 2007. 292). A dinamikusan növekvő turizmus ugyanakkor számtalan új lehetőséget is kínált a fizetővendégszolgálattól a vendéglátóiparig.

Az állandó nyaralóval rendelkező és az egyéb vendégek száma 1960-ban szezononként elérte az 1,2 milliót, a hétvégi (becsült) vendégszám pedig a 70 ezret (Gertig 1964. 69-72). Ám a

[196] Az ötvenes években a Balaton-felvidéken és Keszthely környékén terepmunkát végző Vajkai Aurél elhanyagolt szőlők és romossá váló pincék tömegét dokumentálta (Vajkai 1966). 1949-ben kormányrendelet szüntette meg a térségben négyszáz éve működő hegyközségeket, amelynek katasztrofális következményei, többek között a szőlőhegyek „zártkertté alakítása" a mai napig éreztetik hatásukat (vö. Hudi 2001. 305; Laposa 1979).

[197] A déli parti és a balatonfüredi SZOT-kezelésű üdülők felszívták a korábban is szezonális alkalmazottként dolgozó népességet, és újabb rétegeket is vonzottak (vincellérek, kis- és középparasztok). Ez azonban nem jelentette az életforma teljes feladását, hiszen többségében néhány hónapos állásáról volt szó (Z. Karkovány 2006; szociográfia é.n. stb.). Az iparba vándorlás elsősorban a Veszprém és Balatonfűzfő térségében élőket érintette, ahol ez a folyamat már a háború előtti időszakban megkezdődött. A különböző statisztikai mutatók szerint az 1970-es évekre az északi parton az iparban foglalkoztatottak aránya jelentősen nagyobb volt, mint a déli parton. Itt a mezőgazdasági ágazatokban jelentkező munkaerőhiány annak ellenére is súlyos problémát jelentett, hogy a mezőgazdasági termelés az országos átlagnál kisebb arányban volt meghatározó az agrárszerkezetben (vö. Belák 1974. 137, 162).

[198] Szigliget, Gyenesdiás, Vonyarcvashegy, Badacsonytördemic, Tihany (Virág 1997; Koczogh 1988. 48; Belák 1974. 165).

[199] Nem alakult téesz Földváron, Révfülöpön, Almádiban, Balatonmáriafürdőn. A Kőröshegyből frissen kivált Földvárnak például mindössze 120 kat. hold szántója volt, ebből 30 holdon a SZOT Karika-völgyi sertéstelepe működött. A lakosság zöme állami vállalatoknál, üdülőkben volt alkalmazásban, és emellett 1-2 holdon gazdálkodva főleg kukoricát és zöldséget termesztett (Fekete-Berkesné 2007. 48).

[200] 1979-86 között a parti települések lakossága 7%-kal nőtt, a háttértelepüléseké ugyanennyivel csökkent, a Balaton-parti községek belterülete évente átlagosan 200 hektárral nőtt. A laksűrűség az 1980-as évek közepére jócskán meghaladta a 36 fő/ha optimális értéket (Szalóki 1986).

Balaton-térség történetének legdinamikusabb terhelése csak a vizsgált időszak után kezdődött: míg 1960-ban az őslakosság harmincszorosa nyaralt a Balatonon, 1970-ben már százszorosát kellett befogadni és ellátni! (Pálos 1974b 433).

3. A BALATON-TÉRSÉG ÁTRENDEZŐDÉSE

3.1 A Balaton mint kulturális tér

A Balaton tereinek és társadalmának előzőekben vázolt átrendeződése nem egyformán hatott a parton fekvő községekre. Ennek megértéséhez érdemes áttekinteni a Balaton-térség hagyományos kultúrájának főbb vonásait, és újra felvetni e kultúra egységének illetve megosztottságának problémáját, amelyet az 1. fejezet már részben érintett.

A tó átjárhatatlansága, így kulturális határképző szerepe az első Balatonról megjelent tudósítások óta foglalkoztatta az utazókat, statisztikusokat, kutatókat. A spontán, majd egymásra reflektáló megfigyelések számos – a parti községekre vonatkozó – néprajzi adatot eredményeztek, ám a Jankó monográfia tervének megszületéséig (1893) az adatok szintézisének megalkotását egyetlen megfigyelő sem érezte feladatának. Jankó 1902-es monográfiája statisztikai összehasonlító módszerrel végezte el a néhány év alatt, több szakaszban rögzített – zömében a tárgyi-anyagi kultúrára vonatkozó – adatok elemzését. Mindössze két, a tágabb környezet etnográfiai jellegétől elütő, s a part mentén mindenütt meglévő kulturális elemet tudott kimutatni a térségben; a halászatot és a szőlőművelést, ám már ez utóbbi is olyan mértékű gazdaságföldrajzi (és technológiai) különbséget mutatott az északi és a déli part között, amely további kultúrmorfológiai eltérések megfogalmazására ösztönözte[201]. A két part etnográfiai képének különbségeit oly mértékűnek találta Jankó, hogy azt mással, mint a *„népesség kizárólagosan szárazföldi természetével”*, azaz a társadalmi érintkezések teljes hiányával indokolni nem tudta. Bár a kultúrmorfológusként (is) nagyra becsült Jankó állítását érdemben évtizedekig nem cáfolta senki, a különböző részvizsgálatoknak köszönhetően mára mind a tó határ-szerepének valódi természetéről, mind a Balaton-part kulturális tagoltságáról jóval árnyaltabb képpel rendelkezünk.

A magyar népi kultúra regionális struktúráját összefoglaló legfrissebb tudományos eredmény, Borsos Balázsnak a Magyar Néprajzi Atlasz adataira és más, topográfiailag ábrázolható kutatási eredményekre építő klaszteranalízise jó kiindulópont a Balaton kulturális térszervező szerepének megrajzolásához (Borsos 2011). A klaszteranalízis kezdeti lépéseiben világosan kirajzolódik, hogy a Dunántúl négy középrégiója közül három (Dél, Kelet, Közép-Dunántúl) a Balaton térségében találkozik egymással. Rendkívül bonyolult kontaktzónáról van tehát szó, amelynek csak egy eleme a Balaton, a mellette éppoly hangsúlyos határt jelentő Sióval, Zalával, sőt a Zala-Somogy megyehatárral együtt. Ez a határvonal tehát attól függetlenül is markánsan létezik, hogy a Balaton vize átjárható-e vagy sem. A különböző szempontú klaszterezések a kultúra több területén mutatnak egyfajta – nagyjából a Jankó által fölvázolt képpel megegyező – északi és déli part közötti megosztottságot. Ilyen terület például az építkezés, a népzene-, néptáncdialektusok (Borsos 2011. II. 69, 320-334), és Borsos vizsgálataitól függetlenül ide kell sorolnunk az összességében egységes, de az északi és a déli parton mégis megragadható eltéréseket mutató Balaton-vidéki nyelvjárást is (Király 1982. 76-77).

[201] Fehérborkultúra – vörösborkultúra; szőlők magas jövedelmezősége – szőlők átlagos jövedelmezősége; dombvidéki – alföldi jellegű településkép; parasztbirtokok – latifundiumok túlsúlya; szőlő- és gyümölcstermesztés – szántóföldi gabona- és kukoricatermesztés túlsúlya; kőépítkezés – vályog falazatú épületek; háztartásonként átlag 5,9 fő – 7,1 fő; jelentős – elenyésző református népesség (Jankó 1902).

Az északi és déli part kulturális képének különbözősége a település-építkezés témakör lapjainak klaszterezésénél a leglátványosabb. Fontos azonban rámutatni, hogy a határ ez esetben (ahogyan ezt a térség népi építészetére vonatkozó vizsgálatok már korábban leszögezték), valójában nem a Balaton, hanem a Fűzfői-séd, vagyis a Mezőföld határa (Borsos 2011. II. 69). Ezt a látványos különbséget tehát nem a kulturális érintkezések hiánya, hanem a rendelkezésre álló építőanyag okozza.

A Jankó-által felvázolt kulturális megosztottság-elmélet nem tért ki sem a Kelet- sem a Nyugat-Balaton falvainak hovatartozására. Míg a tó nyugati medencéjének néhány települése a Borsos-féle vizsgálatban a különböző szempontok szerint más-más kisrégió, sőt középrégió részeként értelmezhető (Borsos 2011. I. 248.) – tehát igazi határterület –, addig a Kelet-Balaton nemcsak a tó térségén belül alkot markáns kisrégiót, de a Mezőföld részeként a Kelet-Dunántúli középrégió: tehát egy kulturálisan jól megragadható nagytáj Balatonig nyúló szakaszát is alkotja (Borsos 2011. I. 273).

A Balaton közvetlen környezetének tagoltsága, s egyúttal e néprajzi kistájak kapcsolata, illetve kiterjedése a „szárazföld" felé különböző kutatások alapján régóta ismert a néprajzi szakirodalomban[202]. Borsos értekezése megerősíti, ugyanakkor részben pontosítja ezt a képet. A legalapvetőbb különbség a klasszikus néprajzi tájfelosztás és a klaszteranalízis kisrégiói között, hogy a (mai) Somogy megye Sióhoz és Balatonhoz közelebbi települései nem a Külső-Somogynak nevezett résszel, hanem a kelet-balatoni falvakkal, és a Balaton-felvidék keleti részével alkotnak egységet! (Borsos 2011. I. 263).

Ha eltekintünk a nagyobb dunántúli tájak Balaton térségében húzódó határvonalaitól, és csupán közvetlenül a Balaton körüli első-második falugyűrű alkotta sáv etnográfiai képére vagyunk kíváncsiak, a Borsos-féle kulturális tagoltság vizsgálatok (32, illetve 61 klaszter alapján kirajzolódó) térképei egy rendkívül színes területet mutatnak, sőt voltaképpen a Dunántúl leginkább tagolt térségét vetítik elénk (Borsos 2011. II. 17-18 oldal; 13. és 15. térkép). A kirajzolódó hat, illetve nyolc kisrégió nagyjából megfeleltethető a korábban már érintett Marosi-Szilárd-féle tájértékelési rendszer kilenc balatoni földrajzi tájtípusának[203], amennyiben kilencedikként a klaszteranalízis során ugyan ki nem váló, de sok szempontból egyedinek tekinthető Tihanyt (Tihanyi-félszigetet) is önálló kulturális mikrorégióként fogadjuk el. Tihany sajátos halászati módszere (látott hal), a Somoggyal való házasodási kapcsolatok, s ezen keresztül somogyi folklórelemek jelenléte a népi kultúrában, a falu egyedi építészeti stílusa és a vízhez szorosan kötődő életforma, összességében a dél felé való nyitottságból és észak felé való elzártságából valamint az apátság sajátságos befolyásából eredő archaikus kulturális vonások nemcsak felbátorítanak erre a következtetésre, de további kérdéseket is fölvetnek.

Tihany ugyanis a legszembeszökőbb bizonyítéka annak, hogy a balatoni ember „szárazföldi természete" a Jankó-féle Balaton-elmélet tetszetős és logikus eleme ugyan, de éppúgy nem igazolható, mint az egész elmélet. Az átjárhatatlan, a két part között mintegy falként húzódó Balaton kultúra-szervező szerepével kapcsolatos kétségeket elsőként Knézy Judit majd Kósa László fogalmazta meg (Knézy 1978. 196; Kósa 1991. 274-275), s a partok közötti intenzív kapcsolatokat bizonyító adatok azóta csak szaporodtak. A tavon kiszámíthatatlanul lecsapó

[202] A déli part néprajzi kistájait – Kis-Balaton, Marcali-hát, Berek, Balaton-mellék – Knézy Judit írta le (Knézy 1978, 1993). Az északi parton a Balaton-felvidéknek nevezett (precízen le nem határolt) táj néprajzi jellegzetességei ragadták meg a kutatók figyelmét. Például Vajkai 1964, Cseri-Lackovits 1997. stb.

[203] Mezőföld tóra leszakadó merev peremsávja; Külső-Somogyi dombság tóra futó lejtős síkja; Nagyberek; Marcali-hát lejtős síkja; Zala-torkolat környéke (Kis-Balaton); Keszthelyi-hegység dolomittömbjének déli előterében kialakult keskeny hegylábfelszín; bazalttufa kúpokkal fedett Tihanyi-félsziget; Tapolcai-medence; vörösköves-mészköves-dolomitos hegylábfelszín (Balaton-felvidék) (Marosi-Szilárd 1975).

viharok[204], a dereglyéket, de később a gőzhajókat is veszélyeztető sajátos balatoni hullámzás[205] évszázadok alatt sűrűsödhettek a parti őslakosság azon tapasztalatává, hogy a hígvízen – különösen az ingatag bödönhajók[206] korában – nem volt érdemes átkelni. A házassági kapcsolatok kialakulásának – ahogyan ezt Jankó állította – ez minden bizonnyal komoly gátja volt: anyakönyvek vizsgálatai alapján kijelenthetjük, hogy a „túlpartról" valóban ritkán házasodtak, s az ismert esetek is egy-egy közeli révhez vagy szárazföldi kerülőúthoz kapcsolódtak (lásd pl. Knézy 1993; Lackovits 1995; Gergely 1985). Ugyanakkor a gazdasági érdekeket szolgáló kapcsolatoknak a veszélyes, *„huncut"* víztől való kifejezetten racionálisnak mondható tartózkodás sem állta teljesen útját! Az elsősorban az uradalmi révátkelőhelyeken[207] és a befagyott tó jegén intenzíven zajlott az – eltérő ökológiai-gazdasági adottságokkal – bíró kis- és nagytájak árucseréje. *„Közelébb hozza a' tél Somogyot Szalához"* összegezte a jégen való közlekedés és árucsere kulturális gyakorlatára vonatkozó megfigyeléseit Hrabovszky Dávid (Hrabovszky 1827. 89). A réven nagy tételben, kereskedők, házaló kereskedők, borügynökök közreműködésével folytatott kereskedelem paraszti, személyes kapcsolatokra épülő, kis tételben folytatott téli változatának jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Mértékét jelzi egyrészt a speciális szállító- és közlekedési eszközök kifejlődése[208], másrészt az érintett termékek széles köre. Az északi partról bort, mandulát, építőkövet, meszet, nádat, fazekasárut, agyagot, a déli partról gabonát, kukoricát, növendék állatot, épületfát, tölgyfahordót és dongafát, szőlőkarót és szalmát szállítottak rendszeresen vagy időszakosan,

[204] A veszedelmes viharok élménye folklór-jellegű elbeszélésekben, hírlapi cikkekben, szépirodalmi szövegekben, önéletrajzi elbeszélésekben rögzült az évszázadok során, és vált társadalmi tapasztalattá. Lásd például Kazinczy vagy Pálóczi Horváth Ádám balatoni átkelését megörökítő szövegeket (Tüskés 1982.21-22; Péterffy 1980. 50-65), Hrabovszky megfigyelését (*„minden átjárás félbeszakad a' zivatarok idején"* Hrabovszky 1827. 89), Victor Tissot beszámolóját (Zákonyi F. 1988. 217), Vas Gereben és Jókai Mór helyi folklórra támaszkodó tárcáit (A régi jó idők 1855, A rémhalász 1891), a 19. századi sajtó útirajzait és fürdőleveleit (pl. Kovács E. 2007. 55), Kárpáti János vagy Bernáth Aurél saját élményen alapuló leírásait (Bárdossy szerk. 2002. 124-126.; Bernáth 1978), Eötvös Károly összegzését (Eötvös 1896c 598), vagy a közelmúltból Mesterházi Lajos kisregényét (Mesterházi 1974).

[205] A tó sekélysége miatt már 50 km/óra szélerősség esetén is arányaiban a tengeri hullámzásnál meredekebb hullámok keletkeznek. A jelenség tudományos leírása 1897-ben látott napvilágot (Cholnoky 1897). Az ún, „átbukó" hullámok nemcsak a bödönhajókat, de nagyobb révhajókat, sőt még a Kisfaludy gőzöst is veszélyeztették (Sági-Zákonyi 1989. 315).

[206] Az egy fából készített ősi bödönhajó ingatag volt, és különösen a viharos vízen megbízhatatlanul viselkedett, bár nagy előnye volt, hogy ha ilyenkor a halász lefeküdt a fenekére, ki tudta egyensúlyozni, és a magas oldalfal miatt a víztől is védve maradt. A bödönhajót a nagyobb stabilitás érdekében sokszor „duplán" használták, azaz két hajót erősítettek egymáshoz. Használatát az 1880-as évektől rohamosan szorította ki a deszkahajó, a 19-20. század fordulójára már csak egy-két pusztuló példány maradt (Herman 1887-1888. 422-439; Jankó 1902. 336-338; Eötvös 1896c. 583).

[207] A forgalmas Tihany-Szántód, Révfülöp-Boglár, Badacsony-Fonyód, Fenékpuszta- Balatonszentgyörgy mellett kisebb jelentőségű volt a piarista rend Akali-Őszöd között járatott révhajója. Kevésbé ismert, hogy Kőröshegyen is volt egy szintén kisebb jelentőségű, talán időszakosan működtetett rév, amelyet a 18-19. századi térképek egyértelműen jelöltek (Reöthy 1986. 34). Ugyanakkor a 19. században a Hunyadyak is tartottak fenn egy kikötőt és hajót Balatonberényben, amely elsősorban a túlpartra átkelés lehetőségét biztosította (Tengerdi 2000. 68).

[208] A szán és a kocsi mellett az emberi erővel hajtott parasztfakutya nemcsak a halászok, de általában a paraszti háztartások felszereléséhez tartozott, akárcsak a jégen való közlekedést segítő jégpatkók. A jégi halászat eszközeit a fakutya speciális változatán, a halászfakutyán szállították a vonyóhoz. A jégszán, vagyis a fakutya speciális, szállítószekrénnyel felszerelt „teherszállító", illetve négyüléses, nyolc bottal hajtott változatát még az 1950-es években is használták áruszállításra. Az előbbi „riskó" néven is ismert volt. Sok család használt a cserekereskedelem alkalmával „kétéltű", szánkóból a partra érve kerekes járművé alakítható eszközöket is. Méretét a kereskedés tárgya szabta meg, egyik típusa például egy 365 literes boroshordó vagy 12 malac befogadására alkalmas méretben készült (Jankó 1902. 344; Sági K. 1971; Mészöly 1907. 55; Interjú 25, 32). A 20. században a közlekedési eszközök sora a sítalppal és korcsolyával egészült ki (vö. Tatay 1983. 136). Kocsik, szánok és jégpatkós gyalogosok rendszeres jégi közlekedéséről a 18. századtól vannak adatok, sőt Krieger Sámuel 1779-ben rajzolt térképének megjegyzése szerint *„téli fagy idején Fokról Alsóörsre és innen tovább Veszprémbe"* a tó jegén vezet az út (Kogutowitz 1930. 151). További adatok: Vályi 1796. I. 104; Korabinszky 1786; Paget 1987. 103; Csorba 1857. 51; Eötvös 1896c. 582, Endrődi 1884c.

télen és nyáron egyaránt.[209] A révátkelőhelyeken zajló kereskedelmi és utasforgalom jelentőségét mutatja, hogy a Déli Vasút a Balaton parti szakaszon kezdetben kizárólag e réveknél létesített megállóhelyeket. A tó mindkét partjára kiterjedő uradalmak, a somogyi köznemesek, polgárok Badacsony környéki szőlőbirtokszerzései kereskedelmi, és ezen keresztül személyes kapcsolatokat is maguk után vontak, amelyek azután a kapcsolattartás legkülönbözőbb formáit eredményezték. A jégen való átkelés kulturális gyakorlattá válását éppen a közvetlen kereskedelmi érdekeken túlmutató jelenségek mutatják, így például a déli vasútra való átkelés fakutyával, vagy a munkába, vásárolni, iskolába járás a befagyott tó jegén keresztül[210] A Fonyód és Badacsony között kialakult kifejezetten jószomszédi viszony, amely a 20. század első felében már számos társadalmi érintkezési formában megnyilvánult, szintén korábbi gyökerekre (elsősorban az uradalmi rév működésére) vezethető vissza.[211] Adataink azonban arra utalnak, hogy jégi közlekedés csak a kapcsolatok fenntartásának biztonságosabb és egyszerűbb változatát jelentette: az erős gazdasági vagy egyéb érdekek a vízen való átkeléstől való tartózkodást is felül tudták írni, különösen a biztonságosabb deszkahajók elterjedését követően. Adatok bizonyítják, hogy az 1880-as években a rév-kikötőkben már rendszeres volt a révhajón kívüli személyforgalom kisebb vízi járműveken: csónakokon és dereglyéken is (pl. Sági K. 1988. 223; Bárdossy szerk. 2002. 87). A tavon átnyúló uradalmi érdekeltségek halászkompániák és – nagyobb mezőgazdasági munkák idején – a mezőgazdasági munkaerő mozgását is szükségessé tették. A megfelelő szántóterületekben

[209] A balatonudvari gazdák nádfeleslegüket rendszeresen kukoricára cserélték, a növendékállatot pedig szinte kizárólag somogyiaktól szerezték be. Egy-egy alkalommal egy fakutyán szállítható mennyiség, így 30-40 kéve nád cserélt gazdát, az értékének megfelelő mennyiségű búzáért vagy kukoricáért (Marton 2002. 168-170). A fában szegény Balaton-felvidékre vörös- és borovi fenyőt Stájerországból szállították, de az akác és tölgy szőlőkaró milliós tételben a boglári réven át érkezett a Dél-Dunántúlról (Csoma 1988. 148-149). Ugyanakkor az Ausztria felől Somogyba irányuló árubehozatal (vas, abroncs, szerszámok stb.) rendes útja is a Balatonon át vezetett, akárcsak a veszprémi szűrposztóé (Csorba 1857. 77, 79). A révátkelőkön rendszeres volt az állatkereskedelem a 19. században: Kővágóörs, Kapolcs, Gyulakeszi, Füred gazdái sertést és lovat a déli partról vásároltak. Marháért az északi partiak főleg Tabra, Karádra, Lengyeltótiba, de Kaposvárra is átjártak (Knézy 1993. 321). A somogymocsoládiak révfülöpi szőleik révén kerültek kapcsolatba a kővágóörsi mészárosokkal, akik Mocsoládra jártak át birkát venni (Nagy L. 2004. 137). 1902-ben fényképen örökítették meg egy buzsáki paraszt balesetét, aki kocsistól fordult a vízbe, amikor szalmát rakodott fel a badacsonyi hajóra. A badacsonyi bazaltbánya termékeit hajóval és a befagyott tavon kocsikkal is rendszeresen szállították a fonyódi kikötőbe, amelyet emiatt több ízben is bővíteni kellett (Varga I. szerk. 2004. 29, 32). Fonyód környékéről a tehetősebbek már a 19. században átjártak – evezős legényekkel együtt csónakot bérelve – Badacsonyba, ahonnan 50 literes tételben saját használatra vásároltak bort. Saját (badacsonyi, illetve révfülöpi szőlő túlsó partról való vesződséges művelésére is vannak adatok (Interjú 32, 35; Bernáth 1978). Sági János gyűjtött adatokat a Csobánc aljában bányászott rózsaszín kályhafestő földről, amellyel szintén Somogyba kereskedtek, akárcsak a sümegi, vászolyi fazekastermékekkel. (Sági J. 1911a; Knézy 1993. 321). Balatonkeresztúrra olajat üttetni a jégen át Zalából is jöttek, több faluból is, a csopaki vízimalmokba viszont Zamárdiból hozták dereglyével az őrletni valót. (Interjú 25; Steinhausz-Wöller 2011. 39, 65).

[210] Az északi parti vasútvonal átadása előtt a leggyorsabb módja volt a Budapestre eljutásnak, ha a jégen átkeltek valamely déli parti vasúti megállóhelyre. A tihanyi gyerekek a jégen át kerékpározva jártak a füredi polgári iskolába (Entz 2003. 47), a balatonfőkajári férfiak pedig a fűzfői Lőporgyárba. Az 1880-as években Zamárdi és az akkor már kereskedelmi központ Siófok között a leggyorsabb, legkényelmesebb összeköttetés a korcsolyázás, mint ahogy Udvariból Szepezdre udvarolni is egyszerűbb a jégen át, akár kocsival, akár korcsolyával (Bárdossy 2002. 59. 118-119). Bizonyára van alapja annak az adománák is, amely a Szepezden nyaraló Sebestyén Gyula és a Szemesen nyaraló Eötvös Károly közötti levélváltásról szól. A levelet az inas vitte csónakon, nyilván egy működő átkelési gyakorlatra építve (Sebestyén 1935. 44). A sajtó a 20. század első évtizedeiben rendszeresen adott hírt jégen átkelő, ügyeiket intéző, s alkalmasint pórul járt polgárokról, kereskedőkről (vö. Sági K. 1971).

[211] Az 1930-as években a két község futballcsapata rendszeresen megmérkőzött egymással, a fonyódi Leventezenekar pedig fellépett a badacsonytomaji új templom felszentelési ünnepségén 1932-ben (Németh E. 2000. 92). De Fonyód környékének a zalai parttal hagyományosan nagyobb a forgalma már a századfordulón is: bizonyára nem volt egyedi eset, hogy Bernáth Aurélék balatonkeresztúri pinceszereire Zalából ladikon érkeztek a vendégek (Bernáth 1978. 142). Speciális volt Tihany és Zamárdi kapcsolata: a zamárdi iskola az 1930-40-es években Tihanyba kirándult minden évben, de zamárdi zenekar játszott a tihanyi lakodalmakon is (Interjú 52).

szűkölködő északi parti gazdák már a 19. század elején a „bő Somogyba" kényszerültek részes aratásra és cséplésre a szőlőtermesztő Zalából. A munkaerő áramlásának ez a gyakorlata egészen az 1940-es évekig fennmaradt.[212] A 20. században is rendszeres volt a vincellérek és halászok mozgása a két part között, akárcsak a piacozó asszonyoké, akik Siófok, Tihany vagy Badacsony idegenforgalmi szükségleteit elégítették ki (Lukács 1931. 49; Interjú 19 stb.). Más jellegű mozgást eredményezett a déli partszakaszon a malmok hiánya, amely rendszeresen csábította át a somogyi gazdákat őrletni a Tapolca környéki vagy a csopaki malmokba. Válsághelyzetek hatására a balatoni átkelés egészen új gyakorlatai is kifejlődtek. Ilyen volt a filoxéravész után állami segítséggel a balatonkeresztúri homokon szőlőbirtokhoz jutó zalaiak mozgása: dologidőben naponta csónakon keltek át, hogy megműveljék a szőlőket, telente a jégen pedig szánkón szállították át a trágyát.[213] A második világháború utáni élelmiszerhiány egész tömegeket kényszerített hajóba, hogy – akár a kijárási tilalmat is megszegve – az éj leple alatt Somogyból vajhoz, tojáshoz jusson.[214] Az északi part szőlőtermelő községeiben az 50-es években a természetbeni beadási kötelezettséget sokszor csak a Somogyból beszerzett disznóval tudták teljesíteni (pl. Z. Karkovány 2006).

A több pilléren nyugvó, változatos kapcsolatrendszer ismeretében értelmezve a Balaton „tereit", földrajzi és kulturális szerepét, némileg árnyalnunk kell az eddig kialakított képet. A tó „elválaszt" ugyan, ahogyan azt már Jankó állította, ugyanakkor viszont össze is köt, a megfelelő csatornákon és az éppen szükséges mértékben. Lehetőséget ad az elválasztottságnak, de mindenekelőtt a földrajzi-ökológiai különbségeknek megfelelően más-más irányba fejlődő kistérségek eltérő adottságainak kiegyenlítésére, miközben a jelentős és tartós népességmozgásoknak a hagyományos paraszti kultúra fennállásának időszakában mindvégig gátat szab. Valódi kulturális határ tehát a Balaton − a határszerep minden ismérvével, hátrányával és előnyével együtt.

A második problémakör, amelyre az ökológiai-kulturális kisrégiók nagy száma rávilágít, a természetes táji központ hiánya. A Balaton térségének közigazgatási, földrajzi, ökológiai tagoltságából és a sajátos birtokviszonyokból adódó hátrányok és előnyök az egyes települések számára szinte egyedi, vagy őket csupán egy-két szomszédos községgel rokonító kapcsolatrendszerek kiépülését hívta életre. A Jankó által sorolt északi és déli part közötti kulturális eltérések statisztikai értelemben természetesen nem kérdőjelezhetők meg, ám mégis

[212] *„Aratni mégis átjárnak a' bő Somogyba, mert a' legtöbb, legjobb termőhelyeken szőlőt termesztenek*" (Hrabovszky 1827. 97). A somogyi uradalmak a 20. század közepéig rendszeresen fogadtak zalai aratókat, például a révfülöpi vincellérek gyermekeit (Rádóczy 2000). A keszthelyi, gyenesi, diási halászok az 1840-es években Fonyódra jártak át halászni (Szilágyi 2002. 145), de a halászok és a vincellérek északi partról dél felé áramlását még az 1930-as években is rögzítette Lukács Károly (Lukács 1931). A balatonkeresztúri uradalom rendszeres részes munkásai voltak még a 20. század első felében is a hetente ingázó zalai „matyókok": zalaszántói, rezi, nemesbükki parasztok, zsellérek (pl. Tengerdi 2008. 207).

[213] 1891-től az időjárástól függően minden nap közlekedett Vonyarcvashegy és a Szőlő-telep között egy komp és egy kis gőzhajó, amelyre a bérleti szerződés a szőlőbérlőknek évi 10 alkalommal biztosított ingyenes utazást. Mivel ennél sokkal többször volt szükség átkelésre a szőlő műveléséhez, sokan csónakon tették meg az utat rendszeresen. A hajón szállított trágya nemcsak ezekbe a szőlőkbe jutott el, de a Berek vizén át más somogyi falvakba is, a rendszeres árunak számító bor és építőkő mellett (Tengerdi 2008. 68, 86-87; Zákonyi F. 1979. 25).

[214] Többen nem csupán saját szükségleteiket elégítették ki ily módon. Csónakon és a jégen át is egyaránt sokan űzték ezt a veszélyes, sőt alispáni rendeletben is tiltott kereskedelmet. Az ábrahámhegyi Szeibély Árpád például Jégmadár nevű motorosával vontatott fauszállyal rendszeresen látogatta a balatonboglári kikötőt, ahová fát, követ, bort szállított majd vissza burgonyát, kukoricát, gabonát, piaci terményeket vitt. A használható háztartási eszközök, tűzifa stb. élelemre cserélése a napi megélhetés egyetlen lehetősége volt 1945 nyarán és telén a „cserevilágban". Mások példáját követve Egry József is többször átevezett Badacsonyból Fonyódra élelmiszerért. Az alapvető élelmiszerek cseréje az északi és déli part között a háború után az 1940-as évek végéig, de alkalmasint az 50-es évek közepéig is eltartott! (Tatay 1983. 129; Sági K. 1988. 226; Fónay 1989. 16; Interjú 41; Kalmár 1998. 91; S. Lackovits 2001b 452).

megtévesztőek abból a szempontból, hogy a partvonalakon sorakozó települések népi kultúrájának valamiféle egységét, s ezen keresztül a települések összetartozását, esetleg közös identitását sejtetik. Különösen igaz ez, ha figyelmünket az anyagi kultúra Jankó által alaposan kifejtett részletei mellett a társadalomtörténet vonásaira is kiterjesztjük. Egy összbalatoni központ (pl. földrajzi helyzeténél fogva teoretikusan Tihany), vagy valamelyik északi, illetve déli parti kiemelkedő átkelő- vagy vásározóhely (pl. szintén teoretikusan Boglár, Füred vagy Kővágóörs) 18-19. századi megerősödése talán megalapozhatta volna a balatoni vagy legalábbis az északi és déli parti települések valamiféle integrációját, ehhez azonban nem voltak adottak a feltételek. Ily módon nem beszélhetünk sem déli vagy északi parti népi kultúráról, mint ahogyan tipikus déli parti, illetve tipikus északi parti községről sem.

A Keszthely piackörzetébe tartozó, Balatongyöröktől Balatonkeresztúrig (sőt bizonyos tekintetben Boglárig húzódó) partszakasz, és a Veszprém piackörzetébe tartozó Kiliti-Alsóörs szakasz például sok szempontból elkülönült az északi, illetve déli parttól és az itt fekvő községek intenzívebb kapcsolatokat ápoltak egymással, mint akár az ellenkező irányból szomszédos parti településsel. Veszprémhez hasonló „külső" táji központ volt Tapolca is, amely a Badacsony és Szigliget környéki települések népi kultúráját „homogenizálta", bekötve ezt a parti szakaszt a Tapolcai-medence és részben a Káli-medence alkotta kistájba.

Az egységes balatoni kultúra kialakulása ellenében azonban számos más jelenség is hatott. Egészen másként alakultak például a révátkelőhelyekkel rendelkező településpárok (Tihany-Zamárdi, Akali-Őszöd, Kővágóörs-Boglár, Badacsony-Fonyód, Fenékpuszta-Balatonszentgyörgy[215]) életstratégiái, mint az ezektől távol fekvő Alsóörs, Szemes, Lelle vagy Zánka kulturális és gazdasági kapcsolatai. Fontos kultúraformáló erő volt a nagybirtok, amelynek jelentőségét a déli parttal kapcsolatban hangsúlyozzák a szerzők, holott a nagy hitbizományi latifundiumok meghatározó jelenléte Szárszó, Szemes és Balatonberény népi kultúráját és így modernizációs esélyeit az északi parti Szigligetével, Gyenesdiással, Vonyarcvasheggyel is rokonította. Ugyanakkor az egyházi nagybirtok jelenléte Kiliti, Őszöd, Akali és Udvari fejlődését befolyásolta hasonló módon. A birtokviszonyok szempontjából rokon vonásokat mutatnak azok a községek, amelyeknek Balaton-partja részben közbirtokossági tulajdonban volt a 19. század közepén (Kajár, Alsóörs, Kövesd, Csopak, Arács, Füred, Zánka, Szepezd, Kővágóörs, Badacsonytördemic, Szigliget, Balatonederics, Orda, Csehi, Boglár, Lelle). E települések számára a turizmusban való részvétel lehetőségei is másként fogalmazódtak meg, mint azokon a településeken, amelyek csupán használói, de nem tulajdonosai voltak a partnak és a hozzá tartozó vízjognak (Lovas, Paloznak, Tihany, Örvényes, Udvari, Akali, Rendes, Salföld, Badacsonytomaj, Meszesgyörök, Vonyarcvashegy, Gyenesdiás, Vörs, Balatonberény, Balatonkeresztúr, Szemes, Őszöd, Szárszó, Kőröshegy, Zamárdi, Siófok). A jobbágyfelszabadítást követő úrbérrendezést követően a part egy része továbbra is közbirtokossági kézen maradt, illetve néhány községben vízre nyúló keskeny magántulajdonú parcellák is keletkeztek parasztok, volt kisnemesek, illetve köznemesek kezén. (Aszófő, Akali, Zánka, Kenese, Arács, Alsóörs, Füred).[216]

[215] A Balaton nyugati, nagyberki részén 1823-ig Battyánpuszta és Fenék között közlekedett a rév, majd 1839-ig Balatonszentgyörgyön volt a somogyi kikötő. 1839-től híd vezetett Zalából Somogyba. Richard Brith leírása 1815-ből a fenékpusztai révről jól mutatja a kifejezetten élénk, és az uradalmi érdekeken túlmutató forgalmat: *„Négy igen jó hajót találtunk itt, amelyek állandóan jönnek mennek. Viteldíjat a révész csak a parasztoktól és a kereskedőktül szedhet"* (idézi Éri szerk. 1970).

[216] A vizsgált korszak elején a Balaton birtokosai voltak: Esterházy, Festetics, Széchenyi, Hunyady uradalmak, Veszprémi Káptalan, Bencés Rend, Piarista rend, Veszprémi Püspökség és a közbirtokosságok: Kajár, Alsóörs, Kövesd, Csopak, Arács, Füred, Zánka, Szepezd, Kővágóörs, Badacsonytördemic, Szigliget, Balatonederics, Orda,

Párhuzam vonható a három külterületi szőlőhegy (Almádi, Révfülöp, Fonyód) település- és társadalomfejlődési esélyei között. Keszthely, Siófok és Balatonboglár mezővárosias fejlődésével, Zamárdi, Örvényes, Aszófő és Zánka német telepeseivel, Alsóörs, Füred és Kővágóörs erős nemesi-agilis önkormányzati hagyományaival, Keszthely, Tihany, Kiliti és Kőröshegy uradalmi központként, Szántód és Balatonkeresztúr[217] viszont uradalmi majorságként képviselt egy-egy markáns vonásokkal jellemezhető településtípust. A köznemesi birtok, fontos kereskedelmi és ipari központ Boglár, a maga jelentős zsidó közösségével társadalomszerkezetét és fejlődési lehetőségeit tekintve sokkal inkább a szemközti Kővágóörssel rokon, mint a szomszédos katolikus jobbágy- majd parasztfalu Lellével. Kőröshegy és Kiliti erős – majd az egyke és a katolikus beáramlás miatt tért vesztő – református gazdatársadalmának párhuzamait a Balaton-felvidéken (Füred, Arács, Alsóörs) találjuk meg.

A Balaton-térség hagyományos kultúráját – és ennek átalakulási, modernizációs lehetőségeit – firtatva érdemes tehát (szem előtt tartva természetesen egy nagyvonalakban létező északi-déli megosztottságot) földrajzi-ökológiai kistájakban, s azokon belül olyan egyedi településmodellekben gondolkodni, amelyek az életforma, a Balatonhoz és a tágabb környezethez fűződő viszony jól azonosítható ismérveit hordozzák. Ez a felfogás közelebb visz majd bennünket annak a differenciált és differenciáló hatású átalakulásnak a megértéséhez, amely a turizmus hatására következett be a parti települések életében.

A kulturális különbségek kérdésköre mellett végül érdemes felülvizsgálni a Jankó-elmélet egy másik tételét: a nép „szárazföldi jellemének" összetevőjeként megfogalmazott Balaton iránti közömbösséget. A felvilágosodás haszonelvű gondolkodásának jegyében megfogalmazott „holt", „haszontalan" víz toposza végigkísérte a Balaton fölfedezésének és ismertté válásának időszakát. A vízi kereskedelem, közlekedés és általában a „vízi élet" hiányára vonatkozó társadalomkritikát Jankó a tóparti községek nép kultúrájára is kiterjesztette. A parti községek életében egyetlen homogenizáló kulturális tényezőt jelentő halászatot – amely terepkutatása idején éppen a nagybérleti rendszerből a nagyüzemivé válás útján haladt – kevesek (gazdaságilag nem jelentős) tevékenységei köré sorolta. A Jankó kutatásai időszakában már kiépülő, helyenként virágzó fürdőélet az ötvenből 19 települést érintett. Feltehető, hogy e fürdőtelepeken tapasztalható intenzív, a városi életforma ellensúlyozását szolgáló vízi és vízparti élet ebben az időszakban a partok egyedüli használóivá avatta szemében a nyaralókat, elfedve az őslakosság egészen más szerkezetű és logikájú vízhasználatának jelenségeit. Ezzel szemben a helytörténeti-levéltári adatok, egyes történeti források, de az adatközlők visszaemlékezései is a parti községek hagyományos kultúráját a vízhez és a vízparthoz erősen kötődő életforma színében tüntetik fel. A tömegeket érintő kis szerszámos- (majd orv-) halászat, a hal szerepe a táplálkozásban, a vonyónevek (vízi helynevek) nagy száma, balatoni természeti és időjárási jelenségek széles körű ismerete, az ivóvíz-vétel, a mosás, kenderáztatás,

---

Csehi, Boglár, Lelle (1934. április 29-i ádándi összejövetel előtt készített földterület kimutatás alapján. Közli Virág 2005. 239-242). A 19-20. század fordulóján a Balaton birtokosai voltak: gróf Festetich Tasziló, Mayer- örökösök, az Inkey-család, Basch Fülöp, Freund Ferenc, gróf Jankovich Tivadar, gróf Hunyady József, gróf Széchenyi Viktor, Nagy György, Víriuzs Vince, gróf Esterházy Pál, Herceg Esterházy Miklós, báró Puteáni Géza, a Kegyes tanítórend, a Veszprémi Püspökség, a Veszprémi Székeskáptalan, a Magyar Királyi Tanulmányi Alap, a Szent Benedek Rendű Apátság, a boglári, lellei, balatonfőkajári, alsóörsi, lovasi, kövesdi, arácsi, füredi, örvényesi, zánkai, szepezdi, kővágóörsi, rendesi, salföldi közbirtokosságok (A balatoni vízbirtokosok térképe é.n [1896-1903 között]. Balatoni Múzeum Térképtár 76.350 Keszthely).

[217] A 18. században Keresztúr még uradalmi központ volt, amelyet Festetics László a 19. század közepén Balatonszentgyörgyre helyezett (Tengerdi 2008. 29).

vízparti növények gyűjtése és felhasználása, az állatok itatása és fürösztése együttesen olyan – speciálisan balatoni – napi kulturális gyakorlatot írnak le, amely nélkül sem a fürdőkultúra jelentette változások, sem az idegenforgalom egyes jelenségeit kísérő helyi konfliktusok nem értelmezhetők. (Ezzel a kérdéskörrel részletesen az 5. fejezet foglalkozik).
A térséget tehát, amely – Közép-Európában szokatlanul korán – a 19. században elindult a modern turisztikai régióvá formálódás útján, alapvetően három fő vonással jellemezhetjük az átalakulási folyamatot közvetlenül megelőző időszakban:
1. Kulturálisan tagolt terület, egymással egyedileg vagy településcsoportonként jellemző gazdasági és társadalmi kapcsolatokat ápoló, de centrális hálózatba nem rendeződő községek laza füzéreként.
2. A történeti fejlődésből és a társadalmi adottságokból adódó modernizációs potenciálját tekintve a települések többféle modellt alkottak – ezek nem azonosíthatók sem a kulturális mikrorégiókkal, sem a sok jellemzőben látványosan különböző északi vagy déli parttal, mint „statisztikai" alapon különböző földrajzi-néprajzi egységekkel.
3. E sokféleképpen tagolt terület hagyományos kultúrájának van egy eddig kellőképpen nem hangsúlyozott, sőt tagadott homogén vonása: a Balaton és a vízparti területek sajátos tájhasználata.

3.2 A Balaton-térség kulturális átrendeződése

A fentiekben jellemzett, erősen tagolt, kulturálisan töredezett balatoni településhálózat a turizmus hatására jelentősen átrendeződött. A kialakuló új kulturális mintázatot többen homogenizálódási folyamatként írják le, amelynek eredményeként az 1970-es évekre *„önálló komplex földrajzi táj"* született, legalábbis a fogalom gazdaságföldrajzi értelmében (Marosi-Szilárd 1975. 440). Vajkai Aurél ennél is tovább ment a változások értékelésében: egyenesen *„egy jellegzetes balatonmelléki néprajzi egység"* kialakulásáról írt, így határozva meg *„az üdülés és az ipar hatására"* fokozatosan homogénné váló Balaton környéki tájat (Vajkai 1964. 6).
A látványos homogenizálódás részben a tér újradefiniálásának eredménye, a turizmus folyamatában törvényszerűen bekövetkező kanonizáció és „szemiotikai kolonizáció" eredménye volt (vö. Szijártó 2003. 25). A térséget leíró szövegek és a különböző reprezentációk (pl. képeslapok), egységes parkosítási, építészeti szemlélet rögzülése (pl. villa-, strand-, vasútállomás-épületek), következtében valóban új térolvasat született, amely felülírta az egyes községek alkotta sajátos kulturális táj-képet. A szimbolikus folyamatokkal párhuzamosan ugyanakkor a nyaralóréteg és az új állandó lakosság kötődése a térséghez nagyobb – országos, illetve dunántúli – léptékben is átrendezte a korábbi társadalomföldrajzi viszonyokat. A hagyományosan centrum nélküli perifériikus (kulturális régiók és vármegyék határán fekvő) Balaton-térség egésze egyfajta dunántúli centrummá, sőt Budapesttel való különleges kulturális kapcsolata révén országos centrummá vált (vö. Wallner 1932; Papp 2007).
Az átrendeződés látványos jele volt a közigazgatás átalakulása. Bár már 1911-től tárgyalások folytak a lengyeltóti főszolgabíróság Balatonboglárra helyezéséről (Tengerdi 2008. 127), az 1920-as években a Somogy, Veszprém és Zala megye szolgabírái közül egyedül a füredinek volt Balaton-parti székhelye. 1950-ben az újonnan létrehozott fonyódi és siófoki járásokkal ez a helyzet jelentősen módosult, Füred pedig az 1951-ben megalakult Veszprém Megyei

Idegenforgalmi Tanács székhelyeként újabb, ezúttal megyei központi szerepkört tudott megkaparintani.

A 20. század második felére több parti település is „túlnőtt" a szárazföld belseje felé nyúló saját mikrotáján és nagyközséggé válva kistérségi, körzeti funkciókat vonzott magához (pl. Szárszó, Zamárdi, Földvár, Balatonalmádi, Révfülöp stb.). Mindkét parton jellemző volt, hogy a körjegyzőségek egy-egy beljebb fekvő községből a közeli Balaton-parti településre kerültek át – ebben nagy szerepe volt a lakosságszám növekedésnek, de a befolyásos nyaralók közbenjárásának is. (pl. Alsóörs, Balatonkeresztúr stb.). Ennek az átrendeződésnek a következménye volt az a – lakosság részéről nehezen kezelhető helyzet – hogy a korábbi közigazgatási – függőségi rendszer megfordult, s az egykori fürdőtelep – közös tanács vagy községösszevonás – révén „hatalmi" helyzetbe került az anyaközséggel szemben (lásd például Balatonalmádi–Vörösberény, Balatonföldvár–Kőröshegy viszonyát).

Ezek a változások részben következményei, részben további katalizátorai annak a homogenizálódási folyamatnak, amelynek fontos vonása a közvetlen part menti településsávnak a korábban vele szerves társadalmi-kulturális egységet alkotó környezetéből való kiszakadása. Bár a „háttérközségekkel" való családi és gazdasági kapcsolatok tovább éltek, akárcsak a szűkülő balatoni terek közös használatának elemei[218], a turizmus megjelenésével a parti községek élete más fejlődési irányt vett, amely a magasabb földáraktól kezdve a lakosság iskolázottsági mutatójáig az élet szinte minden területén éreztette hatását. A lakosságszám emelkedését jól mutatja, hogy a parti sáv népsűrűsége 1869-ben még azonos volt a környezetéével, az 1930-as népszámlálás adatai alapján viszont már kétszerese volt annak.[219] A környezet és az életforma eltérő fejlődése sok helyütt kulturális idegenkedést és gyanakvást ébresztett a parti és a „benti" települések között. A Petánovics Katalin által rögzített emlékek szerint a *„polgárosultabb Balaton-parti viselkedéshez szokott"* gyenesdiási lányt már az 1920-as években annak ellenére riasztotta a házasodása után rá váró életforma – a vállusi hagyományos paraszti kultúra –, hogy a magáénál módosabb családba került. A Várvölgyiek viszont szegénynek, de rátartinak tartották a balatongyörökieket: *„szegény népek voltak! Mégis minket buta parasztoknak néztek"* (Petánovics 2005. 211-212). A „Balatont látni" egy tótvázsonyi vagy mencshelyi parasztembernek nem elsősorban a táj szépsége miatt volt kiemelkedő esemény, hanem az ott kiépült kultúra egzotikuma miatt: a tótvázsonyiak még keresztet vetettek, amikor a Veszprém-Nagyvázsonyi úton elhaladt egy gépjármű, az öt

[218] A parti települések rendre 3-4 háttérközséggel ápoltak rendszeres kapcsolatokat: házasság, szőlőhegyi szomszédság, állatok itatása, fürdőzés, mosás ugyanazon partszakaszokon. (Például Boglárral Szőlőskislak, Látrány és Szőlősgyörök tartott fenn szorosabb kapcsolatokat, Balatongyörökkel Vállus és Várvölgy. stb. További példákat lásd a 4. fejezetben). Az idegenforgalom megjelenésével ugyanezen községek lakói kapcsolódtak be a fürdőtelepi házaló kereskedelembe, piacozásba. Az 1960-as évektől ugyanezen falvak lakói jelennek meg (elsősorban a déli parton) a téeszszervezés elől menekülve, egész utcákat építve fel, ahol a nyolcvanas években intenzív szobakiadás folyt.
A Balaton-part és közvetlen környezetének kapcsolatát Keresztúry Dezső így jellemezte: *„A régiektől, a néptől, a földrajztudósoktól, de a mai iparfejlesztőktől is azt tanultam, s vallom magam is, a Balaton csak a hozzátartozó mögöttes területtel, a Bakonnyal, a Somoggyal, sőt csak az egész dunántúli, pannóniai tájjal együtt él igazán, teljesen és értelmesen."* A Balaton közvetlen környékét csak fél százada kezdte el ebből a tájból *„kiemelni a nyaralók vízrenéző érdeklődése"* (Keresztúry 1960).

[219] Wallner Ernő számításai szerint a közvetlen partmente népsűrűsége 1930-ban 121,1 fő/km^2 (a Nagyberek és a Kis-Balaton leszámításával 131,1 fő/km^2!), de még (az adatokat torzító) Keszthely levonásával is 105,4 fő/km^2 volt. Ezzel szemben a parttól távolabbi második zóna értéke csak 51,5, míg a harmadiké 53,8 fő/km^{2}volt (Wallner 1933). Ez az átlagos különbség a déli part egyes területein még magasabb volt. Balatonkeresztúron például – amely a 19. század végén még minden tekintetben belesimult a környékbeli 12 nyugat-somogyi falu gazdálkodási-társadalmi rendjébe – 1869-1941 között a népesség 288%-kal nőtt, míg a másik 11 településen 104%-os volt az átlagos lakosságszám növekedés (Simonffy 1970).

kilométerre fekvő Füreden viszont már *autogarage* szolgáltatás nyílt a gépjárműforgalom növekedése miatt (vö. Kőpataki 1970).
A kulturális tér átszerveződése azonban nem csupán homogenizálódásként írható le. A turizmus folyamatában „a Balaton" márkanév vonzásában elhelyezkedő települések többféle módon is differenciálódtak, s a korábbi kulturális tagoltságon túli megosztottságot teremtettek. A gyógyfürdők és nem gyógyfürdők, a kirándulóhelyek és villatelepek, a mágnás fürdők és a szolid értelmiségi telepek, a keresztény és zsidó fürdők, majd a 20. század második felében a zsúfolt SZOT üdülő-központok és a zártkerti „papagájtelepek" eltérő kulturális mintázata bonyolult módon rétegződött rá az eredeti településhálózat hagyományos kultúrájára, döntően meghatározva egy-egy község 20. századi fejlődését és a településen belül keletkező kulturális kölcsönhatások rendszerét. A továbbiakban e differenciálódás típusait veszem sorra.

Központ / periféria

A térség hagyományos központ nélkülisége – amely az idegenforgalmi kiadványok egymástól eltérő, következetlen település-leíró sorrendjében is megmutatkozott – lehetőséget teremtett a centrum-szerepért való nyitott versengésre a 19. század végén a turizmustól függetlenül is városias irányba fejlődő Siófok és Keszthely, illetve a presztízsét kizárólag a gyógyfürdőjére építő Balatonfüred között.
A versengés egyrészt verbális szinten zajlott (főként a sajtóban) a három település idegenforgalmi mutatóinak, létesítményeinek, nagyvilági eseményeinek hangsúlyozásával, másrészt a döntéshozó, véleményformáló intézmények „megkaparintásán" keresztül. Ez utóbbiban – hosszú időtávlatban – Siófok és Balatonfüred teljesített sikeresen. Siófokon alapították például a Balatoni Szövetséget, és itt indult 1908-ban a Balaton című lap, amelynek szerkesztősége egy év múlva Balatonfüredre költözött át. Mindkét településen működött kirendeltsége a Balatonvidéki Villamosművek Rt-nek, a Balatoni Kikötők m. kir. Felügyelősége azonban 1912-től Siófokon székelt, míg a Balatoni Kormánybiztosság székhelyét Balatonfüredre tették. A Budapesten székelő m. kir. Balatoni Intéző Bizottságnak Keszthelyen, Balatonfüreden és Siófokon is volt kirendeltsége, majd a székhely elnyeréséért 1945 után kirobbanó küzdelemből (vö. Zákonyi F. 1989. 558) 1947-ben Balatonfüred került ki győztesen. (Jellemző az erőviszonyok kiegyensúlyozottságára, hogy az újra és újra fellángoló Balaton vármegye- mozgalom ellenzőinek egyik érve az volt, hogy a székhely vitát megnyugtatóan lezárni lehetetlen lett volna.[220]) Keszthely presztízsét a 19. század végi szállodaipari beruházások és a Balatoni Múzeum alapítása, illetve sajátos kultúrtörténete emelte jelentősen. Főként ez utóbbi két terület váltotta ki Siófok és Füred féltékenységét.[221] A 19-20. század fordulóján remélt „nyugati" idegenforgalmi áradat szempontjából Keszthely lett volna *„a Balaton eleje",* amelynek balatoni, sőt dunántúli szellemi központtá fejlesztésére komoly

[220] Az 1922-ben újra artikulálódó Balaton vármegye-gondolat Somogy kettéosztásával hozta volna létre az új egységet. Az így keletkező Balaton és Mura vármegyék közül az előbbi székhelye Siófok lett volna (vö. *sz.n. 1922*). Az ellenzők egyik érve az volt, hogy van már Balatoni Kormánybiztosság, s ennek székhelye éppen Balatonfüred. A viták miatt az 1940-es évek sajtójában Nagykanizsa is felmerült, mint a Balaton vármegye lehetséges központja.
[221] *„Keszthely egy évezreden át volt a Balaton-vidék legfontosabb helye"* – összegezte a város történelmi jelentőségét Keresztúry Dezső (Keresztúry 1960. 19). Siófok 1952. évi múzeumalapítási kísérlete jól mutatja azt a törekvést, hogy Keszthellyel minden téren, de legalább a balatoni kulturális örökség kutatásában fölvegye a versenyt (vö. Matyikóné 1989. 756).

tervek (művésztelep, kertváros, országos múzeum és könyvtár, szabadtéri múzeum a népies építkezés összes dunántúli típusával), születtek. A kezdeményezés motorjai Sebestyén Gyula és herceg Festetics Tasziló voltak.[222]

Intézményeik, egymással versengő szolgáltatásaik és marketingjük révén a Balaton e három „fővárosa" erőteljesebben fejlődött a többi Balaton-parti településnél. Üdülőforgalmuk és állandó lakosságszámuk is gyorsabban emelkedett, főként ez utóbbi a 20. század második felében újabb – részben közigazgatási szerepkörrel összefüggésben – intézmények és funkciók megszerzését eredményezte.

A Balaton igazi – bár virtuális – fővárosa, fejlesztési központja azonban a 19. század második felétől kétségkívül Budapest volt. Már ekkor megfogalmazódott a célkitűzés: a Balaton legyen *„Pestnek mintegy nyári mulatóhelye"*[223], amely a 20. század első felében lényegében meg is valósult. Budapesten volt a (Füreden alapított) Balaton Egylet téli székhelye, itt zajlott a Balatonvidéki Villamosművek Rt. alakuló közgyűlése 1917-ben, itt székelt a Balatoni Gazdák Szövetsége (1921), a Balatoni Társaság (1921) és az Andrássy út 29. szám alatt működött a Balatoni Iroda is, amely a Balatoni Szállodások és Penziótulajdonosok Egyesületének központja volt. 1928 és 1947 között Budapesten székelt a Balatoni Intéző Bizottság, amelynek „szakértőként" foglalkoztatott állandó tagjai között egyetlen nem budapesti lakcímű személy volt.[224] A balatoni Szövetségnek már 1914-ben több budapesti tagja volt (532), mint Veszprém (323) vagy Somogy (327) vármegyei. A Gellért Szállóban tartotta alakuló ülését a térség legbefolyásosabb csúcsszerve, a Balatoni Egyesületek Szövetsége (1936), és ide költözött Keszthelyről – az egyesület szócsövének számító – Balatoni Kurír szerkesztősége is 1939-ben (vö. Matyikó 1994. 26; Schildmayer é.n; Tóth-Sági 1940). Több balatoni fürdőegyesület székhelye is Budapesten volt bejegyezve, s kényelmi szempontokat mérlegelve gyakran tartottak a fővárosban egyesületi választmányi, sőt üdülőhelyi bizottsági üléseket is.[225]

Néhány vármegyei rendelkezést leszámítva Budapesten születtek meg a Balaton-térség mindennapjait befolyásoló jogszabályok és az állami beruházásokról szóló döntések. Ezzel összefüggésben Budapest volt a *„Balaton-üggyel"* kapcsolatos lobbitevékenységek és társasági események helyszíne. Ilyen volt például a Balaton Egylet utolsó rendezvényeként 1894-ben megrendezett Balaton-bál, a Royal Szállóban 1904-ben lezajlott Fürdőkonferencia, a Balatoni Kör tánc- és propaganda estjei a századfordulón, a farsangi szezonban rendszeressé vált „szemesi est", „kenesei est", „Balaton est" néven megrendezett teaestélyek, amelyeken a sajtó tudósítása szerint *„az egész Balaton ott volt",* de *„idegen elemektől mentes atmoszférában"*.[226]

Budapest mellett számolnunk kell a nagyobb dunántúli városok egyfajta virtuális „balatoni központtá" válásával, s ennek további differenciáló hatásával. Míg a fonyódi, káptalanfüredi, világosi fürdőtelep sorsával kapcsolatos egyes döntések eleinte kaposvári, győri, illetve

[222] Több fórumon is hangsúlyozták egyik fő érvüket, miszerint *„a keleti véget Budapest közelsége fejleszti. A nyugati vég fejlesztése országos érdek"* (Sebestyén 1921. 70; Sebestyén 1935. 81).

[223] A kijelentés nem a Balaton egészére, hanem Balatonfüredre vonatkozott. Érvként Baden és Vöslau esetét hozta Orzovenszky Károly fürdőorvos, amelyek Bécs mulatóhelyeivé váltak (idézi Lichtneckert 2010. 8).

[224] Az egyetlen nem budapesti címmel szereplő szakértő tag Kandó László festőművésztanár volt Balatonföldvárról, aki letelepedett állandó lakos volt (Tóth-Sági 1940).

[225] Az Alsóörsi Fürdőegyesület választmányi ülése több ízben Pesten a Logody utca 57-ben, tehát Petz Jenő választmányi elnök lakásán volt (VeML X. 257). A déli parti fürdőegyesületek jegyzőkönyveit átvizsgálva Kanyar József is feltűnően sok Budapesten tartott egyesületi ülésre bukkant (Kanyar 1978. 163). Gyakran ülésezett Budapesten a Káptalanfüredi Fürdőegyesület választmánya, sőt Balatonvilágos üdülőhelyi bizottsága is az 1930-40-es években (Polniczky 2001; Heinrich 2011. 184). A fürdőegyesületek közül többet Budapesten is jegyeztek be.

[226] Az eseményekről a Balatoni Kurír 1935. március 13., 20 és 1940. december 5-i rövid hírei számoltak be. (Lásd még Schoedl 1934; Margittay 1943. 297).

székesfehérvári baráti társaságokban születtek meg, addig Fenyves sorsáról pécsi és nagykanizsai társasági eseményeken, Vonyarcvashegy fejlesztéséről pedig szombathelyi parcellázási irodákban döntöttek. (A Balaton-térség történetében meghatározó dunántúli településeket a 3. számú mellékletben található térkép ábrázolja.) Az alapító nyaralókat és eleinte nyaralók többségét adó dunántúli települések szellemisége áthatotta a fürdőtelepeket, s ezáltal meghatározta az őslakossággal való kommunikáció jellegét. Ez alapvetően más hangvételű volt, attól függően, hogy a fürdőegyesület élén a győri főispán (Káptalanfüred), a külügyminiszter (Balatonalmádi), a volt budapesti főpolgármester (Fonyód-Bélatelep) vagy a tapolcai iparoskör elnöke (Ábrahámhegy) állt.

Bár a villát építő polgáraik révén a térségben befolyásra törekvő nagyobb dunántúli városok a szlogenek szintjén is igyekezték hangsúlyozni „birtokjogukat" egy-egy balatoni településen (pl. Fonyód *Kaposvár külvárosa*; Almádi *Veszprém virágoskertje,* Káptalanfüred *Kis Győr* stb.[227]), Budapest befolyását nem tudták ellensúlyozni. Az 1930-40-es évekre minden üdülőhelyen a budapesti illetőségű villatulajdonosok kerültek többségbe, a fürdőegyesületekben és egyéb szervezetekben pedig kezdettől fogva felülreprezentáltak voltak. Különösen erős volt a fővárosiak jelenléte a Balaton keleti medencéjében (Kenese, Almádi, Siófok, Füred, Tihany, Földvár), amelyet a sajtó *„Budapest egyik kerületeként"* kezelt.[228] A BIB siófoki kirendeltségének fölszámolásakor (1940) a sajtóban joggal hivatkoztak arra, hogy *„az építtetők többsége úgyis budapesti" (sz.n. 1940a*), mint ahogyan statisztikai értelemben joggal nevezték ekkor már Aligát *„Budapest strandjának"*, a Balaton egészét pedig *„Budapest tavának", „sportpályájának"* vagy *„Budapest kihelyezett idegenforgalmi látványosságának"*. A korabeli sajtóban gyakori volt a *„Budapesttel összeforrt Balaton"* kifejezés is (vö. Heinrich 2011. 209; Prém 1940. 130).

Üdülőhely / „mintatelep" / „poros falu"

A legfontosabb differenciáló tényező a térség községei között a turizmusba való bekapcsolódás vagy az attól való távolmaradás volt. Ez a képlet időről-időre átrendeződött, az újabb és újabb községek bekapcsolódásával, de a teljes homogenizálódásról csak az 1980-as évektől beszélhetünk.

A nyaralók felbukkanása, az infrastruktúra átalakulása, az intézményrendszer kiépülése néhány év alatt hozott jelentős változást a községek életében, néhány évtized alatt pedig akár a társadalomszerkezet és a térhasználat jelentős átalakulásához vezetett. Jó példa Arács, ahol 1910-re a népesség közel 40%-a már nem a mezőgazdaságból élt, míg ugyanez az arány ugyanekkor a turizmustól érintetlen Edericsen 86%, Paloznakon pedig 91,3% volt (Ila-Kovacsics 1988. 2. 126, 132, 321).

Adott időmetszetben vizsgálva fontos különbséget jelentett a községek között a kiadó szobák

[227] *„Kaposvár külvárosa"* mellett a korabeli sajtóban és az idegenforgalmi kiadványokban *Kaposvár virágoskertjének*, és *„nyári otthonának"* is gyakorta nevezték Fonyódot. Szaplonczay Manó kaposvári tisztifőorvos hatására a kaposváriak tömegesen látogatták a 19. század végétől Fonyódot, míg a budapestiek csak később, Ripka Ferenc budapesti főpolgármester hatására jelentek meg (Kanyar 1985. 177-182). Almádit a korabeli közvélemény szerint Óvári Ferenc *„tette a vasúti összeköttetéssel* (…) *mintegy nyári kertjévé Veszprémnek"* (pl. Váth 1920. 12).

[228] Lásd például *Madarassy 1942.* Tekintettel a nyáron a fővárosba naponta ingázó munkavállalók nagy számára (akik a trieszti gyors késése miatt időnként késve érkeztek hivatalukba, a megállapítás nem volt túlzás! (vö. *sz.n. 1941b*)

száma, vagyis a községre háruló idegenforgalmi terhelés mértéke, amely a különböző idegenforgalmi kiadványokból szinte évről évre követhető. 1907-ben például Balatonberényben 200 kiadó szoba volt, a 300 lakossal kisebb Keresztúron ugyanakkor csak 30, Szántódon viszont egy sem (Szaplonczay-Vajthó 1907). A kezdeti időszakban volt rá példa, hogy a spontán szerveződő nyaralóélet valamilyen oknál fogva megszűnt. Ilyen volt például a korábban *„virágzó fürdőhely”* Szepezd esete, ahol a vonzerőt biztosító Rákosi Jenő halála után 1902-re mindössze két nyaralócsalád tartott ki (Sági J. 1902b. 154). Az intézményrendszer kiépülése, elsősorban a fürdőegyesületek tevékenysége azonban fokozatosan csökkentette a spontán tényezők esetleges hatását.

A turizmusba korábban bekapcsolódó helyiségek nem törvényszerűen, de jellemzően hamarabb érték el a „telítettséget”: a turizmus által birtokba vehető terek elfoglalását és a nyaralónépesség létszámbeli fölényét az őslakossággal szemben. Egyes községek drámai gyorsasággal, egy-két nemzedék alatt fordulnak át a *„poros, érdektelen falu”* státuszból a *„népszerű üdülőhely”* állapotba. Ilyen volt például Zamárdi, amely 1900 körül még „érintetlen” volt, 1935-re azonban az ötödik leglátogatottabb fürdőhely lett 7 stranddal és Keszthely után a legtöbb (800) villaépülettel, amely ötszöröse volt a falu lakóházai számának (vö. Margittay 1942. 7). Források híján nehezen megfogható, hogy e státuszbeli különbségek a helyiek önképében hogyan jelentkeztek. Adataink arra utalnak, hogy a község nyaralóhely vagy parasztközség státusának megítélése ellentmondásos lehetett: az adott helyzettől függően irigység, lenézés, illetve büszkeség egyaránt megfogalmazódhatott. Beszédes ebből a szempontból Cholnoky Jenő visszaemlékezése, akit az 1890-es évek elején piszkos terepöltözetében a helybeliek siófokinak (!) gondoltak, és szinte kinézték a fonyódi kocsmából, mert *„úri vendégekhez”* voltak szokva (Cholnoky 1942). A Fonyód és Siófok közötti látszólag fényévnyi különbség az adott időmetszetben mindössze néhány évnyi lemaradást jelentett: Siófok jelentős modernizálása 1893-ban, a Glatz Henrik-féle fürdővállalattal kezdődött, ekkor azonban mintává vált Földvár és Fonyód számára is (vö. Lukács 1947. 13).

A közvélemény az 1930-as évekre egységesen turisztikai régiónak tekintette a Balaton térségét. A turizmusból (változatos okok miatt) kimaradó települések jelentősen rontották ezt az egységesnek feltételezett, illetve megálmodott összképet, amely az idegenforgalmi kiadványokban és a sajtóban rendszeresen eredményezett rosszalló megjegyzéseket. Ekkor kapta elhagyatottsága miatt az „Abesszínia” címkét az Aszófő és Zánka közötti terület, amelynek egyetlen méltányolható turisztikai objektuma a balatonudvari határában fekvő Antal-telep volt. A Balaton szerelmesei számára az időszámítás kezdetét a fürdőélet vívmányainak megjelenése jelentette, amint ez világosan kiderül az idegenforgalmi kiadványokból: Például: *„érthetetlen, hogy ez a Tihanytól kőhajításnyira eső hely* [ti. Örvényes] *mért maradt el évtizedekkel a fürdőkultúra mögött, még ma is „kőkorszakbeli” mintáját mutatja be annak, hogyan nézhettek ki 50-60 évvel ezelőtt a ma már nyaralókkal népes s tornyos úrivillákkal ékes többi fürdőhelyek”* (Margittay 1943. 40). Világosan kiderül a kiadványokból, hogy nem jelent fejlődést a „kőkorszaki” körülményekhez képest a spontán fürdőélet, hiszen a valódi fürdőhelyek kritériuma nem a fürdés lehetősége, hanem az infrastruktúra és a gyógyfürdői kultúrából mintának tekintett kellékek (sétány, zenekar, kaszinó stb.) megléte. *„A lovasiak is ide járnak fürödni”* – írta például az útikönyv Paloznakról a századfordulón – *„igazi fürdőéletről azonban alig lehet szó, mert egy-két fürdőbódé jelzi még csak a leendő fürdőtelep helyét”* (Szaplonczay-Vajthó 1907. 148). Az 1920-as években nyaralóhellyé váló szomszédos Csopakhoz hasonló környezeti adottságokkal rendelkező Paloznak *„leendő”* fürdőtelepe azonban soha nem épült ki. Paloznak 1925-ben a Balatoni Szövetségből is kilépett, mert

nyaralóvendégek híján semmilyen formában nem térült meg számukra a magas tagdíj (Veress D. 1993. 214). Az okot a – messziről jött – helyi tanító próbálta megfogalmazni az 1930-as években, amikor Paloznakot kifejezetten *„szegény faluként”* jellemezte, ahol a három jómódú református gazda is mindössze 20-20 hold földterületen gazdálkodott és ahol az egész Horthy-korszakban egyetlen lakóház újult meg. A parcellázásra alkalmas Akasztó-domb és Király-domb a közbirtokosságé volt, amelytől az nem akart megválni, ahogyan a parasztok sem adtak el egyetlen villának alkalmas birtokrészt sem. Elutasították a vasúti megállót is, amelyhez fuvarral és kézi munkaerővel kellett volna hozzájárulni. (A községi Suttomi-földek eladására, amely a népház építése érdekében történt, már a 2. világháború fejlesztések szempontjából kevéssé alkalmas éveiben került sor (Szendi György kézirata alapján Veress D. 1993. 220). A közvetlen paloznaki Balaton-part a tagosítást követően a Veszprémi Káptalan tulajdonába került, amely – más birtokaival ellentétben[229] – itt nem látott fantáziát a turizmusban. Így az első parti területet csak 1956-ban értékesítette a község a Balatoni Horgászegyesületnek – árából a közműfejlesztés, a horgászok jelenlététől a gyümölcsértékesítés fellendítését várták (Veress D. 1993. 211, 247). Hasonló utat járt be a közeli Lovas község is, amely 1923-ban még Balaton előnév felvételét is kezdeményezte, ám 1933-ban nem kapta meg a *„balatoni fürdőhely”* besorolást. Parcellázás csak 1969-70-ben kezdődött, a falukép valamelyes urbanizálódása pedig csak az 1980-as években (Hudi 2001. 293, 296).

A civilizáltság mértékében még a vizsgált korszak végén is jelentős különbségek voltak az egyes nyaralótelepek között, amint arra az idegenforgalmi kiadványok is rámutattak. Ekkorra azonban a nomádabb körülmények legalább annyira jelentettek vonzerőt, mint hátrányt. Az 1930-as években alapított Fonyódliget például még 1958-ban is puszta *„fövenyes strand”* volt ahol *„kabinok és egyéb kényelmi szolgáltatások nincsenek”, „a szabad természet birodalma”*, ahol egész nap el lehet lenni fürdőruhában és nincsenek *„szigorúan tilos”* táblák (Móricz B. 1958a 14).

A közvélemény szemében nem kellően fejlődő települések presztízsén nem segített az 1929. évi jogszabály sem, amelynek alapján 1933-ban megszabták az egész község számára engedélyezett „üdülőhely” vagy egy településrész, akárcsak egy-egy szálloda számára engedélyezett „nyaralótelep” kategóriáit. Ez utóbbi besorolást egy-egy létesítménye alapján több olyan település is megszerezte – például Akali, amelynek „nyaralótelepét” az Igazságügyi tisztviselők nyaralóháza jelentette 120 szobával –, amely nem állta ki a rangosabb fürdőhelyekkel való összehasonlítást: *„az idegen ne kényszerüljön mosolyra, amikor ma pl. belép egy poros faluba, melyet a prospektus „üdülőhelynek” titulál s amely címet bármelyik pirinyó kis település megszerezheti, ha bizonyos elemi követelményekkel rendelkezik”* (*Szilassy 1935b)*.

Miközben a balatoni idegenforgalom-ipar a kezdetektől fogva nem titkoltan külföldi mintákra épített, illetve azokkal mérte magát[230]a nyaralóhelyek 19. század végétől jellemző versengésében a befektetők, a közönség a sajtó időről-időre ún. „mintafürdőként” tekintett egy-egy balatoni településre. Ez kezdetben természetesen Füred volt, amelynek Anna-bálja hamarosan követendő minta volt minden nagyobb fürdőhelyen. A 20. század első évtizedeiben

[229] A Veszprémi Káptalan nem tartozott az aktív turisztikai szereplők közé. Siófok környéki birtokait például csak 1885-ben, a fürdőélet-fejlesztők 20 évig tartó nyomása után parcellázta, de a fürdőjogot 1891-ben 50 évre átengedte a Balatonfürdő Rt-nek. A később Vilma-telep, illetve Balatonszéplak néven ismertté vált legelőjét, illetve a későbbi Káptalanfüredet már nem is maga parcellázta, hanem magánszemélyeknek, illetve bankoknak engedte át azt (vö. Fodor szerk. 1959. 51-54; T. Mérey 1989. 205).

[230] Részletesen lásd Schleicher 2012

több fürdőhely alapításában játszott ösztönző és mintaadó szerepet Fonyód-Bélatelep villasora (Kanyar 1985. 179), míg a fejlesztések egy lehetséges – nagyvilági – irányát a siófoki strandberuházások adták. Földvár a felső tízezer nyaralóhelyeként vált mintafürdővé bizonyos körök szemében – ezt az imázst a fürdőtulajdonosok a 2. világháborúig sikeresen fenntartották. Egy-egy telep tulajdonosa, illetve fürdőegyesülete időről-időre célként tűzte maga elé a „mintafürdővé" válást, elsősorban nagyszabású modern beruházásai révén (pl. Balatonboglár, Kenese, Aliga), amelyek közül csak kevés valósult meg. Ilyen volt például a Székesfővárosi Üdülőtelep Kenesén, amelyet a sajtó és a kiadványok is követendő példaként állítottak a nyaralótelepek elé.

Kirándulóhely / nyaralótelep

A sokféleképpen differenciálódó új turisztikai térben fontos tényező lett egy-egy település kirándulási célponttá, azaz „turisztizálódó jellé" válása. A turizmus folyamatában szükségképpen kialakuló autentikusra való igény és az ezzel együtt járó szimbólumképzés és -fogyasztás kezdettől fogva jelen volt a balatoni turizmusban, leglátványosabban a tihanyi kirándulások formájában. A Tihanyhoz kapcsolódó turisztikai cselekvési rítusok, a szakralizált látnivalóhoz kapcsolódó szövegek, képek már a reformkor időszakára rögzültek, és néhány évtizeden belül a település – tömegturizmusban jellemző – elhasználódásához vezettek. Tihany, *„hová Füred minden vendége elsiet"* (Szerelmey 1851. 18), úgy vált turisztikai célponttá, hogy a nyaralóvendégek és az őslakosság leginkább kifinomult kölcsönhatási rendszeréből, a falusi szobakiadásból – lényegében a vizsgált korszak végéig – teljesen kimaradt[231]. Az apátsági templom (a „királysír", majd a 1920-as évektől a „királyszoba") és könyvtár felkeresése, itt a két 16. századi kézirat megtekintése, a „kecskeköröm" és „úri fejkötő" kövületek vásárlása, a visszhang megszólaltatása rítus-sorozat olyan standardizált viselkedésmódokat alakított ki mindkét fél részéről, amelyben egymás megismerésére a legcsekélyebb lehetőség sem nyílt, viszont mindkét fél a legelőnytelenebb oldaláról mutatkozott be. A visszhangot „üzemeltető" gyerekek szereplése, *„a diákos mondások' rosz kiejtése kaczajra fakasztja a' jelen lévő urakat",* akik viszont pénzt szórtak a gyerekek közé, kiváltva a vendégek számára *„kellemetlenkedést"* jelentő *„kapzsiságukat"*. A gyerekek sokak által leírt szolgáltatásai közel 150 éven keresztül folytak szinte változatlan formában. Csupán a vászongatyát váltotta fel az 1960-as évekre a „csőnadrág", a Fáy- majd Garay-regét pedig a Lipták-mese (vö. Hrabovszky 1827. 95; Horváth 1848. 58-60; Szerelmey 1851. 19; Antalffy 1984. 82-83; Eötvös 1982. 292-294; sz.n. Balaton 1912. 43; Solymos 2003. 7; Mesterházi 1974. 130; Entz 2003. 20, 49; Lipták 1963. 628; Keresztúry 1960. 40; Sarkady 2005). A tömegturizmus negatív jelenségei mindhárom fél – az apátság, a község és a kirándulók – számára is terhesek voltak, hiszen egyaránt tolakodónak érezték a másikat, miközben Tihany kikerülhetetlenül a turisztikai kínálat része lett és maradt.

[231] Tihany nem csak a reformkorban, de az egész a vizsgált időszakban kimaradt a falusi szobakiadásból, amelyre egyébként a lakáskörülmények sem voltak alkalmasak. A földes padlós, nagy számban füstös (!) házak modernizációja csak a hatvanas évek elején indult meg. Ezt többen éppen a korábbi mezőgazdasági területek (villateleknek szánt) kiárusításából fedezték, ám még ekkor sem szerepelt a tihanyiak jövőképében, hogy ebből egyszer meg lehet majd élni! A tihanyiak munkalehetőségei ugyan bővültek az idegenforgalommal az 1930-as , de inkább a 40-es évektől, de komoly munkaerőt nem szívtak el: a férfiak nagy része a füredi hajógyárban dolgozott, a lányok a levendula-lepárló üzemben, amelynek bezárásával a lányok számára jobbára az üdülőkben való elhelyezkedés maradt mint időszaki munka (tavasszal és ősszel erdészetnél vagy másutt kellet elhelyezkedni) (Interjú 1,13, 29; Pintér 1979. 10).

John Paget rajzolója az 1830-as években azt tapasztalta, hogy *„a szent testvéreket már annyira bosszantották a Füredről érkező kíváncsi látogatók, hogy egy-két éve minden érkező előtt bezárják a kaput”* (Paget 1987. 107). A *„legszebb, legvirítóbb tájakon”* tenyésző *„butaság és henyeség”,* az *„egy-két szürke lak”* ellenérzést váltott ki a Füreden időző és kötelezően Tihanyba látogató fővárosi értelmiség tagjaiból. A kortársak feljegyzése szerint Vörösmarty egyenesen olvasási gyakorlatnak próbálta alávetni az apátság tövében őgyelgő gyerekeket az alamizsna fejében (Vörös 1965. 116).

Tihany a savanyúvízi vendégek számára 1847-ig szinte egyedüli kirándulási lehetőség volt, az egy órányi bérkocsiúttal megközelíthető csopaki Nosztori-völgy mellett, amely szép, de nomád hely volt, mert tulajdonosa, a Veszprémi Káptalan nem látta indokoltnak a füredi vendégek kényelmét növelő beruházásokat (Horváth 1848). Idővel a füredi közönség szórakoztatásának kifinomult kínálata alakult ki. Füred bérkocsi árjegyzéke az 1870-es években már a következő úti célokat kínálta: *Falufüred, Szeretetház, Füredi-források, Malom-liget, Vincellérkert, Arácsi-völgy, Barátlakás, Nosztori-völgy, Tihany, Veszprém, Badacsony, Tapolca, Keszthely, Herendi porcelángyár, Pápa, Nagyvázsony, Ajka kőszénbánya* (Jalsovits 1878. 66). Korán megindult az Arácsi-völgy (Koloska) turisztikai desztinációvá fejlesztése is: *„Idővel* (...) *kapható lesz itt tej, vaj, sajt, szalámi, sör, bor stb, amit a szeretetházi gyerekek a hely szomszédságában fognak kiszolgálni”* (Jalsovits 1878. 97). Ezek az idővel szintén ritualizálódó kirándulások megalapozták, hogy később maga Füred és környéke is kirándulóhellyé váljon a többi Balaton-parti nyaralóhely közönsége számára.

1847-ben a Kisfaludy gőzös vízre bocsátásával belépett a kirándulóhelyek közé Keszthely is: *„a Füreden mulatóknak Keszthely kellemes kirándulási pontul szolgáland; a gőzhajói utazók kényelmes ellátásáról az uradalom már is gondoskodott”* (*Hallgass 1847*). Ezzel egyidejűleg vált kedvelt kirándulási célponttá a Badacsony, amelynek népszerűsége – lévén külterület – sokáig nem érintette érzékenyen a helyi őslakosságot. A 19. század elejétől szaporodó badacsonyi nemesi-főnemesi hajlékok ettől kezdve nem csupán a szüretek idején teltek meg vendégekkel, de fogadták a reformkori Kisfaludy-kultusz hatására a nyári szezonban ide érkező vendégeket is. A hegytető birtokbavételének fontos állomása volt a Ranolder püspök állíttatta kőkereszt (1857), amely építésének legendája és *„harangozó börc”* mondája révén is különösen alkalmas volt a kirándulók érdeklődésének felkeltésére. 1890-től a Balatontavi Gőzhajózási Társaság újabb hajót bocsájtott vízre, amely napi forgalmat bonyolított Boglár, Badacsony és Révfülöp között *„mégpedig akképpen, hogy a balatonfüredieknek is minden nap alkalmuk legyen Badacsonyba kirándulni”* (Somogy 1890. április 29, idézi Sági K. 1988. 224). A 19-20. század fordulóján a Badacsonyt már ismert fürdőként írták le a balatoni útikönyvek, amelynek turizmusában jelen volt minden olyan elem, amely később, a 20. század második felének tömegturizmusát jellemezte: szállodák (Hableány, Neptun), tavi fürdőház, rendszeres gőzhajó-összeköttetés Fonyóddal, kiépített gyalogút a 489 méter magas hegytetőre és a Ranolder-kereszthez, a Kisfaludy-forrás és ház kultusza. Ebben az időszakban jutott fontos szerephez a Badacsony népszerűsítésében az Esterházy-család hercegi ága. 1848-ban kötött ötven évre szóló szőlőbérlete lejártával a badacsonyi szőlők kezelését maga a tulajdonos vette kezelésbe. A folyamatosan gyarapodó, az 1930-as évekre 70 holdas szőlészetté fejlődő gazdaság palackozott (!) fajborai országszerte ismertté váltak, de hamburgi és new yorki szerződések révén a Badacsony nemzetközi hírnevét is megalapozták. A mai napig tartó borzarándoklatok kezdete szintén az Esterházyak nevéhez fűződik: 1936-ban a birtokukon álló Kisfaludy-háznál borkimérést, majd vendéglőt nyitottak.

Badacsonynál is ritualizáltabb, szinte „turisztikai ikon”-szerep jutott Szigligetnek, amelyet a

Kisfaludy-gőzös fedélzetéről csodáltak meg évtizedekig a kirándulók, főleg Füred fürdővendégei, hiszen kikötője 1936-ig nem volt (vö. Andrássy 1984. 103-104).
A nyaralóhelyek számának növekedésével az addigi spontán kirándulási gyakorlat újragondolására került sor az 1880-as években. Az 1882-ben alapított Balaton Egylet egyik – alapszabályban is rögzített – célkitűzése éppen a kirándulások szervezése volt, erre egy külön szakosztályt is létrehoztak. A szakosztály a következő célpontok kirándulásait szervezte, lehetőleg állandó jelleggel: Balatonfüred, Balatonkenese, Balatonalmádi, Nosztori-völgy, Tihany, Badacsony, zalai várromok, Veszprém és környéke (Nagy 2009). Szintén a Balaton Egylet karolta fel az 1880-as években Tihanyt is, ahol a kirándulás állapotait lehetetlennek találták: a gőzhajóval, majd halászdereglyével utazás, a bukdácsolás a sziklákon, a csúszkálás a vízhordó asszonyok ösvényein már nem volt méltó a modern turisztikai babérokra törő Balaton-szerelmesek számára. Az Egylet rendezte a terepet, irtotta a tüskét, és Garay-kunyhó néven alkalmi fogadót épített (Sziklay 1932. 156). Míg a tereprendezés a tihanyiak értetlenkedő közömbössége mellett ment végbe, az utóbbi már konfliktusok forrása lett. Időközben megjelentek a félszigeten az első villatulajdonosok is, jelenlétük, akárcsak az őslakosságé, konfliktusba került a „kirándulóközpont" szerepkörrel. A századfordulóra már javaslatok születtek arra, hogyan lehetne megszabadulni a – *„Balaton legnagyobb nevezetességének"* kikiáltott – visszhangot zavaró villaépülettől, a lebontásához szükséges kártalanítási alap, amelybe minden kirándulónak 20 fillért kellet volna fizetnie, azonban soha nem jött létre (Sági J. 1902b. 178).
E klasszikus célpontokon túli új látnivalók népszerűsítésére a 20. században számos kísérlet zajlott, de a vizsgált időszakban csekély eredménnyel. *„A balatoni fürdőközönség nemigen keresi fel a környékbeli községek nevezetességeit, sokszor még a Kisfaludy-házat és a tihanyi Népművészeti Házat sem"* – panaszolta egy útkönyv (Margittay 1943. 112).
Ilyen kísérlet volt például a harmincas években a klasszikus „turistáskodás", azaz a hegymászás és annak infrastruktúra-fejlesztése is, amely azonban – egy-két kilátótornyot vagy forrást leszámítva – igazán csak a már korábban is népszerű Badacsonyon lett sikeres. A fejlesztések (új turistautak, Rodostó turistaház) sajátos arculatot adtak a Badacsonynak a balatoni idegenforgalmon belül, amelynek fő profilja kezdettől fogva a fürdőzés és nem a kirándulás volt. A Magyar Turista Egyesület balatoni szakosztálya úgy próbálta népszerűsíteni a túrázást, hogy közben a kispénzű emberek számára megfizethető szálláshelyekről is gondoskodott. Ennek egyik példája volt a badacsonyi turistaház, amelynek évekig volt gondnoka az író Tatay Sándor. Ekkoriban, az 1930-40-es években építették ki azt a turista-útvonalrendszert is, amely a hegyláb különböző pontjaitól a Badacsony tetejére vezette fel a kirándulókat.
Bár több külföldi tengerparti nyaralóhelyen kezdettől fogva nagy divatja volt az „archeológiai" érdeklődésnek, s ezzel párhuzamosan a helyi kultúra iránti érdeklődésnek (vö. Corbin 1995), a „romok" iránti érdeklődést még az angol példákra hivatkozva sem sikerült fokoznia a balatoni propagandának (vö. Margittay 1943. 14).
Az 1940-es évek kezdeményezése volt az ún „tájjárás" ötlete, amelynek alapgondolata szerint minden fürdőhelyen térképnek kellett volna készülnie a környékről, a kirándulóutakról, turistajelzésekről stb. Ekkoriban indult a „Mávaut autocar" kirándulóbuszok szolgáltatása, amelyet érdeklődés hiányában több helyütt rögtön be is szüntettek (Tóth-Sági 1940. 65).
A több fürdőhelyen jellemző, helyi szokássá váló egyéni kezdeményezések[232] ellenére a

[232] A szemesi nyaralók vitorlás különítményei például rendszeresen felkeresték a piaristák dörgicsei pincéjét. A zamárdiak az Endrédre, a lelleiek Buzsákra és Karádra sétáltak át rendszeresen. Hercegh Ferenc badacsonyi

Balaton kirándulócélpontjai a vizsgált korszakban az északi part 19. században felfedezett nevezetességei maradtak. Az 1930-as évek kikötői utasforgalmi adatai szerint a népszerűségi sorrend: Balatonfüred, Siófok, Tihany, Badacsony, Fonyód voltak (Kanyar 1985. 192).
E kirándulóhelyek – ellentétben a „látnivaló" nélküli nyaralótelepekkel – az új kulturális tér kiemelkedő pontjaivá váltak, ellentmondva a térség homogenizálódásáról szóló elképzeléseknek. A kirándulók tömegeit fogadó községeknek más típusú kihívásokkal kellett szembenéznie, mint a szobát kiadó vagy a villatelepekkel „szolgáltatási viszonyba" került falvaknak.

Gyógyfürdő / nyaralóhely

A 19. században virágkorukat élő európai fürdők elsőrendű hívószava a gyógyítás és gyógyulás volt, amelyet a korabeli orvostudomány elsősorban az ásványi tartalmú és/vagy meleg forrásvizek hatásától és csak másodsorban a huzamosabb ideig tartó szabadtéri időtöltéstől vártak. Az ivókúra és melegvizes kádfürdő alkotta klasszikus gyógyfürdő-képletben új elemet jelentett Európa nyugati felében megjelenő tengeri fürdőzés, majd 1826-tól Priessnitz elmélete és gräfenberg-fürdői gyakorlata, amely hidegvíz-kúra néven vált divattá, sőt egy idő után kötelező szolgáltatássá minden Monarchia-beli minősített fürdőhelyen (vö. Kósa 1999. 22).
A 18-19. század fordulóján a Balaton partján a klasszikus gyógyfürdői gyakorlatnak két fürdőhely felelt meg: Savanyúvíz és Vérkút. Az igénytelen parasztfürdőnek számító Vérkút „elhalása" és ezzel párhuzamosan a füredi Savanyúvíz felvirágzása jól mutatja, mit értett a fürdőlátogató közönség „fürdő" alatt. A forrásvíz tudományos dolgozatokban igazolt gyógyhatása csak a „fürdő" kritériumainak egyike volt, amely mellé fel kellett épülnie annak az elvárt infrastruktúrának, kényelmi és szórakoztató környezetnek, amelyhez az ősmintát Európa fürdői számára a 16. század végétől kiépülő angliai Bath adta.
A 18. század végi savanyúvízi közönség fürdőfejlesztéssel kapcsolatos igényeit a divatos Monarchia-beli fürdők motiválták. E gyógyhelyek elengedhetetlen tartozékai közül azonban nem minden esett egybe a fürdő tulajdonosának, a bencés rendnek az érdekeivel. Míg a kápolna vagy az árnyas sétatér kialakítása nem ütközött ellenállásba, addig a szállodaépítés, a kaszinó vagy kéjlányokat befogadó vendéglő üzemeltetése már nem feltétlenül állt az erkölcsökre is ügyelő tulajdonos érdekében. A fürdő kiépítése tehát igen nehézkesen haladt, és számtalan konfliktust eredményezett. Az áttörést sok tekintetben – így például a fásítás és kertépítés területén – a szerzetesrendek vagyonának államosítása hozta meg. Bár a forrás környékének védelmét szolgáló fásítás igénye már az 1770-es évektől megfogalmazódott a közönség körében, a kamarai kezelés idején megszületett új és nagyszabású tervek, melyek természetes módon támaszkodhattak az osztrák fürdők mintáira, már divatos „mulatókertet" céloztak meg. Az apátság által telepített, a kopár Balaton-parton merőben idegen szil- és hársfák mellé ekkor épült ki az „angolkert", a mai napig tartó visszafordíthatatlan környezetátalakítás első eleme. Az „ánglus erdő", majd Sándor főherceg divatot teremtő látogatása (1792), s végül az újra tulajdonossá váló, de a kamarától kész terveket öröklő apátság további fejlesztései elindították Füredet a „világfürdővé" válás útján. E törekvések sikerét bizonyítja a Balaton környéke első

nyaralójának vendégeit rendre elvitte kirándulni Szigligetre, Keszthelyre, Hévízre és Sümegre (Schoedl 1934. 58; Tóth-Sági 1940. 65,72.; Interjú 41).

reformkori út- és népleírása, amely így jellemzi Füredet: *„Füred nyáron egész Báden, 's kipótolja a' tsendes Balaton mellyékének hiányát a' nagy városokban”* (Hrabovszky 1827. 96).
Az 1830-as években a gyógyhelyet bemutató leírások világosan megmutatják a közönség elvárásait, amelynek pontos meghatározásához mind gyakrabban használnak külföldi példákat a szerzők. Míg a fürdőház földszinti falából nyíló boltok az *„északamerikai”* üzleteket idézik, addig a hiányzó árnyékos sétányt Pyrmont, a fedett csarnokot Wiesbaden és Karlsbad, a kellemes lugast Baden példája alapján kérte számon egy látogató (a Hírnök és a Regélő leírásaiból idézi Zákonyi F. 1988. 170, 186). Hiányzott a fürdőkönyvtár is, amely az angliai fürdőhelyek kötelező tartozéka, akárcsak a társasági élet „gyúlpontját” jelentő „fürdőkirály”, amelyet szintén az angliai példákra hivatkozva kért számon kritikus hangvételű fürdőlevelében a Füredre látogató Kossuth ([*Kossuth] 1842*). Az idegen példák ösztönző ereje a sajátos fürdőhelyi terminológiában is megmutatkozott. A fejlesztési célok között évtizedeken át szereplő „cursalon” és „Vandelbahn” mellett 1855-ben merült föl először a „kéjpart” építése. A frissen bevezetett gyógydíjak terhére megépítendő „kéjpart” – egy korabeli tudósítás szerint a fürdőhely leendő „boulevardja” – valójában nem volt más, mint kövezett sétaút, a francia „quai” (rakpart) füredi környezetbe történő átültetése.[233.]
A kezdetben a hagyományos ásványvízkúrára épülő Füreden ekkor, 1855-ben már mintegy három évtizede új szolgáltatásként volt jelen az ún. „tavi hidegfürdőzés”.[234] A korábban a gyógyítás tájképi díszletének tekintett Balaton aktív gyógytényezővé válása egyedülálló gyakorlat volt a magyarországi, sőt a környező országok fürdőinek történetében. Természetes tavak gyógyító célú fürdőzésének párhuzamait a sós vizű erdélyi Vízakna és az alföldi szikes tó, Palics példái jelenthetik, ezek kiépítése azonban csupán a 19-20. század fordulóján kezdődött meg (Kósa 1999. 46). A Füred fejlesztési koncepciójában már 1789-ben szereplő „Kalte Bäder” terve, majd a harminchárom évvel később, József nádor látogatása és fürdőzési gyakorlata hatására megnyíló első tavi fürdőház minden bizonnyal tengerparti fürdőhelyi mintákat követett.
A kétféle fürdőzési gyakorlat, a meleg ásványvizes kádfürdőzés, illetve a hideg Balaton-vízben való fürdőzés tehát a 19. század első felében már együtt formálta Füred arculatát, amely azonban gyógyfürdő jellegéből mit sem veszített a Balaton bekapcsolásával. Bár 1840-ben a hidegfürdőbe eladott belépők száma már meghaladta a melegfürdőbe váltott jegyekét (Hudi 1988. 127), a klasszikus gyógyfürdő szerepkör, a hozzá tartozó infrastruktúra és társadalmi szokások még hosszú ideig érintetlenek maradtak. Füred, amely kifejezetten a fürdőorvosok birodalma volt (Eötvös 1982), továbbra is a gyógyulás szolgálatába állította legfontosabb fejlesztéseit. A kéjpart fő haszna például a Balaton „jótékony kipárolgásának” élvezete volt, s a

[233] Vö. *Bulyovszky 1855*. A Balaton-parti környezetben merőben szokatlan „quai”, melynek tervezésére a pesti rakpart építésénél felügyelő Majson Jánost és Clark Ádámot szerette volna felkérni a Gyógyhelyi Bizottság, jól mutatja Füred mint gyógyhely szerepkörének eltolódását. A kéjpart ugyanis, *„melly a sétatérnek Balaton melléki végpontjait élvezetdúsan képezendi s egyszersmind a gőzhajónak állomáshelyül szolgálhatand”*(A Gyógyhelyi Bizottság 1855. július 26-i jegyzőkönyvét idézi Zákonyi F. 1988. 201) nem csupán mint klasszikus gyógyfürdői kellék, azaz sár- és pormentes sétaút tölt be szerepet, hanem mint a Balaton (több célú) használatának infrastrukturális fejlesztése.

[234] 1822-ben Priesnitz „újításától”, a hidegvízkúrától függetlenül nyílt meg a tulajdonos bencések tavi hidegfürdője, vagyis mai fogalmaink szerint az első balatoni strand. Ezt megelőzően is volt lehetőség hidegfürdőt „bérelni”, azaz bérleti díj fejében fürdőházat építeni. Erre eddig két példát ismerünk. Szili József Pest megyei alispán a füredi nyaraláskor Budáról hozatott egy zárt fürdőházikót, a helybéliek gúnyolódása és értetlenkedése közepette. Az esetet Pálóczi Horváth Ádám korábban már említett Balatoni hideg-ferdő c. verse beszéli el. Közvetlenül a hidegfürdő megnyitása előtt József nádor építtetett magának fa fürdőházat (Lichtneckert 2006; Kollár 2000; Zákonyi F. 1988. 165). Mindkét esetben, tekintettel a szereplők társadalmi hovatartozására, feltételezhetjük, hogy a fürdőház építésének hátterében külföldi fürdői élmények állhattak.

század második felében végre sor került a régóta sürgetett „cursalon” megépítésére is (Zákonyi F. 1988. 204, 211). A hidegfürdők bekapcsolása a szolgáltatások rendszerébe mégis fontos fordulópont volt: az idegen mintákat követő gyógyfürdőnek ettől kezdve a helyi víz- és tájhasználat rendszerébe kellett beékelődnie.

A kiegyezés után sorra születő új fürdőhelyek korai marketingjében továbbra is a balatoni gyógyulás ígérete fogalmazódott meg. A *„természetes gyógyítóintézetként”* reklámozott Almádi fejlesztői 1899-ben a külföldi fürdőhelyeken divatos Kneip- és Rikli-féle kúra bevezetésében látták a kitörési pontot. Ez az összetett kúra az almádi hegyen légsátorban alvást a mezítláb közlekedéssel, illetve nap- és vízkúrával kombinálta (Edvi 1901). Szintén Kneip-kúrával próbálkozott a *„klimatikus gyógyhelyként”* alapított Fonyód népszerűsítésén munkálkodó somogyi tisztiorvos Szaplonczay Manó, aki azonban Földvárhoz és Füredhez hasonlóan felvette kínálatába a *massage-t,* a *szőlőkúrát,* a *savó- és tejkúrát* is (Szaplonczay-Vajthó 1907. 63). A tejsavó rendszeres fogyasztására épülő kúra ősmintája a 18. századi Svájcban alakult ki, de a Balaton partjára, pontosabban elsőként Füredre közvetlenül a gleichenbergi gyakorlatból (Kósa 1999. 126) ültette át Mangold Henrik fürdőorvos. Bár a tüdőbaj gyógyításában végül hatástalannak bizonyult, a Balaton-parton makacsul tartotta magát a savókúra a 20. század első két évtizedében is. (A fennmaradt anekdota szerint Füreden egészen pontosan 1919-ig, akkor ugyanis *„a kommunisták megették”* a Tihanyi Apátság e célból tartott juhnyáját.[235])

A híres gyógyfürdők mintájára a nagyobb balatoni fürdők többféle kúrából álló kínálatot állítottak össze. A Magyar Karlsbad címet megszolgálni kívánó Füred 1875-ben például tíz fajta gyógymódot tartott napirenden, amelynek egyike volt csak a Balaton, azaz a „tavi fürdő”. Földvár bérlőinek erőfeszítése, hogy a *„svédgymnastikai intézet”* (Szaplonczay-Vajthó 1907. 97) mellé gyógyvizet is találjanak, nemcsak azt jelzi, hogy a Földvárt kedvelő arisztokrácia még az 1920-30-as években igényt tartott ezekre a gyógyfürdői formaságokra, hanem azt is, hogy adminisztratív és anyagi szempontból is előnyt jelentett az ún. „gyógyhely” minősítés megszerzése. Ilyen előny volt pl. az építkezések adómentessége, amely gyógyfürdők esetében 20 év, míg az üdülőhelyeknél mindössze 12 év volt.

Ez magyarázza, hogy az ún. „gyógyfürdői jelleg” a Balatoni Szövetség majd a BIB egyik törekvése volt, amely hét fürdőtelep esetében járt sikerrel: 1905-ben Balatonföldvár, 1913-ban Balatonlelle, 1914-ben Siófok, 1922-ben Szemes, 1928-ban Boglár és Fonyód kapta meg ezt a minősítést (Kanyar 1985. 174). Az 1929. évi Fürdőtörvény értelmében azonban a besorolásokat felülvizsgálták, s ezt követően mindössze Földvár és Füred gyógyfürdő-jellege maradt meg, míg az „üdülőhely” besorolást harmincegy balatoni község kapott (Tóth-Sági 1940). Ivókúra egyedül Füreden és Földváron[236] volt, de több kisebb fürdőhelyen próbálkoztak „massage” és az – olaszországi eredetű – szőlőgyógymód bevezetésével, amelytől a Balatonon az idény meghosszabbítását és a szőlőtermesztő gazdák támogatását remélték. A századfordulón kiépülő nyaralóhelyek többsége egyéb „gyógytényezők” és fürdőorvos híján azonban csak a levegő, a napsütés és a föveny gyógyító erejével próbált gyógyulókat csábítani a tóra – ezt tükrözi a „föveny- és napfürdő” kifejezés.

Annak ellenére, hogy a körülmények, pl. a kiadó parasztszobák vizesedő falai vagy a korszerű illemhelyek hiánya közegészségügyi szempontból sok kifogást vetettek fel[237], az 1920 előtt

[235] Sümegi József balatonfüredi fürdőorvos elbeszélése nyomán közli Margittay 1943. 254.

[236] Többszöri kísérlet után 1911-ben 316 méter mélyről sikerült a vastartalmú gyógyvizet a felszínre hozni, s így az ivókúrát bevezetni. A kút 1930-ban szűnt meg. Móricz B. 1959. 24.

[237] A balatoni infrastruktúrával kapcsolatos egészségügyi kifogások gyakran éppen a gyógyhely-törekvések miatt

alapított fürdőhelyek gyógyhelyként (is) éltek a köztudatban és az orvosi gyakorlatban. Az orvosok a Balatont többnyire csak úgy általában írták fel receptre, de az is előfordult, hogy körültekintőbben ajánlottak nyaralóhelyet. A Balatonfürdő „javallásai" között a következő betegségek szerepeltek: gyermek-és serdülőkor bántalmai, idegbetegség, női genitáliák bajai, bőrbajok, reuma, vérkeringési szervek betegségei. Ezen belül azonban az északi partot inkább az anémiásoknak és a tüdőbetegeknek, míg a délit (kifejezetten strandjai miatt!) a satnya gyermekeknek és gyengélkedő nőknek ajánlották (Lenkei 1912; Boleman 1900. 34). Az egyes nyaralóhely-ismertetésekben, így például Lelle vagy Őszöd leírásában találkozhatunk a „gyermekgyógyhely" kifejezéssel is (Szaplonczay-Vajthó 1907). 1921-ben megfogalmazódott a Balaton-parti telepek betegségtípusok szerinti specializációjának terve is, amely azonban végül nem valósult meg. Az elképzelés hátterében a teljes tópart gyógyhellyé minősíttetésének vágya húzódott meg, ezen belül az északi part „klimatikus gyógyhely" míg a déli part „tengeri jellegű tófürdő" besorolást kapott volna (Vámossy 1921). A gyógyfürdői jelleg fenntartásának követelménye a Balatoni Szövetség hitvallásában is helyet kapott: *„Egyetlen Balaton-parti fürdőben sem szabad képzett szakorvos vezetése alatt álló vízgyógyintézetnek hiányoznia"* – olvasható a szövetség 1908-ban íródott alapszabályában. Ugyanez a célkitűzés köszön vissza Almádi korabeli fürdőprospektusában: *„A Balatonban fürödni gyógyvendégnek csak orvosi engedély mellett szabad"* (idézi *Vajkai 1957*).

Ennek ellenére a tópart fejlődése már ekkoriban kezdett a gyógyfürdők kijelölte útról letérni. A konkrét betegségek gyógyításának ígérete lassacskán el is maradhatott – s a polgári életforma új kívánalmainak megfelelően a balatoni strandoknak már a nagyvárosi élet hátrányaival szemben felmutatható erényei is elegendő vonzerőt kölcsönöznek. Nem véletlenül került az 1889-ben átadott új füredi fürdőház kapuja fölé a következő Czuczor Gergely idézet: *„Lelked szép erejét a sors hullámai edzik. E tó testednek nyújt vidor életerőt"***.** Hasonló Balaton-felfogást tükröz a Badacsonylábdihegyen 1929 őszén megtelepedő Hercegh Ferenc állítása: *„a Balaton egy nagy nemzeti idegszanatórium"* (idézi Margittay 1942. 3)

Miközben tehát a konkrét betegségből konkrét gyógymód segítségével való kigyógyulás egyre kevésbé jelentett vonzerőt valamely balatoni fürdő felkereséséhez, a magukat „világfürdőnek" tekintő és hirdető telepeken az infrastrukturális és kulturális fejlesztésekhez egészen 1947-ig részben még mindig az ismert Monarchia-beli fürdőhelyek szolgáltak mintául. A nők és férfiak elkülönített fürdőzésének biztosítása, a korzó, a fürdőzenekar, a színház, a kaszinó, a kápolna, az angolkert, a galamblövő- és teniszpályák, a fürdői emléktárgyak mind azt a célt szolgálták, hogy a vendég megkapja a magyar közép- és felsőbb rétegek által látogatott Karlsbadban, Badenben, Gräfenbergben, Gleichenbergben, vagy Rohicson megszokott szolgáltatásokat. A híres látogatók, legfőképpen az uralkodók – pl. József nádor és Erzsébet királyné füredi vagy Horthy siófoki – látogatásától éppoly rangbéli emelkedést vártak a fürdőtulajdonosok, mint Karlsbadot, Gasteint, Marienbadot stb. felkereső koronás főktől. A szállodák, éttermek nagyobb villák még az 1920-30-as években is gyakran épültek az ún. nemzetközi fürdőstílusban. Az idegenforgalmi kiadványokban itt-ott erényként emlegetett „svájci stíl", vagyis a gerendavázas, tornyocskás, fűrészelt deszkaoromzatos, stilizált alpesi épületek a világfürdő garanciáját jelentették mind az építtetők, mind a látogatók számára.

éleződnek ki. Több szempontból kárhoztatták például a kiadó tömésfalú vagy vizesedő kőfalú házakat, földes padlót, az udvaron tartott baromfit és az illemhelyek hiányát (Sziklay 1932. 37-39).

Világfürdő / családias nyaralóhely

Nem minden nyaralóhely álmaiban szerepelt azonban a „világfürdő" minősítés megszerzése. A modern létesítmények hiányát a reklám nyelvén gyakorta nevezték „családias körülményeknek", ez azonban idővel nem csupán eufemizmus volt, hanem tudatosan vállalt érdem is. A helyiekkel való kapcsolatok alakulását – több más tényező mellett – jelentősen befolyásolta, hogy a nyaralóhelyek differenciált rendszerében az adott település hol helyezkedett el. Kirívó példa a fővárosi polgárság és művészvilág igényeit tudatosan kielégíteni kívánó, „mondain" világfürdő szerepre törekvő és ennek megfelelően dinamikusan fejlődő Siófok, amelynek őslakossága egyes megfigyelések szerint néhány évtized alatt *„kivetkőzött magából"*[238].

A világfürdő szereppel szembehelyezkedő, a túlzott fejlesztésektől óvó modernizációellenesség több nyaralóhely hitvallásában is hangot kapott a 20. század első felében (pl. Balatonőszöd, Fonyód, Szemes stb.). *„Csak agyon ne modernizálódjék, mert akkor úgy járunk ezzel is, mint a többivel... akkor azután tisztán a pénz-arisztokrácia terrorizál itt és a jó középosztály szépen elmarad, s mehet birkaúsztatókban fürdeni"* – írta egy fonyódi fürdőlevél 1898-ban (*N-b 1898*). A megfogalmazásból kiolvasható a később gyakorta „családias" jelzővel illetett jelenségek három halmaza. A legkézenfekvőbb olvasatban a „családias" egyszerűen olcsót jelent. A szolgáltatások színvonalát és ezzel összefüggésben az árát a kiadványok egy része nyíltan közzétette. Egy 1907-es idegenforgalmi kiadvány például részletesen ismertette a fejlett infrastruktúrával jellemezhető előkelőbb helyeket (Balatonfüred, Siófok, Balatonföldvár, Almádi, Balatonfonyód, Boglár, Balaton-keresztúr, Keszthely, Kenese, Badacsony), majd puszta felsorolásban közölte azokat a helyiségeket *„a melyekben a Balaton-fürdő áldását olcsón árulják"* (Alsóörs, Balaton-berény, Balaton-Györök, Csopak, Falu-Szemes, Lelle, Szepezd, Zamárdi) (Papp-Hankó 1907)[239]. Az „olcsó" minősítés azonban idővel pejoratívvá vált. A kurszalon, sétány, teniszpálya, mozi stb. hiányából adódóan másodrendű fürdőhelyeket egyre inkább a *„családias", „csendes"* jelzőkkel illették, illetve a célközönségüket *„kisebb igényűnek", „kevésbé igényesnek"* írták le. Az ehhez hasonló eufemisztikus megfogalmazásokkal[240] szemben álló valóságot nemegyszer kíméletlen (és szintén túlzó)

[238] Siófok idegenforgalmának növekedése egyedülálló volt a Balaton térségében. 1911 nyarán, részvénytársasági kezelésbe vétele (1893) után alig két évtizeddel már 12 116 nyaralóvendég volt, újabb négy évtized múlva pedig már 120 000! Ezzel egyidejűleg minden más balatoni településnél meredekebben nőtt az állandó lakosság száma is. Nem véletlen, hogy Somogy megyéhez csatolását (1950) követően az új vezetés programja lett, hogy Siófok az ország legnagyobb fürdővárosává fejlődjön, az 1979-es regionális tervben pedig már *„nemzetközi üdülő-kiránduló, szervező központ"* szerepkört szántak a városnak (vö. Fodor szerk. 1957. 57, 62; Kanyar 1989a 249). A siófoki születésű Varga Imre szobrászművész így összegezte benyomásait a változásokról: *„Nekem Siófok úgy él az emlékezetemben, mint egy állandóan változó és gyakran alig elviselhető hely… Amikor megjöttek a nyaralók, nekünk, gyermekeknek rettenetesen érdekes volt, és sokat láttunk, tanultunk, de kivetkezett magából az egész paraszti világ."* Először az asszonyok tanulták el az öltözködést, levetették a kékfestőt, *„fölvették ezeket a városi dolgokat, persze csak külsőségekben, mert belül azért nem tudtak idomulni… Tehetséges emberek egész sora fulladt bele Siófok változásaiba"* (idézi Matyikóné 1989. 750-751; vö. Lipták 1969. 194-230). Az 1980-as évekre kb. 3000 *„tüke siófoki"* maradt a 23.000-es lakosságból: *„régi parasztporták helyén élnek szép, kertes otthonokban, s egyre ritkábban hánytorgatják fel őssiófoki voltukat.*(...) *Békés barátságban élnek együtt a együttment sokasággal, legfeljebb arra figyelnek, hogy hányan kerülnek közülük a közélet fontos pontjaira"* (Szapudi 1989. 853).

[239] Az évről évre megjelenő kiadványok komoly árkülönbségekről tanúskodnak. Balatonberényben egész évadra egy „polgárházban" kiadó szoba 100-150 korona volt, ugyanez Fonyódon 300-500 korona! (Szaplonczay-Vajthó 1907. 45, 66).

[240] Ezekre számos példával szolgálnak a kiadványok (pl. a Balatoni kalauz évente megjelenő kiadásai), de a fürdőlevelek és egyéb sajtótermékek is. Almádi kiépítetlensége például *„a természet egyszerű szépségeként"* vált erénnyé, szemben Siófokkal, ahol a *„kertészet művészete"* érvényesült (Cserzy 1911. 11). Hasonló nyelvi kísérlet

eszközökkel ecsetelték egyes szépirodalmi művek. Például *„Siralmas fürdőhely volt ez, villany és minden kényelem nélkül, a köves zalai parton, erősen harmadrendű. Szegény hivatalnokok nyaraltak itten”* (Kosztolányi 1925). Hasonló lesújtó tapasztalatokat tükröz egy 1911-es naplójegyzet Lelléről: egyetlen szálloda a Fehér hattyú (*„rossz nyelvek szerint Mocskos liba”*), és egyetlen villa a bakterház, *„amit megszálltak a pesti fürdőzők.* (...) *Akik itt ebben az előkelő hotelben nem kapnak helyet, pógárházakban nyaralnak* (...) *No ebből a vacak faluból még Szaplonczay Manó se tudna fürdőhelyet csinálni”* (Noszlopy Aba Tihamér naplója, idézi Laczkó 1988. 509).

Az 1920-as évektől egyre gyakrabban olvasható ki a sorok közül a jelző egy másik jelentése, amelyben a „családias” voltaképpen *„baráti, úri szellemet”* takar, azaz válogatott, exkluzív és minden esetben keresztény társaságot. A „családiasság” hangsúlyozása ez esetben üzenet, amely a zsidó és kispolgári elemektől ódzkodó helyi nyaralóelit zártságának szinonimája (Szemes, Bélatelep, Balatonfűzfő stb.). Ábrahámhegy például *„a jobb keresztény középosztály kedvelt és családias nyaralótelepeként”* határozta meg magát, Zamárdi előnyeit pedig így ecsetelte egy idegenforgalmi kiadvány, a „családias” jelző összes jelentésárnyalatát kibontva: *„a fővároshoz legközelebb eső, nagyobbarányú, keresztény-magyar jellegű, családias és nem drága, nem feszélyező fürdőtelep”* (Fekete 1996. 58; Margittay 1942. 4).

A baráti, családias légkör minden esetben magában hordoz egy harmadik jelentés-elemet is: azt a fesztelenséget, társadalmi normák áthágására irányuló nyári léhaságot, amelyet a legszemléletesebben a városi társasági és mindennapi életben elvárt öltözködési szokások felrúgásával jellemeztek a korabeli szövegek. A nyári barátságok ápolására a budapesti Förster vendéglőben rendezett szemesi estélyek meghívóján például ez állt: *„Egyszerű esti öltözék és toilet kéretik, lehetőleg mint Szemesen – szárazon”* (Schoedl 1934. 23). *„Fényűzést mellőző, egyszerű, mégis elegáns”* nyári életet kínált reklámkiadványában Lelle is, ahol *„egyszerű pongyolákban, vászonholmiban”* is lehetett sétálni (Doletsko 1908). Az öltözködési elvárások egészen az 1940-es évekig központi helyet kaptak a fürdőhelyek jellemzésében, főként, ha egy másik fürdőhellyel szembeni előnyeit kellett kidomborítani.[241] *„Nem járja sok toalett”* – jellemezte például Fonyódot az egyik korai turisztikai kiadvány (*Szaplonczay 1905*), de Fonyódnak ezt az erényét más megfigyelők is előszeretettel hangsúlyozták. Míg a magát „a magyar Deauville”-nek[242] kikiáltó Földvár azon versengett a kissé ódivatúnak tartott Füreddel, hogy melyikük Anna-bálja az évad legelegánsabb eseménye, addig egy kortárs megfigyelő így számolt be a 19. század végi Fonyódról: *„sehol az az egyszerűség nincs, mint Fonyódon. Ott nem járnak a hölgyek elegáns toilettekben, nem viselnek divatos fürdőkalapot és nem fürdenek cifra fürdő costümekben.”* Ugyanez a forrás az öltözködésben megjelenő fesztelenséget a társadalmi egyenlőség képzetével is összefüggésbe hozta, amikor beszámolót készített a

---

Alsóörs fürdőhelyi rangsorban való pozicionálása is. Mivel „coursalon” építésére a fürdőegyesületnek nem volt anyagi ereje, ennek előnyeit próbálták ecsetelni a *„környékbeli zajos fürdőhelyekkel”* szemben, mondván: *„a szalon maga a strand”* (VeML X. 257). Hasonló hangnemben próbált erényt kovácsolni a balatonkeresztúri fürdőélet hiányosságaiból egy 1880-ban született fürdőlevél: A mesterlakás a *„hűvös kaszinó”*, ahol a *„csevegés, újságolvasás, pagátfogás”* zajlik; *„színészek nincsenek és nem is kellenek”*. Jellemző, hogy az elszánt fürdőfejlesztő Szaplonczay Manó jóval szigorúbban ítélte meg ugyanezt: *„A körülmények kritikán aluliak”* (Tengerdi 2008. 102- 103).

[241] Siófok és Almádi Füreddel, Füred Földvárral, Fonyód és a kisebb fürdőhelyek általában e négy másikkal szemben határozták meg magukat Zamárdihoz hasonlóan: *„nem kell naponta többször átöltözködni... ha akar, naphosszat fürdőtrikóban kényelmesen pihenhet”* (Margittay 1942. 16). A fürdőhelyi társadalmi normák megítélése a 19. században viszonylagos volt: Füredhez képest pl. fesztelenebbnek ítélték Siófokot, de Budapesthez képest Fürdet is! (Katona 2001. 15).

[242] Deauville a normandiai tengerpart egyik leghíresebb fürdővárosa, 1865 óta divatos fürdőhely (Berkesné 2007. 153).

Fonyód-Fürdőtelepi szálloda kertjéről, ahol együtt ültek és itták sörüket *„a főbíró meg az inasa, a nagyságos asszony és a szobaleány, a zsidópap meg a plébános, a polgármester meg a kereskedősegéd és a báró meg a lovásza”* (Pick 1899. 66–72). A társadalomban uralkodó hierarchia lebontására tett, inkább szerepjátékhoz hasonlatos, mint valódi demokratikus elkötelezettségtől átitatott kísérleteire számos példát találunk a balatoni fürdőélet különböző korszakaiban, és ezek nemzetközi turisztikai párhuzamaiban is. A – kettős identitás előszobájának is tekinthető – nyári szerepjátszás szimbolikus figuráját találhatjuk meg Blaha Lujzában, aki falusi nagyasszony mintájára éldegélt Füreden, baromfit nevelt, kendővel kötötte fel a fejét, piros papucsban járt (Krúdy 2008).

Az öltözködés mellett a kevésbé feszes társadalmi élet jellemzésére gyakorta említik a források a *„fesztelen társalgási hangot”*, a *„fényűzéssel és pompával”* szemben *„a keresetlen egyszerűséget”*, a *„luxus és az osztályonkénti elkülönülés”* kiküszöböléséből fakadó *„otthonos életet”*. (Mészöly 1907. 26., 45). A fürdőfejlesztő Óvári Ferenc hasonló erényeket hangsúlyozva egyenesen a *„fiatalság nyaralóhelyének”* tartotta Almádit (Margittay 1943. 284). Szintén *„családias, intim fürdőként”* jellemezték a leírások Gyenesdiást, ahol *„a hölgyek pongyolában, az egész család együtt fürödhet, a dada is”,* ugyanakkor mégis színvonalas hely, amelyben *„tartalmas fürdőkönyvtár”* áll rendelkezésre az itt nyaraló *„tanítói és hivatalnoki kar”* számára (Bárdossy szerk. 2002. 382).

A nemesség és értelmiség, majd a keresztény és polgári középosztály, illetve kispolgárság nyaralásra szabott viselkedés- és életmintáit, a nyaralótelepeken belüli oldottabb társadalmi hierarchiát a visszaemlékezések, vallomások, szépirodalmi szövegek is megörökítették. *„A nyár világa valamiért más volt, mint a tavaszé, télé, az őszé. Szabadabb, közvetlenebb, konvenciómentesebb”* – összegezte emlékeit Gyurkó László Somos-telepről, amelynek *„előkelősége”* a Lisnyay család volt. Az egykorú gyerekek egész nap együtt lófráltak a telepen a többiekkel, de télen Budapesten sohasem találkoztak, mert *„más kaszthoz tartoztak”*. A regényben megidézett somosi nyaralók általános „viselete” a 40-es évek végén, ötvenes években: *„pizsama, köntös, szandál volt”,* kivéve a bankigazgatót és a folyamőr ezredest, akik még *„a zakójukat is ritkán vették le”* (Gyurkó 1984. 198). A fürdőköpenyben közlekedő tudós, a pongyolában, fürdőruhában, sőt pizsamában sétálgató hölgyek anekdotákban és szépirodalmi művekben megörökített alakja, a horgászstégen történő lánykérés vagy az Esterházy címeres fürdőkosztümben lubickoló kocsis esete igazolják az idegenforgalmi kiadványok „fesztelenségre” vonatkozó állításait (vö. P. Miklós 2004b. 18; Thury 1973; Sértő 1996. 235; Rákosi V. 2005; Fekete 1996. 137).

A kisebb, családias nyaralóhelyekkel szemben álló „nagyvilági fürdők” jellegét számos összetevő formálta, egymással összefüggésben: a nyaralók és szálláshelyek nagy létszáma, az infrastruktúra fejlettsége, s e kettő eredőjeként a lüktető, nyüzsgő élet. Ez a három tényező együttesen a vizsgált időszakban csak Siófokon, Füreden és Földváron volt jelen. Ez utóbbit már alapítása pillanatában különleges szerepre szánták: *„Egészében alapja és kezdete máris annak, amit a Balaton-parton keresni érdemes, találni kell, és csinálni kötelesség: egy előkelő, modern, magyar balatoni fürdőhelynek”* (Szaplonczay-Vajthó 1907. 97). Mindhárom fürdőhelynek különleges státuszt kölcsönzött a nyaralótársadalom egyedi társadalmi összetétele: Siófokon a művészvilág és a nagypolgárság, Földváron a származási arisztokrácia, Füreden a származási arisztokrácia és az egyházi felső vezetők képviselték a társadalom krémjét. Jellemző, hogy a nagyvilági fürdőhelyhez szükséges infrastruktúra (elsősorban a kaszinó vagy klub és az egyéb vigalmi lehetőségek) egyes elemei másutt is adottak voltak, igazán előkelő közönség híján mégsem váltak világfürdővé. (Lellére például 1945-46-ban

minden nehézség nélkül költözött át a „mondain élet" a háborúban elpusztult Siófokról[243], az 1940-es évekre pedig a „teniszfellegvárként" jellemzett Földvár mellett számottevő teniszélet jellemezte Almádit és Boglárt is (Margittay 1943. 309; Interjú 34).
Az ún. világfürdői rangra, ennek egyes elemeire való törekvés ugyanakkor – kevés kivétellel – minden balatoni fürdőhely történetében megfogalmazódott. A savanyúvízi közönség panaszkönyvében például külföldi mintákra hivatkozva követelte rendszeresen az úszóiskolát, a fagylaltosbódét, a könyvtárat, a lövöldözőházat, a templomot (Lichtneckert 2010a 7-10). Annak ellenére, hogy a századfordulón Világos és Aliga kiépítésében éppen azok a székesfehérváriak vettek részt, akiket a siófoki mondain nagyvilági élet taszított (Interjú 9), Siófok igazi kihívója 1943-ban éppen az „Aligai Monte Carlo" lett volna. A 30 millió pengős befektetésből tervezett, 16 szállodából, görög színházból, vízi csúszdarendszerekből álló magánberuházásnak, amelyek révén Aliga egycsapásra a Balaton legkorszerűbb üdülőtelepe lett volna, a háború miatt csak a tervei maradtak fenn (Heinrich 2011). Más telepek befektetők híján, időről-időre a nyaralótársadalom vonzerejével kívánták nagystílű fürdőhely benyomását kelteni: *„Kenesén olyan nagy és díszes társaság gyűlt egybe, hogy a kis fürdőfalu egész nagyvárosi szint öltött" (sz.n. 1881).* A fürdőhelyeknek ez a nagyzolása anekdotikus szinten gyakorta vált irónia tárgyává. Gábor Andor regényében például a lellei „változásokról" beszélgető nyaralótulajdonosok párbeszédében az egyik fél arra az időszakra emlékszik, amikor *„a Balatonban még kizárólag tehéncsordák és disznócsürhék fürödtek, s Lelle olyan utolsó falu volt, mint amilyen...",* mire a válasz: *„menjen be, papa, nézze meg hogy egy magyar falu milyen keveset változhat, ha közben világfürdő lesz belőle"* (Gábor 1918). A párbeszéd rávilágít a jellemzően külön utakon járó „telep" és „falu" eltérő fejlettségére és érdekeire, amely számos konfliktus forrása volt.

Társadalmi státusz szerint elkülönülő nyaralótelepek

A nagyvilági jelleggel szembeállított „családiasság" kapcsán már esett szó a turizmusban kínált, a turizmusantropológia irodalmában bőségesen tárgyalt „communitas-élményről", amely alapvetően három jelenségből táplálkozik: a turisták egymás közötti – a megszokott normáknál – könnyedebb kapcsolataiból, a helyiekkel szembeni nyitottságból és általában a társadalmi egyenlőség megéléséből.
A communitas-élmény lélektani alapja a turizmusban rejlő „nem mindennapi viselkedésnormák" lehetősége. A normálistól különböző, változatos tudatállapotok eltávolítják a turistát a megszokott normáktól (legfőképpen a megélhetés problémáitól) és lehetőséget adnak egy másfajta morális állapotra, amelyben a lelki és kulturális vágyak előtérbe kerülnek. Ebben rejlik rekreációs ereje. A turizmusban születő rítusok következtében nemcsak az egyén, de akár egy csoport társadalmi és morális helyzete is megváltozhat, és Victor Turner kifejezésével élve egyfajta antistruktúrát hoz létre. Az antistruktúrát a társadalmi kapcsolatok hierarchiájának felbomlása, a kiszakadás a hétköznapokból, a szabad cselekvés, a gazdasági érdektelenség, valamint a saját idő és tér használata jellemzi (Pusztai 1998. 13-14).

[243] Az elpusztult Siófok a háború után sokáig nem talált magára, helyét csak Lelle tudta átvenni, egy évtizedig ez volt a legforgalmasabb üdülőhely a déli parton: *„több volt a bár, a dancing, mint a szálloda, több a dizőz, mint a vitorlás."* 11 mulatójáról, köztük a legkétesebb hírű Navy Cat, Grill, Éva bárokról a sajtó is több cikkben adott hírt 1947-ben. Lelle hirtelen felfutására a lakosság is azonnal reagált, és megemelte a szolgáltatások árát: egy másfél napos villatakarítás ára 150 pengő, egy bútorozott szoba ára 20 forint volt (Kanyar 1989a 237; 1989b 496-498).

Bár az antistruktúra kiépülésének és működésének bizonyos jelei a balatoni fürdőélet izgalmas részleteiről tanúskodó forrásokból egyértelműen kiolvashatók, a balatoni turizmus egésze korántsem írható le csupán a fent vázolt modellel. Sőt, összességében a balatoni tapasztalatok McCanel (egyik) turizmusdefinícióját igazolják, amely szerint a *„a turizmus a modern, komplex társadalom különbségeit megjelenítő rítus”* (idézi Pusztai 1998. 13). Az ellentmondás magyarázata a balatoni turizmus speciális történetében rejlik: a korábban ismertetett „szereplők” érdekeinek és turizmusban elfoglalt státuszának változékonyságában és az állandó villatulajdonosok által létrehozott telepek sajátos társadalomszerkezetében és világképében, amely nem minden elemében kedvezett az „antistruktúra” kiépülésének.

A legkevésbé kedvezett az antistruktúra teljes körű érvényesülésének az 1920-30-as évek konzervatív és tekintélyelvű társadalomképe, amely időről-időre átütött a demokratikus kísérletek szövetén. *„Van egy parcella”* – írta naplójába Akarattyáról Kosztolányiné Harmos Ilona – nyaralói *„három miniszter, több államtitkár, országgyűlési képviselő, nyugalmazott altábornagyok.* (...) *A többiek gondolatban térdet-fejet hajtanak, ha kimondják a miniszteri telepes nevét”* (Kosztolányiné 2003. 73). A Kommün sokkja után a hangadó középosztály egyes tagjai nem csak szorgalmazták, hogy *„hasonló társadalmi állású egyének jöjjenek nyaralni egy-egy fürdőre”,* de ennek akár központi (kormánybiztosi) szabályozását is elvárták volna az államtól (*dr.K 1919*). Az 1930-as években egyes fürdőhelyeken ismét hangot kapott a nők és férfiak elkülönítését szorgalmazó – korábban már elhalványulni látszó – prüdéria és a lenge öltözködéssel kapcsolatos, erkölcsi alapokra helyezkedő kritika. *„Itt nem tűrjük a szemérmetlenségnek orgiáit és nálunk fürödni csak teljes fürdőruhában lehet. A tisztes polgári erkölcsöt a fürdőhelyen is meg kell tartani s azt nem vetheti le a ruházattal együtt az, aki a Balatonba megy fürdeni. Aki idejön, az szokja meg, hogy az emberek itt is tisztességes polgári erkölcsben élnek. Éppen emiatt nagyon meg is válogatjuk azt, akit ide befogadunk”* – nyilatkozta Ripka Ferenc, fonyódi fürdőegyesületi elnök (*Margittay 1937*). Hasonló szemléletet tükröz az az elvárás, hogy az arácsi Művész-telepről a füredi Fürdőtelepre fürdőruhában még a negyvenes években sem szabadott átsétálni (Sibalszky 2005). Ez a merevség elsősorban a felső-középosztály nyaralóhelyeit jellemezte, míg a középosztály nyaralóhelyein oldottabb, korszerűbb társadalomszemlélet uralkodott.

A társadalmi különbségek demonstrálása kezdettől fogva meghatározó elem volt a balatoni turizmusban születő új egyéni és közösségi identitásoknak. A fürdőhely zárt világában egymás mellé kényszerült, különböző státuszú nyaralók együttélésének konfliktusai bőséges helyet kaptak a Füred-Savanyúvíz korai fürdőéletét bemutató leírásokban.[244] A nyaralóhelyek szaporodásával egyidejűleg pedig megkezdődött az egyes települések társadalmi státusz szerinti differenciálódása, azonosítása egy-egy meghatározó társadalmi csoporttal.

E folyamat legkorábbi állomása lehetett volna az 1830-40-es években Vérkút balatoni parasztfürdővé fejlesztése az elit (nemesi-polgári) Füreddel szemben, ebben azonban – mint korábban utaltunk rá – Vérkút fürdő tulajdonosai nem láttak üzleti érdeket (vö. Taródyné 2001. 125-127). Vérkút elhalásával a parasztság több mint egy évszázadra kiszorult a kiépített szolgáltatásokkal jellemezhető balatoni (gyógy)fürdőzésből, ami alternatív Balaton-használatának kifejlesztésével járt együtt.

A Füred után nyíló új fürdők társadalmi státusz szerinti besorolása közhelyszámba ment a

[244] Az 1808-ban Füreden járt Michael Eissl pl. fontosnak tartotta megjegyezni: *„kevés itt a paraszt vagy polgári osztályból származó személy és a határ, amely köztük és a nemesek között húzódik, sokkal élesebb, mint Németország fürdőiben”* (idézi Zákonyi F. 1988. 155). A társadalmi egyenlőség-egyenlőtlenség témájában állást foglaló korabeli balatoni cikkeket ismerteti Kovács E. 2007. 70-76.

századfordulón, nem lehetetlen, hogy a kortárs olvasók körében népszerű Eötvös Károly-útirajz elhíresült kategorizálása alapján: *„Balatonföldvár főrendi fürdő, Siófok zsidó fürdő, Almádi polgári fürdő, Kenese hivatalnokfürdő, Balatonfüred hol papi, hol zsidó fürdő, Badacsony nemesi fürdő, Keszthely vegyes fürdő. És így tovább”* (Eötvös 1982. 363). *„Megtalálja mindegyik a maga publikumát*. (…) *Az orvos a betegeket diagnózis alapján utalja északi vagy déli parti fürdőhelyre – az egészségeseket inkább „a fürdőtelep társadalmi körzete” befolyásolja.”* (Mészöly 1907; Boleman 1900. 8). A sajtóban népszerű fürdőtelep-kategorizálás általában pozitívan, a fürdők közötti egészséges verseny garanciájaként tekintett a jelenségre: *„Füred a papok és a dunántúli gentry találkozóhelye, Földvár a mágnásvilágé és fővárosi lateiner publikumé, Siófok a lipótvárosi pénzarisztokrácia és az előkelő idegenek, átutazók fürdője” (sz.n. 1907a).* Ugyanekkor megszólaltak már a merev kategorizálást kritizáló hangok is: *„Azt mondják, Balatonfüred papi fürdő, Siófok zsidó, Földvár mágnás fürdő. Fonyód az ott föllépett kellemetlen rovarok miatt tán „hernyó-fürdő”. Badacsony olyan társadalmi osztályok fürdője, a mik egymás mellett léteznek, de össze vegyülni nem akaróznak... hát Révfülöpnek minő nevet adjunk...? A demokrácia fürdőjének mondhatnók”* (*Csajkás 1901*).

Számos példa mutatja, hogy az új fürdők akarva-akaratlan keresni kezdték helyüket a fürdőhelyi rangsorban, s ezzel kapcsolatos hirdetéseik, önmeghatározásaik hatással voltak a városi polgárokra, akik ott kerestek villát *„ahol illett”*.[245]

A társadalmi státusz szerint differenciálódó fürdőhelyek alapvetően négy típusba sorolhatók a 20. század első felében: a felső-középosztály, a keresztény középosztály, a polgárság és tisztviselőréteg nyaralóhelyei és a vegyes összetételű nyaralóhelyek. A Balaton-térség e merőben új kulturális képe nem volt teljesen független a hagyományos kultúra mintázatától. Az északi part a magánparaszti kézen lévő, a közbirtokossági területek és a szőlőhegyek túlsúlya miatt lassabban és nem feltétlenül irányított módon váltak nyaraló övezetekké, így ezeket kötetlenebb társadalmi képletek jellemezték. A déli parton parcellázott uradalmi területek sorsa ezzel szemben gyakran az első villák felépítésével, illetve az első fürdőegyesületei szabályzatok megfogalmazásával eldőlni látszott.

Ilyen volt például Bélatelep, amelynek exkluzivitását maga Zichy Béla tartotta fenn az 1894-ben rögzített, számára telek-elővásárlási jogot kikötő telekeladási szerződéssel, amely lényegében tulajdonoscserekor az új villatulajdonos személyének megválogatását jelentette. A felső-középosztálybeli nyaralók (vezérkari tisztek, tanácsosok, vállalati igazgatók, jószágkormányzók, politikusok, földbirtokosok) körének későbbi jelentősebb „felhígulása”[246] ellenében hatott az is, hogy a telkek még a világválság éveiben sem aprózódtak el, sőt többen közeli szőlőkkel is gyarapították birtokukat, valamint az, hogy – Földvárhoz hasonlóan – a telep építési szabályzata nem engedélyezte ólak, istállók és hasonló gazdasági melléképületek építését (vö. Csutorás 2004; Móricz B. 2004).

Földvár sorsát ugyan nem sokáig tartotta kézben, mégis megalapozta birtokosa, Széchenyi Imre azzal, hogy családja tagjait nyaralók építésére vette rá. A hét Széchenyi villa beváltotta a hozzá

[245] Az „ahol illett” megfogalmazás Gyurkó László regényében szerepel, megindokolva a szállítmányozással foglalkozó feltörekvő polgárcsalád fürdőhelyválasztását. A regénybeli család Somoson épített villát, ahol a valóságban a Gyurkó-család második nyaralója állt, a korábbi széplaki nyaralásokat követően (Gyurkó 1984. 22-23).

[246] A telektulajdonosok névsora egy-egy kereskedő, tehetősebb iparos nevét tartalmazza, akiknek jelenléte mindenképpen éles társadalmi kontrasztot jelenthetett a telepen. Nem véletlenül tartotta fontosnak részletesen bemutatni szomszédait Ferdinándy György elbeszélésének hőse, egy tehetős pesterzsébeti iparos, aki 1917-ben Bélatelepen vásárolt villát: *„Jankovics Pézár Endre volt a szomszédunk, a somogyi gróf, akinek volt egy kétszáz fős magánhadserege. A másik szomszéd pedig egy vendéglős...”* (Ferdinándy 2000. 239).

fűzött reményt és további előkelő személyeket, az arisztokrácia több tagját vonzotta a fürdőre. Az 1910-ig felépített impozáns villasor több épülete ezt követően anyagi nehézségek miatt hamar gazdát váltott (Villányiné 2002. 28; Halász szerk. 2006. 139), mint ahogyan maga a fürdőtelep is[247], de Földvár *„mágnás fürdő"* híre a második világháborúig csorbítatlan maradt. Ebben szerepe volt annak is, hogy a tehetős középosztály földvári villatulajdonossá váló tagjai, többen az üzleti élet képviselői valamint divatos művészek éppen az előkelőség vonzerejének engedve vásároltak vagy építettek villát *„gyönyörű zöld oázisban, hol az egész ország művelt úri társadalma otthonra talált"*.[248] A harmincas évektől Földvár nyaralótársadalma tovább differenciálódott, ám egyes – a Horthy-korszak elitjét engesztelhetetlen kritikával szemlélő – vélemények szerint a *„neogentry-s külsőségek között"* a fürdőre beözönlő hivatalnokság és polgárság ugyan elfújta a *„nagyúri varázst"*, de Földvár ettől nem szűnt meg a *„feudalizmus fellegvára"* lenni (Keresztúry 1960. 30). A Földváron több ízben, viszonylag huzamosabb ideig tartózkodó Németh László hasonlóan nyilatkozott naplójában a fürdőhelyről, amelyre szerinte *„túl vastagon van felkenve a nemzet krémje"* (Németh L. 1963. 603). Az átalakuló fürdőhelyi társadalomban az eredeti szellemiséget speciális intézmények hivatottak fenntartani. Ilyen volt a drága Kupa Vezér Szálló, amely gyakran adott otthont fontos balatoni politikai eseményeknek (például a Balatoni Szövetség, a BIB vagy a Balatoni Egyesületek Szövetsége üléseinek), a 36 holdas golfpálya, amely sok külföldi vendéget vonzott a harmincas években, a füredit előkelőségben lekörözö Anna-bál, a fürdőegyesületi tagsággal kapcsolatos diszkriminatív szabályok[249], és az előkelő kaszinó[250], amelynek közönségét 1934-ben megbotránkoztatták Kabos és társulata „trágár viccei" (Reöthy 1986. 60; Villányiné 2002. 23; Berkesné 2007a 123; 2007b 153). Jellemző azonban a megállíthatatlan változásokra, hogy az eredeti Balaton Club kaszinó mellé 1934-ben Hungária néven új kaszinót is alapítottak, döntően helyi földvári tagsággal, hiszen ebben az időszakban az állandó lakosság száma folyamatos növekedést mutatott a letelepedő kereskedőknek, iparosoknak és nyugdíjas tisztviselőknek köszönhetően (Fekete-Berkesné 2007. 43).

Részben szintén tudatos döntések, részben spontán folyamatok következtében vált Siófok a fővárosi zsidó nagypolgárság és a művészvilág nyaralóhelyévé. Mivel vonatközlekedéssel Budapestről a leggyorsabban elérhető nyaralóhely volt, a megfelelő intézmények (ügető, kaszinó[251], színház, fürdőkocsi, éttermek stb.) megteremtésével mágnesként tudta vonzani a nyári kikapcsolódásra vágyókat, akik után a reggeli vonat hozta a friss pesti napilapokat. Ugyanez a szellemiség sokakat taszított, elsősorban a dunántúli földbirtokos réteg Füred-fürdőn szocializálódott tagjait.[252] A rendkívül gyorsan növekvő nyaralóközönség soraiban természetesen a társadalom széles rétegei képviselve voltak, a sajtó azonban gondoskodott róla, hogy *„Zsidófok"* mondain, kissé romlott nagyvilági helyként rögzüljön a köztudatban[253].

---

[247]Már 1903-ban vevőt keresett rá a Széchenyi-család, majd végül mégis az e célra alakult részvénytársaságnak adta el, mert ebben látta az előkelő társasági jelleg fennmaradásának garanciáját! (Fekete-Berkesné 2007. 35).

[248] Az 1912-es fürdőismertető szövegét idézi Berkesné 2007. 121.

[249] A tagfelvételi kérelem elutasítását nem kell indokolni, tagdíjakat pedig mindvégig magasan tartották. Pozitív diszkriminációt biztosított a katonatisztek automatikus fürdőegyesületi taggá válásának lehetősége (A Balatonföldvári Fürdőegyesület alapszabályai 1938).

[250] A földvári Balaton-club 600 kifogástalan úriembert tömörített, a Törley Szállót pedig kizárólag klubvendégek számára tartották fenn (sz.n. 1909).

[251] Az 1928-ban alapított siófoki Fürdőkaszinó országos hírű volt, eleganciájának egész Magyarországon nem volt párja! (Matyikó 1994. 2; Matyikóné 1989a 747).

[252] Bohuniczky Szefi naplója örökítette meg az 1000 holdat birtokló család idegenkedését: *„Szüleim és baráti körük Siófokot megkedvelni nem tudták"* (Bohuniczky 1989. 119).

[253] *„A kávéházak rabjai Siófokon is szivarfüstben alsósoznak"* (Cserzy 1911). Kritikus hangot ütött meg Siófokkal

Füred elit jellegét elsősorban maga az európai hírű gyógyfürdő és az erősen differenciálódó fürdőtelepi társdalomban is *„exkluzív szigetként”* működő Stefánia Yacht Klub[254] jelentette.
Az 1945-ben bekövetkező politikai fordulat a leglátványosabb átalakulást e négy exkluzív nyaralóhely életében hozta. A legélesebb támadások a *„gyémántkirályok, GyOSz-vezérek, pénzen vásárolt méltóságos urak, kartellvitézek”* birodalmát, Siófokot érték. *„Nem szívesen emlékszünk vissza a mondain Siófokra, sem a kártyabarlangra, mely sok szerencsétlen áldozatot vitt a züllés útjára”* – jegyezte meg a névtelen újságíró a volt kaszinó-kert Dolgozók Kertjévé átkeresztelése alkalmával (*sz.n. 1948b*).
A hasonló indulatos kirohanások 1945-től kezdve évekig meghatározták a Balatonnal kapcsolatos sajtót, az „elnyomatás” helyszínének tüntetve fel az egész térséget. Az osztályharcos indulatot az exkluzív nyaralóhelyek esetében egészen a rendszerváltásig életben tartották a fürdőhelyeket ismertető kiadványok. *„Bélatelepre a felső tízezer képviselőin kívül csak az őket kiszolgáló személyzet léphetett be”* – írta Tóth József nagyközségi párttitkár a Fonyód-monográfia előszavában (Kanyar szerk. 1985. 3). Erősen túlzó megállapítása más források alapján cáfolható, de legalábbis árnyalandó, mégis jó összefoglalása egyes fürdőtelepek „zárt” társadalmáról alkotott kortárs és utólagos benyomásoknak.
Bár a nagyvilágiság és előkelőség intézményei (pl. ügetőpálya, teniszpályák, kaszinó) 1945 után a letűnt rendszer balatoni szimbólumaivá váltak (*„Az úri világot nem hozzuk vissza Siófokra”* – Zákonyi F. 1989. 571), ezek a fürdőhelyek bizonyos mértékig egészen napjainkig átörökítették exkluzivitásukat. Siófok az ötvenes években megpróbált az „ifjúság városává” átalakulni, ez a szerepköre azonban mára tehetős fiatalok drága szórakozóhelyévé avatta a várost. Földvár elit szerepkörét Rákosi gyakori látogatásai, majd az 1959-ben a volt Sellő Szállóban létesített MSZMP központi üdülő segített átörökíteni (vö. Fekete-Berkesné 2007. 45, 48).
Kevésbé tudatos megfontolások alapján formálódott a kisebb fürdőtelepek társadalmi összetétele, amelyet több esetben is döntően befolyásolt az „ősfürdőző” mag, *„történelmi időkre eldöntve a kérdést, milyen lesz a helyben második otthonát felépítő társaság státusa, ízlése, stílusa”* – fogalmazott Fenyvessel kapcsolatban a település krónikása. A fenyvesi nyaralóközösség magja a csurgói kollégium tanári kara volt, ők vásárolták az első telkeket az 1902-1903. évi parcellázáskor, őket követte a Pozsonyi Tanáregyesület, majd néhány magas állású állami tisztviselő (Buza 2006. 23. 25. 56-57). *„Tudósok, tanárok telepének”*, illetve *„intelligens családok fürdőtelepének”* nevezték Révfülöpöt a századfordulón, az itt villát építő budapesti és kolozsvári egyetemi tanárok nagy száma miatt[255]. Györökön szintén értelmiségi nyaralók alkották a hangadó réteget, míg a szomszédos Gyenesdiáson és Vonyarcon inkább katonatisztek és tisztviselők. Balatonmáriafürdőn – a gyógyszerész, mérnök, ügyvéd, jegyző, rendőrkapitány, építési vállalkozó stb. villatulajdonosok mellett – feltűnő volt a magas rangú katonatisztek száma (öt tábornok és hat ezredes), míg Fonyód a harmincas évekre (22 orvos

kapcsolatban egy balatoni „Study-tour”-on résztvevő szociáldemokrata érzelmű újságíró is: *„Öt teljes órán át tanulmányoztuk a tőke nyaralását”* (Csokonai 1911. 104).
[254] A mágnás sport hírnevét a Yacht Klub főúri tagsága és előkelő – többek között zsolnai edénykészletekkel felszerelt – hajóparkja biztosította. A fennmaradt anekdota szerint Stefánia főhercegnő látogatásakor a pápai Esterházy-kastélyból hozták az üvegneműt, és 100 üveg francia pezsgő fogyott vacsorára (Lipták 1982. 28-29). Az előkelő vitorlásélet az 1910-es évek végéig tartott Füreden, amikor (Nádasdy és Inkey kivételével) a tagság az autosport űzésére váltott (vö. Mihálkovics é.n.).
[255] *„Sehol a Balaton partján egy helyen annyi tanár, mint itt, szám szerint tizennégy professzor, akik az itteni törzslakókkal és az eörsi birtokossággal együtt kedélyes és fesztelen családba olvadnak...”* (*Professzor 1896*)

nyaralójával) az orvosok birodalma lett. Az Ábrahámhegyen letelepedő ornitológusok[256] jó példáját mutatják annak, hogy a fürdőhelyek kiválasztásában a személyes ismeretségek, kapcsolatok legalább akkora szerepet játszottak, mint a reklám (Interjú 8; Tengerdi 2008. 144, 247). Tipikus középosztályi nyaralóhely volt Boglár és Lelle is. Boglár nyaralótelepén a legnagyobb számban (22 fő) képviselt foglalkozási csoport az államigazgatási tisztviselőké volt, míg Lellén a *„főváros és a vidék úri osztálya, bírák, tisztviselők, birtokosok, írók, művészek az ipar és kereskedelem neves emberei nagy számmal vannak képviselve”*. Mellettük mindkét községben szép számmal voltak orvos, mérnök, tisztviselő, lelkész stb. nyaralók is, sőt az1920-as évektől Lellén előszeretettel építettek villát a Horthy rendszer konszolidálásában részt vett állami főtisztviselők, államtitkárok, képviselők, honvéd- és rendőrtisztek, csendőrtisztek, tábornokok. Közülük többen lettek állandó lakosok is (Kanyar 1988. 481, 495; Doletsko 1908; Andrássy 1988. 284). Hasonló összetételűek voltak a kisebb fürdőhelyek is, amelyek a maguk (alsó) középosztályát a „keresztény” vagy a „szolid” jelzőkkel próbálták pontosítani. Ez utóbbi részben a *„nagybirtokos, nagytőkés, arisztokrata, művész”* nyaralók hiányára (vö. Taródyné 2001. 134), részben a zsidó nyaralók jelenlétére utalhatott. Általában jellemző volt e szerényebb fürdőhelyekre, hogy a nyaralóközönség társadalmi homogenitását egy-egy „előkelőbb” nyaraló törte meg, aki azonban még fürdőegyesületi tisztségei révén sem tudott vagy akart hangadóvá válni.

A középosztály nyaralótelepei (legalábbis a nagyobbak) idővel maguk is megosztottá váltak. A harmincas évektől főként a déli parton mindenütt megjelent telekvásárlóként a kispolgárság, a kifejezetten nekik szánt olcsó parcellázások hívó szavára. Az 50-400 négyszögöles telkeket hathavi részletre hirdették[257], ezekből csak Alsóbélatelepen és Fenyvesen 2000 darabot adtak el 1933 és 1938 között. Fenyves ekkor lett értelmiségi fürdőhelyből a *„kispolgárság nyaralótelepe”*, amelyet tanárok, tanítók, hivatalnokok, postások, rendőrök, vasutasok és nagy (10%-os) arányban a belügyi dolgozók (főleg detektívek) villái alkottak. A különböző jövedelmi szintű nyaralók elkülönülése – itt is, akárcsak más fürdőhelyeken – feltűnő volt: az országúttól a tó felé egy árnyalatnyival rangosabb kispolgári réteg telepedett meg (itt eleve 30%-kal drágábbak voltak a telkek), és noha hasonló foglalkozású polgárok lakták, még a külön fürdőegyesület-alapítás terve is fölmerült a 30-as években! (Buza 2006. 46-65). A kispolgári nyaralók térnyerését jól példázza Lelle, ahol a harmincas évek végére a 243 fürdőegyesületi tag közel fele foglalkozását tekintve iparos volt (Kanyar 1988. 495). Ha nem is tömeges jelenségként, de a kispénzű nyaralók megjelenése azokon a területeken is végbement, ahol nem került sor olcsó telkek parcellázására. Szövetkezeti üdülőházak (Balatonfüred), turistaházak (Badacsony, Földvár) létesítése alapozta meg ezt a folyamatot, illetve a nyaralótársadalom kettéválása a villatelepen (saját vagy bérelt villában) üdülőkre és a parasztfaluban szobákat bérlőkre. Ez utóbbiak a harmincas években – néhány hűséges visszajáró korábbi családot leszámítva – egyértelműen a szegényebb városi polgárok közül kerültek ki (vö. Interjú 7, 10, 14, 44; Thury 1973).

A társadalmilag differenciálódó, de egy „ősközséghez” tartozó telepek megosztottsága jól követhető Fonyódon, amelynek hat fürdőtelepe más és más helyet foglalt el a társadalmi

[256] Az 1910-es években a parcelláztató Földművelésügyi Minisztérium közvetítésével lett nyaralótulajdonos, majd állandó lakos Ábrahámhegyen Csörgey Titusz, Vönöczky Schenk Jakab és mások. Ugyanott *„ifjú értelmiségi hadsereg”* megjelenését jelentette a Szent Imre Kollégium 1928-ban vásárolt nyaralóháza, amelynek nyomán nevelő tanárok, papok maguk is telektulajdonosok lettek (Fekete 1996. 94, 137-149).

[257] A telkeket *„Három cigaretta árából saját otthon!”* szlogennel hirdették. A Zichy Béla és Stadler Izidor-féle olcsó telkek alkotta telepet a sűrű beépítés miatt *Amerikának* nevezték (Buza 2006. 46-65).

ranglétrán. Hasonló helyzet alakult ki Szemesen, ahol az 1900 és 1930 között kiépült Alsó-telepen egy négyszögöl villatelek ára 1 korona, míg az 1895-ben alapított Felső-telepen 3 korona volt. A két – egymással szemben is kissé tartózkodó – telep 80%-ban budapesti, 20%-ban székesfehérvári felső középosztálybeli nyaralóközönsége exkluzív fürdőhelyi babérokra tört[258], és határozottan elzárkózott az 1939-ben parcellázott Hunyady-teleptől, amelynek közönségét 75%-ban budapesti állami alkalmazottak, humán értelmiség és 25%-ban környékbeli nagyobb településeken (Karád, Kéthely, Teleki stb.) élő gazdálkodók és néptanítók alkották. Kifejezett lenézéssel kezelték ugyanakkor a szomszédos őszödi partszakasz nyaralóit, akiktől a parkot szögesdrót akadállyal, karókkal védelmezték (Stirling 1990. 249-250; Schoedl 1934. 21). A társadalmi különbségek érzékeltetésére sokat adó szemesi felső-középosztálybeli nyaralók megközelíthetetlen kasztot jelentettek a helyi földművesek szemében is. Jellemző, hogy az ötvenes évektől a közeli őszödi *„Minisztertanács”* üdülőben nyaraló miniszterek, magas rangú kormánytisztviselők közvetlenebb, fesztelenebb viselkedése közelebb állt a helyiekhez, mint a háború előtti szemesi Felsőtelep villatulajdonosainak leereszkedő jóindulata (Interjú 33).

Hasonlóan éles kontraszt jellemezte Balatonkeresztúr különböző fürdőtelepeit. A Festetics-féle 1910-12-es parcellázású Pécsi-telepen Pécs, Nagykanizsa, Kaposvár, Budapest tehetős polgárai vettek telket, míg a korábban létesített Mária-telep államilag juttatott parcelláin sok vincellér, Zalából áttelepült vagy átjáró, idővel nyaralóvá vagy állandó lakóvá váló szőlőmunkásnak volt ingatlana (Tengerdi 2008. 96).

A fürdőtelepek eredeti, közvéleményben rögzült fürdőhelyi rangja tehát a második világháború idejére több szempontból megkérdőjelezhető lett, egyrészt az új társadalmi csoportok térnyerése, másrészt a középosztály elszegényedése miatt. Ez utóbbi a szépirodalmi alkotásokban érzékletesen megrajzolt ellentmondáshoz vezetett a család társadalmi státusza és aktuális anyagi helyzete között. Mesterházy Lajos regényének balatoni villatulajdonosa például kétemeletes, hat szoba-hallos-ebédlős, melléképületekkel, saját balatoni lejáróval, saját parti paddal felszerelt villájába a világválság óta már *„harmadosztályon utazik le Budapestről hat óra alatt”*, a személyzet pedig *„egy kislány, aki lejár a faluból és segít főzni, valamint egy kertész”* (Mesterházy 1974. 74-82). A látszat fenntartásának művészete – a nyári vendégeskedések, a kertész beöltöztetése libériás inasnak stb. – jó példája az őslakosság előtt mintaként álló középosztályi magatartásformák, s velük a középosztályi nyomorúság térségbe importálásának.

Keresztény fürdő / zsidó fürdő

A balatoni nyaralóközönség soraiban kezdettől fogva jelen voltak a zsidó polgárok, elsősorban módos kereskedők.[259] Kezdettől fogva jelen volt a velük szemben megnyilvánuló kirekesztő

[258] 1910-ben kaszinóépítési tervvel is előállt a fürdőegyesület. Kereskedelmi ellátottsága szintén az előkelőbb fürdőhelyekét idézte: fűszer, csemege, luxuscikkek, fürdőcikkek egyaránt beszerezhetők voltak Dorbránzky József hirdetése szerint: *„nagyobb a kényelem, mint a fővárosban, mert mindent naponta kétszer házhoz szállítok”* (Schoedl 1934).

[259] Füred-Savanyúvíz fürdőn 1800-ban már „zsidókonyha” (rituális konyha) működött a vendégek kiszolgálására, az 1820-as évektől pedig Csopakon kóser bort is készítettek a savanyúvízi vendégek számára (Zákonyi F. 1988. 347; Lichtneckert 1990. 238). A reformkorban Füreden vendégek harmada-negyede izraelita volt, foglalkozásukra nézve főként kereskedők és értelmiségiek. Nyaralói intézményrendszerük a 19. században tovább bővült: imaházuk a fürdőtelepen az izraelita vendéglő közelében volt, és külön fürdő is készült számukra (Katona 2001. 20; Jalsovits

magatartás is, mint a térségbe importált társadalmi viselkedésmódok egyike. Füred 1830-as évekből fennmaradt panaszkönyvében a *„Társaság”* nevében névtelen bejegyzés nehezményezte hogy *„az uradalom bölcs rendelete”* ellenére zsidók látogatják az úri közfürdőket. Ugyanott olvasható a névtelenül tiltakozók ellen tiltakozók aláírása pl. Heckenast Gusztávé, Landerer Lajosé (Lichtneckert 2010a 11). A tiltakozások tettlegességig fajultak, aminek következtében a zsidó vendégek a közös fürdőről a kádfürdőkbe szorultak: *„Történtek itt már reformok nagyszerűek és heroikus modorban: így például a zsidók alkalmatlanságát az itteni urak nem tűrhetvén, a' fürdő elébe egy hajdút állítottak, aki a' zsidókat megintse, hogy bemenni ne merjenek.” (M.L 1844).* Sajtóhírek szerint tettlegességig fajuló ellenséges megnyilvánulások a 19. század második felében is előfordultak, miközben a verbális antiszemitizmus szinte folyamatos volt Füreden[260], majd az új fürdőhelyeken is. Fonyódot viszont éppen a sajtó vádolta antiszemitizmussal, amelyet a fürdőalapító Szaplonczay Manó a leghatározottabban próbált cáfolni *(Szaplonczay 1905*). A helyi sajtó adott helyet annak a felháborodásnak is, amely a Siófok melletti villatelep lakáshirdetésekben testet öltő antiszemitizmusát – *„Keresztényeknek kiadó lakások”* – tette szóvá: *„Óh dicső Somogyiak! Ezek ugyan haladnak a korral” (sz.n. 1907b)*.

A 19. század utolsó harmadában, majd a 20. század első évtizedeiben alapított új fürdőhelyek mindegyike megkísérelte pozicionálni magát a fővárosból érkező zsidó polgárokkal kapcsolatban. Az 1870-es években rituális panziót majd több kóser panziót-éttermet nyitó, s így zsidó nyaralóvendégek befogadását ösztönző Siófok (Matyikó 2002. 31), és a telekeladások felügyelete révén légmentesen lezárt Földvár, mint két véglet[261] között a községek nagy részét a nyitottság jellemezte. Kenesén, Almádiban, Zánkán, Lellén, Szárszón stb. mind a falusi házakban szobát bérlők, mind a telekvásárlók között megtaláljuk a nagyobb városok zsidóságának képviselőit és kifejezetten nagy számban voltak jelen Aligán és Világoson is. Homogén, nevesített nyaralótelepük Siófokon (*Zsidófokon*) kívül egyedül Somoson jött létre, ahol *Zsidótelepnek* nevezték a főleg zsidó orvosok, tanáremberek telkeiből álló néhány utcát (szociográfia é.n.).

Az idegenforgalmi kiadványok egy része fontosnak tartotta feltüntetni, hol talál a nyaralóvendég izraelita imaházat (pl. Moll et al. 1941). Balatonboglár, Balatonfüred és Siófok imaházai mellett ez utóbbiban – amelynek nyaralóközönsége a 20-as évektől 80%-ban zsidó volt[262] – továbbra is működött a „Frankl” rituális penzió, Balatonalmádiban pedig mint *„legközelebbi zsinagógát”* hirdették a veszprémit (Tóth-Sági 1940).

A vallásukat tartó zsidó nyaralók a kisebb nyaralóhelyeken is meg tudták oldani a kóser étkezést. Kenesén például sachtert hozattak maguknak rendszeresen a közeli Balatonfőkajárról, és „otthon”, vagyis a nyárra kivett parasztházban vittek rituális konyhát, Szárszón viszont az önellátó kóser háztartások mellett több kóser kifőzde is működött (Interjú 7, 17).

1878. 60, 70).

[260] Lásd például a Balaton-Füredi Napló 1861-1863 számait és egyéb sajtótermékeket, továbbá Katona 2001. 20.

[261] A korabeli közvélemény számára nem volt világos a kirekesztés módja, csak a ténye: „Az egyik hullám főrendi hullám, a másik polgári hullám. Egyik hullám keresztény, másik zsidó hullám. Meg lehet ismerni biztosan? Miről? A manó tudja. Csak az a bizonyos, hogy Balaton-Földvár felé nem megy zsidó hullám, Siófok felé pedig nem megy keresztény hullám”(Eötvös 1982).

[262] Siófok 1922 után lett a magyar és osztrák zsidóság kedvenc üdülőhelye, miközben állandó lakosságának jelentős hányada is zsidó volt. (Az 1920. évi népszámlálás adatai alapján 10%. A hitközség neológ volt, de 30%-a kósert tartott). A visszaemlékezések szerint Hosszúnapon minden üzlet, még a keresztények is bezártak. Ünnepi alkalmakkor a balatonfüredi Zsidó Tanárok háza nyaralói is ide jártak át (Matyikó 1992. ill. 2002. 32). A Judapest kifejezés mintájára használt Zsidófok az általam feldolgozott források alapján inkább leíró jellegű, mint pejoratív kifejezés volt.

A magukat „kereszténynek” definiáló kisebb fürdőhelyek egy része alapításától fogva identitásának egy elemeként határozta meg a zsidók távol tartását. Ilyen volt pl. Szemes, ahol az első villát Vajdits Alajos ezredes építette 1898-ban, és ahol a telekvásárlási igényeket a fürdőtelep választmánya kezdettől fogva szűrte a fürdőhely vezérelve alapján. *„Szemes mindenkor egy családias jellegű telep, az úri keresztény középosztály nyaralóhelyéül szolgáljon.”* A „szűrés” módszerével nemcsak a villatelep keresztény középosztályi (nagyrészt értelmiségi) homogenitását tudták fenntartani egészen a második világháborúig, de – Fischer Gyula körjegyző körültekintésének köszönhetően – a falusi házbérlőket is szelektálták (vö. Stirling 1990. 233-235). A zsidómentes Szemes az alapítástól fogva visszatérő témája volt a szemérmesebben fogalmazó lakás- és fürdőtelep hirdetéseknek és a kertelés nélkül fogalmazó helyi humoros nyaralóhelyi lapnak, a Kukorica újságnak is, amely például 1905-ben ezt közölte: *„Lellén annyi a szúnyog, mint Bogláron a zsidógyerek. Szemesen se szunyog, se zsidó gyerek nincs. Már pedig vannak bizonyos dolgok, melyekből jobb a nincs, mint a van” (*Schoedl 1934. 27).[263]

Alapításától fogva „zárt” fürdőtelep volt Fűzfő és Balatonakarattya, ahol szintén a fürdőegyesület választmányának vétójoga segítségével szűrték meg a telekvásárlási igényeket.[264] Más fürdőhelyeken csupán a harmincas évektől erősödött fel a keresztény jelleg hangsúlyozása. Ilyen volt például a több fürdőteleppel is rendelkező Fonyód, amelynek zászlóshajója, Bélatelep – kiváltképp a budapesti főpolgármester, Ripka Ferenc fürdőegyesületi elnökségétől kezdve – kifejezetten konzervatív szellemiség fenntartására törekedett, amelynek része volt a zsidók kirekesztése is: *„A telep céljához tartozik a nemzeti és keresztény szellem fenntartása”.* A keresztény jelleg hangsúlyozására Kupa várának helyén apostoli kettős kereszt felállítását tervezték a Szent István évre, amely *„védőn fogja kiterjeszteni árnyékát Bélatelep hitélete fölé”*[265]. Nemcsak Bélatelep, Fonyód egész nyaralótársadalma igyekezett azonosulni ezzel a szellemiséggel, így a harmincas években nagy számban letelepedő nyugdíjas tisztviselők már egyöntetűen szerették volna a települést a *„keresztény középosztály kiemelt nyaralóhelyének”* tudni és hirdetni *(sz.n. 1939a*). A gombamódra szaporodó fürdőtelepi – jobbára katolikus, elenyésző számban protestáns – kápolnák mellett más fürdőegyesületek (pl. a balatonfőkajári) tervei között is szerepelt *„a telep keresztény jellegét kidomborító kereszt felállítása”* (Tóth-Sági 1940. 104).

A „zsidókérdés” tematizálása az 1939-1940-től jellemzi a balatoni sajtót. *„üdülőhelyen a vendéglátóiparnak a rendesen fizető és ugyancsak szerényen, nem kihívóan viselkedő vendéget egyformán ki kell szolgálni, de ahhoz feltétlenül ragaszkodunk, hogy maga az üdülőhely a*

[263] Szintén a Kukorica újság szórakoztatta közönségét a következő elmésséggel (amely egyébként más balatoni nyaralóhelyek közbeszédének humoros paneljei között is felbukkant): „Értékes balatoni halfajta a futurus maritus, azaz leendő férj. Hossza 1,5-2 m, fekete fürdőtrikót visel, vallása változó: Szemesen keresztény, Siófokon izraelita” (Schoedl 1934. 88).

[264] E telepek szellemiségét, feltehetően az üldöztetés miatt talán túlzó kritikával jellemezte visszaemlékezésében az 1944–től Akarattyán bujkáló Harmos Ilona, Kosztolányi Dezső özvegye (aki egyébként a telepet nem nevesítette): „az Egyesület nagyon ellenezte, hogy idejöjjön lakni [ti. egy környékbeli ügyeskedő, telkeket szerző „félparaszt”] Ez ugyanis afféle zárt település, vétójoggal, alapszabályokkal, s egyik legfőbb alapszabály az, hogy a telepestársnak „úriembernek” kell lennie. Szigorú hierarchia uralkodik. A kegyelmes lenézi a méltóságost... a köztisztviselő többnek véli magát kereskedőnél vagy gyárosnál, annál alább már nem is vesznek senkit emberszámba... Néhány írót, színészt befogadtak... csak zsidó ne legyen. Itt a numerus nullus már csaknem húsz éve érvényben van” (Kosztolányiné 2003 73).

[265] A Ripkával készített lelkes hangú interjút a később Auschwiztban elpusztított Margittay Rikárd készítette (*Margittay 1937*), aki néhány év múlva még visszatért egy újságcikk erejéig a fonyód-bélatelepi helyzetre: „a ki templomba kívánkozott vagy zsidót akart látni, amikből Bélatelepen egy sem volt található, Boglárra ment át” (*Margittay 1943b*).

fürdőegyesülettel az élen kifejezetten keresztény jellegű legyen" – írta például a Balatoni Kurírban a boglári fürdőegyesületi elnök (*Ney 1940*). Komoly sajtóvisszhangot váltottak ki azok a híresztelések 1941-ben, amelyek szerint a somogyi parton két, a zalai parton egy fürdőhelyet akarnak kijelölni a zsidó nyaralók számára. A kijelöléstől tartó fürdőhelyek ellenjavaslatokat fogalmaztak meg, így például azt, hogy a *„zsidómentesítést"* saját hatáskörben oldhassák meg, illetve, hogy a tervezett *„zsidófürdőtelep"* inkább a még be nem épített területek valamelyikén legyen (pl. *Ney 1941*). A sajtóvitában a Balaton-ügyekben abszolút tekintélynek örvendő egyesületi elnök, Iklódy-Szabó János is állást foglalt még 1938 telén, a Balatoni Kurír egész karácsonyi vezércikkét a zsidókérdésnek szentelve. A cikkben felszólította a zsidókat, hogy ne *„nehezteljenek az antiszemitizmusra"*, mert nemzetközi problémáról van szó, amely a nemzetközi porondon fog megoldódni. Addig is alkut ajánlott a zsidó nyaralóknak: *„A zsidók nyaraljanak a Balatonon ott, ahol eddig is nyaraltak"*, de a zsidó és keresztény fürdők arányának nem szabad tovább tolódnia a zsidó fürdők javára. *„A keresztény elemeknek sem áll érdekében, hogy elriassza a hazai zsidóságot a Balaton partjáról"* (*Iklódy-Szabó 1938*).
A sajtókampánnyal párhuzamosan helyi agresszióra is több helyütt sor került. Zánkán például a strand bejáratánál elhelyezett tábla (*„Kutyáknak és zsidóknak tilos a bemenet"*), Györökön a vasútállomásra szervezett gyerekkórus csatakiáltása (*Balatongyörök zsidó és pormentes!*) és a nyaralók kerítésére szögezett feliratok (*„Itt zsidó lakik"*) szolgálták a zsidó nyaralók elrettentését. Bár az atrocitásokat a helyi (vagy nyaraló) nyilas kisebbség követte el, s a többség ettől igyekezett elhatárolódni[266], hatására többen elmenekültek, villájukat eladták (Interjú 4, 28, 31).
1939-től a zsidók már nem csak mint nyaralók voltak jelen a térségben. Több helyütt zsidó munkaszolgálatos egységeket foglalkoztattak különböző Balaton-fejlesztési munkálatoknál. Ötszázan dolgoztak például a 300 holdas zamárdi nádas mocsár lecsapolásán és voltak egységek az akarattyai holland telepen is. A nagy melegben esténként vezényelték le őket a Balatonra fürdeni, de nem a strandra, csak a csónakházhoz (*sz.n. 1939b,c;* Kosztolányiné 2003).

3.3 Településfejlődési modellek

A fentiekben tárgyalt differenciáló tényezők hatására átalakuló térség új arculata legmarkánsabban a településhálózat átformálódásában mutatkozott meg. A „telepek" kialakulása, új önálló közigazgatási egységek születése, majd (már a vizsgált időszak után) a várossá válás folyamata alapvetően határozta meg az eredeti balatoni településhálózatba tartozó községek jövőjét: turisztikai centrummá vagy alkalmasint vízjog nélküli háttértelepüléssé válását. Az ősközségek sorsát e folyamatban többféle tényező befolyásolta, köztük véletlenszerű elemek is, mint például a település vezetőinek aktuális helyzetfelismerő képessége, kockázatvállalási hajlandósága, illetve egy-egy villatulajdonos befolyása vagy a helyi fürdőegyesület lobbiereje. Az átrendeződés másfél évszázada alatt a turizmus előtti településhálózat elemei (községek bel- és külterületei) egy-egy településfejlődési modellnek megfelelő „viselkedési" sajátságokat mutattak. E modelleket az alábbiakban elsősorban abból a szempontból jellemzem, hogy milyen tipikus érintkezési-együttműködési formák kitermelődését tették lehetővé az őslakosság és a nyaralónépesség között. A modellek

[266] A visszaemlékezés szerint Zánkán *„mindenki szégyellte magát a tábla miatt, a Fürdőigazgatóság le is szereltette"* (Interjú 28). Györökön az 1930-40-es években egy szombathelyi kéményseprő szította rendszeresen az antiszemita hangulatot, amellyel a helyi gyerekeket próbálta elsősorban megfertőzni (Interjú 31).

sajátságos jegyei mögött az a feltevés húzódik meg, hogy a turizmus gyakorlatában nem csupán az ősközségek viselkedtek közösségként, hanem a nyaralók adott csoportjai is. Feltételezésem szerint a kiinduló sajátosságok és a kétféle közösség „ereje", dinamikája együttesen fejlesztették ki az alábbi településfejlődési modelleket:

Új települések születése

E modell sajátossága, hogy a kis létszámú állandó lakossággal és önálló identitással rendelkező szőlőhegy, illetve puszta – tipikus példaként Almádi, Fonyód és Révfülöp – egésze nyaralóhellyé vált, s ennek hatására elindult az önálló településsé válás útján. Fontos különbség a többi modellel szemben, hogy maga a község és a fürdőtelep lényegében egyszerre született, történetük erősebben összefonódott, mint az ősi községek és fürdőtelepeik esetében. Bár az anyaközséggel, amelyhez önállóvá válásáig tartozott a külterület, adódtak hasonló típusú érdekellentétek (különösen Révfülöp és Ábrahámhegy esetében, amelyek csak 1943-ban, illetve 1942-ben szakadtak el Kővágóörstől, illetve Salföldtől[267]), a helyben élő őslakosság egészen más típusú kapcsolatrendszert épített ki a nyaralókkal, mint amely a község-fürdőtelep viszonyt jellemezte. Ehhez hozzájárult az is, hogy a turizmus rendszerében deklarálódó társadalmi különbségek itt voltak talán a legnagyobbak: Almádi eredetileg szőlőhegy volt, Révfülöp és Fonyód szőlőhegy és halásztelep együttese, lényegében nincstelen napszámos szőlőmunkás-vincellér-halász, illetve (Fonyódon) 1-2 holdas szegényparaszti és halász állandó lakossággal. Erre a nincstelen vagy a nincstelenség határán álló társadalomra épült rá a tehetős villatulajdonosok rétege. A *„díszes nyaralók és egyszerű présházak"* kontrasztja az első idegenforgalmi kiadványokba is bekerült, mint e turisztikai modell feltűnő ismertetőjegye (vö. Szaplonczay 1896; Benke 1996. 5; Rádóczy 2000; Tatay 1987).

A viszonylag konfliktusmentes együttélésre magyarázat lehet a helyi állandó lakosság – szegénységéből adódó – nagyfokú kiszolgáltatottsága, de sajátos nyitottsága is. Ennek hátterében a hegyközségek évszázados demokratikus hagyományai, a legkülönbözőbb társadalmi csoportokat képviselő extráneusok jelenléte állt, amely relativizálta az „idegen" fogalmát. A villatulajdonos-nyaralók egy része ráadásul magukból az extráneus szőlőbirtokosokból nőtt ki.[268] Az új „idegenek" nagyobb számban a filoxéravészt követően jelentek meg, megváltóként hozva az elpusztult szőlőhegyekre a szőlőrekonstrukcióhoz szükséges tőkét és az új munkalehetőségeket.

Az őslakosság, villatulajdonosok és a letelepedő új állandó lakosok sajátos együttélési modelljét a településszerkezet is leképezi: a különböző státuszú ingatlantulajdonosok a szőlőhegyen vegyesen, egymás szomszédságában éltek, sőt a villák egy része egykori vincellérházak, présházak átépítésével keletkezett. Ez alól egyedül Fonyód (Lengyeltóti pusztája) képezett kivételt, amelynek szőlőművelésből és halászatból élő lakossága a fonyódi hegy egész déli oldalát elfoglaló szőlőterület közepén öt sorban kialakult falu jellegű településen élt, 1896-ban, Bélatelep alapítása idején már 836 lakossal (Szaplonczay 1896). Fonyód fürdőtelepei a

[267] 1942-ben Salföld-Ábrahámból és Rendes-Ábrahámból álló pusztát Balatonrendeshez csatolták, önálló településsé csak 1976-ban lett.

[268] A szőlőhegyi hajlékok „nyaralás" célú használata már a 19. század elejétől jellemző volt a térségben: Arácson az uraságok saját szőleikben lakoztak a füredi „mulatások alatt" (Oláh J. 1834), de a badacsonyi borházakról is megjegyezte Boleman, hogy egyúttal „nyaralóházak" is voltak (Boleman 1900. 12). A kettős funkciójú szőlőbeli villák konkrét példáit lásd P. Miklós 2003a, b; Keresztúry 1993; Nagy L. 1998, Lichtneckert 1996. 513-516.

szőlőhegy lakatlan részén alakultak ki, de – Bélatelepet leszámítva – az ősközségmagból kirajzó őslakossággal vegyesen használt utcákban. Ettől függetlenül a fonyódi fürdőtelepek önálló identitása, amely a 20. század első felében az önálló fürdőegyesületekben, később civil szervezetekben és más módon is kifejeződést nyert[269], a mai napig szilárdan megmaradt, míg az eredeti „Fonyód" körülhatárolása az ott élők számára sem könnyű feladat. (Az „Ősfonyód" vagy „Törzsfonyód" kifejezéseket használják nagyjából a Bélatelep és Sándortelep közötti keskeny sáv megnevezésére. Interjú 3.)
Önálló identitású fürdőtelepei nemcsak Fonyódnak, hanem Almádinak is kialakultak idővel. Mivel azonban az 1869-ben önálló lett Almádi maga is „fürdőközség" volt a korabeli szóhasználat szerint, egészen az 1940-es évekig – a súlyos konfliktusok kirobbanásáig[270] – szinte egységben élt a fürdőtelepekkel.
A modell működése nem volt automatikus: nem minden Balatonra dűlő, filoxéravész sújtotta, részben lakott hegyközségi terület vált önálló nyaralóközséggé. A 19. század közepén önálló településsé szerveződött egykori hegyközségek, Vonyarc, Gyenes és Diás számára például hiába állította példaként Almádit Sági útikönyve: *„Ha buzgó kezdeményezők Almádi hegyközségből előkelő nyaralót tudtak létesíteni, miért ne cselekedhetnék ezt meg e hegyközségekben is"* (Sági J. 1902b 74). Hiányzott egyrészt a „buzgó kezdeményezés", a fürdőalapítási lázban égő befolyásos értelmiségiek munkája, amelyet Fonyódon Szaplonczay Manó tisztifőorvos, Révfülöpön Czigány Károly ügyvéd, Almádiban Óvári Ferenc végzett el. Másrészt az őslakosság sem kényszerült mindenáron telkei értékesítésére, hiszen a Keszthely piacára termelt konyhakerti növények biztos jövedelmet biztosítottak. Nem vált önálló nyaralóterületté a Badacsony sem, annak ellenére, hogy már a 19. században fontos balatoni turisztikai célpont volt, szőlőbeli hajlékai pedig Révfülöphöz vagy Almádihoz hasonlóan éppúgy szolgáltak gazdasági mint nyaralási célokat. Több község külterülete lévén és a nagybirtok jelenléte miatt feltehetően sem az állandó külterületi lakosok, sem a villatulajdonosok száma nem érte el az önszerveződéshez szükséges mértéket.

Önálló identitású fürdőtelepek keletkezése

A balatoni villatelepek döntő többsége a lakatlan part menti területek parcellázásával jött létre. Közülük néhány idővel sikeres küzdelmet folytatott az anyaközségről való leválásért. Történetük sok párhuzamosságot mutat az előző modellbe sorolt telepekével. Így például a külterületen, ahol a fürdőtelepek kialakultak, szintén volt eredetileg egy-egy lakott objektum: major (Világos), major és csárda (Földvár)[271] vincellérházak (Mária-telep) stb., nem ezek játszották azonban a döntő szerepet a település fejlődésében, amely szinte teljes egészében az idegenforgalomnak volt köszönhető. Határesetet képez a két modell között Máriatelep (a

[269] Fonyódon az 1930-as években már hét különböző fürdőegyesület és három üdülőhelyi bizottság működött (*sz.n. 1939a*), ami a községmaghoz kötődő identitás teljes hiányát is mutatja. Jellemző, hogy 1956-ban Fonyódon a községben és Sándortelepen is külön tömeggyűlést tartottak (Németh E. 2000. 104).
[270] Nem véletlen, hogy Balatonalmádi fürdőegyesülete – utolsóként a térségben – csak 1940-ben jött létre, addig nem volt szükség a fürdő-érdekek önálló képviseletére. A konfliktusok a fürdő és az állandó lakosság érdekei között csak ekkor kezdődtek. A község tulajdonát képező, de közösen használt „társalgóterem" ajtaját például a fürdővezetőség önkényesen lezáratta, így a község közösségi helyiség nélkül maradt stb. A sajtó, feltehetően nem ok nélkül, a harmincas évek közepétől egyre rámenősebben képviselt állami fürdőpolitikát okolta a történtekért (vö. *sz.n. 1940c*).
[271] A földvári csárda legkésőbb a 17. sz. végén már működött. Földvár-pusztához a 19. században 282 hold szántó, 149 hold legelő, 8 hold nádas tartozott. Lakossága 1870-ben 100 fő volt (Reöthy 1986. 28-29).

későbbi Balatonmáriafürdő területe) és Balatonfenyves, amely eredetileg szintén hegyközség volt, mint a filoxéravész után állami közreműködéssel betelepített homoki szőlőtelep. Az 1925-ben önállósodó Balatonmáriafürdő „magját" a szőlőkbe telepített szerszámtároló- és menedék kunyhók alkották, amelyek közé kezdettől fogva nyaralás céljára (is) épített villák ékelődtek. Szőlőmunkások, szőlősgazdák, vincellérek, majd nyugdíjas villatulajdonosok állandó lakóhelyévé azonban már nyaralótelepként vált, amelynek idegenforgalmi és nem mezőgazdasági funkciója volt a meghatározó.

A területükben és népességükben is látványosan gyarapodó fürdőtelepek kezdettől fogva hangsúlyozták az anyaközségtől független önálló identitásukat, amelyben különös hangsúly esett a kvázi önkormányzati feladatköröket betöltő fürdőegyesületekre. A „külterületi lakott hely" szerepkörön való túllépést a szimbolikus események (pl. kápolna- és templomépítések, önálló hagyományok teremtése[272]) és az idegenforgalom kiszolgálására letelepedő állandó lakosság jelzi. Ez utóbbi azonban egyúttal meg is bontotta a telep kezdeti integritását. Magát a nyaralóhelyi integritást a nyaralók és a fürdőtelep megálmodói-üzemeltetői rendkívül fontosnak tartották, ez különböző fórumokon megfogalmazást is nyert, főként az exkluzív Földvár esetében: *„Faluja, mellyel közvetlen összeköttetésben volna, a telepnek nincsen, s ez megóvja a fürdőhelynek bizonyos uribb és előkelőbb jellemét"* (Szaplonczay-Vajthó 1907. 96). Nem véletlen, hogy a fürdőtelepet üzemeltető iparosok, kereskedők, részvénytársasági alkalmazottak stb. – bár az 1950-ben sok küzdelem árán[273] önállósodó Földvárnak természetesen részét képezték – az 1920-as évektől az országúttól délre, azaz a fürdőteleptől, de az anyaközség Kőröshegytől is térben elkülönülve telepedtek le és önálló intézményeket, pl. saját kaszinót[274] is létrehoztak (vö. Reöthy 1986. 76).

Az 1958-ban önállóvá vált Fenyves integritása szintén az 1920-as években kezdett megbomlani, a Nagyatádi-féle földreform keretében nadrágszíjparcellához jutó néhány tucat szegényparaszti család révén (Buza 2006. 38). Növekvő állandó lakosságuk és differenciálódó társadalmuk ellenére az önállósodó telepek sem a település- sem a társadalomkép tekintetében nem léptek a községek fejlődési útjára, nem váltak „igazi faluvá"[275].

A déli partszakaszon hosszan elnyúló településeket más típusú megosztottság is jellemezte: a telepi identitás gyakorta felülmúlta a „településit". Jó példa erre Hullám-telep, amely az önálló

[272] Ilyen volt például az 1907-től évente megrendezett „előkelő búcsú" Földváron (Reöthy 1986. 59), vagy egyes ismert nyaralók kultusza, akik később a település történeti hagyományának is fontos részét alkották. Ilyen volt pl. Földváron Bajor Gizi, akinek meglátogatása és ünneplése a földvári nyaralás rítusai közé tartozott, 1973-ban pedig a község művelődési házát is róla nevezték el.

[273] A kezdeményezés már 1939-ben megszületett, éppen abban az időszakban, amikor a község egyre több feladatot volt kénytelen átvállalni a Fürdő Részvénytársaságtól. Ezt a kezdeményezést akkor sem az anyaközség Kőröshegy, sem a belügyminiszter nem támogatta, ez utóbbi a csekély (321 fő) állandó lakosra hivatkozva. Az önálló identitás következetes építése ellenére a fürdőtelep és az anyaközség – amelynek képviselő-testületében a 30-40-es években öt földvári lakos is helyet foglalt – élete szorosan összekapcsolódott. A körjegyzőség rendszeresen tartott hivatalos órákat a fürdőtelepen, ahol 1942-től iskolát is tartott fenn, illetve 1932 és 1952 között állta a fürdőtelepet ellátó vízmű minden költségét, beleértve a dolgozók bérét is (vö. Reöthy 1986; Fekete-Berkesné 2007. 45).

[274] A nyaralókat tömörítő eredeti kaszinó, a Balaton Club 1932-ben 21 tagot számlált, ebből mindössze két tag volt helybéli lakos: a telep fürdőorvosa és építészmérnöke. Az 1934-ben alapított Hungária Casino ezzel szemben a helyi lakosokat tömörítette (Kanyar 1978. 164; Reöthy 1986. 60). Hasonló elkülönülés következett be szintén az 1930-40-es évekre Almádi állandó lakosságának és nyaralónépességének intézményei között. A vendéglők és egyéb rendezvényhelyiségek számának növekedésével az eredetileg a turizmus szolgálatában alapított Hattyú vendéglő egyre inkább a helyiek találkozóhelye lett (Schildmayer 2003a 13).

[275] *„Egész más formát építenek..."* – fogalmazta meg a jászberényi születésű, egy ideig Pesten szolgált, majd Keresztúrra nősülő asszony, aki soha nem tudta megszokni új otthonát, Máriafürdőt. *„Keresztúr egy igazi kis falu volt, Mária meg elhanyagolt izé, nyaraló. Ritkán álltak a házak. Katonatisztek meg azok az urak. Semmit sem lehetett kapni"* (Interjú 4).

községgé vált Balatonmáriafürdőn belül is megőrizte önállóságát, vagy a vasúti megállók, mint sajátos telep-központok[276] körül fekvő településrészek, amelyeknek identitása és elnevezése is a vasútállomáshoz kötődik (Balatonmáriafürdő-alsó, Zamárdi-felső stb.).

Az önálló identitású fürdőtelepek státusza a vizsgált időszakon belül is több ízben változhatott. Önálló települési rangot a vizsgált időszakban csupán Balatonmáriafürdő (1925), Balatonföldvár (1950) és Balatonfenyves (1958) szerzett, körük napjainkig Balatonvilágossal (1961), Szántóddal (1996) és Balatonakarattyával (2014) bővült. Mindössze tíz évig volt önálló közigazgatási egység Balatonújhely, amely Balatonkiliti külterületén Vilma-telep, Balatonlídó (a későbbi Balatonszéplak), Foki-hegy és Küsz-hegy egyesítésével, 1053 lakossal 1939-ben jött létre. Az önállósodás motorja az 1920-as évektől Vilma-telep volt, amely Kaáli Nagy Dezső javaslatára Somogyfokfürdő néven szeretett volna leválni Kilitiről, amely egyébként nagy igyekezettel, több kompromisszum árán próbálta a telepet megtartani. Balatonújhely Siófokkal való egyesítésére már 1945-től voltak törekvések Siófok részéről, de a lakosság 1949-ig sikeresen ellenállt (Kenedy 1993. 30; Zákonyi F. 1989; 579; *Fórizs 1929*).

A telepek identitásépítési törekvéseinek fontos fokmérője volt a megfelelő név megtalálása. A külterületi lakott helyek általában fürdőteleppé válva megőrizték az eredeti földrajzi nevet (Akarattya, Földvár stb.) bár éppen Balatonújhely esetében, az eredeti – kiliti lakosok által használt – *Balatonmelléke* dűlőnév végleg áldozatul esett a mesterséges identitásépítésnek. A turisztikai térfoglalás szolgálatában született telepelnevezési kísérletek némelyike idővel feledésbe merült (pl. Balatongyöngye, Balatonszépe[277] Löwensohn Adél-telep), mások meggyökeresedtek (pl. Balatonszéplak, Káptalanfüred, Fonyódliget, Víriusztelep stb). Sokáig kereste önálló arcát és nevét Alsó-Bélatelep nyugati része, amelyet 1936-tól hivatalosan Fonyód-széplaknak neveztek, előtte Szomodics-telepnek, egy időben pedig Bélatelep-Kertvárosnak (Varga I. szerk. 2004. 101), de egyik sem maradt meg tartósan a köztudatban, amely jól mutatja az itt kialakult nyaralóközösség identitásépítésének viszonylagos erőtlenségét.

A fürdőtelep változó státuszát jelzi a füredi Savanyúvíz névhasználatának alakulása is. A vasútvonal kiépítése előtt a – Falufüredként emlegetett (Jalsovits 1878. 69; Margittay 1943. 161) – anyaközségtől „lakatlan" sáv (szőlő) választotta el: az önálló identitású és igazgatású telepnek a földrajzi adottságok miatt inkább Aráccsal volt kapcsolata. A fürdőtelep önállósodásának gondolata már a századfordulón megfogalmazódott[278], a fürdőbizottság egyhangú támogatása mellett. Mint e modellbe sorolható más községek esetében is jellemző volt, Füreden a híresebb, népszerűbb, önálló életet élő fürdőtelep mellett a falu maga is idegenforgalmi terület volt, alacsonyabb presztízzsel és gyógydíjakkal ugyan, de mégis a Savanyúvíz egyfajta konkurenciájaként. Jellemző a külön utakon járó falu és a telep viszonyára, hogy még a füredi falusi elit sem a savanyúvízi fürdőt, hanem a *„fürdővendégektől jól távol eső"* szabadfürdőhelyet látogatta nyaranta, a kúrát pedig hordókban felhozatott savanyúvízzel

[276] A központ jelleget a vasútállomás közelébe telepített üzletek, patika, szállók biztosították, de jellemzően a telekárak is magasabbak voltak. A vasutas családba született Tüskés Tibor megfigyelése szerint, ha egy Balaton-parti állomást őrházzá minősítettek vissza, a köré kiépült kereskedelmi központ rövidesen továbbköltözött oda, ahol valóban megálltak a vonatok (Tüskés 1996. 61).

[277] A Balatonszéplak Rákosi Jenő javaslata volt Szepezd fürdőtelepének elnevezésére (P. Miklós 2004b). „Balatongyöngye" néven tervezett új fürdőtelepet a Csopak felé eső partszakasz parcellázásával Füreden Peremartoni Nagy Sándor, és szintén Balatongyöngye néven szerepelt egy ideig Budatava vasúti megállója is, hosszú távon azonban egyik sem tudott meggyökeresedni (Dibusz 2003; Veml X. 251).

[278] *„Balatonfüred községtől elválasztassék és külön kisközséggé alakuljon"* (A balatonfüredi fürdőbizottság ülésének jegyzőkönyve 1895. 4. pont, közli Lichtneckert 2010. 139).

oldotta meg, tehát nem használta klasszikus módon magát a fürdőtelepet (Krúdy 2008). A szétválásra végül nem került sor, a falu és telep összeépülése 1909 után egy új villatelep kiépítésével megkezdődött, ahol már állandó lakosok is sűrűn megtelepedtek (Sziklay 1932. 128). A folyamat következtében a 20. század második felében a terjeszkedő, szinte egészében fürdőteleppé váló „Füred" lassan[279] magába olvasztotta az egykori parti telep, sőt a városrésszé váló Arács község[280] identitását is, az eredeti Savanyúvíz elnevezés pedig mára feledésbe merült.

Maga a „telep" kifejezés a 20. század első felében a parasztközségektől való „függetlenség" kinyilvánítását, egyfajta önálló képződmény definiálását szolgálta. Jó példa volt erre a balatonberényi Armuth-telep, amely voltaképpen egyetlen szálloda (Fürdő nagyszálló) volt 104 szobával vagy az Arács határában épült Balatongyöngye fürdőtelep, amely egyetlen panzió volt, de önálló vasúti megállóval. Mindkét „telep" fejlődése a második világháborúval megszakadt, önálló identitású helyként eltűntek. A fürdőterületek közigazgatási besorolásának rendezését (1931) követően a „telep" adminisztratív szempontból is értelmezhető képződménnyé vált: az üdülőhelyi díjak a fürdőtelepet vagy üdülőhelyet illették (felhasználásukról az üdülőhelyi bizottságok döntöttek), míg az ingatlanok után járó adót a községek szedték be.

A „telepek" önállósodása, illetve önállósodási kísérletei – korabeli kifejezéssel *„fürdőközönség vagy önellátási mozgalmak"* – nagyjából azonos forgatókönyv alapján zajlottak. A különválást minden esetben a fürdőtelep kezdeményezte, és hátterében gazdasági, de még inkább lélektani okok húzódtak meg. A kulturális rendszerek különbözőségéből fakadó idegenkedést és ellenségeskedést Lukács Károly így jellemezte 1931-ben: *„A városi mentalitás és a magasabb kultúrigények harca ez a falu sokat panaszolt önzésével és igénytelenségével, valóságos kis kultúrharc, amely több helyen eredményre vezetett"* (Lukács 1931. 55). A telepek önállósodásával az anyaközségek a legtöbbet akkor veszítették, ha a teljes vízparti területet az új településhez csatolták, mert ez esetben még a szabadfürdő létesítésének lehetőségétől is elestek. Balatonkeresztúr például sokáig fájlalta, hogy akkori bírája az egyezkedéskor (1925) *„odaadta egy vacsoráért a strandot"*. A település az 1940-es évektől kezdve háromszor is megkörnyékezte Balatonmáriafürdő képviselő-testületét az újraegyesülés tervével, amelyet az mindannyiszor elutasított (1946, 1948, 1956). Az elutasítás indoklásában egyaránt utalt a két képviselő-testület között történelmileg fennálló nézeteltérésekre és a kiengesztelhetetlen kulturális különbségekre: *„Hosszú harcok árán sikerült községünknek az egészen más jellegű Balatonkeresztúrtól elszakadni, községünket a mai színvonalra emelni"* (vö. Tengerdi 2008. 138, 184, 187, 259).

A községek és a fürdőtelepek között fennálló ellentétek az egész térségben általánosak voltak. A fürdőegyesületek a vármegyék és a belügyminiszter felé is több ízben éltek panasszal, közvetlenül és a sajtó útján is: *„saját tárcája keretében intézményesen szüntesse meg azt a helyzetet, amely sok helyütt tapasztalható, hogy a községek idegen testnek tekintik és*

[279] Többek megfigyelése szerint Füred és Savanyúvíz földrajzi és szociológiai értelemben csak az 1980-as évekre olvadt egybe! A falusiaknak egy-egy fürdőtelepi séta valóságos kirándulásnak számított, amit a nyelvhasználat is kifejezett: *„lemegyek a Savanyúvízre", „fölmegyek Falufüredre"*. A faluból a 20. század közepén rendszeresen már csak az értelmiség járt le a Grand Hotelbe kártyázni, amelynek cukrászdájában egyébként a helyiek „kaszinója", azaz a füredi értelmiség és nagyobb szőlősgazdák által alapított Kisfaludy Társaskör is székelt, de csak szezonon kívül (vö. Lipták 1982. 22; Zákonyi F. 1988. 265).

[280] Arács községnek, bár az idegenforgalomhoz ezer szálon kapcsolódott, bejegyzett fürdőtelepe nem volt. A külterületen történt parcellázások, pl. a Művész-telep sajátos besorolást nyertek: közigazgatási szempontból Arácshoz tartoztak, de az üdülőhelyi díjat Balatonfüred-Fürdőtelep szedte be a nyaralóktól (vö. Sibalszky 2005).

idegenkedéssel kezelik a területükhöz tartozó fürdőket." (*sz.n. 1936c*) A Balaton fejlesztői sok esetben a községeket hibáztatták álmaik meghiúsulásért. Az elégedetlenség új érveket adott a Balaton vármegye híveinek kezébe is, akik szerint a térségben *„mindennek a Balaton jegyében kell történnie"*: a Balaton térsége csak *„új településeken"* kijelölt igazi fürdőközségekben válhat turisztikai régióvá, ahol a *„vendéglátást a betűvetéssel együtt tanítják az iskolában"* (*Szilassy 1935b*).

A helyzet kezelésére a Balatoni Egyesületek Szövetsége az 1940-es évek elején több javaslatot is megfogalmazott. Ezek közül a legradikálisabb elképzelés törvényi úton egyöntetűen leválasztotta volna a fürdőtelepeket az anyaközségekről, létrehozva egy új balatoni közigazgatási rendszert: *„minden olyan fürdőhely, ahol leküzdhetetlen akadályokba nem ütközik, üdülőhellyé alakulhasson át, s ezáltal a BIB felügyelete alá kerüljön"*. Az indoklás egyik eleme a parti községek képviselő-testületeinek érdekeire hivatkozott, amelyek ily módon megszabadulnának az őket „kevésbé érdeklő" ügyektől (*sz.n 1941c*).

Anyaközség és fürdőtelep szerves egysége

Első megközelítésben csekély különbségnek tűnik, hogy egyes fürdőtelepek nem ápoltak – nevükben kifejezett – önálló identitást, hanem Alsóörs-fürdőtelep, Zamárdi-fürdőtelep, Zánka-fürdőtelep, Balatonszárszó-fürdőtelep, Balatonőszöd-fürdőtelep (stb.) néven váltak ismertté a köztudatban és az idegenforgalmi kiadványokban. Jogi értelemben ugyanazokkal a lehetőségekkel és feladatokkal bírtak, mint az önálló identitású telepek, és több esetben a községtől való térbeli elkülönülés[281] is jellemezte őket. Ezek a fürdőtelepek azonban nem csupán nevükben kötődtek szorosabban az őslakosság lakta településhez, hanem az együttélés, együtt gondolkodás, közös fejlesztések szintjén is, így együttesük önálló településfejlődési modellként írhatók le.

Község és fürdőtelep szerves egysége kialakulásában több tényező játszhatott szerepet. Balatonberény esetében – amelyről az útikönyv is fontosnak tartotta megemlíteni, hogy *„itt maga a falu a nyaralótelep"* (Móricz B. 1958a 41) – például a nyaralók tömeges megjelenését sokáig nem követte parcellázás, így a nyaralók egy-egy, a falu életébe szervesen illeszkedő villában, illetve a parasztházakban szálltak meg. Hasonló volt a helyzet Csopakon, illetve Kenesén, Alsóörsön és Szárszón. Ez utóbbiról a századforduló Balaton útikönyve így írt: *„maga a község igénytelen, egyszerű magyar falu* (...) *mintegy megőrzője a hagyományos régi somogyországi fürdőhelyeknek",* s ugyanezt a sajátos szerepkört próbálta jellemezni egy főszolgabíró jelentés három évtizeddel később: Szárszón nincsen *„üdülőhely* (...) *maga az egész község adja ki – elszórt villáival bérbeadott lakóházaival, panzióival az üdülőhelyet"* (Szaplonczay-Vajthó 1907. 89-91; Bősze 1990. 160). Jellemző e modellre, hogy a fürdőtelepi

[281] Bár a fürdőtelepet Keszthelyen a település üzemeltette, a nagy kiterjedésű park *„mint valami óriási élő sövény"* térben szinte elszigetelte azt az őslakosság lakóhelyétől (Sági K. 1958. 9). Zamárdiban az 1970-es évekig beszélhetünk a falu és a fürdőtelep térbeli elkülönüléséről, a két településrész ezután kezdett fizikailag „összeérni", társadalmi integráció azonban már korábban megkezdődött. Az 1920-as évek parcellázásai során az őslakosok is jutottak házhelyekhez, sőt az első utca lényegében az övék volt. A fürdőtelepi állandó lakosok gyermekei a falusi iskolába jártak, a község körorvosa viszont a telepen rendelt 1929-től és 1930-ban itt nyílt a település első patikája is, 1953-tól pedig itt kapott helyet a falu óvodája. A ma már városi rangot nyert település „városközpontja" szintén az egykori fürdőtelepen, a vasútállomás közelében alakult ki (Friesz 1997a 217; 1997c 311; Piller 1986. 69). Szintén az őslakosság nyaralótelepi ingatlanszerzése volt az átlagosnál szorosabb társadalmi integráció egyik eleme Balatonbogláron is, amelynek iparos és kereskedő lakossága viszonylag gyorsan épített ki kapcsolatokat a budapesti középosztályi nyaralókkal az élet minden területén (vö. Interjú 34).

fejlesztések nem kerültek befektető vállalkozók, parcellázó bankok érdeklődési körébe: a strand, a sétányok, a világítás stb. kiépítése a község, a fürdőegyesület vagy a kettő – esetenként harmonikus, de jellemzően inkább konfliktusos[282] – együttműködésével készült. A modell klasszikus korai példája a fürdőjét 1890-ben városi kézbe vevő Keszthely volt, amelyről a város monográfiája is fontosnak tartotta megjegyezni: *„a város a balatoni fürdőt nem nyerészkedés-tárgynak, hanem a város felvirágzása tényezőjének tekinti”* (Bontz 1896. 363; vö. uo. 362-367, 473-481). Kisebb községi kezdeményezések másutt is voltak a századfordulón. Szárszón például 1908-ban sörház épült községi beruházásként, Zamárdiban szálloda, fürdőbódék és fasorral árnyékolt út, Örvényesen pedig a közbirtokosság kezdett fásítani egy erre kiszemelt területen (Szaplonczay 1914. 29; Piller 1986. 58; Sági J. 1902b 159). Néhány község esetében ez a századfordulón még határozottan érzékelhető lendület idővel elhalt, másutt azonban a második világháborúig megmaradt. Lellén például, a nagyobb földbirtokosok kisebb beruházásai (pl. étterem, panzió) mellett maga a község volt a fürdő egyik legfontosabb fejlesztője: az 1930-as években közel 30 ezer pengőért építettek új fürdőpavilont, fürdőfülkéket és strandbüfét, és ezeket évente adták bérbe (Kanyar 1989b 494), és hasonló volt a helyzet Kenesén, illetve részben Siófokon is. A létesítmények fenntartása és fejlesztése azonban a Trianon után kialakult nehéz gazdasági helyzetben sehol nem volt teljesen konfliktusmentes. A kedélyeket időről-időre felkorbácsolta a fürdőegyesületek egy-egy túlzónak talált követelése, így például Szemesen az Alsó-telep villanyvilágításának vagy Sófokon a víz- és csatornadíjak hasznosulásának ügye (vö. Schoedl 1934. 82; Kanyar 1989a 229, 233). Szinte állandósultak a konfliktusok Alsóőrsön, ahol a fürdőegyesület érvelésében több ízben éppen a fürdőtelep és a község szoros összetartozása kapott különös hangsúlyt: *„a minden vonatkozásban hozzátartozó telep, amely a községnek tulajdonképpen életterét képezi és jelentőségét adja meg”* – fogalmazta meg a község és fürdőtelepe viszonyát az Alsóörsi Fürdőegyesület, felrázni kívánván közömbösségéből a képviselő-testületet, amely nem kívánt hozzájárulni a fürdőtelep villamosításához (*sz.n. 1939d;* vö. Lichtneckert 1996. 559-560, 572-582).

A szobakiadásban, szálloda- és vendéglő beruházásban való érdekeltség az előző modellnél erősebb társadalmi integrációt feltételez, amely megnyilvánulhatott az őslakosok és a nyaralók által vegyesen lakott településrészekben (pl. Zánka, Zamárdi, Szárszó), a közösen használt strandokban (pl. Kenese), a fürdőtelepi és falusi tisztségek közötti átfedésben (pl. Zánka[283]).

A faluval szerves(ebb) egységet alkotó nyaralótelep modellje nem zárja ki, hogy ugyanazon község külterületén parcellázással útjára indított önálló identitású fürdőtelep is létrejöjjön,

[282] A konfliktusok hasonlóak voltak a többi településfejlődési modell esetében megfigyeltekkel, azzal a különbséggel, hogy nem vezettek szakításhoz a telep és a falu között. Alsóörs és fürdőtelepe között például a 20. század első felében több témában alakult ki érdekellentét, elsősorban amiatt, hogy a közbirtokosság és a villatulajdonosok egy csoportja egyaránt magának követelte a zavaros jogállású strandot. A tulajdonviszonyok és az üzemeltetés körülményei a peres döntés után (1927) sem a fürdőközönség érdekei szerint alakultak, amit tovább fokozott, hogy a falu nem vállalta a fürdőtelepi utcavilágítás, ivóvízhálózat és a játszótér kiépítésének költségét. Az alsósörsiek sérelmei is fokozódtak, többek között amiatt, hogy a várva várt posta nem a faluban, hanem a vasútállomáson (azaz a nyaralótelepen) kezdett üzemelni 1910-ben. *„Van postánk és még sincs”* – írta posta-áthelyezési kérelmében a képviselő-testület. *„Méltánytalan mellőzése ez a község lakosságának, hogy 5-6 villatulajdonos 2-3 hónapi nyaralási kényelme végett 5-600 lelket számláló község 12 hónapon keresztül változó időben is a távol eső állomásra fáradjon.”* A kérelmet elutasították, a község viszont így nem járul hozzá a postai kézbesítő fizetéséhez (Lichtneckert 1996. 464, 506-519).

[283] Marosszéki Ziegler Emil 1920-as évektől nyaralt Zánkán, ingatlant szerzett, majd egy présházat kibővítve 1927-ben letelepedett. 1930-tól 1940-ig zánkai iskolagondnoksági tag volt, de fürdőegyesületi elnöki elfoglaltságai miatt lemondott (Kocsis 1999. 35-38). Hozzá hasonlóan a letelepedő nyaralók gyakran aktív közéleti személyiségek voltak.

amelyre jó példa Kenese (Székesfővárosi Üdülőtelep 1925, Balatonakarattya 1928), Alsóörs (Káptalanfüred 1931), Balatonboglár (Jankovich-telep 1926).

Fürdőtelep nélküli községek

A községek egy része a már korábban tárgyalt változatos okok miatt a vizsgált korszakban egyáltalán nem (Égenföld, Vörs, Balatonszentgyörgy stb.) vagy nem a fenti modellek valamelyikébe illeszkedő módon kapcsolódott be a turizmus folyamatába. Az utóbbi csoportba tartozik például a Tihany és Zánka közötti terület néhány faluja (Aszófő, Örvényes, Akali). Bár Örvényesen és Akaliban már 1912-ben voltak kiadó szobák (sz.n. Balaton 1912), de területükön állandó nyaralók nem telepedtek meg, s így természetesen fürdőegyesületek sem létesültek.
Más települések, így például Balatonkeresztúr vagy Kőröshegy a külterületükön fekvő fürdőtelepek önállósodása következtében váltak idegenforgalmi szempontból „háttérközséggé". Ez természetesen nem jelentette a kapcsolatrendszer teljes leépülését, e falvak mindegyike aktív szerepet vállalt a nyaralók élelmiszerellátásában, különböző szolgáltatások biztosításában. A kapcsolatok közösségi szintjét azonban alapvetően átstrukturálta a Balaton-parti terület sorsa feletti (korábban is korlátozott) befolyás végleges elvesztése. Ezt az alapvetően konfliktusos alaphelyzetet tetézte, hogy bizonyos községek idővel teljesen elveszítették vízjogukat, azaz nemcsak a turizmus szempontjából hasznosítható, de a hagyományos Balaton-használatot kiszolgáló vízparti és mederterület sem maradt a község kezelésében. Erre a vizsgált korszakban egyedüli példa Balatonkeresztúr és Lengyeltóti (Kőröshegynek Földvár, illetve Kővágóörsnek Révfülöp elcsatolása után is marad egy keskeny Balaton-parti területe), napjainkig azonban további községek sorsa alakult e modellnek megfelelően.
Több település nem fürdőtelepe elcsatolásával, hanem teljes közigazgatási önállósága elveszítése révén vesztette el ideiglenesen (pl. Paloznak, Lovas[284]) vagy véglegesen (Arács, Vörösberény, Balatonkiliti[285]) a Balatoni-parti területek feletti rendelkezés lehetőségét.

Egyedi fejlődési modell

Míg a Balaton-parti községek 19–20. századi fejlődése (lakosságszáma, közigazgatási státusza stb.) döntően az idegenforgalommal volt összefüggésben, addig a kivételek között kell számon tartanunk Balatonfűzfőt és Badacsonytomajt, amelyeknek sorsát a turizmus mellett az ipar is formálta.
Balatonfűzfő település 1958-ban keletkezett, három környező település külterületén, az 1924-ben alapított Fűzfőfürdő nyaralótelep, az 1928-ban létesített ipartelep, és a hozzá tartozó lakótelep egyesítésével. Az 1933-as rendezés során ugyan üdülőhelyi besorolást kapott, 1958-ban azonban ezt elveszítette és fejlesztésében néhány évtizedig elsősorban a „munkástelepülés" szempontjai érvényesültek. A lőpor- majd vegyi üzem nemcsak a község kialakulására, de a

[284] Paloznak és Lovas 1962-ben került közös tanácsi irányítás alá Alsóörssel, amelynek következtében 1972-ben parti területeit is Alsóörshöz csatolták (Veress D. 1993; Hudi 2001).
[285] Arács 1954-ben lett Füred településrésze, Kiliti 1965-ben Siófoké, Vörösberény 1975-ben Balatonalmádié. Arács és Kiliti sorsa jó példája a fürdőélet differenciáló hatásának: az évszázadokig párhuzamosan, közel azonos körülmények között fejlődő települések közötti egyensúly felbomlásának. A turizmus következtében átrendeződő hatalmi viszonyrendszer különösen érzékenyen érintette a kilitieket, akik a *„kódis siófokiakkal"* szemben maradtak alul, akiknek – egy ismert falucsúfoló szerint – *„azért nincsen kenyerük, mert kiköpködik a haltüskével."*

környék falvaira (elsősorban Vörösberényre, Alsóörsre, Balatonfőkajárra és Kenesére) is hatást gyakorolt: munkaerőt szívott el a mezőgazdaságból és a turizmusból, illetve távoli országrészekből érkezett munkások, tisztviselők, mérnökök letelepedésével gyarapította a nem őslakos állandó lakosság számarányát.

Badacsonytomajon hasonló, bár mérsékeltebb hatással járt a bazaltbánya beüzemelése. A 19. század végén megindult kőbányászat hatására 1900 és 1910 között 600 fő bányamunkással, illetve tisztviselővel gyarapodott a lakosság száma, a község pedig kisvárosias vonásokat öltött. Az élénk kereskedelmi központtá váló Badacsonytomaj lakosainak száma 1935-re elérte a 2656 főt, miközben idegenforgalma is élénkült (1936-ban új fövenyfürdőt adtak át). A bánya bezárásakor a településen 3100-an éltek, ez a szám azóta folyamatosan csökken (vö. Kalmár 1998).

4. A TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ÉS KULTURÁLIS KAPCSOLATOK RENDSZERE AZ ÁTALAKULÓ BALATON-TÉRSÉGBEN

4.1 Az intézményesített kapcsolatrendszer

Közigazgatás

A 19. század második felétől gombamódra szaporodó fürdőtelepek és fürdőintézmények szövevényes rendszerében sajátos helyzetben voltak maguk a községek. A telepek – akár korábbi külterületi lakott helyekről, akár új parcellázásról volt szó – közigazgatási értelemben az anyaközségek részei voltak mindenféle adminisztratív megkülönböztetés nélkül egészen az 1929. évi fürdőtörvény szellemében bekövetkezett rendezésig. A helyzetet közelről ismerő, problémaérzékeny Lukács Károly úgy látta, a községek nehéz helyzetben voltak: a telepek igazgatása *„bürokratikus nehézségekbe”, „érdekeik istápolása”* pedig *„anyagi akadályokba ütközött az anyaközségek részéről”* (Lukács 1931. 49).

A kötelezően megalakítandó üdülőhelyi bizottságok, mint hatósági szervek létrejöttéig a községek szerepvállalása a fürdőélet feltételeinek biztosításában és fejlesztésében szabályozatlan volt, és szinte településenként más modellt mutatott. A strandok üzemeltetése, a közművek kiépítése és fenntartása, a piac kiépítése és üzemeltetése, az utak karbantartása, telepi éjjeliőr alkalmazása stb., éppúgy lehetett községi, mint fürdőegyesületi vagy fürdőtulajdonosi feladat, az évről-évre újratárgyalt szerepvállalás, a különböző alkuk függvényében. A fürdőegyesületek rendszeresen benyújtották igényeiket a községi képviselő-testületeknek, amelyek igyekeztek – adók, pótadók, a közmunkalap, ritkábban kölcsönök[286] terhére is – a kéréseknek eleget tenni. Ezeknek az adóknak egy része azonban maguktól a villatulajdonosoktól származott, akik annak hasznosulásával ritkán voltak elégedettek. A fejlesztések fedezetének egy részét kitevő – és legkézenfekvőbb módon fürdőfejlesztésre fordítható – üdülőhelyi- gyógy- és zenedíjak a kialakult gyakorlat szerint több helyütt közvetlenül a fürdőegyesületekhez kerültek, de volt, ahol a községek szedték be, majd átengedték az egyesületnek, illetve volt, ahol per tárgyát képezték. A mindenki számára megnyugtató elszámolás és költségmegosztás azonban szinte lehetetlen volt, hiszen a fenntartandó létesítmények – parkok, utak, partvédelmi létesítmények, fürdőhidak, fürdőházak stb. – tulajdonosa éppúgy lehetett a részvénytársaság, az egyesület vagy maga a község, illetve akár a közbirtokosság is, miközben előnyeit közvetlenül a villatulajdonosok, és a szállóvendégek, közvetetten viszont a szobakiadásban érdekelt helyi polgárok, de a távolabbi községek piacot ellátó háztartásai is élvezték (Bősze 1990. 162; Fekete-Berkesné 2007. 43; Andrássy 1988. 275-276; Kanyar 1989b 479, 492-494; Lichtneckert 2011. 32; Schoedl 1934. 84, 92; Friesz 1997b 265).

A helyzetet bonyolította, hogy magukban a képviselő-testületekben is egyre erőteljesebb volt a fürdőszempontok érvényesülése az őstermelő őslakosságéval szemben. A virilisek között ott találjuk a nagyobb birtokok tulajdonosait, akik idővel maguk is fürdőfejlesztők vagy

[286] Balatonboglár képviselő-testülete például 1927-ben 450 000 pengős hosszú lejáratú kölcsönt vett föl fürdőfejlesztésre (vízvezeték, településrendezés stb.) (Andrássy 1988. 280). A községek és fürdőegyesületek közötti bonyolult érdekközösségre jó példa Balatonszemes, ahol a község 1933-ban diáküdülő céljára eladta a Hableányt a Pázmány Egyetemnek, az eladásból származó 27.000 pengőt pedig kölcsönadta a helyi fürdőegyesületnek „Clubház” építés céljából (Schoedl 1934. 92).

fürdőegyesületi tagok lettek. Az első világháborút követően pedig – szintén virilisként – egyre gyakrabban kerültek be a községi testületekbe a folyamatosan letelepedő új állandó lakosság képviselői is: a fürdőéletet kiszolgáló kereskedők, iparosok és maguk a fürdővállalkozók is.
A különféle – idegenforgalommal összefüggő – hatósági ügyekben az illetékes a vármegyei alispán (illetve 1849 és 1867 között a központi kormányszékek) és a Királyi Kancellária volt. A (füredi) fürdőélettel kapcsolatos első reguláció 1782-ből ismert, de fennmaradtak fürdőfelügyelői instrukciók és részletes szabályok 1835-ből 1836-ból és 1850-ből is (Lichtneckert 2010a 5). Az alispán hagyta jóvá a fürdőszabályzatokat, felügyelte a fürdőbizottságok működését (ahol volt ilyen), állapította meg a gyógyhelyi- illetve üdülőhelyi díj[287] mértékét (az 1930-as évektől a BIB javaslata alapján) és hozott rendeleteket a legkülönbözőbb ügyekben, pl. állati és emberi fürdőhelyek elkülönítéséről, a gyógydíjak beszedésének módjáról vagy a bérkocsi-tarifákról[288]. A balatoni turizmussal kapcsolatos rendeletek egy részét a vármegyék összehangolták (ún. megyeközi értekezleteken), de nem feltétlenül. 1917-ben például Somogy vármegye önálló építési szabályrendeletet alkotott, amely a nyaralóépítések alapozását, a telkek feltöltését és a vízszigetelést a Sió vízmércéjéhez kötötte. A három vármegye össze nem hangolt építési szabályzatait sokat korholta a közvélemény és a sajtó, többek között ezek számlájára írva a *„képzetlen kőművesek iromba tákolmányait”* (Vásárhelyi 2006. 141; Sziklay 1932. 36-37). Az első, egész Balaton-térségre kiterjedő építési szabályozás a Fürdőtörvény végrehajtási rendeletében jelent meg[289], ez alapján alkották meg és adták ki évről-évre a vármegyék a maguk part menti építkezéseiről szóló szabályrendeleteiket. Ettől kezdve csak a BIB bevonásával adhatott ki építési engedélyeket az építési hatóság. Ezek a rendeletek tartalmazták az építési korlátozásokat is, korlátozás alá eső ingatlanok helyrajzi számának hivatalos rögzítésével (Kanyar 1985. 196-197). 1959-ben született új szabályozás a Balaton-környék Építésügyi Rendjéről, ez 1970-ig volt érvényben.
A vármegyék, főként a Balatoni Szövetség fellépésétől kezdve, maguk is egyre gyakrabban fogalmaztak meg turizmusfejlesztési elképzeléseket, illetve kapcsolódtak be a lobbitevékenységbe, miközben – éppen a fejlesztések ügyében – szintén egyre többen sürgették a vármegyék felett álló balatoni igazgatási szint létrehozását (vö. Papp-Hankó szerk. 2007). A községek, a fürdőtulajdonosok és fürdőegyesületek közötti kisebb-nagyobb konfliktusokban is az alispán volt az illetékes, aki leginkább a főszolgabírót bízta meg az ügyek elsimításával[290]. Konfliktusos kérdésekben a felek számíthattak a Balatoni Szövetség közvetítő tevékenységére is. Az enyingi, tabi, lengyeltóti, marcali, keszthelyi, tapolcai, balatonfüredi, veszprémi járások főszolgabírái – mint hatósági fürdőbiztosok – voltak az illetékesek a területükhöz tartozó fürdőfelügyeleti, fürdőhelyi díjbeszedési ügyekben, de ők adták ki a szobakiadásra vonatkozó-

[287] A 19. századi forrásokban gyakorta *kurtaxaként*, illetve *gyógy- és zenedíjként* emlegetett összeg a mai idegenforgalmi adó mintájára beszedett hozzájárulás volt, amelyet minden fürdővendégnek (egy időszakban minden három napon túl a fürdőn tartózkodó vendégnek) be kellett fizetnie az adott fürdőhely részéről megállapított összegben.
[288] 1913-ban Zala vármegye rendelete a bérkocsiiparról megszabta például, hogy a füredi vendégek kocsikáztatása a Nosztori-völgybe 2 óra várakozással 6 korona bérért történhet (sz.n. Balaton 1913).
[289] Az 2820/1931 ME rendelet: Balatoni telekfelosztási, építési szabályrendeletek és azok magyarázata.
[290] Így történt például az alsóörsi volt nemesi közbirtokosság, mint a strand tulajdonosa és az Alsóörsi Fürdőegyesület „hatos bizottsága” mint a strand kezelője közötti súlyos, évekig tartó konfliktusban, amelyet a füredi főszolgabírónak kellett megoldania vagy a közönséget megbotránkoztató földvári kulturális műsorok ellenőrzése ügyében, amelyre a tabi főszolgabírót utasította az alispán (VeML X. 257; SML Alispáni 20393/1934 idézi Berkesiné 2007. 123). Hivatalból a főszolgabírák intézkedtek minden hatósági ügyben is pl. a fürdőhelyen árusított hamisított tej vagy éretlen gyümölcs árusítása esetén (vö. Lichtneckert 2010. 167).

és a horgászengedélyeket is. Hivatalból tagjai lettek az 1931 után megalakuló községi üdülőhelyi bizottságoknak is.
A vármegyék feletti igazgatási szintet a 19. század végétől egyre több hivatal képviselte a Balaton térségében. Jellemzően 1960-ig az államigazgatási beavatkozások a fennálló helyzet kezelésére voltak hivatottak, nem voltak kezdeményező (területrendező és fejlesztő) jellegűek. Az 1870-es évek második felétől mint vízügyi hatóságok működtek a kerületi rendszerben létrehozott kultúrmérnöki hivatalok, amelyek közül a Balaton esetében a székesfehérvári, a pécsi és a szombathelyi volt illetékes. Vízügyi kérdésekben azonban illetékes volt a Közmunka és Közlekedésügyi Minisztériumban 1886-ban létrehozott Vízrajzi Osztály is, amelynek Balatonnal kapcsolatos szintező, felmérő stb. tevékenysége közvetve hozzájárult az üdülőterület igazgatásának megalapozásához (Virág 1997. 785; Breinich 1974. 260).
A Balatoni Kikötők Felügyelőségét 1906-ban hozták létre, miután az Államkincstár – a Balatoni Szövetség kezdeményezésére – átvette a kikötőket. A felügyelőség 1948-ig működött. 1911-től kezdődött a kikötők tervszerű korszerűsítése Káli-Nagy Dezső mérnök irányításával, amelyre a 20. század első évtizedeiben másfél millió koronát fordított az állam (Kanyar 1988. 492).
1922-ben közegészségügyi felügyelőt neveztek ki a fürdők ellenőrzésére, de a Magyar Királyi Tiszti Főorvos is rendszeresen támasztott egészségrendészeti kifogásokat, elsősorban a falusiak viszonyaival szemben (helytelen ürülékkezelés, nedves lakások, legyek, piacon földről árusítás stb.). Az Országos Közegészségügyi Intézet viszont a kis mélységű kerekes kutakat kifogásolta és új, zárt szivattyús közkutak fúratására kötelezte a vendéglátó gazdákat (Papp-Hankó szerk. 2007; *sz.n. 1940d; sz.n. 1941d*).
Fontos szerv volt a Balatoni Kertészeti felügyelőség, amely elsősorban a balatoni élelmiszerellátás problémáinak megoldásában vállalt szerepet. Javaslatait több ízben a Balatoni Szövetség dolgozta ki, majd a földművelésügyi miniszter utasítására a Hangya szövetkezet hajtotta végre (Lásd pl. *G.A. 1940*).
Foglalkozott a Balaton kérdésével az 1930-as években alapított Közigazgatási Racionalizálási Bizottság is, amelynek 1937-es jelentése alapos beszámolót közölt a fejlődő telepek és stagnáló balatoni anyaközségek közötti állandó érdekellentétekről (Ismerteti P. Miklós 2004a; *Vajkai 1957*).[291]
A balatoni turizmussal kapcsolatos kormányzati döntések szintjét a kiegyezéstől kezdve számos minisztérium képviselte. A Balatonnal kapcsolatos legkülönbözőbb kormányzati ügyek és nyilatkozatok száma az 1930-40-es években nőtt meg jelentősen,[292] részben a középosztály elvárásainak megfelelően, részben tovább fokozva azokat. A vasúti fejlesztések például a közmunka- és közlekedésügyi, illetve a kereskedelemügyi miniszter hatáskörébe tartoztak. A Balatoni Szövetség háziipari, illetve élelmiszerellátási programjában kezdettől fogva a Földművelésügyi és Kereskedelmi Minisztérium is közreműködött, de támogattak partrendezési és alagcsövezési munkákat is a fürdőtelepeken. Szintén ez a minisztérium felügyelte a három

[291] Az 1930-as évek közepén alapított Magyar Racionalizálási Bizottság elnöke Chorin Ferenc titkos tanácsos, ügyvezető igazgatója pedig Kelemen Móric gépészmérnök volt. A szervezet munkássága döntően arra terjedt ki, hogy a hazai iparvállalatok számára állandó tanáccsal, felvilágosítással és útmutatással álljon rendelkezésre. Emellett kapcsolatot tartott a külföldi társszervekkel, s számos előadást szervezett a modern, s ezáltal olcsóbb működés tárgykörében.
[292] A balatoni ügyekben fontoskodó kormányzati szereplők kifigurázására tett kísérletet egy Zilahy-novella 1932-ben: *„A mindenkori kormányok tudják azt, hogy van balatoni probléma, de hogy Balaton is van, arról fogalmuk sincs”. A*z állítást alátámasztó anekdota a kereskedelmügyi miniszterről szól, aki kijött a füredi szállóból és elcsodálkozott: *„Jé hát itt ilyen nagy víz van?”* (Zilahy 2012. 196).

vármegyében működő iskolán kívüli népművelési bizottságokat[293], amelyeknek fontos szerepet szántak a népnevelésben (ezzel a kérdéssel részletesebben a 6. fejezet foglalkozik) (Cséplő 1907. 2; Stirling 1990. 247; VeML X. 257).

Több Balatonnal kapcsolatos fejlesztés és különböző kiadványok kezdeményezője és támogatója volt az 1930-as években a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium, amely például 1925 tavaszán *Balaton-Kultusz értekezletet* tartott Budapesten – itt jelentették be egyébként a vármegyék a gőzhajózás fellendítésére szánt pénzügyi hozzájárulásukat (Papp-Hankó szerk. 2007).

Az egyházi nagybirtokok parcellázási szándékát a Vallás és Közigazgatásügyi Minisztériumnak is jóvá kellett hagyni. Az Iparügyi Minisztérium hatáskörébe tartozott a balatoni rendezési terv előkészítése az 1940-es évek elején,[294] ez azonban ekkor nem készült el. A fürdőtelepek önállósulási kérelmeiről a Belügyminisztériumnak kellett döntenie, ennek a szervnek azonban több más balatoni ügyben is döntő szerepe volt már a 19. század végétől kezdve.[295] A turizmus ügye az 1930-as évektől a Kereskedelem és Szövetkezetügyi miniszter felügyelete alatt állt, az ő rendelete alapján jött létre 1935-ben az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal, amely szintén végzett balatoni propagandát.

Több – helyi fejlesztésekre fordítható kisebb összegű – minisztériumi forrás is megnyílt időről-időre a térségben nyaraló, fürdőegyesületi és egyéb tisztségeket vállaló miniszterek, miniszteri tanácsosok[296] és az országgyűlési képviselők közbenjárására. Ez utóbbiaktól különösen sokat várt a közvélemény: a képviselőválasztások időszakában a sajtó nem győzött hangot adni a reménynek, miszerint a Balaton-parttal is bíró kerületekben *„Balaton-barát”* képviselőt sikerül választani.

Mint e korántsem teljes áttekintésből kitűnik, a sokak által óhajtott egységes kormányzati

---

[293] A bizottságoknak mindhárom megyében voltak „balatoni ügyekben érdekelt” tagjai (Somogyban 12, Veszprémben 41, Zalában 18), a népszerűsítő előadások terén a fennmaradt jelentések alapján a zalaiak voltak a legaktívabbak (Kanyar 1978. 162).

[294] Ettől a rendezési tervtől várta a sajtó az egyes községek rendezési terveinek befolyásolásán keresztül *„a gyógy- és üdülőhelyek valamint az őstermelő lakosság települései igényeinek összehangolását”*, így például azt, hogy egyszer és mindenkorra megszűnik például az állatok Balatonra hajtása *(sz.n. 1941e*).

[295] Például a belügyminiszterhez folyamodott az arácsi nádas kiírtása körül kialakult konfliktusban a Veszprémi Káptalan és az Esterházy-uradalom 1878-ban (Lichtneckert 2010. 104). Egy belügyminiszteri rendelet tette lehetővé, hogy 1936-tól a part menti építkezések Balaton-kultusz alapba befolyt felülvizsgálati díjainak 25%-át kulturális és művelődési célokra lehetett költeni (Kanyar 1989b 481).

[296] 1911 és 1916 között például Hegyeshalmi Lajos miniszteri tanácsos, a szemesi fürdőegyesület új elnöke hatására látványos fejlődésnek indult a szemesi Felső-telep. Egy pénzügyminisztériumi államtitkár segítségével szerezték meg a szemesi reformátusok kápolnájuk alapanyagának a pozsonyi világkiállítás pavilonját, de a befolyásos szemesiek ennél jelentősebb fejlesztéseket is „kijártak” az idők során, mint például gyorsvonati megállóhelyet, vasúti felüljárót, kikötőt és csendőrörsöt (Stirling 1990. 247; Gueth 1990. 408; Schoedl 1934.60). Tihany fejlesztése és további fejlesztésekre irányuló tervei személy szerint Klebelsberg Kunó miniszterhez voltak köthetők, aki ifjúsági sporttelepet (nyelvismeret bővítésének céljával), levente- és cserkészmozgalmi központot, 600 négyszögöles parcellázást (tanárok számára), 300 szobás modern luxusszállót, angol nyelvű középiskolát internátussal és elzárt nemzeti parkot álmodott a félszigetre. Ezek végül nem valósultak meg, pedig a miniszter *„több száz hold területet szerzett meg és planiroztatott 300.000 pengő”* értékben (vö. *[Dr. Kultsár] 1942*). Révfülöpön befolyásos fürdőegyesületi tagok közbenjárására 1911-ben új távbeszélő-állomást létesítettek és megszerezték a Földművelésügyi Minisztérium támogatását bolgárkertészet létesítésére is (Kiss L.-P. Miklós 1999). Ripka Ferenc Bethlen István és Vass József támogatásával szerezte meg a kommün utáni nehéz helyzetben a szükséges hitelt Fonyódnak a makadám út építésére és villanyvilágításra, valamint a templom és plébánia építéséhez – ehhez a községnek csak fuvart és napszámot kellett adnia (*Margittay 1937*). Budapesti városházi tisztviselőként Purebl Győző szintén minden lehetséges ügyben képviselte Zamárdi, illetve Zamárdi fürdőtelep érdekeit (Baráthné 2007). A lobbitevékenység a 2. világháború utáni politikai helyzetben alábbhagyott, később azonban számos példáját örökítették meg a helytörténeti krónikák. A helyi pletyka szerint például Fenyves évtizedek óta óhajtott önállóságát végül a magas rangú elvtársakkal gyakorta vadászó fenyvesi nyaralótulajdonos, Illés Dezső segített kijárni (Buza 2006. 131).

Balaton-fejlesztés a vizsgált időszakban nem tudott megvalósulni. A térséggel kapcsolatos ügyek összehangolásának első kísérlete 1916-ban a Balatoni Kormánybiztosság létrehozása volt. Az 1931-ig működő kormánybiztosságra az 1920-as években nagy reményekkel tekintettek a turizmus szereplői, befektetők bevonását, új telepek létesítését, a régiek fejlesztését, műút építését stb. várva tőle. A nagyszabású tervekből azonban alig valami valósult meg, az is kisebb térségi összefogással, és inkább magántőkéből, mint állami keretből. Így a hivatal célja fokozatosan leszűkült a Zala-meder szabályozására és a Sió körüli konfliktusok kezelésére (vö. Papp-Hankó szerk. 2007).
Nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket a kormánybiztosság utódjaként 1928-ban létrehozott, az 1929. évi fürdőtörvény végrehajtási rendeletében az „egységes fejlesztés" érdekében szabályozott és működését 1931-ben megkezdő M. Kir. Balatoni Intéző Bizottság (BIB) sem. Állandó tagjai a három vármegye fő- és alispánjai, az érdekelt minisztériumok és hatóságok küldöttei, illetve szakértők voltak, hatásköre a tó 3 kilométeres sávjára terjedt ki. Javaslattevő, véleményező és előkészítő hatáskörei ellenére a BIB valójában sohasem lett „csúcsszerve" a Balaton térségének: nem volt hitelképes, nem tudott beruházásokat érdemben ösztönözni, a magántőkét sem tudta megmozdítani, és a különböző jogcímen adható források[297] elosztása továbbra is többnyire valamelyik minisztérium hatáskörében történt (vö. Tóth-Sági 1940. 12; Virág 1997. 790). Így szerepe inkább formális, mint érdemi volt. Műszaki osztályán véleményezték például a községek által ideiglenesen kiadott építkezési engedélyeket, amelyeket ezután a község véglegesített. A BIB kezdeményezésére alakult 1940-ben a Balatonbarátok Asztaltársasága[298], az 1930-as évektől *Balatoni Kiskönyvtár* címen könyvsorozatot adtak ki, 1942-ben pedig a Balaton tudományos tanulmányozása érdekében életre keltették az egykor Lóczy Lajos vezette Balatoni-Bizottságot.

Fürdőegyesületek

A turizmusban kitermelődő kapcsolatrendszer intézményesített elemeinek bemutatásában az első helyre kívánkoznak a fürdőegyesületek. Noha alapszabályaik alapján az érdekképviseleti szerveződések közé tartoztak, a Balaton-térség társadalomtörténetében betöltött különleges funkciójukból következően hatásuk azoknál összetettebb volt. A helyi adottságoktól, illetve általában a településfejlődési modelltől függően fürdőegyesületek lehettek tulajdonosai, bérlői, kezelői a fürdőtelepeknek vagy egyes fürdőintézményeknek (pl. strandfürdő). Van példa arra is, hogy a fürdőegyesület a kötelezővé tett tagság miatt azonos volt a villatulajdonosok összességével (pl. Akarattya), de arra is, hogy hivatalos jogkörök nélküli, egy-egy település kisebbségét képviselő, társadalmi súly és befolyás nélküli civilként vettek részt a turizmus rendszerében.
Az első balatoni fürdőegyesületnek, levéltári kutatásai alapján Kanyar József az 1895-ben alapított Balatonszentgyörgyi Társaskört tartotta (Kanyar 1978. 148), mivel azonban a település végül nem vált fürdőközséggé, ez az egyesület inkább korai előzménynek tekinthető. Szintén levéltári forrásokra hivatkozva Bősze Sándor 1890 és 1944 között 58-ra tette a

[297] Ilyen források időről-időre megnyíltak, ha nem is jelentős összegekkel. Ilyen volt például a kivándorlási alap, amelynek egy része az 1934: XXIV. tc. alapján idegenforgalmi célokra volt fordítható. Ebből az alapból jutott építési támogatáshoz több fürdőtelepi kápolna is.
[298] A budapesti Pannónia Szállóban székelő irodalmi kör tagja volt többek között Cholnoky Jenő, Lóczy Lajos, Lukács Károly, Tábori Kornél, Sziklay János.

fürdőegyesületek számát, ebből Somogy megyében 24, Veszprém megyében 13, Zala megyében 21 működött (Bősze 1987). Ebből jelen kutatás 56 valóban működő egyesületet tudott beazonosítani, ezeket az 5. számú melléklet mutatja be. Figyelembe véve a névváltozatokat, megszűnt, majd újraalakult egyesületeket és azokat a szerveződéseket, amelyek alapvetően nem fürdőegyesületek voltak, mint például a Keszthelyi Társaskör, de idővel az idegenforgalommal kapcsolatos feladatokat is magukra vállaltak, lényegében ugyanarról az 58 egyesületről van szó.

A fürdőegyesületek előképei vélhetően a 19. századi nagyvárosi szépítő bizottságok, illetve az Alpokban és a Kárpátokban a 19–20. század fordulóján alakított turisztikai és szépítő egyletek voltak. (vö. Pöttler hrsg. 1994). Működésük azonban jelentősen eltért ezektől a mintáktól, különösen az önállósulás felé haladó, az anyaközségektől távolabb fekvő fürdőhelyeken, ahol kvázi önkormányzati feladatokat is elláttak. Révfülöpön például a településtörténet kutatója szerint *„a fürdőegyesület története azonos a község első ötven évének történetével”*, az egyesület hatásköre ugyanis nemcsak a fürdőfejlesztésekre (strand, kikötő, szórakozás stb.), hanem az élet minden területére kiterjedt. A fürdőegyesület által üzemeltetett kultúrház például több községi és egyházi feladatot ellátott (népkönyvtár, háziipari szövőtanfolyam, levente egyesület, istentiszteletek), a népiskola ügyét pedig szintén a helyi fürdőegyesület karolta fel. Hasonló volt a helyzet a Balatonkeresztúr fürdő- és szőlőtelepén is, ahol a Máriatelepi Fürdőegyesület lényegében önkormányzati feladatokat látott el egészen a telep önállósulásáig. Ekkor viszont meg is szűnt, helyette klasszikus egyesületi szerepkört betöltő két új egyesület született. Lényegében önkormányzati feladatokat látott el a fürdőegyesület a szintén az önállósodás útján haladó Fenyvesen is, ahol különösen az 1929. évi Fürdőtörvény utáni időszakban korlátozott közigazgatási jogkörökkel és önálló költségvetéssel is rendelkezett (vö. Kiss L.-P. Miklós 1999; Fónay 1992; Tengerdi 2008. 141; Buza 1993, 2006).

A fürdőegyesületek valamiféle előképének tekinthető a fürdőtelep „választmánya” is. Ez a testület a fürdőtelep ingatlantulajdonosainak képviselete volt, a fürdőtulajdonos hivatalos tárgyalópartnere, a befizetett idegenforgalmi díjak elköltésének ellenőrző szerve. Füreden az „úri választmány” 1839 és 1847 között működött, szerepét 1855 és 1918 között a Fürdőbizottság vette át (vö. Lichtneckert 2010a 14-23).

Szemesen viszont, mivel üdülőhelyi bizottság nem alakult, a fürdőtelepet parcellázó Hunyady-uradalommal kapcsolatot fenntartó „választmány” – amely pl. a további telekvásárlásokat jóváhagyta, és egyéb ügyeket intézett – szerepkörét 1908-tól a fürdőegyesület vette át. Az uradalom a korábban az ingatlantulajdonosok által neki fizetett „parkfenntartási díjat” (évi 20 koronát) átengedte az egyesületnek, több kérdésben szabad kezet adott neki, sőt a mezőgazdasági munkák szüneteiben igaerőt is biztosított a fürdőegyesület céljainak megvalósításához (vö. Stirling 1990. 233-237).

A fürdőegyesületek száma nagyjából átfedésben van a Balaton vízjogában osztozó községek számával, de ez az összefüggés csalóka. A vizsgált időszakban a fürdőéletbe be nem kapcsolódott, s így 1933-ban üdülőhelyi besorolást nem kapott településeken nem alakult egyesület, míg a több fürdőteleppel rendelkező, társadalmi és térbeli szempontból megosztott településeken (így. pl. Fonyódon, Siófokon) idővel több szerveződés is létrejött.

Ez a tény önmagában jól mutatja az egyesületek elsődleges funkcióját: a helyi kis fürdőtelepi közösségek érdekeinek képviseletét a községek, a vármegyék, az állam, illetve magasabb szervezettségű érdekképviseletek, mindenekelőtt a Balatoni Szövetség felé. Mivel a község és a nyaralótelep kapcsolatát csak az 1929. évi Fürdőtörvény és annak 1931-es végrehajtási rendelete szabályozta, ezt megelőzően az érdekérvényesítés – bár számtalan résztémára

kiterjedt – alapvetően a községgel közös források elosztására, illetve ezen felüli beruházásra fordítható támogatások megszerzésére irányult. Ez utóbbi eredményességében nagy különbségek voltak: azok az egyesületek, amelyek választmányában a (felső) középosztály befolyásos tagjai is helyet kaptak, nagy eséllyel lobbiztak különböző minisztériumi források megszerzéséért.

Megvizsgálva a különböző időszakokban alapított, különféle összetételű egyesületeket, tevékenységük összességében három alaptípusba sorolható.

Az első típusba a kifejezetten és közvetlenül turisztikai célú tevékenységek tartoznak, amelyből az őslakosságnak nem származott semmiféle haszna. Ezek köre igen széles, például telekvásárlási igények megszűrése, utak portalanítása, fásítás és parkosítás, fürdőtelepi kápolna építése, társasélet szervezése, „szórakozási terv" készítése, kaszinó, teniszpálya, lóversenypálya létesítése, strand és sétány kialakítása, fejlesztése, fürdőorvos alkalmazása, nyári csendőrség létesítése, szúnyogirtás, nyilvános illemhelyek létesítése, utcaelnevezések. A felsorolt, általánosan jellemző tevékenységek mellett a fürdőegyesületek néha egészen extrém problémákkal foglalkoztak. Ilyen volt például a kerékpározás fürdőtelepi szabályainak lefektetése Akarattyán, a Siófok és Kiliti (Vilma-telep) közötti villamos-közlekedés terve vagy Fonyódon illemhelyek szagtalanító fertőtlenítése, illetve annak megvitatása, hogy a nyaralók megjelenhessenek-e fürdőruhában a mólón vagy a vasútállomáson. (Sipos 1999. 45, Kalauz 1912. 80; Kanyar 1985. 189).

A második körbe a fürdőélet kényelmét szolgáló, de alapvetően „közös" érdeknek tekinthető tevékenységek tartoznak, noha ezek számos konfliktus forrásai voltak az őslakosság és a nyaralók között: például út-, vasút-, kikötőfejlesztés, vasúti felüljárók, átjárok létesítése, közművek kiépítése, posta vagy távírda létesítése, mozik és kertmozik üzemeltetése, élelmiszerellátás megszervezése, új marhajáró csapások kialakítása, helyi piacok árszabályozása[299].

A tevékenységek harmadik típusát a helyieknek szánt fejlesztési programok alkották, leggyakrabban a jó szándékú, de kétes értékű háziipar-fejlesztés és a „népnevelés". Ezek mellett jó néhány őszinte segítő kezdeményezés is született jellemzően abban a – fürdőtelep és anyaközség szerves egységét feltételező – településfejlődési modellben, ahol a fejlesztések területén amúgy is az átlagosnál erőteljesebb volt a községi részvétel[300].

A fürdőegyesületek munkájában az őslakosság lényegében nem vállalt szerepet. Az egyesületek vezetői a fürdőtelep tekintélyes tagjai közül kerültek ki: gazdatisztek, mérnökök, orvosok,

[299] A konfliktusok ugyan sokfélék voltak, de jellemzően visszavezethetők néhány alapokra: az eltérő érdekekre, a község és a fürdőtelep lakói közötti bizalom és kompromisszumkészség hiányára, illetve a fejlesztések mindenáron való sürgetésére, erőszakos megvalósítására. Ez utóbbira jó példa Ábrahámhegy villanyvilágítása, amelyet a fürdőegyesület erőltetett, de a Balatonvidéki Villamosművek Rt. feltételét (üdülőhelyi besorolást és minimum 40 főből álló érdekeltségi kör meglétét) nem tudta egyedül teljesíteni. A vonakodó és erőszakkal belekényszerített helyiek közül később sokan nem fizettek, így a felgyülemlett tartozásokat évek múltán a fürdőegyesület volt kénytelen megtéríteni (Fekete 1996. 62–65). Tipikus konfliktusforrás volt a postahivatalok, új telepi vasútállomások helyének kijelölése – ebben rendszerint a községek jártak rosszabbul, amint azt a már említett alsóörsi példa is mutatja. Az arácsi polgárok és a füredi fürdővendégek között a postahivatal nyitva tartása okozott feszültséget: az előbbiek nappal szerették volna használni a postát, míg az utóbbiak este szerettek volna telefonálni... (VeML X. 253/1). A helyi piacokkal és az ivóvízellátással kapcsolatos konfliktusokat a 4.2, illetve az 5.2 fejezetekben mutatom be.

[300] Az őszödi fürdőegyesület például rendszeresen költött a szegény falusi iskolások tejjel való ellátására, felruházására (Tóth-Sági 1940 111). Az 1930-as években több olyan kultúrház-építést is kezdeményeztek a fürdőegyesületek, amelyeknél szempontként felmerült, hogy azokat szezonon kívül a helyiek is használhassák. Több fürdőhelyen rendszeresek voltak a falusiak javára tartott jótékonysági estek is (Thury 1973. 123; Morlin 2009).

magas rangú állami tisztviselők, polgármesterek, katonatisztek (stb.) voltak. Az elnök hivatalból tagja volt a Balatoni Szövetség választmányának is. A tisztikarban gyakran helyet kaptak állandó lakosok – a helyi „intelligencia" képviselői, illetve frissen letelepedett lakosok – de a választmány és a számvizsgáló bizottság többnyire üdülőtulajdonosokból állt. A néhány kivétel között ott találjuk a badacsonytomaji plébánost, aki egy időben a helyi fürdőegyesület elnöke volt és noszlopy Körmendy József kővágóörsi gazdálkodót, 1926-tól községi elöljárót és a közbirtokosság vezetőjét, aki a Révfülöpi Fürdőegyesület választmányának tagja volt. Körmendy hegybíró is volt, így személye a testületben nemcsak a Révfülöp és a kövágóörsi közbirtokosság között fennálló érdekellentéteket jelenítette meg a testületben, hanem a pesti nyaralók és a hegyközségben gazdálkodók konfliktusait is. (vö. Tengerdi 2000. 79; Kanyar 1978.149; Taródyné 2001. 131; P. Miklós 2003b; Kalmár 1998; Kiss L.-P. Miklós 1999. 38).
A feltárt források tanúsága szerint a fürdőegyesületek nem vagy alig működtek együtt az őslakosság helyi szervezeteivel, például gazdakörökkel, olvasókörökkel. Bár a balatonudvari fürdőegyesület a Gazdakör helyiségében székelt, s a strandfejlesztés gondolata is a Gazdakörben érlelődött meg először, azt végül a fürdőegyesület valósította meg, s a két szervezet érdemi együttműködésre utaló adatok a későbbiekben sem merültek fel (Marton 2009. 192). Hivatalos kapcsolatban az egyesületek községi képviselő-testületekkel voltak, elsősorban a telepre fordítandó (mindig kevesellt) összegek ügyében[301]. Konkrét megoldandó feladatok esetén a legeltetési bizottságokkal, illetve közbirtokosságokkal kerültek kapcsolatba, esetleg bérleti viszonyba, egy-egy esetben pedig hosszú évekig tartó peres jogviszonyba. Előfordult például, hogy a fürdőegyesületek a partvédelem költségeit részben a területen illetékes legeltetési bizottságokra próbálták áthárítani (Jablonkay 2002; Kanyar 1978. 161 stb.). Főleg a déli parton voltak szoros kapcsolatban a fürdőegyesületek az uradalmakkal, amelyek a telepek alapításához, bővítéséhez, fejlesztéséhez szükséges földterületek tulajdonosai voltak, és néhány esetben a telep élelmezését is megoldották. Ez rendszerint barátságos és szívélyes együttműködést jelentett, ellentétben az északi parti esetekkel, ahol a nagybirtokok alig és csak viszonylag későn vállaltak aktív szerepet a fürdőélet fejlesztésében.[302] A Szigligeti Fürdőegyesület alapításának például egyik célja az volt, hogy legyőzze gróf Esterházy János ellenállását, mert az ő nádasából kellett egy 25 m széles sávot kivágni a strand építéséhez (Bodor 1988. 35).

Fürdőtulajdonos, fürdőbérlő

[301] A Balatonfüredi Fürdőegyesület például több ízben is azt követelte a községi képviselő-testülettől, hogy a befolyó bevételek 10%-át költsék a telepre! (VeML X. 253/1).

[302] A nagybirtokosok többsége a déli parton sem vállalt közvetlenül aktív szerepet a turizmusban, kivéve a Szárszón és Szemesen parcellázó Hunyady Imrét, a Földvár fürdőtelepet megalapító Széchenyi Imrét és a boglári Kopaszdombot befásító Gaál Gasztont, aki fürdőegyesületi elnök is volt. A többi birtokos az államnak, bankoknak vagy magánszemélyeknek adta el a felparcellázható parti birtokait és inkább az élelmiszerellátásba kapcsolódott be intenzíven. Többszöri könyörgésre állt kötélnek és járult hozzá a későbbi Bélatelep parcellázásához a külföldön élő Zichy Béla, Inkey bárónak pedig fogalma sem volt róla, hogy egy kiparcellázható terület birtokosa a későbbi Fenyves területén. Szántód-Zamárdi birtokaival kapcsolatban kifejezetten passzív szerepet játszott a Tihanyi Apátság, akárcsak a mindkét parton birtokos Veszprémi Káptalan, Veszprémi Püspökség és a Kegyestanító Rend. A világi birtokosok közül kétségkívül a legközömbösebb herceg és gróf Esterházy családokat a sajtó is sokszor kárhoztatta, bár nem feltétlenül nevesítve: *„kizárják a magyar sorsközösség részeseit a Balaton áldásából" (Sági E. M. 1941)* (Adatok: Bognár 1909. 5–6; Szaplonczay 1914. 27-28; Sziklay 1932. 132, 238; Fodor 1957; Kenedy 1993. 29; Buza 2006. 18, 46).

A fürdőtulajdonosok köre a vizsgált korszakban igen változatosan alakult, bár bizonyos tendenciák megfigyelhetőek. Fürdőt alapíthatott a terület – a vízpart és vízmeder – tulajdonosa, mint például Földvár-fürdőt Széchenyi Imre, de ez volt a legritkább eset. Fürdőt alapíthatott bérlő is, például Keszthely városa a Festetics-birtokon, a révfülöpi fürdőegyesület a kővágóörsi közbirtokosság területén vagy Végh Ignác Siófokon a Veszprémi Káptalantól bérelt területen. Arra is volt példa, hogy a területet kifejezetten fürdő alapítása céljából értékesítette az eredeti tulajdonos, pl. gróf Jankovich László Lellén, Zichy Béla Fonyódon vagy a kőröshegyi közbirtokosok Somoson. A fürdő alapítása egybeeshetett villatelep létesítésével – így történt például Lellén, Káptalanfüreden, Alsóörsön stb. – de nem feltétlenül. Több példát találunk arra is, hogy a területet parcellázó befektető komplex fürdővállalkozásként is szerepet vállalt a fejlesztésekben. A Máriateleptől északra fekvő, Festetics Tasziló birtokában lévő parti sávot (243 k. hold területet) például a Zala-megyei Gazdasági Takarékpénztár parcellázta, majd egyúttal felépítette az első fürdőházat is (Zákonyi F. 1979. 26).

Idővel a tulajdonos és a bérlő személye is változhatott, bonyolult, gyakorta módosuló és egymástól igencsak különböző tulajdonosi és üzemeltetési képleteket teremtve a térségben. A füredi Savanyúvíz például 1834-ig bérletként működött, ekkor a bencés rend saját kezelésbe vette, majd hosszadalmas előkészületek után 1918-ban került az erre a célra alapított részvénytársaság kezébe, ahonnan a rend 1935-ben ismét visszavette. Siófok fürdőjét 1891-ben adta el alapítója, Végh Ignác a Siófok Balatonfürdő Rt-nek, Földvárat pedig 1903-ban értékesítette az alapító és egyben tulajdonos örököse, Széchenyi Viktor.

A 20. század elejétől fogva a nagyobb fürdők tulajdonosai vagy bérlői jellemzően részvénytársaságok vagy vállalkozó magánszemélyek, gyakran közeli nagyvárosok vendéglősei lettek. Ez utóbbi esetben a bérlő-tulajdonos személye sűrűn, alkalmasint évente változott, ha a fürdő nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

A kisebb fürdők ezzel szemben a község vagy a fürdőegyesület kezelésében voltak, amelyeket a nonprofit szemlélet jellemzett. Jó példa erre Ábrahámhegy és Gyenesdiás. Ábrahámhegyen a fürdőt az Ábrahámi Fürdő- és Kultúrszövetkezet alapította, amelynek tagjai helyi és környékbeli földművesek, szőlőbirtokosok, földművesek voltak, kivéve a soproni Zábrák-fivéreket (akik azonban lelkész édesapjuk révén szintén kötődtek a vidékhez). A tagok részvényesek voltak, de osztalékot csak egyetlenegy évben kaptak, helyette fejenként 20 db fürdőjegyet. A földművesek üzletrésze a legkisebb, valószínűleg maga a telek volt. Lejegyzett tőkéjük (4864 pengő) nem volt elég a fürdőépítéshez, ehhez kölcsönt vettek fel, amit később a bevételekből fizettek vissza! A strandot ettől a szövetkezettől vette bérbe az 1934-ben megalakult fürdőegyesület (vö. Fekete 1996. 121-128). A gyenesdiási fürdőt a helyi kántortanító hosszadalmas rábeszélésére a helyi gazdák által alapított Fürdő Rt. hozta létre és üzemeltette. A gazdák nem fizettek a részvényekért, de a fürdőfejlesztési munkálatok során ledolgozták az árát! (Bárdossy szerk. 2002. 210-217).

A fürdő tulajdonosa vagy bérlője felelt az üzemeltetés minden részletéért, így a vendégek elhelyezéséért is. Ennek érdekében szorosan együttműködött a községek elöljáróival is, akik megfelelő információkkal rendelkeztek a kiadó falusi szobákról.

Üdülőhelyi bizottságok

Az 1929. évi fürdőtörvény értelmében az üdülőhellyé, illetve gyógyhellyé nyilvánított községekben, illetve fürdőtelepeken a hatóság az üdülőhelyi bizottság, illetve gyógyhelyi

bizottság lett. Hasonló intézmény korábban is működött a nyaralóhelyek egy részén „gyógyhelyi bizottság" illetve „fürdőbizottság" néven, de kellő hatáskörök híján az 1930-as évekre legégetőbbé váló kérdést, a befolyó adók elköltésének módját nem tudta ellenőrizni.[303]
Az 1929-es törvény értelmében kötelezően felállítandó üdülőhelyi bizottságokban a hatósági fürdőbiztos hivatalból a járási főszolgabíró volt. Mellette helyet kaphatott a bizottságban a község egy képviselője, a fürdőorvos, a hatósági orvos és a fürdőtulajdonos képviselője. A törvény 14.§-a azonban rendelkezett arról is, hogy a bizottságba delegálhat tagokat a fürdőegyesület, illetve akár a helyi fürdőegyesület felruházható üdülőhelyi bizottsági hatáskörrel, amellyel sok településen éltek is. Alsóörsön például az Üdülőhelyi Bizottság elnöke a füredi főszolgabíró volt, tagjai a fürdőegyesület tisztikara és választmánya. Külön helyisége nem volt, pénztárát a strand egy kabinjában jelölték ki. 1944-ben (az 1 szállodában, 5–6 magánlakásban, 3 penzióban nyaraló) 416 vendégtől 4805 pengő bevétele volt, személyi kiadása 155 pengő, dologi kiadása 4310 pengő volt (Jelentés az 1944. évről. VeML X. 257). A teljes üdülőhelyi hatósági jogkört a fürdőegyesület választmányára ruházta át a főszolgabíró Balatonfűzfő üdülőhellyé nyilvánításakor 1933-ban, a Balatonszárszói Fürdőegyesület viszont csak 1935-ben vette át az Üdülőhelyi Bizottsági feladatokat (VeML X. 25; Bősze 1990. 162). Zamárdiban az üdülőhelyi bizottságban a helyi értelmiség is helyet kapott: a pénztáros és az ellenőr a helyi népiskola két tanítója volt (Margittay 1942. 7).
A két testület azonban sehol sem olvadt össze, külön vagyonkezelésük és ügykezelésük minden esetben megmaradt. Bizonytalanságok azonban adódtak, hiszen a fürdőegyesületek működésének évtizedek alatt kialakult gyakorlata megingott, annak ellenére, hogy „hatalmuk" sok helyütt megerősödött, intézményesült[304].
Minél nagyobb, forgalmasabb fürdőhelyről volt szó, annál inkább jellemző, hogy az üdülőhelyi bizottság és a fürdőegyesület nem „olvadt össze". Füreden például a helyi fürdőegyesület csak két tagot delegált a bizottságba, amelynek ülésein szintén a főszolgabíró elnökölt. Képviseletét azonban elégtelennek érezte, szerette volna átvenni a bizottság hatásköreit.
A bizottságok legfontosabb feladata az üdülőhelyi bevételek, vagyis az üdülőhelyi díjak[305] beszedése volt, amelyet az új törvény értelmében adók módjára lehetett behajtani. Új elem volt a kötelező költségvetés, amelyet minden évben az alispánhoz kellett benyújtani. Az alispán a főszolgabírón keresztül ellenőriztette, hogy a községek eleget tettek-e jogszabályi

[303] A Balaton-térség első fürdőbizottsága 1855-ben jött létre Balatonfüreden. A Helytartótanács rendelete értelmében a fürdői hatósági jogköröket gyakorolta, például döntött bizonyos fejlesztésekről, megállapította a kocsisok és mosónők bérét stb. Önálló bevételei a gyógy- és zenedíjak beszedéséből származtak, amelyek mértékét szintén a bizottság döntötte el. A bizottság tagjai voltak: a Pannonhalmi Főapátság és a tihanyi uradalom képviselői, fürdői rendőrbiztosok, fürdőbiztosok (a mindenkori szolgabírók, ill. főszolgabírók), a fürdőigazgató, a fürdőfelügyelő, a fürdőintéző, a fürdőorvos, magánorvosok, uradalmi orvosok. Lichtneckert András elemzése szerint a 19. századi füredi fürdőbizottság mint önálló pénzügyi intézmény egy folyamat végállomása volt, amely 1802 és 1855 között zajlott: a gyógyfürdő pénzügyileg fokozatosan különvált a tihanyi rendháztól és magától az uradalomtól, és a fejlesztések megvalósítását évi számadással a fürdőfelügyelő, később fürdőigazgató irányította és felügyelte (Lichtneckert 2010. 14., 20-23., 39-40; 2011. 22). Fontos üzenettel bírt ugyanakkor, hogy a fürdőbizottságban csak eleinte kapott helyet a két érintett község, Arács és Füred képviselője, 1858-tól azonban már nem voltak tagjai a testületnek!

[304] Feltehetően nem volt egyedülálló a harmincas évek második felében az a jelenet, amely az Alsóörsi Fürdőegyesület közgyűlésén zajlott le, ahol a titkár kénytelen volt ismét leszögezni, hogy: *„ez nem a fürdőtelep vezetődésének, nem az üdülőhelyi bizottságnak... hanem a fürdőegyesületnek a közgyűlése!"* A helyzet nem volt könnyen átlátható: a fürdőtelep vezetősége az egyesületnek is tagja volt, a fürdőigazgató pedig benne volt a választmányban (Jelentés 1937–38 évről. VeML X. 257).

[305] Üdülőhelyi díjat az 1929. törvény értelmében változatlanul csak az üdülőhelyen töltött harmadik nap után kellett szedni, holott ez ellen a korlát ellen több szervezet is tiltakozott, mivel a nyaralók előszeretettel játszották úgy, hogy három nap után átköltöztek egy másik penzióba. Az üdülőhelyi díjak 10%-ával a BIB gazdálkodhatott.

kötelezettségeiknek, azaz az utak, járdák, közvilágítás, portalanítás, vízbevezetés stb. feladatait valóban ellátták-e a telepeken.
Az önálló új üdülőhelyi költségvetés általában elég szerény volt, tételei között többnyire a közvilágítás, utcaöntözés, fásítás, szúnyogirtás, illemhelyek fenntartása, esetleg a fürdőkáplán és harangozó díja szerepelt. Kanyar József számításai szerint a déli part keleti részén ez a községi költségvetés 5-18%-a, míg a dél-nyugati részen 3-8%-a volt.
1933 előtt a községek anyagi szerepvállalása változatos skálán mozgott: volt ahol természetben (pl. kő) vagy közmunkával járultak hozzá a fürdőtelep fenntartásához, volt, ahol címzett közműtámogatással (pl. Lelle), de volt település (Siófok), amely 1925-től fürdőfejlesztő mérnököt alkalmazott.
Siófokot, de több más települést is a 19–20. század fordulójától kezdve rendszeresen vádolták restséggel a sajtóban és más fórumokon is: *„Mindenki tudja, hogy a község egyetlen jövedelmi forrása a fürdőtelep. Ennek adják el a siófokiak jó drágán mindazt, amit termelnek és árulnak* (...) *Mégis elhanyagolják kötelességeiket* (…) *a megye egész közönsége ismeri a siófokiaknak ezt a jóravaló restségét, amit még istápolni is, valóságos bűn volna. Segíts magadon Siófok közönsége, s akkor a vármegye is megsegít”* – írta például egy feldühödött újságíró 1899-ben (*sz.n. 1899a*) Az elégedetlenség a későbbi évtizedekben is hangot kapott, ám a település két világháború közötti testületi ülési jegyzőkönyveit elemző Andrássy Antal szerint megalapozatlanul. Az állandó pénzzavarban lévő település kizárólag fürdőérdekeket szolgáló beruházásai (a járdaépítéstől a szennyvízelvezetésig) sokkal több pénzt emésztett fel, mint amennyi bevétel parcellázásból vagy adóból a községnek rendelkezésére állt (Andrássy 1989. 403-405).
A községek költségvetésében a kötelező üdülőhelyi költségvetések előtt nem szerepelt külön fürdőtelep-fejlesztési tétel, legfeljebb állategészségügy, közegészségügy címén bizonyos kiadások, amelyek a fürdőélettel lehettek kapcsolatban. Voltak olyan települések is – ilyen volt például Zamárdi – amely sok más településsel ellentétben magáénak érezte a fürdőfejlesztés feladatát. Ehhez azonban szüksége lett volna az üdülőhelyi díjakra, amelyet viszont a helyi fürdőegyesület szedett be. Az évtizedekig tartó konfliktus a forrásszegény 1920-as években szinte gyűlölködéssé fajult, s csak az alispán döntőbíráskodása nyomán dőlt el a község javára (vö. Kanyar 1978. 157-161; Kanyar 1989b 227; Kanyar 1988. 492-494; Friesz 1997b 265).
A legfontosabb feladata mellett az üdülőhelyi bizottság biztosította a hatósági képviseletet: a hatósági biztos általában hetente egyszer tartott panasznapot a fürdőtelepeken vagy a községházán. Ekkor került sor például a szobakiadásra vonatkozó hatósági engedélyek kiadására. Emellett a fürdőtelepek a bizottságokon keresztül juthattak hozzá hivatalból bizonyos javakhoz, például igénybe vehették a járási kertészeti felügyelőt, vagy facsemetéket igényelhettek a zánkai, illetve a szántódi csemetekertből.
A bizottságokat a második világháború után 1947-ben szervezték újjá. Változatlan hatáskörökkel működtek, 1948 után pedig átvették a megszűnő fürdőegyesületek vagyonát is. Összetételükben azonban változás állt be, nagyobb szerepet kaptak a hatalom képviselői: a vendéglátósok, ingatlantulajdonosok képviselői mellett bekerültek a testületekbe a Nemzeti Bizottság, a Magyar Függetlenségi Népfront, a szakszervezetek, sőt, helyi túlbuzgóságból esetleg a pártok képviselői is (VeML X. 257; X. 25; V. 317).

Fürdőigazgatóság

A fürdőigazgató(ság) a tulajdonos vagy bérlő képviselője volt a fürdő ügyeiben, mai fogalmaink szerint ügyvezető hatáskörökkel felruházva. A fürdőigazgató a fürdőtelep „arca" volt: ellátta a vendéglátói feladatokat, problémás ügyekben intézkedett, illetve reprezentált. Balatonlellén például az 1928-tól önálló épületben (Márta-lak) székelő fürdőigazgató fogadta a vonatokat és ajánlott szállást a nyaralóknak. Füreden 1932-ben az egyhetes íróhét résztvevőit a fürdőigazgatóság és a községi bíró együtt köszöntötte. Siófokon a fürdőigazgatóság tartotta nyilván a magánházakban folyó szobakiadásra vonatkozó információkat. A fürdőigazgató személye, felfogása meghatározó lehetett a fürdőtelep sorsát és azon belül az őslakosság és a nyaralók kapcsolatainak alakulása szempontjából. Écsy László füredi fürdőigazgatót például 50 éves jubileuma alkalmából 1885-ben a nyaralótulajdonosok, a fürdőélet szereplői és a község képviselői (pl. a bíró, a szeretetház, a tűzoltók, a dalegylet képviselői) együtt ünnepelték. Sokat várt a nyaralóközönség Szemesen az 1920-as években kinevezett új fürdőigazgatótól, Schandl Géza huszárezredestől, aki a várakozásoknak megfelelően *„glédába állította végre a falusi kabinokat és ráncba szedte az árusokat"* (Praznovszky 2005; Lipták 1969; Némethné 2008b; Schoedl 1934. 80). A nagyobb fürdőtelepek, fürdőközségek mindegyikében működött fürdőigazgató, a kisebb helyeken azonban csak az 1929. évi fürdőtörvény életbe lépése után. Csopakon például sokáig semmilyen „idegenforgalmi intézmény" nem volt: a kiadó szobákról, fürdési lehetőségről a helyi Fogyasztási és értékesítési Szövetkezet adott útbaigazítást (sz.n. Balaton 1912).

A fürdőigazgató személye lehetett független a fürdőegyesületektől, de a tulajdonos döntése értelmében kikerülhetett a fürdőegyesület tagságából vagy választmányából is. (Szemesen például 1920-tól a fürdőigazgatói tisztséget a fürdőegyesületen belül választották meg (Schoedl 1934. 76). A fürdőtörvény szabályozta a fürdőigazgató szerepkörét is, amennyiben az üdülőhelyi bizottságot a fürdőigazgató adminisztrálása alá helyezte és kvázi fürdőtelepi polgármesteri hatáskörökkel ruházta fel.

Magánérdekeltségek

Az 1929. évi fürdőtörvény 8.§-a teremtette meg a lehetőséget, hogy olyan feladatok végrehajtására, amelyek sem a község, sem a fürdőtulajdonos, sem a bérlő hatáskörébe nem tartoznak, úgynevezett magánérdekeltségeket lehet létrehozni. Az ismert balatoni magánérdekeltségek egy-egy villatelepi közösség útépítéssel és egyéb infrastruktúrafejlesztéssel kapcsolatos problémáinak megoldására születtek, tovább szaporítva a fürdőélettel kapcsolatos intézményrendszer szereplőinek számát.

A később jogszabályban definiált magánérdekeltség korai, spontán példája volt az alsóörsi fürdőtelep kialakulása. Az alsóörsi volt nemesi közbirtokosság 1895-ben 1429 négyszögöl területet eladott Mihálkovics Tivadarnak (a fürdőtelep megálmodójának), majd egy 1897-ben született peres egyezségben további három holdat adott át fürdőtelepi célokra. E három holdnyi partszakasz üzemeltetője a fürdőtelep ingatlantulajdonosainak nem bejegyezett érdekeltsége volt 1927-ig, Mihalkovics Tivadar haláláig. Az 1927-ben megalakult helyi fürdőegyesület jogutódlással szerette volna megörökölni a terület feletti rendelkezést, de a közbirtokosság ellenállt, mert ekkorra már a bérbeadásban látta saját érdekét. Az ellentét hosszan tartó pereskedésbe torkollt, s a közbirtokosság győzelmével végződött (VeML X. 257; Lichtneckert 1996. 466). Magánérdekeltségek legtöbbször egy-egy kisebb villatelep, új utca, újonnan parcellázott terület út vagy járda építése, közvilágítása stb. céljából jöttek létre.

Érdekképviseletek

A balatoni sajtóban az 1860-as évektől rendszeresen megfogalmazódott az igény egy olyan érdekképviseleti szerv létrehozására, amely az általános idegenforgalmi fejlesztéseket, de mindenekelőtt az északi parti vasút megépítését képviselte volna.
Az első kísérlet az 1877-ben alapított Balaton Egylet volt, amelyet a vármegyei lapok Balatonnal foglalkozó újságírói hoztak létre a Kárpát-Egylet mintájára, de *„a közönség részvétlensége”* miatt rövid úton el is halt. Hasonló sorsa jutott az 1880 körül alapított Balatoni Kör is (Lukács 1944; Margittay 1943. 297).
Az első valóban működőképes „civil” szervezetet szintén Balaton Egylet néven alapították 1882-ben. A több szakosztállyal működő egyesület fő tevékenysége a turisztikai események szervezése és a gazdasági érdekek előmozdítása volt, de foglalkozott sajtópropagandával és terménykiállítások (1884, 1887) szervezésével is. Részt vett a halászati szövetkezet és egy új gőzhajó vállalkozás előkészítésében, és 1889-ben kiadta a Balatoni kalauz első számát. Támogatás híján 1891-ben – egyesülve a Dunántúli Közművelődési Egyesülettel – Balatoni Kultúregyesületté alakult át (Nagy F. 2009; Margittay 1943. 302; Sziklay 1932. 292).
A Balaton-térség legnagyobb hatású szerveződése az 1904-ben alapított Balatoni Szövetség volt. Mozgósító erejét jól mutatja, hogy tagjainak száma egy évtized alatt elérte a 3500 főt. Tagságát egyesületek (pl. a fürdőegyesületek) és magánszemélyek alkották, az utóbbiak között megyei főispánok, országgyűlési képviselők, tisztiorvosok, értelmiségiek. Az őslakosság nem képviseltette magát a szervezet tagságában.
Saját gazdasági alapokkal rendelkezett, szövetkezeteket tartott fenn és – mint megbízható gazdasági társaság – rendszeresen kapott hiteleket. Tevékenysége rendkívül sokrétű volt: folytatta a Balaton Egylet által megkezdett Balatoni Kalauz kiadását, kirándulásokat, népszerűsítő, illetve „nevelő” előadásokat tartottak a fürdőtelepeken és a falvakban, támogatták az emléktárgykészítő- és háziipart, zöldségtermelő telepeket és élelmiszer-forgalmazó központokat hoztak létre, illetve befolyásos tagjaik, vezetőik révén a legkülönbözőbb minisztériumokban folytattak sikeres lobbitevékenységet. Összetett szerepkörét jól mutatja, hogy lapja, a Balaton két évtized után 1924-től új alcímmel jelent meg: *„A Balatoni Szövetség és a kötelékébe tartozó intézmények és vállalatok hivatalos értesítője”*.
Az elért eredmények széles skáláján vannak kifejezetten a nyaralók érdekében kijárt döntések (például a nyári lakásokra kivetett fényűzési adó eltörlése 1925-ben) és általános területfejlesztési eredmények is (pl. a Balaton körüli autóút megépítése) (vö. Schildmayer é.n.; Virág 1997. 788; Dornyai-Vigyázó 1934; Kanyar 1985. 174). Az alapszabályában fölsorolt konkrét célokat összefoglalóan a „Balaton kultuszának fejlesztése” címszó alá sorolhatjuk. Sajtóhíradásaikban és különböző eseményeken ugyanakkor gyakran hivatkoztak arra az egyesület képviselői, hogy *„a szövetség élvezi a Balaton-melléki nép bizalmát és szeretetét, amely tőle várja vágyai teljesülését!”* (Schildmayer é.n). Bár a „balatoni nép” fogalmát a különböző felszólalásokban jótékony homály fedte, tény hogy a szövetség társadalmi felelősségvállalása sokféle programjában éreztette hatását. Ilyen volt például füredi munkáslakások, üdülőházak szorgalmazása, az arácsi népház felépítéséhez nyújtott támogatás, a háziipari program stb. Ugyanakkor az egyik kiadványa előszavában magát *„erkölcsi testületnek”* (sz.n. Balaton 1912. 5; Zákonyi F. 1988. 242) nevező szövetség a balatoni nép felvirágoztatása érdekében tervezett lépései íróasztalnál születtek, az érintettek bevonása nélkül,

végrehajtásuk pedig úgyszintén diktatórikus vonásokat hordozott.
1921-ben alapították kormányhoz közeli személyiségek a magát közéleti, művészeti, irodalmi és tudományos egyesületként meghatározó Balatoni Társaságot. Tevékenységének iratanyaga nem maradt fenn, arra csak sajtóhíradásokból és a társaság kiadványaiból következtethetünk. Egyes szakosztályokban kiváló szakemberek dolgoztak, így például Csák Árpád régész, Hermann Antal, Relkovic Davorka, Sebestyén Gyula folklórkutatók. A társaság első kongresszusa 1924 szeptemberében volt kormányképviselők, a vármegyék és különböző balatoni érdekeltségek részvételével (Papp-Hankó szerk. 2007; Kanyar 1978. 153). Alakulása évében adta ki a társaság a Balatoni évkönyvet, amelyet sorozatnak terveztek, de további kötetei nem ismertek. Előszava világosan megfogalmazta: a Balatoni Társaságot *„a mai szomorú magyar sors szülte”,* célja pedig *„új kultúrközponttá”* tenni a Balaton környékét. Ennek gyakorlati lépéseit azonban nem fedték fel a fennkölt szavak: *„Nem maradt számunkra fenségesebb, nagyszerűbb természeti kincs a Balatonnál. Ide vándorolunk elsírni a magyar bánatot.* (…) *A kultúránkkal kell nekünk hódítanunk,* (...) *törhetetlen akaratunkkal megteremtjük majd a Balaton ragyogó kultúráját”* (Wlassits 1921). A társaság tevékenységét az első években a következő programok fémjelezték: kultúrestek, képző- és fotóművészeti kiállítások, hangversenyek Budapesten és Balaton környékén (Veszprémben, Tapolcán, Pécsett stb), Balaton-átúszások szervezése, (sikertelen) akció a pozsonyi egyetem Keszthelyre telepítése és a györöki művésztelep érdekében (vö. Wlassits 1925. 361–362). E programok alapján a társaság kettős profilja bontakozik ki: a Balaton népszerűsítése az elit körében, illetve a (hiányzó) elit kultúra megteremtése a Balaton térségében.
1921-ben a Balatoni Szövetség kezdeményezésére jött létre a Balatoni Gazdák Szövetkezete, Budapest székhellyel. Célja a fürdőhelyek élelemmel való ellátásának javítása és a látogatók elhelyezésének megkönnyítése volt. Sziklay János újságíró értékelése szerint *„életrevaló vállalat volt”*, amely azonban támogatás híján rövidesen elhalt (Sziklay 1932. 288).
1936-ban hozták létre a Balatoni Egyesületek Szövetségét, amely a különböző érdekképviseleti erők ernyőszervezete volt. Tagjai voltak a (lényegében feleslegessé vált) Balatoni Szövetség, Balatoni Társaság, a Balatoni Szállodások és Vendéglősök Egyesülete, a Yacht Szövetség, MAC, Balatoni Szövetség Üdülőház Szövetkezete, Veszprém és Keszthely városa, Veszprémi és Balatonfüredi Takarékpénztárak, Balatoni Halászati Részvénytársaság, a fürdőegyesületek, a fürdő-részvénytársaságok stb. *„a Balaton körüli gyűrű bezárult”* – írta több helyen a csúcsszövetségről elnöke, Iklódy-Szabó János. Valódi „csúcsszervként”, amelynek nevezte magát, átvette a korábban a Balatoni Szövetség által végzett lobbitevékenységet és megpróbálta saját hatáskörében elsimítani a – turizmus egyre duzzadó és bonyolultabbá váló rendszerében természetes módon kialakult érdekellentéteket.[306] Ez utóbbi tevékenység fő fóruma a szövetség saját lapja, a Balatoni Kurír volt. Sajtóbefolyását és vezetőségi tagjainak tekintélyét kihasználva támogatta az időközben megalakított kormányzati szervet, a Balatoni Intéző Bizottságot (vö. *Iklódy-Szabó 1937b*). A „Csúcsszerv” hangadó testülete a magát „Balatoni Parlamentnek” nevező küldöttség volt, amely a „balatoni gondolat” jegyében, a „balatoni lélek egységéért” ülésezett minden hó harmadik hétfőjén a Gellért Szállóban. Szintén a „balatoni lélek szavát”

[306] A harmincas évek nem csituló konfliktusa volt például a Balatoni Szállodások és Penziótulajdonosok Egyesülete és a fürdőegyesületek vitája az üdülőhelyi díjak hasznosulását illetően. A penziótulajdonosokat tömörítő egyesület *„villatulajdonos klikkeknek”* tartotta a fürdőegyesületeket, a fürdőigazgatóságokat pedig a fürdőegyesületek végrehajtó szerveinek. *„Legtöbb esetben a nyugalmazott köztisztviselőkből, magasrangú nyugalmazott katonatisztekből, jogászokból összeválogatott intézőbizottság kizárólag magának vindikálja a vendégekre vonatkozó intézkedési jogot”* (*Oláh 1935*).

követte a Balatoni Társadalom Bizottsága, amely 1940–41-ben balatoni teaestélyeket szervezett a Gellért szállóban (*sz.n. 1940e*).
A vizsgált korszak – témám szempontjából – meghatározó évtizedeiben a fent vázolt közigazgatási, területfejlesztési és érdekérvényesítési viszonyok formálták a Balaton-térség arculatát. A 2. világháborút követően, a fordulat évével alapvető változások következtek be az intézményrendszer minden területén. Témánk szempontjából ezek közül a legfontosabb az egyesületi szerveződések és a nagybirtok felszámolása, illetve a (majdnem) totális államosításvolt: a Balaton-térségében mindhárom folyamat a helyi döntéshozatali szintek további eltávolodása irányába hatott. A fürdőegyesületek és a civil ernyőszervezetek helyére évtizedekig semmilyen hasonló formáció nem lépett, nem léphetett. Az üdülőhelyi bizottságok fennmaradtak, de döntési jogkörök nélkül: a tanácsi rendszer kiépítésével a központosított államhatalom végrehajtó szervei lettek. A Balaton-térség intézményes fejlesztése a háborút követően közel egy évtizedig szünetelt, az új politikai-igazgatási rendszerben erre hivatott szervek (Magyar Hidrológiai Társaság, Országos Tervhivatal, Építésügyi Minisztérium, Városépítési Tervező Hivatal, majd az újra felálló Balatoni Intéző Bizottság) előkészítő munkálatai 1957-58-ra készültek el, maguk a fejlesztések, amelyek részben folytatták a térség korábban megindult urbanizációját, részben gyökeresen átformálták annak építészeti arculatát, 1958-1960-tól indultak meg.

4.2 A helyi lakosság és a nyaralónépesség személyes kapcsolatainak rendszere

Az átrendeződő terekben a helyi lakosság és a turizmus szereplői többféle módon is kapcsolatba kerültek egymással. E kapcsolatok természetét – mélységét, minőségét, időtartamát – számos tényező befolyásolta az egymással érintkezésbe lépő személyek társadalmi státuszától kezdve a helyi rendeleteken át a településfejlődési modellből következő hatásokig. Az alábbiakban e kapcsolatok jellemző formáit mutatom be.

A társadalmi érintkezés formái

Az őslakosság leggyakrabban szolgáltatóként, illetve alkalmazottként került kapcsolatba a nyaralótársadalommal. Egyéb társadalmi érintkezésre viszonylag kevés példát találunk a forrásokban, elsőként ezeket veszem sorra.
A legkisebb érintkezési felület természetszerűleg az anyaközségektől távolabb fekvő, önállóságra törekvő, sok tekintetben „zárt” fürdőtelepek esetében kínálkozott. Ezek egy részén (pl. Földváron), legalábbis a kezdeti időszakban az uradalommal kötött szerződések biztosították az élelmiszerellátást, a fürdő alkalmazottjai pedig a telep állandó lakosai voltak, így a falvak őslakossága számára valóban kevés lehetőség adódott kapcsolatok kialakítására. Egyetlen fürdőtelep sem volt azonban „hermetikusan” elzárva: a telepeken lévő vasútállomások, patikák, mozik, postahivatalok a közösen használt intézmények közé tartoztak és így természetes találkozóhelyei voltak nyaraló államtitkároknak és napszámosoknak. Ezekről a találkozásokról nem szólnak a helytörténeti krónikák, egy-egy személyes (olykor szépirodalmi formába öntött) emlék azonban megörökítette őket (lásd pl. Rónay 1981; Thury 1973; Illyés 1976; Kurutzné 2010 stb).
A puszta találkozásnál tartalmasabb kapcsolatok kialakulására értelemszerűen a társadalmi

státuszban egymáshoz közelebb álló felek között volt esély, míg a helyi társadalom legszegényebbjei (pl. uradalmi cselédség) és legtehetősebbjei (pl. az exkluzív nyaralótelepek felső-középosztálybeli nyaralói) között még az alkalmazotti kapcsolatok kialakulása is szinte lehetetlen volt.[307] Viszont több település esetében is adatok sora bizonyítja, hogy „egyenrangú" kapcsolatok formálódtak a nyaralókkal érkező háztartási alkalmazottak (cselédek, szakácsok stb.) és a helyi kisbirtokos gazdák között. Ez utóbbiak esetében a közös vasárnapi séták, kocsmai szórakozások, táncmulatságok több ízben házassághoz is vezettek (Interjú 22, 33).

Kiegyensúlyozott társadalmi viszonyrendszer jellemezte a középosztály és alsó-középosztály nyaralóhelyeit, például Zánkát, Balatonőszödöt, Csopakot, Zamárdit, Boglárt stb., ahol a nyaralók és a helyi középbirtokosi, illetve iparos réteg – például egy utcai találkozás vagy egy szőlőhegyi szomszédsági viszony esetén – közel egyenrangú félként tudott szót váltani egymással. Az idegenség érzetét nagyban csökkentette egyes intézmények (pl. a falusi mészáros vagy a fürdőtelepi vendéglő) közös használata, a közösen látogatott események pl. a falusi tanítók vezetésével betanított színielőadások, a közeli falvak búcsúi, alkalmasint közös vadászatok (vö. Interjú 28, 30). E kapcsolatokat a visszaemlékezések szerint *„korrekt távolságtartás*", *„atyafiságos viszony"*[308] jellemezte: a helyiek és a nyaralók jellemzően *„nem elegyedtek egymással"*, de nem is zárkóztak el egymástól. Ez utóbbi magatartásnak fényes bizonyítéka a gyermekek közötti sajátos viszonyrendszer, amelyre minden Balaton-parti településről szolgáltatnak példákat a források. A szobakiadásra berendezkedett és a fürdőtelepeikkel szerves egységben együtt élő községekben a nyaralók és helyiek gyermekei rendszeresen játszottak együtt, és részt vettek egymás tevékenységeiben (strandolás, jószág őrzése) abban az esetben is, ha szüleik semmilyen kapcsolatot nem ápoltak egymással. Bár a kapcsolattartást nehezítette a nyaraló és a gazdálkodó családok alapvetően különböző életritmusa és nevelési elvei – elsősorban az, hogy a nyaralók későn keltek és feküdtek vagy az, hogy nyelvgyakorlás céljából kénytelenek voltak a helyi gyerekekhez is németül beszélni – a barátságok szándékos korlátozása nem volt jellemző (Interjú 25, 28, 41, 42, 50 stb.) E sajátos eltérés a gyermekek és felnőttek viszonyrendszerében, amely az 1920-30-as évektől kezdve rekonstruálható a visszaemlékezések alapján, feltételezi az egymást követő generációk egymástól eltérő turizmus-felfogását is. Ennek minden bizonnyal látványos jeleit tárta volna fel a kutatás, ha a második világháborút követő társadalomtörténeti-politikai fordulat nem hoz törést a helyiek turisztikai gyakorlatában és kapcsolatrendszerében.

A gyerekekéhez mérhető baráti viszony, amely egymás látogatásában és közös társasági események látogatásában merült ki, jellemzően a helyi elit és a középosztálybeli nyaralók között alakult ki. A Siófoki Színkör előadásait például a nyaralók, a helyi kereskedők és a helyi értelmiség közösen látogatta (Matyikó 1994. 15), de erre számos más községből is van példa. Krúdy elbeszélésének köszönhetően híresült el Blaha Lujza barátsága *„a füredi falusi úriasszonyokkal"*, a postamesternével, gyógyszerésznével, jegyzőnével, körorvosnével, akik kizárólag Blaháné kedvéért jártak le alkonyattájt a fürdőtelepre (Krúdy 2008). Harminc éven keresztül ápolt szoros kapcsolatokat a füredi elittel, többek között Róka Pál jegyzővel a Savanyúvízen nyaraló szeghalmi földbirtokos, Péter András is, aki nemcsak meghívta magához látogatóba a füredieket, de tenyészbikát is adományozott a községnek, a helyi református

[307] Ez volt a helyzet, pl. Szemesen, ahol „a cselédség különösen rossz körülmények között élt... itt nagy szegénység meg a nyaralótelepen a nagy gazdagság egyszerre volt jelen", amely társadalmi szakadék még a lehetséges munkakapcsolatok kialakulását is korlátozta (Interjú 33).

[308] Bár alkalmasint keresztszülői kapcsolatok is kialakultak, abban általában egyetértettek az interjúalanyok, hogy *„azért olyan rettenetesen nem imádták a nadrágos embert sem a polgárok sem a zsellérek"* (pl. Interjú. 28).

gyerekek számára pedig alapítványt tett (Katona 2003).
A közös társasági eseményeken formálódó kapcsolatok nemcsak szoros barátságba, de olykor házasságba is torkolltak. Így például Zamárdiban Vogl Lajos villatulajdonos három lánya közül kettő helyben házasodott: egyikük az endrédi jegyző, másikuk pedig egy zamárdi polgár felesége lett. Több esetben került sor házasságra Almádi magas társadalmi állású nyaralói és a vörösberényi értelmiség (jegyző, lelkész stb.) lányai között is, de van példa helyiek és nyaralók házasságára Boglárról is (Baráthné 2007; Lackovits 1995. 330; Interjú 34).
Baráti gesztusokra kivételképpen társadalmi szempontból „egyenlőtlenebb" helyzetekben is sor kerülhetett. A legnyitottabbak a helyiek irányába az értelmiségi nyaralók voltak. A Boldizsár doktorék állandó hajónépéhez tartozó füredi szőlősgazda és idősebb „Imre bácsi", az egész Paloznakkal barátságot, némelyekkel keresztszülői viszonyt ápoló Makk Károly esete vagy a fürdőtelep alapító Purebl Győző és a zamárdi Olasz család barátsága azt az őszinte érdeklődést, kíváncsiságot tükrözi, amely a helyi tudás, a helyi kultúra irányában csak ritkaságszámban volt tetten érhető a balatoni idegenforgalom másfél évszázados történetében (Lipták 1982. 120; Interjú 26; Friesz 1997b 270). Gyakorta eredményezett őszinte, a barátsághoz közelítő kapcsolatokat a hosszan tartó munkakapcsolat (pl. szőlő- vagy kertgondozás) és a tisztaszobákban való nyaraltatás azokban a (nem ritka) esetekben, amikor egy-egy család évtizedekig járt vissza ugyanarra a falusi portára. (Ezekről a kapcsolatokról a későbbiekben még lesz szó.)
A különböző munkakapcsolatoknak is lehetett következménye, de ettől függetlenül is számos példát találunk a kölcsönös segítségnyújtásra. Ez lehetett személytelen jótékonykodás, például a Himfy család könyvadománya a zánkai Olvasókörnek, Okályi Iván rendszeres kertészeti szaktanácsadásai a zánkaiaknak, Zábrák Dénes építőmérnök és Ottava Ignácné önzetlen segítsége az ábrahámhegyi, illetve révfülöpi népiskola létrehozásában vagy Siposs Antal zeneszerző jótékonysági fellépései Révfülöpön és Kővágóörsön stb. (Interjú 28, 39; Fekete 1996. 67; P. Miklós 1998). Az önzetlen nyaralói hozzáállás példájaként tartotta számon a helyi krónika Lámné Hilbert Irén tettét, aki ingyen festette meg a szemesi templom oltárképét amelyhez Szemere Árpádné, szintén „ősnyaraló" ült modellt... Egy másik szemesi „ősnyaraló", Lovag isseri Iszer Károly vasúti felügyelő szerepet vállalt a helyi Olvasókör és Gazdakör megalapításában is, az őszödi réten pedig rendszeresen rendezett futballmérkőzéseket és népünnepélyeket a „falusi fiatalságnak" (Schoedl 1934. 50, 54). Zamárdi őslakossága iránti szolidaritásáról tett tanúbizonyságot a zamárdi villatulajdonos Kálmán Imre ezredes, aki 1944-45 telén Tihanyból az orosz támaszpont fölé lövetett, hogy megkímélje a falut (Friesz 1997c 319-321).
Sok adat bizonyítja, hogy a befolyásos nyaralók nemcsak a villatelep érdekében fejtettek ki eredményes lobbitevékenységet, de nem tagadták meg a helyiek személyes kéréseit sem: *„a szemesieknek mindig mindent elintéztek a nyaralók. Professzorok, híres emberek, nagy emberek nyaraltak itt mindig, akiktől nem lehetett lehetetlent kérni"* (Interjú 33). De így volt ez más községekben is: a nyaralók segítettek a lányoknak cselédként elhelyezkedni, támogatták a fiatalok továbbtanulását, reklámoztak helyi iparosmestereket, munkát adtak vagy jó álláshoz juttatták a rászorulókat és gyógyították vagy gyógyíttatták a betegeket (pl. Lackovits 1997; Keresztúry 1993; Csukás 1988. 107-108; Friesz 1997b 270; Interjú 22, 36, 38). Egy-egy önzetlen és rendszeres segítségnyújtásáról elhíresült nyaraló emléke több településen is fennmaradt. Ilyen volt például a szemorvos professzor Ottava Ignác Révfülöpön, a nincsteleneknek rendszeresen munkát adó Sebestyén Gyula tudós Szepezden, Ripka Ferenc egykori budapesti főpolgármester, akinek bélatelepi villája előtt rendszeresen sorba álltak az

ügyes-bajos dolgaikban segítséget váró fonyódiak és Nagy Vincéné (az Országos Függetlenségi Kossuth Párt elnökének felesége) Lellén, aki a *„szegényeket pártolta nagyon,* (…) *búcsújárás volt náluk nyaranta, odaadták mindenüket a szegényeknek”* (Nagy L. 1998; P. Miklós 2004b; *Margittay 1937;* Interjú 16).
A szolidaritás speciális formája volt „a tanácsadás”. Jókai költőket „fedezett fel” Füred környékén, Kozmutzáék tihanyi nyaralója valóságos jogsegély iroda volt, Déry Tibor pedig szinte a „falu bölcse” szerepben tüntette fel magát naplójában. Ezek a kapcsolatok azonban korántsem voltak egyoldalúak, hiszen az említett írók számára egyszersmind az irodalmi anyaggyűjtés kincsesbányái is voltak. Hasonló szerepkört vett magára 1952-től a művészvilág nyaralója, a szigligeti Alkotóház: *„A jórészt városokban élő írók, művészek közül jó néhányan itt találtak igazán élő kapcsolatot a falusi élettel, a természeti környezettel”* (*Jókai 1860*; Bodosi 1990. 15; Déry 1982. 142-143; Koczogh 1988. 5).
Bár segítségnyújtásra helyzetükből adódóan jobbára a nyaralóknak adódott lehetősége, szükséghelyzetben az őslakosság sem tagadta meg a támogatást a nyaralóktól, sokszor a mélyebb, személyes ismeretség hiányában sem. A szolidaritás első jelei helyenként már 1919-ben, a villafosztogatók elleni fellépésben megmutatkoztak. Tömeges, általánosan jellemző segítségnyújtásra 1944-45-ben került sor, egyrészt zsidók, üldözöttek és menekültek befogadása révén, másrészt az ostrom alatt álló fővárosba juttatott élelmiszer-küldemények formájában. Több helyütt megőrizte az emlékezet azoknak az önzetlenségét is, akik ismerőseik féltett holmijait rejtették el, és őrizték meg a háború végéig (Bárdossy 2002. 319; Bodosi 1990 26; Kosztolányiné 2003; Interjú 18, Bodor 1988. 37; Maurer 2007.155; Tengerdi 2008. 212-232; Tatay 1988).
Egyedi történet Kovács József boglári vaskereskedőé, aki a szűkös ötvenes években nyomorgó írók mecénásává vált. Pénz- és tüzelőküldeményei eleinte a korábban nála nyaralt, nehéz helyzetbe került Szabó Lőrinc megsegítésére irányultak, amelyet a költő a Kovács gyerekek pesti nyaraltatásával hálált meg. Jótékonysági tevékenységét Kovács azonban később a kölcsönösségen túl is kiterjesztette, például (a személyesen nem is ismert) Kodolányi megsegítésével vagy a nehéz helyzetbe került Sinka István ingyenes nyaraltatásával (Laczkó 1988. 514-542).

Szobakiadás

A turizmusban formálódó személyes kapcsolatok, s ezen keresztül a kulturális érintkezés legizgalmasabb terepe az őslakosok házaiban történő szobakiadás volt. Ennek korai balatoni formái mindezidáig feldolgozatlanok maradtak, sem a népi kultúra, sem az idegenforgalom-történet kutatóinak figyelmét nem keltették fel, azon a megállapításon kívül, hogy a jelenség „*a magyar falusi turizmus egyik történeti előképének”* tekinthető (Kovács D. szerk. 2003. 7).[309]
A turizmusantropológia esettanulmányai és elemzései, bár az ezekben felhasznált európai adatok csak részben tekinthetők az általam vizsgált téma kortárs párhuzamainak[310], fontos

[309] Meglátásom szerint kizárólag formai szempontból volt előképe! A modern falusi turizmusban vonzerőt jelent a falusi körülmények megélése, a korai balatoni turizmusban a parasztszobák bérlése azonban kényszerűség volt: eleinte az egyetlen igénybe vehető szálláshelyet, később az olcsón igénybe vehető szálláshelyet jelentette.
[310] Ilyenek például Vera Mayer adatai Burgenlandból, ahol a két világháború közötti időszakban bécsi és más alsó-ausztriai városi kirándulók rendszeresen szálltak meg a parasztházak minden komfort nélküli tisztaszobáiban. Ez a bevételi lehetőség azonban éppúgy nem késztette stratégiaváltásra a burgenlandiakat, mint ahogyan a balatoni gazdákat sem: aki akkoriban mégis befektetett jobb minőségű kiadó szobába, az szűkebb közösségében nevetség

megállapításokat tartalmaznak a szobakiadásban termelődő speciális viszonyok természetére vonatkozóan. Segít megérteni például a balatoni gazdák mentalitását, ha elfogadjuk az általános tapasztalatot, miszerint a turisták és szállásadóik viszonya bizonyos mértékig etnikus meghatározottságú. Bár ez a viszony minden esetben – a vizsgált időszaktól és földrajzi területtől függetlenül – túllép a szimpla gazdasági-kereskedelmi kapcsolaton, a „vendégbarátság" mértéke az adott kulturális régió hagyományaiban is gyökerezik. (Ausztriában például inkább a „vendég", Svájcban az „üzleti kapcsolat" jelleg az erősebb.)

Nem speciális balatoni jelenség, hogy a turizmusnak ebben a válfajában nagy a törzsvendégek aránya, s hogy a vendég elégedettsége, visszatérése a vendégváró identitásának erősödéséhez vezet. Míg egyes balatoni községekben (pl. Kenesén) jól látható e jelenség pozitív hatása, másutt a hiányából (pl. Kőröshegy) vagy korai megszakadásból (pl. Balatonkeresztúr) fakadó hátrányok szintén jól megragadhatók, elsősorban a települések alkalmazkodókészségét tekintve. Pozitív hatásai ellenére ugyanakkor számolnunk kell a turisták és szállásadóik közötti viszony aszimmetrikus vagy más megközelítésben hierarchikus jellegével. Ez elsősorban abból adódik, hogy amíg a vendéglátók a mindennapjaikat élik, addig a vendégek a „nem-mindennapjaikat", azaz a munkaidőnél mindenkor értékesebbnek számító szabadidejüket. Másodsorban éppen a kulturális különbözőségek óhatatlanul is feszültségeket generálnak, részben azért, mert ezek a vendéglátók „kulturális elmaradottságaként" interpretálódnak, részben pedig a „kettős szerepjátszás" miatt. Ez utóbbiba az idegenek kulturális szintjéhez való alkalmazkodás, de egyúttal a saját normáknak való megfelelés igénye kényszerítheti a szállásadókat (Schrutka-Rechtenstamm 1994; Nash 1984; Nikočević 1994).

A Balaton térségében a parasztházak szobáinak kiadása az idegenforgalom megjelenésével egyidős jelenség volt. A füredi Savanyúvíz szálláshelyei már a 18. században sem tudták kiszolgálni a növekvő vendégforgalmat, a gyógyfürdőre érkezők egy része a legközelebb fekvő Arács *„jobb házait"* vette bérbe egy-két hónapnyi időtartamra. Az arácsiaknak komoly mellékjövedelmet hozott ez a szolgáltatás, amelynek révén a falu a 19. századi leírásokban már mint Füred (gyógyfürdő) *„vendégfogadója"* híresült el (Oláh J. 1834, Horváth 1848).

A 19. század második felében, a hivatalos fürdőalapításokat megelőző „spontán" turisztikai gyakorlatban a vendégek elszállásolása szinte kizárólag ebben a formában történt. 1868-ban a sajtó már súlyos lakáshiányról számolt be Siófokról, ahol a földes szobák magasba szökő (10-24 forintos) árai miatt a község lakosságát több ízben is mértékletességre intették (Fodor 1957. 51). *„Borsosnak"* találta egy korabeli tudósítás a *„polgárházak"* árait Balatonkeresztúron is az 1870-es években, ahol a gyér számú budapesti, kaposvári és pécsi fürdővendég és a *„Balatonsarok intelligenciája"* infrastruktúra híján még kizárólag a faluban tudott megszállni. A borsos ár hetenként 7-10 Ft volt, tűzifával együtt, hiszen a nyaralók saját háztartást vezettek (Tengerdi 2000. 76). Hasonlóan magasnak találták a lakásárakat az Almádiban nyaralók: *„Hiszen ott vagyunk már, hogy földes talajú, nyomorú viskókért 20-25 forintot kérnek a gazdáik, pirulástalan"* (*K.T. 1882).*

A bérbe adott szoba első leírása is ebből az időszakból származik. Kozma Andor szüleivel 1867-ben töltötte az idényt egy Sió-parti nagy parasztházban (ez ekkor a halászbérlő háza volt),

---

tárgyává vált! (Mayer 1994; vö. Schrutka-Rechtenstamm 1994). A századelőtől kezdve Vorarlbergen nyaraló németekkel szembeni – a kisebbségi érzéssel párosuló – csodálat és az idegenkedés egyszerre ható reakcióit tudta rekonstruálni az egykori szállásadóknál Reinhardt Johler kutatása. A vendégekkel szembeni ambivalens érzések a szálláskiadók következő generációjában is megmaradtak, amit a hatvanas évektől még fokozott is a vendégek által közvetített német „gazdasági csoda", amely leselejtezett tévék és kávéfőzők formájában érkezett a térségbe (Johler 1994). Hasonló reakciókat váltott ki a Balatonon a helyiekből egy-egy nyaralóvilla pazar berendezése, vagy az 1970-as évektől nyugat-német turisták „Zimmer frei" szálláshelyeken felejtett háztartási tárgyai.

amelyből a tulajdonos családja *„kis kunyhóba”* vonult az udvar végébe, az *„ólak, istállók között”*. A két kis ablakkal az utcára néző sötét szoba is földpadlós volt, akárcsak az egész ház, a nyaralók kényelmét egyedül az *„oldalt a tornáchoz letört lombokból hevenyészetten összeállított sátor”* szolgálta, amelyekben az étkezés folyt. Bár az akkor hét éves Kozma igénytelennek találta ezt a szállást, fontosnak tartotta megjegyezni, hogy *„a mi apáink és anyáink nemzedékének a fürdőhelyen még nem volt egyébre igénye magánál a fürdőnél. Kéjlakokat, hoteleket, penziókat ők még egy ideiglenes, gyorsan, vidáman tovamúló évadra nem építettek... Siófokon s a többi igazi balatoni fürdőhelyen mindenki csak olyan vagy még rosszabb parasztházakkal érte be, mint mi”* (Kozma 2001. 85-90). Az ekkoriban építeni kezdett füredi kéjlakokra való utalással a leírás pontosan ragadja meg a professzionális turisztikai intézmények és a fürdőfejlesztő egyesületek korszaka előtti Balaton spontán fürdőéletét, amelynek szereplői – mint például a Somogyból ekkoriban a fővárosba költöző Kozmáék – többé-kevésbé otthon voltak a tájban. Kozma gyermekkori benyomásait és ennek felnőttkori értékelését alátámasztja egy – a sajtóban megjelent – korholás, szintén 1867-ből, mely szerint *„a lakosság keveset áldoz a házai kényelmessé tételére”* (idézi Lukács 1946. 5).

A nyaralók többségének falvakbeli elszállásolása még jó néhány évtizedig gyakorlat maradt. A parcellázások megindulásával, a villaépítkezések időszakában szintén parasztházakban töltötték az idényt a friss telektulajdonosok és a reklámok hatására a térségbe tóduló, főként fővárosi és nagyvárosi nyaralók.

A parasztházak (vagy azok tisztaszobáinak és konyhájának) használata lényegében a 20. század közepéig változatlan rendben folyt. A lakóházak korszerűsítésére jobbára a déli part egyes településeiről van adatunk: ez az első szoba lepadlózását, esetleg az ablakok megnagyobbítását és zsalugáterekkel való ellátását jelentette. Tömegesen biztosan nem került sor zárt kémények építésére, bár a századfordulón született útikönyvek rendszeresen használják az *„átalakított polgárház”,* illetve a *„féregmentes”* kifejezést vagy a modernizált konyhákra vonatkozóan *„takaros konyhák, fejedelmi tűzhelyekkel”* minősítést. Kiemelkedő lehetett a balatonberényi *„jómódú gazdák”* erőfeszítése, akik *„utcáikat és kertjeiket befásították”, „szobáikat átalakították”*. Éppen Balatonberény esetében az útikönyv hangsúlyosan is megemlítette a füstös konyhák átalakításának tényét is! Általános gyakorlat volt, hogy az étkezést *„udvarokon lombokból alakított sátrakban”, „csinos filagóriákban”* biztosították (Szaplonczay-Vajthó 1907, Szaplonczay 1914. 3; Sági J. 1902b. 81; Boleman 1900. 52; Doletsko 1908). Jellemző, hogy a következő korszak, az 1920-40-es évek szobakiadására vonatkozó személyes emlékekben már ennyi nyoma sincs a lakások korszerűsítésének: az adatközlők egyöntetűen tagadják, hogy a szezon előtti nagytakarításon, a nyári konyhába való átköltözésen kívül bármilyen erőfeszítéseket tettek volna a nyaralóélet kényelmesebbé tételére. Erre csak elszigetelten kerülhetett sor, Bodor Aladár szigligeti naplója például külön kiemeli, hogy 1936-ban *„Szabó Ferencék számunkra padlózott szobájában”* nyaralt (Bodor 1988. 35). Más forrásból tudható, hogy Szabóék a legrangosabb szigligeti polgárok közé tartoztak, akik ezt a korszerűsítést talán nyaralóktól függetlenül is megengedhették maguknak (Koczogh 1988. 47). Saját nyári kényelmük érdekében ruháztak be a szárszói Fő utcai tehetősebb polgárok is, akik – ha elég széles volt a telkük – az 1910-30-as években építettek rá egy másik (kisebb) házat is, ahová nyaranta ki tudtak költözni. Elvétve találunk példát nyaraltatásra is alkalmas formában épített lakóház építéséről. Keszthelyen például a városi földszintes házak első szobái mellett már az 1860-as években kifejezetten e célra – a helyiek által beruházásként – épített ingatlanokat lehetett bérelni (vö. Kozma 1921. 31). Szárszón 1912-ben szintén kiadásra építette 36 holdon gazdálkodó tulajdonosa a Szücs-házat, amelyet egyből két család számára is

használható formában tervezett meg: két lakószobával, két verandával, két cselédszobával és két pincével (Interjú 17). Az elszigetelt kivételeket leszámítva a szobá(ka)t a háziak által egész évben használt bútorzattal adták ki (néha egy mosdóállvánnyal kiegészítve), a konyhát azonban általában kiürítették, mert a városiak saját konyhafelszerelésükkel, néha *„egész háztartással”* érkeztek.

1929-től turisztikai szervezet is propagálta országosan a szálláshelyek komfortjának emelését (Kenéz 1996), a balatoni gazdák számára e célból tájékoztató kiadvány is készült, *A falusi vendéglátás mestersége* címmel. A 19. századi előzmények ellenére az 1934-ben kiadott kézikönyv úgy kezelte a fizetővendéglátás jelenségét, mintha arra most kellene megtanítani a balatoni gazdákat. A rossz példák sorolása nyilván valós tapasztalatokra támaszkodott (Sági E. M. 1934).

A falusi szobakiadás kezdeteinek megragadására nincsenek forrásaink, csupán néhány esetben tudjuk, hogy valamely köztiszteletben álló személy rábeszélése indította el a gazdákat ezen a számukra járatlan úton[311]. A szolgáltatás tartós fenntartása azonban mindenképpen aktív szerepvállalást igényelt a gazdáktól, a szobakiadáshoz ugyanis automatikusan kapcsolódtak bizonyos egyéb szolgáltatások is. A vendégeket tehenes vagy lovas fogattal a vasútról a házakhoz kellett fuvarozni, és (strandlétesítmények híján) sok helyen fürdőkabint is kellett biztosítani a parton (pl. Meszes-Györökön, Szepezden, Szemesen). Fürdőhelyi tapasztalataik nem lévén, a gazdák vagy a helyi asztalosmesterek ezt saját ízlésük szerint oldották meg, alkalmasint a nyaralók gúnyolódásának tárgyává válva (vö. Schoedl 1934. 20; Boleman 1900).

A 19. század utolsó évtizedeiben gyakorlattá váló szobakiadás mennyiségi mutatóiról keveset árulnak el a források, s ezek néha ellentmondanak egymásnak. A Balatonlellét bemutató lelkes hangú kiadvány például arról számolt be 1908-ban, hogy *„minden polgárház nyaralók fogadására van berendezve”,* sőt *„még az úrbéres polgárok egy ötszobás-konyhás-kamrás földszintes épülete is kiadó a faluban”.* A számok (53 kiadó lakás) azonban arról tanúskodnak, hogy a paraszti lakóházak harmadáról van csak szó (Doletsko 1908; Jankó 1902. 8). Ekkor azonban már javában épült a lellei nyaralótelep az egykori parti legelőn, ahol 45 kiadó villában és két szállodában is meg lehetett szállni (Doletsko 1908). Az idegenforgalmi kiadványok rendszeresen közölték a kiadó szobák számát, de nem feltétlenül különítették el a penziók és magánházak, illetve a magánházakon belül a villatelepi és falusi szálláshelyeket.[312] Ugyanakkor

[311] Szemesen például Fischer Gyula körjegyző hatására kezdték csinosítani házaikat a helyiek az 1880-as években (Szaplonczay 1914. 28). Zánkán a filoxéravész éveiben próbálkozott először vendégek fogadásával néhány módosabb gazda (Sági 1902). Siófokon Végh Ignác, a fürdő alapítója személyesen járta végig a siófoki házakat, kiadható szálláshelyek után nyomozva (?). Az 1860-as évek eleje óta voltak nyaralók Csopakon, de még 1913-ban is mindössze 20 vendég számára volt megfelelő szállás (illetve a vele egybeépült Kövesden nagyjából ugyanennyi. Az áttörés 1922-ben dr. Ferenczy Sándor orvos faluba településével következett be, aki népszerűsége révén rá tudta beszélni a falusiakat, hogy adják ki tisztaszobájukat, mondván: *„hoz ő ide annyi nyaralót, amennyit csak befogadhat a község”*. A pesti vendégek megjelenését követően 1928-ban megnyílt a strand is, rá egy évre pedig már néhány penzió is fogadott vendégeket (Steinhausz 1997. 620; Tímár 1955. 43). Több helyütt, így Gyenesdiáson, Balatonudvariban, Paloznakon is aktívak voltak a gazdák szobakiadásra buzdításában a helyi tanítók, de inkább kevesebb, mint több sikerrel (Bárdossy 2002; Veress D. 1993; Marton 2000). Több forrás is megemlékezik róla, hogy kiadó szoba híján az első nyaralók a déli parton a bakterházat bérlik. Az 1890-es években a Balaton tudományos kutatógárdája nem talált más kiadó villát, mint a déli parti vasúti őrházakat (Lóczy 1920. 184; Fónay 1996. 11).

[312] Bár a két szálláshelytípus között nagyon jelentős színvonal- és árbeli különbségek voltak, a különbség a Balatonnal foglalkozó közéleti személyiségek számára sem volt világos, amit jól tükröz Ikódy-Szabó János fejtegetése: *„nagyon nehéz különbséget tenni az ún. régi ház, illetve villa és telektulajdonos között. Ezek különösen nyáron nagyrészben egymásba olvadnak. Legtöbb helyen a háztulajdonos a nyár folyamán kivonul a szobájából, kiadja azt bérbe nyaralónak és maga a családjával együtt a konyhában lakik. Így az ősi házból a nyár folyamán villa válik”* (*Iklódy-Szabó 1934).*

a kibérelhetőként feltüntetett szállásokon nem feltétlenül folyt valóban rendszeres szobakiadás, a szám lehetett becslés is, amelyet a jegyzők adtak meg az érdeklődők, illetve később a Balatoni Szövetség kérésére. A falusi szálláskiadás nagyságrendjét azonban ennek ellenére tükrözik ezek az adatok. Ez alapján a falvak három alaptípusba illeszkednek, összefüggésben azzal, hogy a településfejlődési modellek melyikét képviselik. A fürdőtelep és/vagy számottevő fürdőintézmények nélküli községekben, így például Balatonudvariban, Balatonőszödön, Edericsen vagy Örvényesen valamint az önálló identitású fürdőtelepe miatt korán háttérközséggé váló falvakban (így például Kőröshegyen)[313] a vizsgált időszakban nem volt tömeges szobakiadás, és ennek érdekében erőfeszítések sem történtek. Ezeken a helyeken a nyaralási lehetőség híre egy-egy baráti körben, például a Balatonudvarit fölfedező fővárosi színészek között terjedt, s egy-egy – a visszajáró vendégekkel jó kapcsolatokat kialakító – család tisztaszobájára terjedt ki (Marton 2000. 171).

Jelentős szobakiadás folyt ezzel szemben a fürdőtelep és anyaközség szerves egységével jellemezhető településfejlődési modell esetében. Jelentősége azonban Trianon utáni időszakra csak ott maradt meg, ahol az időközben nem fejlődött ki önálló parti nyaralótelep, azaz Balatonberényben, Balatonkenesén és Balatonszárszón[314].

Másutt, a parcellázások előrehaladtával a faluban bérelhető szobák, lakások iránti érdeklődés láthatóan csökkenni kezdett, s ezzel együtt jellemzően 10-20 év alatt a falvak szerepvállalása és presztízse látványosan megváltozott. Zamárdiban például az 1880-as évek végén induló fürdőélet első szakaszában kizárólag a faluban és néhány parti szőlőbeli hajlékban lehetett megszállni, s az élelmezést is kizárólag a helybéli és környékbeli lakosok biztosították. Tíz év múlva épült fel az első villa, amelyből két évtized alatt a Balaton egyik legnagyobb villatelepe nőtt ki (800 villaépület), s a falusi tisztaszobákra (150 épület) csak a visszajáró hűséges vendégek vagy a kifejezetten olcsó szállást keresők fanyalodtak rá (vö. Szaplonczay 1914. 31; Kardos-Simalya 1907, Margittay 1942. 4). Hasonló volt a helyzet Lellén és Bogláron is, ahol 1893-ban 136, illetve 244 fürdővendéget fogadtak, akik kevés kivétellel a faluban szálltak meg – mindkét településen éppen ekkor kezdődtek a parcellázások, a lellei és a boglári parton is

[313] Az adatközlők visszaemlékezése szerint soha nem volt számottevő szobakiadás Kőröshegyen. Az 1950-60-as évek fordulóján is csupán néhányan adtak ki szobát, de ők is csak titokban (szociológia é.n.) – itt nyilván még a háború előtt ideszokott néhány nyaraló családról van szó. Bélatelep, Sándortelep, majd Fonyódliget parcellázását követően csupán néhány családra korlátozódott a szobakiadás a fonyódi őslakosság körében is, annak ellenére, hogy a helyiek számos területen bekapcsolódtak az idegenforgalomba. A házak modernizációja, vendégfogadásra alkalmassá tétele, csak az 1960-as években, a *„cseh invázióval”* kezdődött, de komolyabb, üzemszerű szobakiadás ekkoriban is csak a berki földeken buzsákiaknak és más *„téesz menekülteknek”* kiparcellázott területeken folyt (Interjú 3, 45, 50). Mindössze néhány házat adtak ki Őszödön a harmincas évektől, és a település későbbiekben is inkább csak a fürdőtelep hátországa volt (Interjú 37). Elvétve folyt nyaraltatás – a fürdőéletbe eleve csak a harmincas évekbe bekapcsolódó - Szigligeten is (Interjú 19).

[314] Ezekben a községekben a lakóházak többsége fogadott nyaralókat az 1880-as évektől egészen a második világháborúig. Kiemelkedő volt a nyaralók száma Balatonberényben, ahol 1914-ben a konyhahasználattal, tűzifával, fürdőkabinnal ellátott polgárházakban szállt meg az 1500-2000 vendég túlnyomó többsége, és Kenesén, ahol a századfordulón már 150 *„szerényebb szobát”* (a kiadó szobák átlagos számának három-ötszörösét) bérelték ki nyaranta (vö. Boleman 1900; Mészöly 1907. 13). Ugyanennyi volt a kiadó szobák száma Szárszón is 1913-ban. A harmincas évekre ezek a számok tovább növekedtek, Kenesén pl. becslések szerint az akkor 490 házból 300 valamilyen formában bekapcsolódott a szobakiadásba, amelyből lényegében csak a Fő utcai szoba-konyhás igénytelenebb házak maradtak ki (Interjú 7, 10, 14). Mint a visszaemlékezésekből kiderült, a nyaralók egy része ragaszkodott Keneséhez, de szeretett volna túllépni a falusi szobabérleten mint nyaralási formán: *„könyörögtek a gazdáknak, hogy adjanak el a kertjeikből meg a rétekből. De végül csak a téesz után lett parcellázva. Tény és való, hogyha nem lettek volna olyan csökönyösek a gazdák, hogy annyira ragaszkodnak a földjükhöz, akkor Kenese megelőzte volna Almádit”* (Interjú 23; vö. Kis 1990. 128).

négy-négy villa állt még csak (Kanyar 1989b 476). A helyzet az 1910-es évekre jelentősen módosult: Bogláron ekkor 468 kiadó szoba volt a szállodákban és nyaralókban, és mindössze 310 szoba magánháznál. Két évtizeddel később, 1930-ban pedig a három korábban is meglévő szálló mellé 14 új penzió is felsorakozott (Vásárhelyi 2006. 146). A szobakiadásba igen hamar bekapcsolódó Szemesen a kiadó parasztszobák iránti érdeklődés szintén fennmaradt évtizedeken keresztül, de a telepi két szálloda és a növekvő számú (1910-ben már 20) kibérelhető villa miatt aránya fokozatosan visszaesett (vö. T. Mérey 1990b; Stirling 1990). Több, mint két évtizedig folyt szinte kizárólag az őslakosok házaiban a vendégfogadás Siófokon, ahol csak 1885-ben épült az első villa, és a jelentős fürdőberuházások is csak 1893-ban kezdődtek (Kanyar 1978. 146). Ettől kezdve azonban a kiadó falusi szobák aránya évről-évre csökkent, akárcsak Füreden és Arácson, ahol a korábbi falusi vendégfogadás alanyait 1907-ben a szállodák mellett már 100 telepi villa összesen 450 (!) kiadó szobája tudta fogadni (Mészöly 1907. 13).

Drámai volt a változás Balatonkeresztúron, ahol a 19. század végén a *„nép viselkedése, bánásmódja a fürdővendégek iránti szeretete óriási módon magához vonzotta a fürdőközönséget”* (Spur 1925. 188). Az 1893 és 1914 között létrehozott szőlőtelep, majd az 1910-12 között lefolytatott parcellázás azonban fokozatosan elszívták ezt a fürdőközönséget. Schönteil Richárd naplóbejegyzése szerint 1907-ben a szőlőtelepen még alig lehetett szállást kapni (Buza 1993), tíz évvel később azonban a gombamódra szaporodó komfortosabb szőlőtelepi villák már szinte teljes egészében be tudták fogadni az alkalmi nyaralósereget (Szaplonczay 1914. 25-26). Az adatközlők emlékeivel még feltárható időszakban, az 1930-as években Balatonkeresztúron már egyáltalán nem volt rendszeres szobakiadás, inkább csak kényszerűségből fogadtak be egy-egy, a szezon közepén hoppon maradt vendéget: *„ha ismerősök, piacról, innen-onnan jöttek könyörögni, hogy nincs-e egy kiadó szoba a barátaiknak* (…) *ilyenkor a hátsó szobába húzódtunk”* (Interjú 25).

A kiadó szobák árai jól mutatták a fürdőhely éppen aktuális népszerűségét, a ház minőségét és az adott fürdőhely szálláshely-ellátottságát is. A századfordulón a parasztházakban bérelt helyiségek – azaz tisztaszoba és konyha, esetleg a háziakkal közösen használt *félkonyha,* ritkábban az egész lakóház bútorozva vagy anélkül – ára egész szezonra 50-100 (pl. Szemes, Györök), 140-240 (pl. Szárszó, Zamárdi, Lelle), de akár 300-500 korona (pl. Fonyód) között is mozoghatott. Ezzel szemben a villabérlet ára 600-1600 korona volt, és alkalmasint jelentős különbség volt a faluban, illetve a szőlőhegyen és a telepen elszállásoltak után fizetendő gyógy-, illetve üdülőhelyi díjakban is (vö. Sági J. 1902b; Szaplonczay-Vajthó 1907; Doletsko 1908; Lichtneckert 2010a 24, 19). Az 1930-as években a déli part legolcsóbb panzióára Balatonfenyvesen volt (150 pengő), de mivel az ekkor már nagyobb számban érkező kistisztviselőnek, kispénzű polgároknak ez sem volt megfizethető (Kanyar 1978. 154; vö. Ungváry 2013. 45), számukra kényszermegoldásként csak a parasztszoba kibérlése maradt. A falusi szobát bérlők alacsonyabb presztízsét mutatja, hogy a „telepi” nyaralók is távolságtartással viseltettek irányukban, ha a strandon vagy a sétányon összetalálkoztak (vö. Thury 1973).

A szobakiadással a 20. század elején átlagosan a férfi napszámbér tízszeresét lehetett megkeresni hetente[315]. Az interjúkban rögzített személyes emlékek azonban pontosan kirajzolják, hogy a nyaraltatás nem pusztán jövedelemkiegészítő forrás volt, hanem az életforma része s egyben a kapcsolati tőke kovácsolásának fontos lehetősége. Azokban a

[315] A férfi napszámbér az 1910-es években 2 korona volt (T. Mérey 1990a 108).

községekben, ahol a 19. század utolsó évtizedeiben megindult és tartósan fenn is maradt a polgárok szobakiadása, ott nem ritkán a harmincas évekre már az „állandó", „visszajáró" nyaralók második generációja nyaralt megszakítás nélkül minden nyáron. *„Mindenkinek megvolt a maga „nagyságos ura" vagy „méltóságos asszonya"* – egyes családoknak két vagy három visszajáró ügyfele is volt. A kenesei Sipos-ház nyaralói például öt évtizeden át bérelték ki a szobát minden nyáron és leszármazottaik mint „családtagok" részt vettek az időközben tájházzá átalakított épület avató ünnepségén is 1990-ben. A személyes kötődés olyan erős lehetett, hogy a nyaralók *„nem voltak hajlandók máshová menni"*, még akkor sem, ha megszokott szállásukat akkor már valaki lefoglalta. Ilyenkor *„a család kiköltözött a padlásra, szérűbe, nyári konyhába"* vagy *„istállóba, kamrába"* és volt rá példa, hogy a konyhába is beraktak ágyakat. A kapcsolatok jellegét jól mutatja, hogy a nyaralók az utca és a rokonság rendjébe is beilleszkedtek: névnapköszöntések alkalmával pl. róluk is megemlékeztek (Interjú 7, 10, 14).

Az „üzleti" vállalkozástól a „vendéglátás" irányába billentette a falusi szobakiadást, hogy – főként a kezdeti időszakban, amikor több településen még egyáltalán nem volt vendéglő – a nyaralók, illetve cselédeik a szobához bérelt konyhában főztek, illetve nemegyszer a háziakkal közösen használták a konyhát. A többek által hangsúlyozott *„családias"* kapcsolatnak része volt az is, hogy a főzéshez a gazdaasszony látta el alapanyaggal a nyaralókat, ami csak részben volt benne a kialkudott árban. *„Az egy olyan nyaralás volt, hogy csak úgy látszólag fizettek a lakásért. Mer a gyümölcsöt hozták nekik minden áldott reggel.* (...) *Nem volt olyan nagy változás.* (...) *Este strand után fölsétáltak a szőlőbe borozgatni. Minden zöldséget megkaptak ingyen a főzéshez." „Vasárnap ha rossz idő volt, édesanyám levágott egy csibével többet, hogy a nyaralóknak ne kelljen lemenni a vendéglőbe".* Jellemző volt, hogy ezeket az „ajándékokat" nem fizették ki tételesen, sőt nem is tartották számon. A nyaralók azonban valamiképpen mindig viszonozták, a búcsúzáskor a kialkudott bérleti díjon felül átadott gavalléros összeg, vagy postán küldött karácsonyi ajándékok (füge, szaloncukor, ruhaneműt) formájában. Ezen kívül rendszeresen jutalmazták a gyerekeket apróbb szolgáltatásaikért, akiknek minden nyáron hoztak ajándékot is, leggyakrabban kinőtt ruhaneműt (Interjú 7, 10; vö. Interjú 14, 50).

A falusi szobakiadásnak a hagyományos vendégszeretet-vendéglátás modellbe való illeszkedése a legszemléletesebben a szőlőhegyi kirándulásokban, „programokban" mutatkozott meg. A gazdák rendszeresen meghívták szőleikbe a nyaralókat, ahol borkóstolás, halsütés formájában vendégül látták őket. A szőlőhegyi vendéglátás azonban nem csak a „saját nyaralóra" vonatkozott. Az „idegen behívásának" törvénye értelmében a gazdák meg-megkínálták az esténként a szőlők között sétálgató nyaralókat is. A szőlősgazdák és a közeli telepek nyaralói között – így például a savanyúvízi vendégek és a füredi szőlősgazdák vagy a káptalanfüredieket rendszeresen vendégül látó Halacs dűlői (alsóörsi) gazdák – között szoros kapcsolatok, szinte barátságok alakultak ki (vö. Polniczky 2001. 41; Interjú 6). Ennek a gyakorlatnak az 1960-as évektől rohamossá váló zártkertbeépítés[316] vetett véget, a régi demokratikus szőlőhegyi szabályok felbomlásával és a turisztikai gyakorlat átalakulásával összefüggésben. A korábban – éppen az idegenek behívásának szokása miatt – legértékesebbnek számító útszéli szőlők és pincék értéke csökkent, a pinceszerezés sok helyütt „feketén borkóstoltatássá" alakult (vö. Laposa 1979).

Bár a készpénzbevétel lehetősége minden gazdálkodó család számára kecsegtető volt –

[316] A hetvenes évekre zártkertté alakult Balaton-felvidéki szőlőhegyeken található 17 817 építmény közül már csak 11 115 volt présház, pince, a zártkerti népesség pedig elérte a 360.000 főt (Laposa 1979).

általában az adóra, földvásárlásra illetve a gyerekek ruházására és taníttatására tették félre – a középparasztság számára legalább ennyit nyomott a latba a társadalmi mobilitás szempontjából reményteljes kapcsolat kiépítése és fenntartása. *„Nem annyira az anyagit számolták akkor, hanem hogy volt kapcsolatuk! Egy jó kapcsolat... Majdnem mintha testvér lett volna”* A kapcsolat fenntartása érdekében többen egész évben leveleztek, sőt, a fővárosban járva maguk is meglátogatták nyaralóikat: *„Ha Pesten volt dolguk, édesanyám olyankor vitt egy kövér libát”* (Interjú 10; vö. Interjú 14, 31, 48). A tehetősebb polgárok számára egyfajta mintaként szolgálhatott a falu értelmisége: a gyógyszerész, a tanító, jegyző, a postamester, a pap, az orvos stb., aki társadalmi rang szerint *„egy kategória volt a nyaralókkal”*, szobáját nem adta ki pénzért, csak *„vendéget fogadott”* (Interjú 10).
A részben spontán formálódó, részben tudatosan ápolt kapcsolatoknak számos következménye volt a helyiek életére és gondolkodására, annak ellenére, hogy a második világháború kevés kivétellel véget vetett a nyaraltatás e gyakorlatának. A családok között alkalmasint barátságok szövődtek: a nyaralók meghívták a gyerekeket magukhoz a fővárosba, meglátogatták őket akkor is, amikor már nem náluk béreltek szobát nyaranta, illetve szükség esetén segítséget nyújtottak[317]. A huzamosabb együttlét az idegenkedés helyett mintakövetésre ösztönözte a helyieket, leglátványosabban a beszéd, az öltözködés, és az étkezési szokások terén: *„ahol így nyaralók voltak, ott a gyerekeken is meglátszott, hogy nem olyan falusiak, mint a többi, aki csak arra bent lakott, ahol nem voltak nyaralók. Azért miránk valami csak ránk ragadt abból a városi életből... másképp gondolkodtunk”* (Interjú 46; vö. Interjú 48, Baráthné 2007).

Élelmiszerellátás

Míg a szobakiadás merőben új típusú bevételi forrás volt, addig voltak olyan tevékenységek, amelyek mindenkor fontos elemei voltak az őslakosság megélhetésének, de az idegenforgalom következtében jövedelemtermelő képességük megnövekedett. A parasztok esetében ilyen volt az élelmiszerrel való házalás (illetve piacozás) és a fuvarozás, az iparosok esetében a villaépítkezések, a földnélküli nincstelenek esetében pedig a legkülönbözőbb napszámos munkák.
A nyaralók élelmiszerrel való ellátása a balatoni idegenforgalom történetének talán legtöbb problémát felvető területe volt. Míg a helyiek spontán módon, részben személyes kapcsolataik, részben természetes üzleti érzékük révén kapcsolódtak be ebbe a szolgáltatásba, addig a balatoni szervezetek igen korán, már a századfordulótól kezdve intézményesített megoldásokat, a helyiek gondolkodásától és életvilágaitól idegen megoldásokat sürgettek.
Az élelmiszerellátás mint szolgáltatás a turizmus legáltalánosabb hatásai közé tartozott: a Balaton egész térségét jellemezte, mégpedig a vizsgált időszak egészében. A nyaralók képezte új piac felvevőképessége szinte korlátlan volt: a tej, tejtermékek, zöldségfélék, gyümölcs, tojás és baromfi, bor és erdei gomba kereskedelmében nemcsak maguk a nyaralóhelyek vettek részt, hanem a déli parton a *„belső”*, északi parton a *„felső”* falvak is, azaz a tó 3-4 kilométeres körzetében[318] élők széles köre.

[317] Így tettek például Hammerék miskolci nyaralói (Bárányék), akik a második világháború idején a fronton megsebesült Hammer fiúnak gondját viselték a miskolci kórházban, és elszállásolták a látogatóba érkező kenesei családtagokat (Interjú 10). Fónay Tibor három évig lakott diákként annál a kaposvári családnál, amelynek vasutas szülei kiadták a 3x5 méteres, talpfákból összerótt nyári konyhájukat (Fónay 1996. 11), stb.
[318] Eddigi adataim alapján az északi parton a fürdőéletben közvetlenül nem érintett települések közül részt vett az

Az élelmiszerárusításra vonatkozó legkorábbi adat 1767-ből származik, az úrbérrendezés ügyét szolgáló „kilenc kérdőpontra" adott válaszokból. Ezekből kiderült, hogy a Savanyúvíznél *„jó kelete volt minden konyhára valónak, majorságbeli jószágnak és kertbéli veteménynek"*. Szintén jó piacot jelentett a Savanyúvíz a környéken készített borok számára is. A telepen a kocsmákat és vendégfogadókat Füred földesurai (a Szentgyörgyi Horváth-család, a Tihanyi Apátság, a Veszprémi Káptalan, az Oroszy család, az Esterházy-család) építették, de a turizmus e korai formájában a kuriális nemesek is láttak fantáziát. Noha ezt csak a belső telkeken tehették volna meg, saját Balatonra dűlő földjeiken nádsátorban, majd épített kőpincékben árulták a bort a vendégek cselédei, kocsisai számára (Lichtneckert 1990. 238).

Az eleinte a füredi és arácsiak üzletének számító piacozásba már a 19. század első felében bekapcsolódtak a környékbeli falvak: 1828-ban már az akali, kövesdi, lovasi gazdák termékei is megjelentek a savanyúvízi piacon, illetve minden bizonnyal a vendéglők konyháján is. A kert- és szőlőbirtokosok ebben az időszakban naprakészen reagáltak a turizmus keltette igényekre – erre utal, hogy Füred környékén a nyaralók ízlésének megfelelően a korábbi meggyfajtákról a népszerű spanyolmeggy termesztésre tértek át, amelyet frissen, főve és aszalva is árultak a gyógyfürdőn. A meggy mellett szinte „turisztikai márkának" számított a *„híres füredi perec"* is, amelyet egészen a 19-20. század fordulójáig árultak az asszonyok a telepen és – a kirándulások alkalmával – a Falufüredre betérőknek is (Lichtneckert 1990. 230-231; Fényes 1847. 2, 82; Jalsovits 1878. 104). A termelők rugalmasságára utal, hogy az 1810-es években Csopakon többen is foglalkoztak kóser bor készítésével, is, amelyet a zsidó fürdővendégek számára fenntartott füredi vendéglőnek adtak el. A készítés körülményei a fennmaradt források alapján nem ismertek, mindössze annyi tudható, hogy az akolásnál egy petákot fizettek az „*oda járó személynek",* aki nyilván a kóserság feltételeit biztosította vagy azt ellenőrizte (vö. Lichtneckert 1990. 238). A füredi „telepi piac" és vendéglők ellátásába a nyaralók számának növekedésével egyre több település kapcsolódott be, felvevő körzete a 20. század első felében Paloznaktól egészen Zánkáig terjedt. Emellett a környékbeli falvak megtartották a hagyományos borértékesítési kapcsolataikat és piacozási útvonalaikat is, azaz továbbra is eljártak Veszprémbe, illetve Tapolcára, hiszen a fürdőtelepek ellátása csupán szezonális lehetőség volt (vö. Veress D. 1993. 221; Lichtneckert 1990. 238).

A 19. században már működő Balaton-parti községi hetipiacok (Keszthely, Füred, Siófok, Boglár) forgalomnövekedése mellett a 20. század elején sorban nyíltak az új fürdőtelepi piacok Almádiban, Révfülöpön, Zamárdiban, Szárszón, Szemesen, Káptalanfüreden. A Balatoni Szövetség kezdeményezésére 500 főnél több nyaraló esetén kötelező volt a hatóságilag ellenőrzött piaci napok kijelölése. A szaporodó új piacokat sokszor nem is közvetlenül az anyaközség[319], hanem a környékbeli falvak látták el áruval. A legtöbb helyen hetipiac üzemelt, de a nagyobb helyeken, pl. Révfülöpön hetente kétszer is érkeztek árusok (Interjú 11, 17, 18, 22; Friesz 1997b 270; Entz 2003 14; Piller 1986. 57; Vásárhelyi 2006. 144; Sági J. 1902b. 73; Schildmayer é.n).

élelmiszerellátásban Tótvázsony, Hidegkút, Örvényes, Akali (Balatonfüred), Felsőörs (Alsóörs, Káptalanfüred, Balatonfüred), Lovas, Paloznak (Balatonfüred, Alsóörs, Almádi), Kővágóörs, Kékkút, Köveskál, Mindszentkálla, Szentbékkálla (Révfülöp, Szepezd), a déli parton pedig Somogyfajsz (Tihany, Badacsony), Szólád, Kötse, Őszöd (Szemes, Szárszó), Somogytúr, Látrány (Lelle), Balatonszabadi, Balatonkiliti (Siófok), Kereki, Bálványos, Kőröshegy (Földvár).

[319]Több helyütt a kerti vetemények termesztéséhez éppen a parti területeken nem voltak alkalmasak a talajviszonyok (pl. Szárszó, Szemes), illetve a jobb földek az uradalmak tulajdonában voltak. A telepek növekedésével szinte egyetlen anyaközségnek sem volt annyi feleslege, amennyi a nyaralók igényeit kielégíthette volna.

Míg a piacozás hagyományos rendszerében csupán új helyszínt jelentettek a szaporodó új fürdőtelepi árusítóhelyek, addig a házhoz szállítás – bár nem előzmény nélküli[320], de – ekkora tömegben új típusú szolgáltatás volt. Az 1860-as évek végétől Füreden, majd másutt is szaporodó villák, amelyek jobbára saját háztartást vittek, az élelmiszerek egy részét, de legfőképpen a tejet házhoz szállítva kapták meg. Füred esetében már Jalsovits Aladár 1878-as gyógyfürdőleírása felhívta a figyelmet rá, hogy a Horváth-ház közelében működő piacon ugyan minden kapható, de érdemes *„bejáró tejesasszonyt”* is megbízni (Jalsovits 1878. 66). Rendszerint állandó beszállítókról volt szó, a kapcsolat mégis jóval személytelenebb volt, mint a szobakiadás esetében. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy ez a szolgáltatás jóval szélesebb társadalmi réteget érintett: a „tejhordásba” bekapcsolódók[321] között jellemzően több volt a szegényparaszt, sőt cseléd, ezért a kapcsolatból hiányzott a kölcsönösség minden eleme. Másrészt az áru a *„tejes helyekhez”* hajnalban érkezett, és ilyenkor *„nagyságáék még aludtak”*, legfeljebb a háztartási alkalmazottakkal vagy a kikészített edényekkel lehetett találkozni. Ráadásul egy-egy tehenes gazdának több ügyfele is lehetett, akár nagy távolságra egymástól. (A lovasiak *„tejesei”* például Almádiban, Alsóörsön és Füreden voltak.) Az áru kiszállítása alkalmasint komoly szervezést igényelt: szállítottak fejen, talicskával, vonaton, kerékpárral, szamárkordéval, sőt kiselejtezett babakocsival is. Arra is van példa, hogy az áru közvetítőkön keresztül jutott célba: az 1950-es években az Örvényesen és Akaliban hajnalban vonatra tett 1-2 literes fém tejeskannákat például a füredi állomásfőnök fia vitte le az Operaház horgásztanyájára. Személyes ismeretségre tehát jóval kevesebb alkalom adódott: ilyen volt a szezon eleji alku[322], illetve a havi egyszeri elszámolás.

A tejhordásnál jobban kedvezett a személyes kapcsolatoknak a zöldségfélék árulása, hiszen itt a háziasszony vagy a szakácsné előszeretettel válogatott. Ennek terepe éppen emiatt inkább a piac volt, de bőven találunk példát házaló „zöldségesekre” is. Ilyen volt például Juliska néni Fonyódon, aki a Zichy-uradalom élelmiszerellátásból való kivonulása (1929) után egészen az 1980-as évekig ellátta a bélatelepi villákat zöldséggel, amelyet egy holdas kertjében maga termelt. Vásárlói iránti szolidaritása jeleként 1945-ben ő mentette meg a Szigethy-villa bútorait a fosztogatók és az oroszok elől (Interjú 5, 24, 25, 26; Jutasi 2008. 6; Lackovits 2001b, Tengerdi 2000. 110; Sibalszky 2005; Lackovits 2000. 109; Szentkláray 2004. 39; Kanyar 1989b 496; Honti 2003).

A piac és az állandó ügyfelek kiszolgálása mellett az élelmiszer-kereskedelem további formája volt az útszéli árusítás. Ennek korai példái voltak a savanyúvízi sétányon áruló füredi és arácsi asszonyok, akiknek tevékenységét az 1836. évi fürdői rendtartás próbálta korlátozni: tilos volt a

[320]A gazdák, sőt cselédek egy részének a „nyaralós” mellett „éves” kuncsaftjuk is volt.

[321]Pontos számadatok egyetlen településről sem állnak rendelkezésre, de sok adat utal arra, hogy egy-egy településen a tehéntartó gazdák és cselédek mindegyike bekapcsolódott a szolgáltatásba, alkalmasint olyan 50 holdon felül gazdálkodó középparasztok is, akik piacozni egyáltalán nem jártak el. (A 76 holdas Pálffy Jenőnek Zánkán pl. néhány állandó kuncsaftja volt, akik szőlőbeli szomszédság révén váltak tej- és zöldségfelvásárló ügyfelekké. Interjú 24). Több déli parti település történetét kutató történész számításai szerint a lakosság fele érdekelt volt valamilyen értelemben gazdaságilag egy-egy fürdőidényben (Andrássy 1989. 397), a legtöbben minden bizonnyal az élelmiszerellátásban. Amikor 1947-ben az alsóörsi nyaralóknak „feketén” szállítókat feljelentették, Alsóörsről 64, Felsőörsről 86, Lovasról 29 gazdát büntettek meg (Lichtneckert 1996. 620).

[322] A Bernáth Aurél emlékeiben megőrzött jelenetben például „a Mari” azonnal ott termett, alighogy megérkezett az állomásra a nyaralókat hozó vonat: mennyi tejet hozzanak az idén? Az alku közben barátságos beszélgetés alakult ki családról, tehenekről stb. (Bernáth 1978. 64-66). Maga az alku és a szolgáltatás egész rendszere azonban nem egyik pillanatról a másikra alakult ki: az élelmiszer ilyen típusú áruként kezelését meg kellett tanulnia a helyieknek. A szigligeti partra gőzhajóval, s arról átszállva evezős hajókon érkező kirándulókat például *„a bájos szigligeti lánykák”* gyümölccsel és borral fogadták, eleinte ingyen! Pénzt csak később fogadtak el érte, de nehezen állították be az ismeretlen piacnak megfelelő árakat (Bodor 1988. 33).

sétányon *„a' falusi Asszonyoknak gyümölcsöt, kenyeret, baromfit s a T' árulni”* (Lichtneckert 2010a 6).

A 20. században az utak szélén általában a távolabbi falvak lakói árusítottak, pl. a révátkelők környékén, akár a tó túlsó partjára átkelve is. A húszas-harmincas években Tihanyban például a hal-, a tej- és a kenyér ellátás történt a faluból, friss gyümölcsöt és zöldséget a réven átkelő „túloldaliaktól” lehetett venni, akik szekerekről árultak a parton (Bodosi 1990. 14). Hasonlóan a túlpartról érkezett az élelem egy része Badacsonyba is: a minden pénteken autóbusszal, vonattal, hajón érkező asszony már a hajóállomáson és a hegyen is árulta termékeit[323]. 1910-től a Balatoni Szövetség kérésére a balatoni vasútállomásokon is engedélyezték a gyümölcsárusítást (Fazekas 2005. 45). Az útszéli árusítás a termékfelesleg értékesítésének alantasabb formái közé tartozott, és mivel a „koldulásra” emlékeztetett, csak a legrászorultabbak éltek vele. Alacsony presztízséről Tatay Sándor egyik badacsonyi emléke tanúskodik: *„Hiába jöttek idegenek csodálni a tájat, nem lett köztük kufár. Út mentén a csecsebecséket, gyümölcsöt, miegymást idegenek árulták. Mondta egyszer régebben valaki az öregnek: hulló gyümölcsöt miért nem megy ki eladni a turisták járásához... Nem vagyok nyomorék! Ez volt a sértődött felelet. Megteszem én még a magam munkáját. Álljak oda gyalázatra?”* (Tatay 1983. 19).

Ezzel szemben a fürdőtelepi piacozás és a házaló árusítás egyaránt jó üzletnek számított: a biztos kereslet magasan tartotta az árakat: *„Soha olyan kelete a gyümölcsnek, csirkének, tojásnak nem volt, tojásnak, tejnek nem volt, mint most. Azelőtt a hienc tikászon*[324] *kívül senki sem kereste az ilyesmit”* – írta Boglárról Rákosi Viktor (Rákosi 1921. 117).

A helyiek e – paraszti életforma szerkezetébe jól illeszkedő – kereseti lehetőségeit több tényező is veszélyeztette.

Azokat a fürdőtelepeket, amelyeket az uradalmak parcelláztak, több helyütt is kizárólagosan maga az uradalom látta el élelmiszerrel közvetlen szerződés alapján vagy egy üzleti szereplő közvetítésével. Fonyód-Bélatelep élelmiszer-szükségleteit például, az alapítási szerződésben rögzített feltételeknek megfelelően, teljes egészében a Zichy-uradalom biztosította, az egyes villákból lejelentett igények alapján. A villatulajdonosok nem vásárolhattak máshol, cserébe azonban az uradalom a piacinál kedvezőbb árakat biztosított. A szerződést Zichy Béla halálával 1929-ben az örökösök bontották fel (Szaplonczay-Vajthó 1907; Kanyar 1985. 78). Földvár-puszta, majd később Földvár-fürdőtelep bérlője, Bem Gyula már a 20. század első évtizedétől kezdve komplex mintagazdaságot (gyümölcsös, tehenészet, sertéstelep, bolgárkertészet stb.) üzemeltetett a nyaralók ellátása céljából. A gazdaság mellett – amelynek egyes elemeit még a SZOT-üzemeltetés idején is megtartották – a környékbeli falvak lakóinak az élelmiszerellátásban csak kiegészítő szerep jutott (Szaplonczay 1914. 29; Móricz B. 1959a; Fekete-Berkesné 2007. 25). Hasonló volt a helyzet Lellén, Bogláron, Szemesen és Szárszón is, ahol a birtokosok, elsősorban Jankovich László, Szalay Imre, Gaál Gaszton és Hunyady Imre (illetve bérlőik) modernizálódó tejgazdaságai és konyhakertészetei oroszlánrészt vállaltak a szezonális balatoni élelmiszer-szükséglet kielégítésében, miközben téli felvevőpiacuk egyre inkább Budapest lett (Ujváry 1913. 324-325; Szaplonczay 1914. 28; Doletsko 1908, Reöthy 1990c). Több környékbeli uradalom évi kötésre vásárolt tejének termékeit dolgozta fel Kovács

[323] A somogyfajszi asszonnyal 1961. novemberében (tehát már a szezon után) találkozott Vajkai Aurél a Szegedy Róza háznál. Ekkor a következő árukészlet került árusításra: 20 kg bab, 8 liter tej, 80 tojás, 2 tyúk, 1 pár csirke, 6 kg túró (Vajkai Aurél gyűjtőcédulája. Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Adattár).

[324] A Nyugat-Magyarországi falvakból származó tyúkászok az egész Balaton-térségben vásárolták fel a tojást, amelyet Bács piacain értékesítettek.

János okleveles vajmester, aki a siófoki Központi Tejcsarnokban árusított (sz.n. Balaton 1912). A szállodák, nagyobb penziók ellátása jellemzően szintén ezekre a nagyobb gazdaságokra hárult, mindössze egy adat árulkodik arról, hogy gazdák által létrehozott tejszövetkezet termékei eljutottak volna az üdülőkbe[325].

A másik konkurenciát maguk a villatulajdonosok jelentették, akik kertjeikben előszeretettel termesztettek gyümölcsöt, szőlőt, illetve legkésőbb a nagy világgazdasági válság éveitől egyéb kerti veteményeket is. Tej, tejtermékek, tojás és baromfihús tekintetében azonban a leginkább „önellátó" gazdák is a parasztokra szorultak, hiszen a fürdőtelepek egy részében eleve tilos volt az állattartás.

A helyiek gyakorlatában a piacozás és a házalás jól kiegészítette egymást: a termékfelesleg mennyisége és típusa szerint egy-egy termelő egyik vagy másik formát részesítette előnyben, de sokan mindkét lehetőséggel éltek. Mint a községi képviselő-testületi és fürdőegyesületi jegyzőkönyvekből, illetve sajtóból kiderül, az 1920-as évektől egyre több helyen történtek erőfeszítések a házaló kereskedelem visszaszorítására, a fürdőtelepi piacok megerősítésére. A legnagyobb mezőgazdasági munkák idején az őslakosok számára egyértelműen kényelmesebb házalás helyett a fürdőegyesületek az árak leverése érdekében erőltették a piaci árusítást, míg a BIB elsősorban közegészségügyi érdekekre hivatkozva harcolt a házalás ellen, azonos veszély-kategóriába sorolva a porszennyezés-, a pöcegödör- és szúnyogkérdéssel (vö. Stirling 1990. 246; Tóth-Sági szerk. 1940. 11-12; VeML X. 257; Hidegkúti-Hudi 1987. 168, 205). A sajtó a kereskedelem piacokra terelését „fürdőérdekként" kezelte, de a nyaralók álláspontja sem volt egységes a kérdésben. Az elszegényedő középosztállyal és a harmincas években a Balatonra áramló kispénzű emberekkel szemben a felső-középosztályba tartozó nyaralók több helyütt ragaszkodtak volna a kényelmesebb házhoz szállításhoz, éppen az árak felverésével és porszennyezéssel vádolva meg a kofákat. A piac versus házalás konfliktusára és az érdekek bonyolultságára jó példa a szemesi piac esete, amelyet viszont a község erőltetett, de a fürdőegyesület csak 1938-ban, az élelmiszerellátási problémák miatt akadozó házalás kritikussá válásával hagyott jóvá[326].

Míg a nagyobb fürdőtelepeken a negyvenes évek végére a kereskedelmi üzletek és termelői piacok aránya nőtt meg az élelmiszerellátásban, a kisebb helyeken még az ötvenes években is a házalás volt a fő beszerzési forrás. Ez volt a helyzet például Somoson, ahol a Gyurkó-regénybeli szerény jövedelmű család beszállítója a kőröshegyi tekintélyes középbirtokos Dankházi család volt. *„Bizonyára gazdagabbak voltak, mint mi."* – érzékelte helyesen (gyerekfejjel) a regényíró – *„Ez mit sem változtatott azon, hogy mi voltunk az urak, ők a parasztok"* (Gyurkó 1984. 201).

A nyaralóközönség élelmiszerellátása a vizsgált időszak négy utolsó korszakának meghatározó problémája volt. Az állandósult élelmiszerhiány sokakból váltott ki ellenérzéseket az őslakosság iránt, miközben a turizmusért felelősséget érző személyek újabb és újabb megoldási javaslatokkal álltak elő.

Mint az egyes községekben folytatott tematikus adatgyűjtés és a helytörténeti irodalom célzott feltárásának fentiekben bemutatott eredményei igazolják, az őslakosságot passzivitással,

[325] Az 1931-ben alakult tótvázsonyi tejszövetkezet a tejszínt és a vajat a veszprémi kórházba és a füredi üdülőkbe szállította (Veress D. 1994. 310).

[326] A piac elleni támadások azonban újra és újra fellángoltak. A fürdőegyesületi választmány egy előkelő tagja követelte a piac bezárását, mert az egyik kofa „méltóságos" helyett „nagyságos asszonyomnak" szólította feleségét. A jegyző intézkedett, így másnap – a sajtóhíradás szerint – már a cselédlányokat is kegyelmes asszonynak szólították a piacon (*Kiss 1935*).

„ősmagyar közönnyel”, *„keleties lomhasággal”*, a nyaralók szándékos „kiéheztetésével” vádoló hangok nyilvánvaló túlzásokat fogalmaztak meg. Bár valóban voltak községek, ilyen volt például Kőröshegy, amelyek látványosan távol tartották magukat a hozzájuk legközelebb eső földvári fürdőtelepi piactól (szociográfia é.n.), a többség élt a lehetőséggel, és feleslegét a nyaralóknak adta el. Ugyanakkor érdemes rámutatni, hogy jellemzően valóban kizárólag a feleslegről volt szó! A gazdaságok szerkezete az egész vizsgált időszakban lényegében változatlan maradt, a tóparti községek művelési ágazatainak megoszlása sem 1895-ben, sem 1935-ben nem mutatott eltérést a megyei átlagoktól. Knézy Judit vizsgálatai szerint a déli part egyes uradalmaiban és parasztgazdaságaiban a tejgazdálkodás modernizációja – részben az élénk hitelszövetkezeti működésnek köszönhetően – már a 19. században megindult, de a Kapos-völgyben tapasztalható intenzív növekedést nem érte el, és az 1880-as években meg is rekedt (vö. Kanyar 1989b 483; Lackovits 1997, 1999, 2001b; Wallner 1968; Knézy 1980. 142, 320). Az állandó élelmiszerhiány nem ösztönözte tömegesen a gazdákat konyhakertjeik növelésére, és nem nőtt a mindig hiánycikknek számító csemegeszőlő-termesztés és méztermelés sem (lásd Balatoni Kurír újságcikkek; Sziklay 1932. 261; Tóth-Sági szerk. 1940; Taródyné 2001. 123, 135 stb.). Szórványos adatok utalnak a nyaralói ízlésnek megfelelő új fajták megjelenésére, elsősorban a gyümölcsösökben (sárga- és őszibarackfajták, ringló, málna, eper), és egyes falvakban – a világgazdasági válság éveiben – jelentősen megugrott a fejes saláta termesztése is (vö. Friesz 1997c 293; Marton 2000. 170; Lackovits 2001b 452).

A probléma megoldását a századfordulón elsősorban bolgárkertészetek létesítésében látta a Balatoni Szövetség. Ezekből végül csak egy 20 holdas mintagazdaság valósult meg Balatonkiliti határában1908-ban, a füredi, a révfülöpi és a boglári kertészet minisztériumi támogatás híján csak terv maradt. Később egy-egy kisebb bolgárkertészet Zánka, Szepezd és Fonyód határában is létesült magánerőből, Révfülöpön pedig a fürdőegyesület kezdeményezésére a Földművelésügyi Minisztérium támogatásával. Keszthelyen már a századfordulón, a Balatoni Szövetség kezdeményezésétől függetlenül működött egy bolgárkertészet, Almádiban pedig a fürdőt üzemeltető részvénytársaság kezelésében termelt zöldséget egy kisebb gazdaság (Schildmayer é.n, Dornyai-Vigyázó 1934; Kiss L.-P. Miklós 1999. 45; Sági J. é.n. 30; Edvi 1901)[327]. Az 1920-40-es években egyre több fürdőtelep próbált önellátásra berendezkedni. Saját baromfitelepet, disznóhizlaldát és konyhakertet létesített például Balatonkenesén a Székesfővárosi Üdülő, az aligai Fürdőtelep, Balatonfűzfőn pedig maga a Fürdőegyesület hozott létre bolgárkertészetet. Szemesen a fürdőegyesület elnöke szervezte meg a fürdőtelep zöldség- és húsellátását (Budapestről, illetve Csáktornyáról), Siófokra pedig Kecskemétről szállították teherautóval a zöldséget és a gyümölcsöt (Sziklay 1932. 95; Heinrich 2011. 117; Schoedl 1934. 72; Matyikó 1994. 36).

Bár a siófoki (kiliti) bolgár rendszerű zöldségtermelő gazdaságot mintatelepnek szánták, és más tervek is készültek *„a népnek alkalmas módon való kiokítására”*[328], a vállalkozás nem váltotta

[327] A forrásokból nem derül ki minden esetben, hogy bolgár kertészek üzemeltették-e a gazdaságokat vagy olyan „magyar bolgárok”, akik az 1910-es évektől országszerte egyre nagyobb számban működtettek öntözéses, melegágyas konyhakertészeteket (vö. Varga Gy. 1974. 394-395). Ez utóbbi kategóriába tartozott a Talabér-féle szigligeti és a Doma-féle fonyódi kertészet, míg az előbbi csoportba tartozott, azaz bolgár nemzetiségű kertész irányítása alatt állt a Balatoni Szövetség Kiliti határában létesített telepe, egy néhány évig működő kisebb zánkai és szepezdi kertészet az 1930-as években.

[328] A Balatoni Szövetség szorgalmazta például, hogy a Földművelésügyi Minisztérium szakembereket küldjön a Balaton-térségbe, akik több méz és gyümölcs termelésére veszik rá a gazdákat (*sz.n. 1908*), egy nyaralóvendég pedig publicisztikájában gyermekmenhelyekkel egybekötött állami telepeket sürgetett, ahol a gyermekeket kertésszé képezték volna ki... (Bognár 1909. 12).

be a hozzá fűzött reményeket: a helyiek sem „tanulónak", sem napszámosnak nem álltak be a bolgár kertész vezette oktató gazdaságba, a szükséges munkaerőt Csongrádból kellett hozatni, majd a telep hamarosan meg is szűnt (Kenedy szerk. 1993. 28; Sziklay 1932. 145). Hasonló érdektelenség övezte a kisebb bolgárkertészeteket is, a sajtó és a tanfolyamok folyamatos agitációja ellenére. *„Az agitáció nem hatott"* – emlékezett vissza például zánkai adatközlőm (Interjú 28), – még azokon a településeken sem, ahol a konyhakertészeti célokra kiválóak voltak az adottságok[329]. A lecsapolt szigligeti *Bozótban* például, amely Veres Péter szerint az ország egyik legjobb földje volt, s elláthatta volna az egész Balatont zöldséggel, a szigligetiek nem mertek nagyban kertészkedni! Szigliget megmaradt szegény szőlőtermesztő falunak, a folyóparti kis zöldségeskertek az önellátást szolgálták, a felesleg pedig a tapolcai és fonyódi piacra került. A kihasználatlan lehetőségeket az ellenpélda: Talabér Gábor, az Esterházy birtok főkertészének 1925-ben alapított 6 holdas rendkívül sikeres konyhakertészete mutatta meg, amelyhez az ösztönzést a Víriusz-telepi bolgárkertészet adta (Veres 1966; Koczogh 1988. 48, 67; Interjú 19). Sikertelen volt a Balatoni Szövetségnek a balatoni nép számára szervezett gyógynövénytermesztő tanfolyam-sorozata is az 1920-as években, és meghiúsult Spur István kormánybiztos terve is: a Berekbe tervezett nagy állami gazdaság (Sziklay 1932. 248, 269).

A Balatoni Szövetség *Kert-Balaton* programjának kudarca az 1930-as évek közepére sodorta teljes válságba a Balaton élelmiszerellátását, amelynek megoldását sokan az államtól várták. Ennek előképe az 1. világháború néhány élelmiszer-hiányos esztendeje volt: 1915-18 között a Balatoni Szövetség élelmiszerszövetkezetei lényegében központilag látták el a fürdőket (Dornyai-Vigyázó 1934).

A szövetkezeti ellátás új rendszerét 1938-ban a Balatoni Szövetség gazdasági szakosztálya dolgozta ki a Balatoni Kertészeti felügyelőség elgondolása szerint, a lényege pedig az volt, hogy amíg a balatoni hideg vizes kertészetekben nincs primőr, addig a Hangya Szövetkezet máshonnan (főként Budapestről) hozatta és osztotta szét a fürdőhelyek között a zöldségfélét különféle elosztó központokon keresztül: *„Amint a helyi termelés a szükségletet elláthatja, ott a Hangya működése fokozatosan csökken"*. A néhány évig működő rendszerben azonban akadozott az ellátás, a kiszámíthatatlanul érkező árudömping pedig letörte a helyi árakat. A központi rendszer elsősorban a szállodákat, vendéglátóhelyeket látta el, az otthon főzni kívánó nyaralók ellátása továbbra is a helyi gazdákra maradt. Minél kisebb volt a fürdőhely, ez annál kiegyensúlyozottabban valósult meg (*G.A 1940; sz.n. 1940f,g,h*). A nyaralóközönség régi óhajára elsőként a hiány miatt elszaladó tej- és tejtermékárakat rögzítették a vármegyék küldöttei 1941-ben[330], 1942-ben pedig újabb állami zöldségtelep jött létre Balatonfüred 5 hold területen, ahol a balatoni gazdák és villatulajdonosok számára neveltek palántákat.

A 2. világháborút követő stagnálás időszakában enyhült az élelmiszerhiány, az 1950-es évek

[329] Bár minden faluban, a Balatonba folyó vizek mentén megvoltak a káposztás- és konyhakertek, az adottságok az északi parton a dolomitos rossz talaj, a déli parton a földhiány miatt nem voltak kedvezőek. Ezt a helyiek évtizedekig tartó korholása közepette egy-egy józanabb hangú újságcikk is elismerte (pl. *Jáky 1940*). Máthé János, a füredi fürdőtelep nyugalmazott kertésze 1947-ben foglalta össze a Balaton-parti kertkultúrával kapcsolatos nézeteit. Azt ő is elismerte, hogy az északi part adottságai kevésbé kedveznek a konyhakertészetnek, a Balatonra épített olcsó vízkiemelő rendszerekkel és a kopár száraz hegyhátakon létesített mediterrán típusú csapadékgyűjtő medencékkel ezt áthidalhatónak tartotta. Bőven látott lehetőséget a gyümölcstermesztés növelésére, akár a legelők és rétek rovására is. A legelőkre mandula- és rózsaültetvényeket javasolt, míg a rétekre és a berkekbe málnát, fűzet és mogyorót, valamint alagcsövezés és öntözés kombinálásával takarmányszénát a tehenészetek számára. A vadfűzfák helyett a faipar számára értékes nyárfát ajánlotta, a nádat pedig tüzelőanyagként hasznosította volna. A somogyi oldalon Máthé korszerű tyúkfarmokat szeretett volna látni, míg a zalai sédek mentén víziszárnyas-telepeket, állami szerepvállalással (Máthé 1947).

[330] Balatonföldvártól Keszthelyig 28 fillér, Siófoktól Balatonföldvárig 32 fillér lett a tej literje (*sz.n. 1941f*)

végétől azonban ismét súlyosbodott. A kuláklistázással, majd téeszesítéssel sújtott parasztgazdaságok 1960-ban már saját zöldségigényüknek is csupán 80-85%-át termelték meg (A Statisztikai Hivatal vonatkozó adatait összegzi Gertig 1964. 74). A jól működő egykori uradalmi kertészeteket a megalakuló állami gazdaságok, majd téeszek is igyekeztek tovább működtetni, sőt néhány újabb telep is létesült (Friesz 1997c 352; Reöthy 1986. 94; Interjú 53), az igények azonban rohamosan növekedtek: egyes számítások szerint az 1960-as évek eleji idegenforgalom zöldségigényét már csak 4800-5000 katasztrális holdon lehetett volna megtermelni.

Az élelmiszer-termelés, elsősorban a zöldségtermesztés növelésében rejlő lehetőségeket sajátos módon nem az őslakosság, hanem az idegenek, a messziről jött emberek látták meg. A néhány kisebb jól működő kertészet azonban egyetlen községben sem vált követendő példává. *„Néhány száz nagykőrösi, csongrádi, szentesi, orosházi kertész és néhány ezer valódi kertimunkás-család is csodát tudna tenni”* – állította Veres Péter, aki az 1950-es években vásárolt nyaralót Akarattyán és döbbenten látta a száz éve kihasználatlan lehetőségeket (Veres 1966). Állítását messzemenőkig igazolja a semmiből létrehozott fonyódi Doma-kertészet sikere. Doma János a 19. század végén, a fonyódi móló építésekor mint kubikus került Szentesről Fonyódra, ahol megházasodott és letelepedett. A Fő utcán bérelt házuk egy holdas kertjében zöldséget és gyümölcsöt termesztett, amelynek feleslegét a helyi szokásnak megfelelően felesége eladta a fonyódi „piacon”, azaz a bélatelepi strand előtti téren. Ennek jövedelmezőségét látva Doma János változtatott eredeti szándékán, nem települt haza, hanem végleg Fonyódon telepedett le. Házat vett és földet bérelt, amelyen kölcsönzött tőkéből bolgárkertészetet alakított ki. Az ehhez szükséges technológiai tudást részben szakkönyvekből, részben a szülővárosában Szentesen – e célból felkeresett – konyhakertészektől sajátította el. A kertészet az 1930-as évekre érte el csúcsteljesítményét: ekkor a család 16 holdon gazdálkodott, ebből 3 hold volt az öntözött, üvegházrendszeres és szabadföldi kertészet. A gazdaságban 20-30 napszámos dolgozott, valamint Doma János három fia, aki a fürdőszezonban naponta három megrakott speditőr kocsival hordta a zöldségárut a villákba, éttermekbe és panziókba Balatonkeresztúrtól Balatonlelléig. Ez naponta kb. 40 mázsa terményt jelentett. A 2. világháború után a földek egy részét az állam kisajátította, a maradék három hold területet pedig a család 1958-ban bevitte a téeszbe (Interjú 51).

Szolgáltatóiparok

A parasztgazdaságban előállítható élelmiszer alapanyagok mellett sok más egyéb árucikk után is megnőtt az érdeklődés, ha csak szezonálisan is. Ügyes falusi szatócsboltosokról, áruikat házhoz szállító pékekről, élelmes szikvizesekről, jól kereső jégárussá vagy levélkézbesítővé előlépő parasztgyerekekről fennmaradt történetek bizonyítják, hogy a helyi lakosság – egy határig legalábbis – rugalmasan alkalmazkodott a környezetében megváltozott igényekhez. A térség turizmusa kitermelt néhány igazi karriertörténetet is. Ilyen volt például Baracskay József alsóörsi szatócsboltos esete, aki kihasználva az építkezések adta lehetőségeket, fuvarozási vállalkozást alapított, majd szállodát épített Alsóörsön (Jablonkay 2002. 108; Interjú 18, 23; Z. Karkovány 2006; Pick 1899; Margittay 1943. 30; Lichtneckert 1996. 548).

A turizmust kiszolgáló üzletek, vállalkozások azonban javarészt nem a helyiek, hanem kisebb-nagyobb távolságokból végleg vagy szezonálisan idetelepült kereskedők kezében voltak. Kivételt jelentettek az építkezéseket kiszolgáló kőbányák és téglagyárak, amelyeket

többségében a nagyobb uradalmak tartottak kézben, kisebb részben a községek. Ez utóbbira volt jó példa a kenesei gazdák téglagyára, amely sikeres községi vállalkozás volt (Kis 1990. 148). A kisebb-nagyobb fürdővállalatok sorsát – a siófoki fényképésztől a fonyódi borbélyig, az aligai vendéglőstől az almádi emléktárgyárusig – szép számban örökítette meg a helytörténeti irodalom. Ezek ezúttal nem képezik vizsgálatom tárgyát, bár éppen ezek a sorsok mutatnak rá a turizmusban rejlő üzleti lehetőségekre. E lehetőségek nagyságrendjét jól mutatja, hogy már a reformkorban több, mint 30 kereskedőnek és iparosnak volt sátra vagy boltja a Savanyúvíz fürdő területén (Lichtneckert 2011. 55). Amint az idegenforgalmi kiadványok hirdetéseiből kiderül, a nagyobb fürdőtelepeken gombamódra szaporodó üzletek, vállalkozások egy része ún. fióküzlet volt, az anyavállalkozások – legyen szó fürdőcikk-, képeslapüzletről vagy kenyérgyárról – budapesti, kaposvári, pécsi, nagykanizsai stb. cégek voltak Alkalmazottaik azonban már részben a helyiek köréből kerültek ki – jó példa erre a kenesei gyarmatáru üzlet kifutófiúja (Interjú 10) – bár nem feltétlenül: a helytörténeti irodalom több településről számol be szezonálisan a fővárosból leszerződtetett iparos-, és kereskedősegédekről is.

Javarészt szintén idegenek kezén volt az idegenforgalom növekedésével felvirágzó vendéglátóipar is. A kirívó ellenpéldákat csak a célzott adatgyűjtés tudta feltárni egy-egy településről. Ilyen volt Balogh Lajos révész esete, aki a tihany-szántódi motor komp beindításával (1928) munka nélkülivé válva feleségével vendéglőt és panziót nyitott a szántódi révcsárdában, amelyet apja vett meg nekik a konvencióból, részletre (Szapudi 1991. 28). Kovácsból lett vendéglős a tihanyi Baranyai család, amely az 1940-es évek közepéig üzemeltette a faluszéli Fogas csárdát, ahol festőművészek is laktak rendszeresen (Interjú 1). Szintén a Füred környéki turizmus csábította életformaváltásra vitéz Kovács Gyulát, aki – miután az 1. világháború után könnyebben kapott iparengedélyt – először cipészműhelyt nyitott a füredi Horváth-ház aljában, majd az 1930-as években Tihanyba költözött a rokonaihoz és belevágott a faluban akkor még ismeretlen fagylaltos üzletbe. A háromféle fagylaltot otthon főzte (egy alkalmazottal), és szamárkordéról árulta. A virágzó üzletet később veje vette át (Interjú 2). Sikeres vállalkozás volt a szemesi Csalogány vendéglő is, amelyet a községi szálloda és étterem (Hableány) eladásával keletkezett kereslet hatására nyitott meg a paraszt- és iparos felmenőkkel egyaránt rendelkező Petrus Ferenc. A Csalogány falusi kocsma és egyben a szerényebb jövedelmű nyaralók, illetve a tehetősebb nyaralók cselédjeinek szórakozóhelye volt, mozival és táncos mulatságokkal (Interjú 33).

Nagyságrendjét és a hátterében lévő mentális fordulatot tekintve is egyedülálló vállalkozás volt a 20. század első évtizedében beindított zánkai Siffer-vendéglő. Siffer Gábor 30 hold körüli birtokos volt, akit sok gyermeke és vállalkozó kedve késztetett rá, hogy egzisztenciáját több pillérre építse: saját Balatonra dűlő telkén vendéglőt épített, amely később a zánkai fürdőélet egyik központi intézménye lett. A Siffer-vendéglő példája ihlette Pálffy Jenő – a szintén zánkai 76 holdas gazda fiának – álmait, aki a parti családi birtokon önellátó (!) szállodát tervezett, amelyhez a kezdő tőkét hitelből, a szaktudást pedig külföldi tanulmányúttal tervezte megszerezni. A terv a kuláklistázás és a család földjeinek elkobzása miatt hiúsult meg (Taródyné 2001. 129; Interjú 24).

A vendéglátásban rejlő lehetőségeket több helyütt felismerték az élelmesebb Balaton-felvidéki szőlősgazdák is, akik az 1920-30-as években pincéjüket csekély befektetéssel borkimérésnek alakították át. A jelenségre Vajkai Aurél figyelt fel terepmunkája során, aki egy helyütt a présház előtt kialakított tekepályával is találkozott (Vajkai 1938. 23). Hasonló vállalkozásra a déli parton is találunk példát: Szarvas József a zamárdi jegyző tanácsára 1741-ben épített kőhegyi boronapincéjében italmérést nyitott, amely az 1930-40-es évekre a környékbeliek

kedvelt kirándulóhelye lett (Margittay 1943. 76).
A turizmusban rejlő lehetőségek felismerését mutatja a fogattal rendelkező falusiak részéről a fuvarozási alkalmak megragadása, sőt valóságos szolgáltatássá fejlesztése. A legáltalánosabb szolgáltatás volt a nyaralók szállítása a vasútról a községbe (pl. Aszófőről Tihanyba, Lepsényből Kenesére stb.) vagy akár csak a fürdőtelepre (Pl. Bélatelepre, siófoki szállodába stb.), illetve onnan vissza a vasút- vagy hajóállomásra.
A kocsi kényelmesebbé tételével a fogatok hosszabb kirándulásokra is alkalmassá váltak. Például Falufüred *„lakosai közül többen ügyes fiakeresek, kik fürdőidény alatt a sétatérhez közel a kijelölt helyen állomásoznak, s minden irányban menetre kész szolgálatra álland”* (Jalsovits 1878. 104).
Mivel az autóbuszközlekedés a térségben csak a harmincas években indult meg, de igencsak akadozott, a saját gépkocsi használata pedig ritka volt, erre a közlekedési lehetőségre az egész vizsgált időszakban nagy igény mutatkozott. A fonyódiak a halászattal egyenértékű keresetként emlékeztek vissza a fuvarozásra, amelybe többen be is fektettek, hintókat vásárolva a – strandra is kocsin járó! – bélatelepi nyaralók igényeinek megfelelően. Szintén helyi fuvarosok merész befektetéséből fejlődött ki a tihanyi *taxi vállalat* az 1930-as években*:* hárman összeálltak, hitelből vettek egy taxit, azzal fuvarozták Tihany és Füred környékén a nyaralókat (Interjú 2, 3, 46, 50).
Kisebb távolságok esetén a munkába a nagyobb gyerekek is bekapcsolódtak, akik kis kézi szekérrel mentek le az állomásra, és pár forintért fuvarozták házhoz a nyaralók csomagjait (Interjú 48).
A nyaralók fuvarozása nem csupán pénzkereseti lehetőség volt, hanem az idegenekkel való ismerkedés kézenfekvő fóruma is. A fuvarosok a falu „arcai” voltak, akik révén nem csak első benyomásokat lehetett szerezni a helyiekről, de tejes gazdák, leendő kertészek, vincellérek címeit is.
Szinte kimeríthetetlen munka- és kapcsolatépítési lehetőséget jelentettek a villa-, kerítés és támfalépítések a helyi kőművesek, kőfaragók és asztalosok számára, akiknek azonban kezdettől fogva számolniuk kellett a messzebbről jött konkurenciával, a korábban már említett *„repülő iparosokkal”*. A munkák megszerzése érdekében az iparosok vasárnaponként a fürdőtelepi templomok környékén várták a nyaralókat és próbáltak üzletet kötni (Interjú 12, 16). A helyi pallérok[331] számára – különösen eleinte – komoly kihívást jelentett a megszokottól eltérő ízlésű, funkciójú villák tervezése, amelynek (sajtóban is sokat kárhoztatott) eredményei közül még ma is látható néhány furcsa tornyos épület a fürdőtelepeken. Az újdonságokra nyitott mesterek révén idővel a helyiek lakóházain is megjelent néhány – a parasztházhoz illeszthető – új elem.
A belső munkákat vállaló mesterek előtt is új világok nyíltak meg, amint arról Somlyó György visszaemlékezése tudósít. Somlyó bádogos és vízvezeték-szerelő nagyapja révén került kapcsolatba Négyessy László professzor boglári villájával, amelynek könyvtára indíttatást jelentett számára az irodalmi életbe (Somlyó 1990).
Az igényes iparosmunkák iránt megnövekedett kereslet komoly ugródeszkát jelentett a társadalmi felemelkedéshez. A Zamárdiból Tihanyba származott Sturm-család egyik tagja, Sturm Károly ládakészítő iparosként lett különböző füredi templom- és villaépítkezések megbecsült asztalosmestere, majd 1864-től fürdőmesteri beosztást kapott. Iskolázott gyermekei komoly állásokat töltöttek be a fürdőtelepen, illetve a füredi közélet jeles alakjai lettek

[331] 1936-ban a somogyi parton közel 150 villa épült, ezek 70%-át kőműves, alkalmi vállalkozó tervezte (*sz.n 1937b*), köztük nyilván voltak helyiek és az építtetők állandó lakhelyéről származó mesterek is.

(Steinhausz 2010). A kővágóörsi asztalosmester, Bárány Gyula karrierjét a Révfülöpön és környékén villát építő nagypolgári réteg megrendelései alapozták meg az 1910-es években, akik hírét vitték, és komoly külföldi megrendelésekhez is juttatták (H. Csukás 1988. 107-108). Kőművesként nősült be egy ábrahámhegyi földműves családba Török József építőmester, aki 1927-től önálló vállalkozóként, kulcsrakész nyaralóházak építésével tett szert jelentős jövedelemre (Fekete 1996. 150). Az iparosréteg társadalmi mobilitási lehetőségeit jól példázza Boglár esete, ahol az iparosok és leszármazottaik szinte kivétel nélkül, szakmától függetlenül valamiképpen bekapcsolódtak az idegenforgalom-iparba. Az új szakmák – a csónaképítőtől a teniszedzőig – a megélhetés fő vagy kiegészítő forrását képezték (Interjú 34).

A turizmusipar napszámosai és alkalmazottai

Az idegenforgalom az alkalmazottá válás sokféle lehetőségét kínálta a helyieknek, főként időszaki és alkalmi jellegűeket, de akadtak egész szezonra szóló, sőt akár éves foglalkoztatási formák is. E munkák megítélése ellentmondásos a helyiek emlékezetében. Általánosnak tűnik a vélekedés, mi szerint a második világháború előtti időszakban a napszám típusú és egyéb alkalmazotti munkákat csak a nincstelenek (esetleg a nők) vállalták, míg a negyvenes évek közepétől a helyzet megváltozott: strandokon, éttermekben, szállodákban adódó munkák a módosabbak számára is elfogadhatóvá, a téeszesítést követően pedig egyenesen vonzóvá váltak. A konkrét példák azonban mást mutatnak: a kisebb földbirtokkal (1-5 holddal) rendelkező helyi gazdák az 1920-30-s évektől, ha nem is tömegesen, de időről időre éltek a lehetőséggel, hogy kert- és villagondozók lehettek, míg családtagjaik strandpénztárosi, csónakkölcsönzői, vízi mentő vagy szobaasszonyi munkát vállaltak hosszabb vagy rövidebb időre.
A turizmus napszámosainak előképeit azokban a füredi jobbágyokban és szegődményesekben ismerhetjük fel, akik a 19. század elején a füredi Angolkert karbantartási munkáit végezték robotmunkában, azaz például murvát hordtak a sétányokra és seperték azokat. A reformkorban a gyógyfürdő, mint egy preindusztriális nagyüzem a robotosokon kívül 52 alkalmazottal, napszámosok tucatjaival működött, a helypénzt fizető árusokon kívül. A normál üzemen kívüli beruházások munkaerőigénye is jelentős volt, a híres füredi kőszínház például arácsi és füredi napszámosok 1400 gyalognapszáma árán épült fel, amelyet vélhetően a tihanyi apátság jobbágyainak robotmunkája is kiegészített (Lichtneckert 2011. 23, 59).
A nagyobb fürdőtelepek, mint amilyen a füredi is volt, a későbbiekben is jelentős számú alkalmazottat foglalkoztattak, akik jellemzően (legalábbis eleinte) a helyiek közül kerültek ki. 1864-ben például a fürdőtulajdonos Apátság csak a füredi Angolkert fenntartására 12 szezonális munkást (egy kertészlányt, három söprő- és kertészlegényt, négy söprőt, egy nappali őrt, egy lámpagyújtogatót, egy éjjeliőrt, egy árnyékszék-tisztogatónőt) és egy téli éjjeliőrt alkalmazott. 1912-ben 14-16 szezonális munkaerővel végzeték ugyanezt a feladatot (Lichtneckert 2011. 29-30).
Kanyar József levéltári forrásokra támaszkodó számításai szerint a második világháború után az állandó üdülőhelyi főállású alkalmazottak száma a déli parton elérte a 181 főt – ők a polgári korszakban különböző egyesületek, szervezetek idényalkalmazottai voltak (Kanyar 1989b 489). A nem főállású foglalkoztatottak száma azonban ennél jóval magasabb lehetett. Siófokon például egyedül a fürdőt bérlő részvénytársaság nyaranta 300 főt foglalkoztatott a két világháború közötti időszakban (Andrássy 1989. 397). Sok kőröshegyi lakos, majd a Földváron letelepedők közül is jó néhányan dolgoztak a földvári Fürdő Rt. gazdaságában, amely az egész

fürdőtelepet ellátta élelmiszerrel (Berkesné 2007b 146). A Siófokon székelő kikötőfelügyelőség 30 szakembert (kőfaragót, festőt, mederkotrót, kovácsot stb.) alkalmazott, valamint 3 mérnököt, 2 vízmestert, 8 kikötőőrt, 50 egyéb munkást, illetve munkáktól függően 10-400 fő egyéb mesterembert és napszámost (Matyikó 2006. 10). Ez utóbbiak már csak részben voltak helybéli lakosok, mint például az a közel 150 kőröshegyi, zamárdi, szántódi, kereki napszámos, akiket az 1930-as években huzamosabban foglalkoztattak a környék partvédelmi munkálatainál.

Más forrásokból kitűnik, hogy a földmunkára gyakran az Alföldről érkezett a munkaerő, mert helyben nem volt elég jelentkező. Csongrádi és szentesi kubikosok végezték például a fonyódi kikötő meder- és egyéb földmunkáit, és ugyanők dolgoztak például Kozmutzáék tihanyi nyaralótelkének teraszosításánál is, mert a helyiek közül senki sem vállalta a munkát. A földvári villaépítkezéseken dolgozó napszámosok egy része szintén 50-60 kilométer távolságból ingázott hetente (Interjú 51; szociográfia é.n.; Bodosi 1990. 15). Sok munkaerőt szívtak fel a nagyobb üdülők, mint amilyen a Székesfővárosi Üdülő volt Kenesén, ahol a teljes személyzetet a szobaasszonytól a konyhalányokig kenesei, balatonfőkajári vagy akarattyapusztai szegényebb földműves, iparos vagy cseléd családból származó fiatalok adták. Az újdonságokra nyitott lányok a visszaemlékezések szerint szivacsként szívták magukba a nyaralóktól ellesett „városi kultúrát" a fürdőruha szabásmintáktól a salátarecepteken át a hajviseletig. Mindezzel együtt a *„fürdős"* életforma, ahogyan több településen a turizmusban munkát vállalókat nevezték, nem jelentett életcélt, főleg bizonyos társadalmi rang felett. A nincstelenek – így a napszámos, a pusztai csírás vagy a tihanyi apátsági cseléd, illetve a boglári napszámos fia – számára azonban éppen ellenkezőleg: a társadalmi felemelkedés, a cselédsorból kikerülés lehetőségét jelentette a parádés kocsisi munka a Székesfővárosi Üdülőben, az előkelő egyenruha viselésével járó *„londíneri"* (valójában hordári) állás egy lellei szállodában, a kertész állás a BIB tihanyi Sportszállójában vagy a vasúti hordárkodás a boglári állomáson (vö. Interjú 12, 16, 29, 49; Lipták 1982. 68).

Szintén a társadalmi mobilitás útja volt – de már eggyel magasabb szinten – egy-egy bizalmi, például fürdőtelepi gondnoki állás megszerzése. Ekként élte meg legalábbis az a szárszói gazdaember, aki a szárszói Soli Deo Gloria nyaralótelep állandó gondnokaként és konyhakertjének megmunkálójaként biztosította a telep önellátását a szárszói konferenciák idejére (Pintér főszerk. 1983. 75). Saját elmondása szerint az „előkelő társaságba" való bekerülés vágya hajtotta a füredi Gyapai Nándort is, aki az 1860-as években lett a Stefánia Yacht Klub gondnoka, majd a galamblövő egylet titkárának is megválasztották (Lipták 1982. 24).

A helyi társadalom értékrendje a legkevésbé az idegenből érkezett munkavállalókat korlátozta: nyitottságuk, a turizmus jelenségeivel szembeni elfogulatlanságuk a társadalmi felemelkedés motorja volt. Szemléletes (és korántsem egyedüli példa) Schwartz Márton története, aki a Tolna megyei Dőry-birtok erdőkerülőjeként, feleségével, Till Teréziával együtt 1869-ben került Füredre, az akkor felépült Dőry-villa gondnokaként. A munkaadó Dőry-család elszegényedése nem rántotta őket magával: 1904-ben házat vettek Füreden, mind a kilenc gyermeküket kitaníttatták, miközben önálló gazdálkodásba kezdtek, és – a település megbecsült polgáraiként – maguk is szobakiadó vállalkozást tartottak fenn (Z. Karkovány 2003). A gombamódra szaporodó Balaton-parti nyaraló és egyben gazdálkodó birtokok vonzották a szerencsét próbáló vagyontalan embereket elsősorban a Dunántúlról, de van adatunk arra is, hogy az Alföldről szegődtek ide vincellérek (Tengerdi 2008. 248). Sokan közülük végleg letelepedtek, s maguk vagy gyermekeik házassága révén itt építettek – részben vagy egészben a turizmusra épített – egzisztenciát.

A nagyobb vállalati és szakszervezeti üdülők az ötvenes években különösen vonzó lehetőséget jelentettek a helyiek, főleg a fiatalok számára. 1948 után a kényszerűségből a Balatonra költözött *„deklasszált elemek”* is jobbára ugyanitt találtak munkát, így előfordulhatott, hogy a gazdagyerekek az egykori nyaralókkal kerültek azonos munkakörbe. A SZOT-szállodákban 1960 körül már 800-1000 forintos kereseteket lehetett elérni, de a szobalányok, konyhalányok, kertészek stb. ellátást is kaptak, és vonzó volt a nagyvárosokat idéző szórakozási lehetőségek tárháza is. Fontos jövedelemkiegészítési forrás volt (a korábbi házaló élelmiszerellátás „folytatásaként”), hogy a nagy üdülőkben dolgozók rendszeresen gyümölcsöt, de főként bort adtak el feketén, 5-10 literes tételekben az üdülővendégeknek, illetve saját pincéikben „illegális” pinceszereket szerveztek számukra. Ebben az időszakban csak Kőröshegyről nagyjából 300-an jártak dolgozni Földvárra, az alakuló téesz különféle intézkedésekkel próbálta megakadályozni a munkaerő-kiáramlást (szociográfia é.n; Zika 2007). Különleges státust jelentett az alkalmazottak körében az új pártelit üdülőiben való munkavállalás. Az 1940-es évek végén párt- és kormányüdülővé alakított Aliga I-II., majd később az őszödi miniszertanácsi üdülő dolgozói ugyanannyit kerestek, mint mások, ám könnyen juthattak hiánycikknek számító javakhoz (pl. banán), előbb láthatták a mozifilmeket, mint a pestiek, és alkalmasint egyéb – pénzben nem kifejezhető – előnyöket is szerezhettek (vö. *Dallos 2007;* Interjú 33).

Alantasabb munkának számított a magánvillákban vállalt „cselédkedés”, amelynek szintén volt előképe a helyi társadalomban, hiszen a falusi elit (a lelkész, a patikus, az orvos stb.) is tartott kisegítő személyzetet, amely a sokgyermekes szegényebb családokból került ki. Zamárdiban a falusiak a Tanárok üdülőjében vagy a három gyermeküdülőben munkát vállaló mosónőket, takarítókat éppúgy „cselédnek” tekintették, mint a villákba elszegődő „mindeneseket”. Ez utóbbiak sorsa azonban változatosan alakulhatott, például a család nemegyszer magával vitte őket éves városi szolgálatra is. A téeszesítést követően azonban visszaüthetett a magánházaknál vállalt szolgálat. Többen nem kaptak nyugdíjat, mert az egykori nyaralóknál eltöltött „munkaviszony” igazolhatatlan volt. A mosónők, takarítónők villákba szegődtetését nem egyszer korábbi ismeretség előzte meg, hiszen a napszámba kényszerülő nők már a villa- és a szállodaépítkezésekhez is eljártak „kőművesmunkára” (Interjú 52; Zamárdi honismereti sz. 2007. 205-207; Krúdy 2012. 132).

A lányok és asszonyok „cselédkedésével” szemben a férfiak hasonló típusú munkavállalása (kertgondozás, „házmesterkedés”) nem számított lenézett munkának a gazdatársadalom szemében sem. A lellei, földvári, boglári (stb.) villasoron a tehetősebb nyaralók külön házmesterlakásokat is építettek, ahol télen-nyáron alkalmazott lakott. Rajta kívül egyetlen nagyobb villa akár három-négy egyéb alkalmazottat is igényelt nyaranta (szakácsné, kertész, cselédlány). A parasztok a kezdeti húzódozás után *„szépen lassan szivárogtak le a villákba dolgozni”*: művelték a 3-4 holdas szőlőbirtokokat, fuvaroztak az építkezésekhez, és egy-egy házmesteri, *„inspektori”* állást is elfoglaltak (Interjú 16; Berkesné 2007b 146; Friesz 1997b 270; Rákosi 1921). Vincellért, kertgondozót, „bizalmi napszámost” a kevésbé tehetős nyaralók is felfogadtak, ami fontos kiegészítő jövedelemnek számított, ráadásul készpénzben[332].

A kertgondozásnak induló „munkaviszony” idővel szorosabbá és sokrétűbbé válhatott. A balatonendrédi Gabrisék például nem csupán kertészkedni jártak évekig Zamárdiba Molnárékhoz, de disznót is hizlaltak számukra, majd 1944-ben a bombázások elől a fővárosból

[332] Az 1920-30-as években sok kőröshegyi férfi vállalt kertgondozást vagy vincellérkedést Földváron vagy a szintén (pesti, debreceni stb.) nyaralók kezén lévő kőröshegyi szőlőkben, ezzel napi négy pengőt lehetett megkeresni. Bartosék megélhetésének például ez a munka volt a harmadik stabil pillérje, 2 hold föld és az uradalomban vállalt részes aratómunka mellett (szociográfia é.n.).

menekülő családot is befogadták (Molnár é.n.). E munkavállalók státusza nehezen meghatározható volt mindkét fél számára. Erre szolgált a „cselédnél" magasabb presztízsű *„segítő"* kifejezés, amelynek holdudvarában felfedezhetjük a kölcsönös bizalom és megbecsülés, az önálló munkavégzés, sőt alkalmasint önálló döntéshozatal értékeit. *„Poór bácsi – ez már maga egy beosztás"* – tett kísérletet a jelenség meghatározására Lipták Gábor – *„Füreden különben sem voltak élesek a választóvonalak az egyes társadalmi rétegek között. A szőlő, a bor nem engedi az ilyesmit... A „segítők" régi füredi családokból származtak, megvolt a maguk háza, szőleje. Nem tűrik az ispáni hangot. Nemegyszer a kapásnak odahaza nagyobb szőleje volt, mint a kapáltatónak... A szegénység itt is nélkülözött, s a fürdőtelep vendégei itt is dúskáltak, de a középrétegnek több köze volt a szőlő kapásaihoz, mint máshol. Sokszor maguk is beálltak kapálni, a permetet pedig mindig maguk csinálták"* (Lipták 1982. 50-51).

Speciális „turisztikai" szolgáltatások

A turizmus jelenléte kezdettől fogva kitermelt olyan igényeket, amelyeknek kielégítése az őslakosságtól a hagyományos megélhetési formák rendszerébe semmilyen módon nem illeszkedő, korábbi előképekkel nem rendelkező magatartásformákat követelt meg.
A korábban már tárgyalt alkalmazotti munkaviszony-rendszerbe illeszkedett ezek közül konkrétan a „fürdővel", azaz a balatoni fürdőzéssel kapcsolatos szolgáltatások sora. A fürdőtelepek tulajdonosai vagy bérlői kivétel nélkül alkalmaztak például kabingondozókat, a nagyobb helyek pedig csónakosokat és úszómestereket is, ez utóbbiak gyakran 8-10 éves gyerekek vagy fiatal legények voltak (vö. Interjú 10, 16, 31; VeML X. 257). Füreden a hidegfürdő megnyitásától kezdve erre a célra betanított *„fürdőszolgák"* és *„fürdősleányok"* segítették a félénkebbeket az első vízbeereszkedéskor. Rendszeresen rendelte a fürdőigazgatóság turisztikai szolgálatra az Apátság alkalmazásában álló révészeket, akik nemcsak áteveztek Füredről (később a kikötő híján parttól messzebb lehorgonyzó Kisfaludy gőzöstől) Tihanyba a kirándulókkal, de részesei voltak a *„csónakos mulatságoknak"* is, ahol a hölgyekkel eveztek fel-alá a part közelében (Jalsovits 1878. 51; Sziklay 1943. 9; Lichtneckert 2010a 16-19; Antalffy 1984. 68). A révészek mellett sokféle feladatot láttak el a halászok is, főként a hagyományos kisbérleti halászati rendszer felbomlása után, amikor sokan munka nélkül maradtak. Ha volt saját hajójuk, azzal vitték kirándulni a nyaralókat a közelbe, vagy a túlsó partra (például Fonyódról a badacsonyi *„habkocsmába"*), de vállaltak bérevezést is a csónakkal rendelkező szállodák kérésére. A vitorlásélet élénkülésével, az 1880-as évektől rendszeres pénzkereseti lehetőség volt a kikötni nem tudó jachtok utasainak kiszállítása a partra – ezt a szolgáltatást a kapitány jelzőlövése „rendelte meg". Emellett évtizedekig, a szakszerű vízimentő-szolgálat kiépítéséig a halászok (és volt halászok) alkották a mindenkori mentőszemélyzetet, mint ahogyan a vízbe fúltakat is velük kerestették. Személyes emlékek sokasága tanúskodik róla, hogy a helyi vízi emberek tudása nem egyszer került összeütközésbe a nyaralók kívánságaival, akik a készülődő vihar ellenére ragaszkodtak a tavi kiránduláshoz. A rendszeres tevékenységek – például az 1925-től telente megrendezett jéghalászat bemutatók – mellett alkalmiak is akadtak. A helyi halászbokor tagjai például az 1880-as években többször indultak a füredi regattán, mint *„10 pár evezős hajó"*, hogy emeljék az ünnepség fényét. A halászatban adódó munkalehetőségek folyamatos beszűkülésével speciális tudásuk a legkülönbözőbb területeken érvényesülhetett. Jó példa erre az egykori vörsi halász, Gulyás József, aki fiával együtt az 1940-es években a kócsagőri feladatokat látta el a Kis-Balatonon.

Idővel halászok és parasztlegények *„lőnek beoktatva”* a szaporodó balatoni hajóparkot kiszolgáló hajóslegényi munkára is, amelyet kezdetben még angol és dalmát matrózok láttak el (Eötvös 1896c. 581; *Berzsenyi 1943*; Szalay 1885; Margittay 1943. 75).

A kulturális minták változékonyságának jó példája egy másik halászember, az *„aligai Simon”* példája. Az egykori kajári halász, az 1890-es években archaikus körülmények között az aligai löszfal egy barlanglakásában élő Simon István Jankó János egyik adatközlője volt a helyi tárgyi kultúra több témakörében. Jankó azonban nem tartotta fontosnak megemlíteni, hogy ugyanekkor Simon már idegenforgalmi nevezetesség is volt, elsősorban jelentős folklórtudásának és kitűnő halászléjének köszönhetően, amelynek híre szájról-szájra terjedt a nyaralók között, és amelyet a századfordulón már turisztikai kiadványok és sajtóhíradások is népszerűsítettek. Simon azonban más szempontból is a turisztikai ipar szolgálatában állt: ő gondozta ugyanis a kajáriak fürdőkabinjait, mosta a fürdőzők lábát, szivar, dohány és aprópénz fejében megjósolta az egész heti időjárást és megreguláz̀ta a rendetlenkedő gyerekeket. Hírlapi tudósítások szerint az akkor 85 éves Simon volt az *„aligai vízpart kormányzója”,* s egyben az *„aligai ősember”* (Székesfehérvári Hírlap 1896. augusztus 9, Székesfehérvári Friss Újság 1926. október 17. – idézi Heinrich 2011. 46, 131; Jankó 1902. 169-170; Sági J. 1902b).

Simon István esete azon példák egyike, amelyekben az őslakosság spontán, s mintegy a hagyományos életformából szervesen levezhető turisztikai szerepvállalása villan fel, amelyet azonban a turisztikai értelmezés keretei eltérítenek a spontán fejlődés útjáról, és torz kulturális emblémává avatnak. Ez a folyamat a leglátványosabban a tihanyi turizmusban mutatkozott meg, ahol a kecskekörmöt, a hozzá tartozó „folklórtudást” és a visszhangot „áruló”, majd azt egy szócsővel helyettesítő gyerekek gépiesen dolgozó hada olyan emblematikus turisztikai ikonná torzult, amelyek a turizmus minden szereplője számára megnehezítették „a másik” kulturális befogadását és értelmezését. Ezt tetézte, hogy a tihanyiak részéről megnyilvánuló, többek által leírt spontán szívélyes vendéglátás[333] helyébe már az 1880-as években, a Balaton Egylet kezdeményezésére a vendéglátás művi formái léptek. A konfliktusok közepette fölállított és alkalmi fogadóként szolgáló Garay-kunyhóba az egylet egy helyi gazdát fogadott fel, aki enni- és innivalóval szolgálta ki a kirándulókat. Szintén szervezetten tervezte megoldani a Koloska-völgybe kirándulók „piknikezését” a füredi fürdőigazgatóság, amelyhez a közeli arácsi szeretetház lakói adták volna a személyzetet. (A terv megvalósulásáról nincs adat.) (Sziklay 1932. 156; Jalsovits 1878. 97).

A helyieknek e „betanítása” különböző turisztikai szerepekre meglepően elterjedt gyakorlat volt a 19. században, későbbi példákkal azonban nemigen szolgálnak a források. Különösen a gyerekek estek áldozatul a pár fillért jelentő csábításnak, vállalva a bértapsolást a füredi színházban (*Jókai 1860*) vagy a különböző tréfákban való közreműködést. Füreden a fő tréfamester Bizay Mihály *„a kedély mágnása”* volt. Rendszeres mulatságainak főszereplői az arácsi és füredi gyerekek voltak, akiknek a kávéház előtt a savanyúvizes hordóból Darázs Miska purdéival versenyezve kellett fuldokolva kihalászniuk pár fillért, vagy a vendégek által kínált bort nyelve táncolniuk végkimerülésig (*Bulyovszky 1855*; *Vadnai 1911a;* vö. Némethné 2008a). Ismeretlen tartalmú turisztikai látványosság volt a Siófokon 1897 augusztusában megrendezett *Ős-Budavár-fesztivál,* de tudjuk, hogy a felvonulás szereplői többek között

[333] *„A derék papok”* sok vendéget vendégül láttak Tihanyban, de aki szerénysége okán nem tért be hozzájuk, annak ajánlotta a Szerelmey-féle album, hogy térjen be valamely szőlőműves kunyhójába: itt *„pénzért vagy szép szóért” „pásztorias”* eledelt kap, gyümölccsel rakják meg a kosarát, láthat füstös konyhát, és meghallgathatja a robot és dézsma miatti panaszkodásukat (Szerelmey 1851. 20). (Az album első kiadása a jobbágyfelszabadítás előtt jelent meg.)

„majomruhába öltöztetett siófoki parasztlegények voltak”. Szintén a környékbeliek közreműködésével zajlott Almádiban az 1898. évi *tavaszi ünnep*, amelynek programjában *„szamárverseny népünneppel”* majd azt követően *„csárdásverseny”* is szerepelt (*sz.n. 1897; sz.n. 1898a*).

Az őslakosság nem ritkán akaratán és tudtán kívül vált turisztikai látványossággá. *„Kis érdekes etnográfiai képet”* alkotott például a környék viseletbe öltözött népe az almádi kikötőben, amikor Sági János és Óvári Ferenc által „study tour” céljából a Balatonon meghajókáztatott kétszáz újságírót fogadta. Az élményeket cigányzene is fokozta: *„Milyen naiv és egyszersmind milyen kedves a népnek ez a hagyományos megnyilatkozása”* – vélte az újságírók egyike. A jelenet részben megrendezett lehetett, mint ahogyan a badacsonyi „program” is, ahol a Hableány szállóban *„cigányok húzták Dankó Pista nótáit”,* a füvön pedig *„egy javakorabeli barnapiros halászember sütötte nyárson a halat”* (Cserzy 1911. 13, 65). Tudtán kívül vált helyi nevezetességgé a tihanyi Ács Péter bácsi és Szikra nevű szamara, akit a turisták már az 1920-as években rendszeresen lefényképeztek, amint egy hektós hordóban hordták a vizet a Balatonból a faluba. A jelenet képeslap témája is lett *„Tihany vízvezetéke”* címmel (Pintér 1987). *„Megkapó látványosságként”* ajánlotta figyelmébe egy útikönyv a Boglár környékére látogatóknak a berekben folyó ”tőzegfejtést”, de látványosság volt a halászat és a birkanyírás is (Tóth-Sági szerk. 1940).

Másféle viszonyulást kívánt meg a helyeiktől az „idegenvezetői” szerep, amelyre önként vagy megbízásból vállalkoztak. Legtöbbször a gyerekek kísérték a vendégeket a helyi nevezetességekhez: forrásokhoz, sziklákhoz, templomromokhoz, „betyáros helyekhez”. Rendszeresen keresték fel érdeklődők a híres torgyöpi csárdát is, amelynek mestergerendája Zala és Veszprém megyék határa volt. A turistazarándoklatok e – Tihany és Badacsony rítusaihoz mérhető – példáját Váth János is megörökítette egy novellájában: *„ha a mestergerendás épület csodálói jártak e házban, maszatos csókok áradata elől dughatták zsebre a kezüket. Ilyenkor, ha fényes krajcárokban is, ezüst húszas érőt oszthattak ki közöttük. Ezt borravalónak szánhatták, mert az Erdős (ti. a csárda bérlője) semmi pénzt nem fogadott el a kalauzolásért.”* (Váth é.n. 122). Az 1930-as években már fizetett idegenvezetőket is foglalkoztatott a Tihanyi Apátság, köztük nemcsak helyieket, hanem a vakációra munkát vállaló szegény pesti diákokat is (vö. Mesterházi 1974. 130).

A turisztikai szolgáltatások speciális ágazata volt az emléktárgy- és ajándéktárgy-ipar, amelybe a vizsgált időszakban elsősorban szervezett formában, a Balatoni Szövetség háziipari és népművészeti programján keresztül kapcsolódtak be a helyi pásztorfaragók és más kézműves mesterek. A faragópásztorok beszervezésének gondolata elsőként 1906-ban a Balatoni Szövetség ülésén fogalmazódott meg. A kezdeményezés motorja Cséplő Ernő titkár volt, nem titkolt célja pedig egyrészt az idegenforgalmi kínálat bővítése, másrészt a turisztikai térségben élő *„hivatásos izgatók”* kiiktatása, pénzkereseti lehetőségeik biztosítása volt: *„szegény emberek foglalkoztatásával, kereset-alkalmak nyújtásával az idegenforgalom fejlődését kellemetlen zavarok, békétlenkedő hangok meg ne rontsák,* (…) *az idegen derült, megelégedéstől viruló arcokkal, nyájas tekintetekkel találkozzék”* (Cséplő 1907). Különös hangsúlyt fektetett a Balatoni Szövetség a pásztorok „puhítására”, akiknek nem voltak *„tiszták a fogalmaik a fejlődés helyes irányáról”*. A faragott emléktárgyak megrendelésével az uradalmi és községi pásztoroknak tulajdonított békétlenkedéseket kívánták megelőzni: *„Nagyon fontos, hogy az első ütközőponton ne találjon az izgatás jó talajra. Így lesz ez mindenütt, a hol a pásztor arról nyer gyakorlati módon közvetlen meggyőződést, hogy a rajta felül álló társadalmi erők igenis gondolnak a szegény emberek boldogulásával”* (Cséplő 1907. 5).

A program rendkívül nehézkesen működött. A pásztorfaragókat igen nehéz volt rávenni, hogy keresetszerűen űzzék a faragást: *„nehéz a somogyi pásztorfaragó gondolataihoz hozzáférni. (...) Akkor farag, ha megszállja az alkotás vágya, különben nehéz munkába állítani. A rendszeres munkára nevelni kell őket”*. Az első nyáron három hét alatt mindössze négy-öt pásztort sikerült *„munkába állítani”*. Cséplő Ernő elsősorban tükörfát, botot, gyújtótartót, képrámát, pipaszárat, sótartót stb. rendelt náluk – ez 150-200 korona évi mellékkeresetet jelentett egy-egy faragó számára.

A különböző háziiparosok munkáját tanfolyamok segítették, a készülő mennyiséget pedig egyre inkább szintén megrendelésekkel próbálta szabályozni a szövetség. A balatoni háziipari program azonban összességében, a folyamatos erőfeszítések ellenére sem volt sikeres. Az emléktárgykészítők hálózatának kiépítéséből végül egyedül a keszthelyi boltok számára fürdőcipőket és trópusi kalapokat készítő gyenesdiási gyékénymunkások, a badacsonytomaji lávakő-faragók és a nagybereki hímzők, csipkeverők és kosárfonók megszervezése volt – ideig-óráig – sikeres. 1904 és 1914 között a Balatoni Szövetség szervezésében 12 községben összesen 450 háziiparost képeztek ki. Szövetkezetbe tömörítésük azonban sem helyi, sem balatoni szinten nem sikerült. A helyi értékrendben a gyékényszövés, de különösen a kosárfonás – amelyet ekkoriban leginkább börtönökben lehetett elsajátítani – a „szegénység” és a „rovott múlt” fogalmával kapcsolódott össze, és szükségmegoldásként éltek vele egy-egy rosszabb esztendőben a téli hónapokban (vö. Cséplő 1907. 2-6; Schildmayer é.n, Bárdossy szerk. 2002. 242-246; Nagy L. 2004; Tengerdi 2000. 278-280).

Új lendületet adott a programnak a Tihanyi Népművészeti Ház mint bemutató- és elárusítóhely megnyitása 1937-ben. Több faragót ajánlott ebben az időszakban a BIB figyelmébe Zákonyi Ferenc és Molnár István, akik a siófoki Cserkészotthon *„regősmunkája”* keretében végeztek néprajzi gyűjtéseket a környéken. Így lett a tihanyi népművészeti ház rendszeres beszállítója Tátrai Jancsi balatonkiliti faragó és Csöke Pista viráglétra-specialista, valamint Bognár Károly, akit a cserkészek tanítgattak *„a magyar díszítő elemekre”* (*Zákonyi 1942c*). Több háziipari tanfolyamot is szerveztek az 1930-as évek végén Fonyódon is, de a tantárgyak közül egyedül a vesszőfonás tudott valamelyest meghonosodni. 1938-39-ben két faragó-tanfolyam is indult az elemi iskolában, ahol a fiúkat azok a buzsáki faragók okították, akiket egy évvel korábban Kapoli Antal képzett ki. A következetes helyi faragóstílus megteremtése érdekében már a tanfolyamon megegyeztek abban, hogy a buzsáki motívum a tulipán, a fonyódi pedig a szegfű lesz. A tanítványok közül Háncs János évekig kereste kenyerét balatoni tájakat ábrázoló dobozfedelek faragásával (Németh E. 2000. 219-224).[334]

Bármilyen elszánt is volt a törekvés, hogy a „népművészek” az idegenforgalom szolgálatába álljanak, mind a Balatoni Szövetség mind a BIB ezzel kapcsolatos programja időről-időre kudarcba fulladt. Az első, 1907-1914 közötti hullám leginkább a helyiek közömbösségén, elutasításán tört meg, de hasonló panaszok fogalmazódtak meg az 1920-as évek szórványos kezdeményezéseivel szemben is. Az 1930-as évek közepétől több kísérlet történt a program feltámasztására, mégpedig az őslakosság időközben egyre kiszolgáltatottabb anyagi helyzete miatt jelentősen nagyobb érdeklődés közepette. Ekkor a legnagyobb gondot a program átgondolatlansága és szervezetlensége okozta: vagy a nyersanyag vagy a felvevőpiac hiányzott! *„Tudnak ugyan már szőni a lányok, nagyon szépen dolgoznak”* – írta Páldy Róbert a tihanyi

[334] A pásztorok által faragott használati és dísztárgyak áruvá válása nem volt speciálisan balatoni jelenség. A pásztorfaragások vagy azok stílusában készült népművészeti alkotások a századfordulótól, de főként az 1. világháború után országszerte több helyütt készültek megrendelésre, múzeumok, gyűjtők számára vagy kereskedelmi célra (vö. Manga 1972. 55-57).

háziipari tanfolyamról – *„de nemsokára nem lesz miből, mivel és kinek”*. A program szervezői nem számoltak a helyi adottságokkal: a környékben nem termett meg a len, az állam a tanfolyam végeztével visszavette a kölcsönzött szövőszékeket, a termékeknek nem volt piaca, a helyiek pedig túlságosan szegények voltak ahhoz, hogy szövetkezetbe tömörüljenek. Több kosárfonó tanfolyam torkollt hasonló kudarcba, főként a nyersanyag hiánya miatt (*Páldy 1939*). Teljességgel hiányzott a háziipari programot életre hívó állami és egyéb balatoni szervekkel szembeni lojalitás is. A faragók például gátlástalanul eladták termékeiket a budapesti mezőgazdasági vásáron, vagy mihelyst megtehették, a „népiről” „polgári” egzisztenciára váltottak. Így tett például a cserkészek által felkarolt sérsekszőllősi faragó, Bognár Károly, aki az összegyűjtött pénzből fűszerüzletet nyitott Tabon, és esze ágában sem volt tovább faragni (vö. *Margittay 1941*).

A népi kultúra termékeinek árusítására a szervezett beszállítói rendszertől függetlenül is voltak példák. A somogyi fürdővendégek egy része látványosságként és emléktárgyak beszerzése miatt is rendszeresen felkereste az ismert pásztorokat a legelőn. Közéjük tartozott az 1876-ban született Boszkovics Beszti János buzsáki pásztor, akinek faragásait még bojtárkorában a buzsáki gróf kezdte felvásárolni: *„..gyöttek hozzám Csisztára meg a Berekbe, ahol őröztem, fürdővendégek is Fonyódról”* (*Madarassy 1940*). Évtizedeken keresztül, még az 1950-es években is árusította faragásait a nyaralóknak a – zalai majd somogyi birtokokon munkát vállaló, végül Fenyvesen letelepedett –pásztorfaragó, Kálmán István, illetve a vörsi Horváth István, míg Perczel János faragványait édesanyja hordta fejkosárban a keszthelyi piacra. Az eladott termékek mennyisége alapján az 1950-70-es években már bátran tömeggyártásról beszélhetünk, amelynek egyre silányabb minőségére maguk a készítők adtak magyarázatot a muzeológusnak: *„Ezek nem pattogtatnak vele. Lakásba jó illen is. Nem értenek hozzá.”* (Tüskés 1998. 112; Petánovics 1974. 387-388). Új típusú, de szintén népies előképekből táplálkozó emléktárgyak (miniatűr csikóbőrös kulacs, hordó stb.) készültek 1954-től a Veszprémi Háziipari Szövetkezet Emléktárgy Részlegénél, amely egy főként női munkaerőt foglalkoztató kis esztergályos és mintázó üzem volt Balatonfüreden (*sz.n. 1964*).

A faragott tárgyak mellett a beszállítói rendszerben, de attól függetlenül is, Balatonendréden a csipke-, Buzsákon a hímzett textíliák készítése jelentett mellékjövedelmet az asszonyoknak a vizsgált időszak egészében. A kézimunka árusítása különösen a Nagyberek környékén volt népszerű idegenforgalmi szolgáltatás. *Bari nénje* buzsáki parasztasszony például, aki minden szabadidejében kézimunkázott, az 1930-as években hajnalonta négy órát gyalogolt Boglárra, fején kerek kosárnyi tojással, vajjal, karján a kézimunkával. Délre eladta, gyalog hazament. *„Szekrénye tele volt ősi szőttesekkel, ezeket el nem adta volna”* (Keresztúry 1960. 98).

Egyes vélemények szerint *„az egész Balatont elárasztó giccs forrásvidéke”* volt a tihanyi emléktárgykészítő, a magát *„népművésznek”* nevező tihanyi Veronka néni, aki az 1920-as évektől készített csigákból, kagylókból vitorlásokat, virágokat, állatokat. A napszámnál jobb kereseti lehetőséget biztosító vállalkozásba többen, köztük férfiemberek is bekapcsolódtak. A kecskekörmöt és a csigákat egy helyi „bányából” a tihanyi gyerekek szállították, az üzletnek csak egy tragikus baleset vetett véget (Lipták 1982. 70; Interjú 2).

A vendéglátóhelyek szaporodásával nagy igény mutatkozott a helyi zenekarokra is. A források ritkán nevezik meg pontosan a zenekart, de erre is akad példa. Fonyódon például a Vadkerty-féle szállodában Bertók Dina lengyeltóti cigánybandája húzta a balatoni nótákat (*Berzsenyi 1943*). Szintén Fonyódon, a sándortelepi és bélatelepi strandokon helyi fiatalokból álló Leventezenekar adott térzenét rendszeresen az 1940-es években (Németh E. 2000. 95). A falusiak közül toborozta a csopaki „elsőbandát” a Budapestről leköltözött Ferenczi doktor, aki

maga is csellózott a zenekarban, amely a szombatonkénti fürdőházi táncmulatságokhoz szolgáltatta a zenét. A táncdélutánokra a kövesdi kocsmáros bejegelt bocskákban hozta a sört és a bort (Steinhausz 1997. 621).

A második világháborút követően a vállalati és szakszervezeti üdülők ismerkedési és búcsúestjei miatt szinte minden nagyobb üdülőhely eltartott egy vagy akár több állandó, illetve alkalmi zenekart is, helyi tagokkal (Németh E. 2000. 123; Interjú 36).

Mint más – a Balatonon keresett – szakmák képviselőinek, nekik is meg kellett küzdeniük az idegen konkurenciával. A reformkorban például a *„füredi bazárban”* a sétányon *„a pesti terézvárosi csapszéki zeneművészek czinczognak”,* száz évvel később pedig arról értesülhetünk, hogy a lellei Nagyszállóban *„elsőrendű budapesti cigányzenekar”* gondoskodott a szórakozásról (Csatáry Ottó Életképek c. írását idézi Antalffy 1984. 67; Spur 1925. 201).

5. A KÖLCSÖNHATÁSOK RENDSZERE: A TÉRHASZNÁLAT

5.1 Térhasználat a hagyományos kultúra rendszerében

A homogenizálódó és egyszersmind újradifferenciálódó Balaton-térség kulturális kapcsolatrendszereinek mikrotereit az a természeti és épített környezet alkotta, amely a vizsgált időszakban az őslakosság által kizárólagosan használt térből a nyaralókkal közösen használt turisztikai térré alakult át. Az átalakulás az őslakosság szemszögéből a tér egy részének (víz és vízpartok) kisajátításaként, fizikai és szimbolikus birtokbavételeként definiálható. Más terek (a szántó- és erdőterületek, szőlőhegyek, anyaközségek belterületei) esetében a vizsgált korszak végéig a kisajátítás folyamatának kezdeti lépéseit dokumentálhatjuk. Ez a folyamat az 1960-tól napjainkig tartó időszakban teljesedett ki, és a 2000-es évek elejére érte el azt a szintet, hogy a hagyományos térhasználat visszaállítására még részben sem maradt esély.

A továbbiakban a térhasználat átalakulásának kezdeti időszakát, s az átalakuló terekben formálódó, nem ritkán konfliktusokba torkolló kölcsönhatásokat mutatom be.

A balatoni őslakosság jellemzésekor – sokszor anekdotikus formában – számos alkalommal találkozunk a „szárazföldi" természetre utaló tulajdonságokkal: az úszni tudás és a vízi közlekedés hiányával és ezzel összefüggésben az élettelen, semmire nem használt tó képével[335]. Ezeket a képzeteket Jankó János monográfiája formálta tudományos megállapítássá, amely az idegenforgalmi kiadványok szöveghagyományává válva – szándékától függetlenül is – alátámasztotta a Balatonkultusz képviselőinek leghathatósabb érvét, hogy tudniillik az általuk birtokba vett és kulturális értelemben felvirágoztatott terek lényegében használaton kívüli területek voltak. Ez a – tényeken alapuló, mégis felületes – értékelés azon alapult, hogy sem a kölcsönhatások szereplői, sem pedig annak katalizátorai és értelmezői nem ismerték fel, hogy a

[335] *„Itt nálunk csak a zsidó fürdik meg kácsa"* – összegezte például Eötvös Károly az 1875-ben tett balatoni utazása tapasztalatait (Eötvös 1982. 25). Hasonló – valószínűleg szélesebb körben ismert, ám mára elfeledett – anekdotikus szólást örökített meg Gábor Andor regénye, amelyben a lellei zsidó nyaraló így emlékezett meg nagybátyja, az egykori badacsonyi halászbérlő vízhez való viszonyáról: *„Azt szokta mondani: a Balaton halászatra való, és jámbor ember tisebov előtt nem fürdik benne",* azaz soha, mert *„mindig tisebov előtt vagyunk"* (Gábor 1917). A témával kapcsolatos kategorikus kijelentések több szépirodalmi műben is helyet kaptak. Ezek közé tartozik a Balaton térségéből származó Cholnoky Viktor egyik novellája is, amely így foglalt állást a kérdésben: [az őslakosság] *„véghetetlenül lenézi a Balatont. Legfeljebb, ha a lovát úsztatja meg benne. Fürdeni csak addig fürdik meg benne, amíg gyerek..."* (Cholnoky 2005). A halászok vízhez való viszonyát is több megfigyelő rögzítette. Kárpáti János tanító például a 19. század utolsó éveiben Gyenesdiásra kerülve még beszélt olyan *„ős halász"* emberekkel, akik életükben nem fürödtek (Bárdossy szerk. 2002. 209). A víztől irtózó helyiekről a balatoni sajtó is előszeretettel anekdotázott: *„Bizonyos irigykedéssel kérdeztem meg a minap egy öreg balaton-vidéki parasztot, hányszor fürdik meg napjában a „magyar tenger" hullámaiban. Bámészkodva nézett, s fogai közül hegyeset köpve, sértődött hangon vetette oda félvállról: – Talán bizony bivalynak néz az úr?* (…) *S még azt mondja Herman Ottó, hogy a magyar folyam menti nép!"* (*V˙i S-r 1889*). Több helyütt megemlíti balatoni munkáiban a nép víztől való tartózkodását Sági János is, amely megfigyelései szerint nemcsak a parasztságra és a halászokra, hanem a keszthelyi polgárságra is igaz (pl. Sági 1912. 46). Sok 18-19. századi hazai és külföldi megfigyelő tette szóvá, hogy a Balaton holt víz, amelyen nem közlekednek járművek, nem folyik vízi kereskedelem: *„A tavon nem látható semmiféle hajó, még egy halászcsónak sem. Nincs rajta semmi élet, csak a Holt tenger lehet ilyen elhagyatott és kihalt"* – írta például Victor Tissot svájci újságíró 1882-ben (idézi Zákonyi F. 1988). A reformkor sajtójában (Társalkodó, Regélő) emellett visszatérő fordulat volt az is, hogy a Balaton „gyilkos tó", amely értékes mezőgazdasági területeket rejt és betegséget okozó kigőzölgések jellemzik (vö. Antallfy 1984. 20-21). Ezzel egyidejűleg szintén a folyóiratokban a táj szépsége költőibbnél költőibb megfogalmazásokban tárul az olvasók elé (uo. 30-34), ami jól mutatja az értelmiség ekkor még igencsak ellentmondásos Balaton-képét.

térségben két gyökeresen eltérő szerkezetű és intenzitású tájhasználati és kulturális rendszer találkozott egymással.

A két rendszer közötti különbség legmeghatározóbb eleme az volt, hogy a fürdőkultúra a víz és annak szezonális hasznosítási formái felől értelmezte a térség egészét, míg a hagyományos kultúra a szárazföld, azaz saját élettere felől tette ugyanezt. A fürdőkultúra értelmezési keretében a Balaton és annak használata önálló kulturális rendszert alkotott, a hagyományos kultúra nézőpontjából azonban csupán az egész évben zajló szárazföldi és vízi-vízparti cselekvések rendszerének egyik, bár fontos eleme volt. Ráadásul az őslakosság hagyományos kultúrájában az évszázados tapasztalatok értelmében éppen azok az elemek – a híg vízen és vízben való tartózkodás – bélyegződtek meg veszélyesekként s váltak irracionálissá, amelyek a turizmus vízhasználatának központi elemét képezték. Az őslakosság Balaton-használatának gazdag és a szárazföldhöz kötődő kulturális gyakorlattal szerves egységet alkotó rendszere a következő elemekből állt össze: halászat, nádgazdálkodás, sás- és gyékényaratás, ivóvíz-vétel, mosás, kenderáztatás, állatok legeltetése, itatása és fürdetése, közlekedés és kereskedelem (jégen)[336].

Az őslakosság gazdaságilag legfontosabb vízi haszonvétele a halászat volt, még ha ennek jelentősége a vizsgált időszakban többször jelentősen módosult is[337]. A halászatban minden egyes község érdekelt volt, legalább egy (tíz fős) halászbokor erejéig, amint azt a Balaton körül lejegyzett nyári és téli vízi helynevek, azaz *vonyók* és *vetők* nevei fényesen bizonyítanak. Ez községenként átlag 15 hálóhúzóhelyet jelentett, de a Tihanyi-félsziget körül például 64 ilyen elnevezést ismerünk (vö. Herman 1892; Jankó 1902. 327–332; Reöthy 1975). A halászok, sőt a lakosság egésze − az egyes *bockák, küek és akadók* nevével együtt − ismerte és használta is ezeket a vízi helyneveket: a part menti néhány kilométernyi sáv tehát éppoly szerves része volt a községi határnak, mint bármelyik szőlőhegyi dűlő. A községhatár egésze a víz felől is értelmezhető volt: akárcsak a tóbeli vármegyehatárokat, ezeket is különböző tájékozódási pontok (*„akarattyai nagy fa", „almádi csárda", „tihanyi templom"* stb.) segítségével mindenki meg tudta nevezni és képzeletben meg tudta húzni.

Falvanként tehát legalább tíz, de egyes halászfalvakban (Vörs, Tihany, Györök, Fonyód, Szigliget) akár negyven-ötven család kizárólagos vagy majdnem kizárólagos megélhetését is biztosította a céhes majd a nagybérleti jellegű nagyhalászat az 1860-1880-as évekig (vö. Fényes 1847. 2. 83; Jankó 1902. 327–332; Knézy 1993. 318; Herman 1887-1888; Domanovszky 1942; Eötvös 1896c. 582-583; Varga I. szerk. 2004. 34, 36; Móricz B. 1958a 13). A kishalászat a lakosságnak ennél is szélesebb rétegét érintette, hiszen ez kisebb értékű eszközökkel (*varsa, szigony, borító, turbukháló, kalicka* stb.) folyt. Ezeket egyetlen ember vagy család birtokolta és használta törvényesen (az árenda megfizetésével), vagy a törvény megkerülésével. Az 1860-as évekig „szabadnak" tartott[338] halászat évszázadok alatt kikristályosodott kishalászati módszerei

[336] Mint a későbbiekben részletesen bemutatom, a Balaton „hasznosítása" lényegében megegyezik más folyó- és állóvizeink hagyományos haszonvételeivel (Vö. Bellon 2003), népességének „szárazföldi" természete tehát nem igazolható. Lényeges különbség a rendszeres és tömeges fürdőzés, illetve a vízen való átkelés hiánya, amely azonban racionális okokra, évszázados tapasztalatokra vezethető vissza, mint azt a 3.1. fejezetben bemutattam.

[337] Jankó terepmunkája idején nyáron mintegy 1000, télen 2000 ember dolgozott halászként. Munkájukat télen a jégi halászat idején a „cserkeszek" segítették, számuk falvanként 30-40, sőt 100 fő is lehetett. Ez a szám a halászat nagyüzemi rendszerének kialakításától kezdve fokozatosan csökkent le a mai kb. 50 főre (vö. Jankó 1902. 302-377; Reöthy 1989; Reöthy 1990c 165).

[338] Jogi értelemben valójában sohasem volt „szabad" a halászat, a saját élelmezési célra történő halfogást azonban a víz tulajdonosa a nagy halbőség miatt nem tartotta sem üldözendő, sem büntetendő cselekedetnek. Ezt a nagyvonalú jogértelmezést a szerződések némelyike írásban is rögzítette (vö. Lichtneckert szerk. 1996. 285). A korábban szabadon halászó, csak tizedhal, „vacsorahal" megfizetésével tartozó bokrok és kishalászok korlátozása a

a halászat bérbeadásának időszakában, majd az egységes nagyüzemi bérleti halászat (Halászati Részvénytársaság) idején is fennmaradtak és öröklődtek. Jellemző e módszerekre, hogy – bár jellegzetes halászati alkalmai, így például a „fördés" (ívás) ideje természetesen megvoltak – oly módon képezték az életforma szerves részét, hogy gyakorta más tevékenységek keretében, közben vagy kiegészítéseképpen alkalmazták[339]. A „népi" értelmezés szerint erkölcsileg nem elítélendő, mert elsősorban népélelmezési szerepet betöltő és egyidejűleg szabadságjogokat deklaráló[340] orvhalászat kulturális jelentőségét mutatja, hogy az 1960-as évek közepéig a balatoni községek mindegyikében rendszeresen működött még egy vagy több orvhalász banda (5-6 fő)[341], akik kisebb mennyiségben eladásra, nagyobbrészt saját használatra és a falu ellátására halásztak, elsősorban gyaloghálóval, eresztőhálóval, de szigonnyal és varsával is.
Egészen eddig az időszakig tehát számolnunk kell a balatoni hal táplálkozásban betöltött – fokozatosan csökkenő, de ettől függetlenül jelentős – szerepével. A *„kenyértelen"* és rossz szüretet adó esztendőkben a hal, sőt a – 19. században még tömegesen fogható – rák is fontos népélelmezési cikk volt, az apróhalat pedig a baromfi takarmányozásában is rendszeresen felhasználták (vö. Bél é.n; Horváth 1848. 65; Oláh J. 1834; Eötvös 1896c 582-583). Bár a Balaton nemes, *számos* halait (fogas, ponty, harcsa, csuka) ritkán fogyasztották helyben, a *tömeghal* (keszeg, garda, sügér, kárász) általában bőségesen állt rendelkezésre, különösen a téli időszakban, amely a Balatonon a halászat fő szezonja volt. Míg a jelentéktelenebb nyári zsákmány helyben[342] vagy a környező falvakban került értékesítésre, addig télen a parttól

---

jobbágyfelszabadítás utáni birtokjogi átrendeződéssel kezdődött: a vízmeder birtokosa bérleti rendszerben kezdte értékesíteni a halászó vizeket, amely a „hivatásos" halászokat lényegében bérmunkás státuszba kényszerítette (vö. Jankó 1902. 303-304).

[339] Egy-egy egyszerűbb kishalász szerszáma, főként eresztőhálója és szigonya minden őslakos családnak volt, ezeket nem kifejezetten halászati alkalmakkor, hanem más tevékenység (pl. kocsik, lovak, ruhák mosása) közben is használták. A csekély zsákmány elosztása kisebb, jellemzően szomszédsági vagy rokonsági körben történt, kölcsönösségi alapon (Friesz 1997b 270; Interjú 22). A Györök és Szigliget között csónakkal közlekedő máriatelepi szőlőbérlők, esti hazaevezéskor rendszeresen kitették az eresztőhálót, amelyből reggel kivették a halat. A zsákmányra rendszerint azonnal volt vevő is (Tengerdi 2008. 87). Szintén a máriatelepi és más parti (homoki) szőlőkben fordult elő, hogy a szőlősorok közé fölfutó ívó csukát kapálás közben emelték ki. Hasonlóan a Balatonra dűlő vizes réteken kaszálás közben a gyékény között fogták az ívó csukát a vörösberényiek még az 1950-as években is (Interjú 11). A tavaszi áradáskor a víz a völgyekbe is felnyomult, ilyenkor azok is „halásztak", akik a nyílt vízen nem: a zamárdi Kútvölgyben bottal verték agyon a halakat (Piller 1997. 20). A halászok, orvhalászok jól ismerték a vermelőhelyeket (általában a *hevesek* környékén), ezeket rendszeresen halászták a jégre fektetett létráról, szigonnyal, akár nádvágás közben is (Sági K. 1982. 52).

[340] Az orvhalászoknak a 19. század végén működő balatoni halászati felügyelő, Schrey Elemér szerint három típusa volt ismert: a *„nyomorgó", a „virtusos", a „vérbeli" (*Szilágyi 1989. 24-26).

[341] A halászatnak ez a módja kifejezetten közösségi rendszerű volt: részese volt a szigonyokat készítő kovács, a halászatból már kiöregedett, de hálókötő és (kulcspuskával vészjelzéseket adó) őrszem szerepben még hasznos egykori halász, a zsákmányt elosztó hálózat tagjai és a zsákmányból elsőként részesülő körzeti megbízott. Mivel minden falunak több orvhalásza vagy orvhalász bandája volt, az elosztás a disznóvágás utáni kóstolóküldés rendszeréhez hasonlított! (Interjú 15, 21; Marton 2000). Egyes falvak, a vízparti adottságoktól függően kifejezetten orvhalász paradicsomnak számítottak (és számítanak) a 19. század végétől egészen napjainkig. Ilyen volt a Nyugat-Balaton térsége, Szigliget és Alsóörs környéke. Szigligeten például egyetlen alkalommal száz, különböző szerszámokkal felszerelt halászon ütöttek rajta. A 19-20. század fordulóján évente 500-600 balatoni orvhalász állt bíróság elé (Szilágyi 1989. 24-26; Petánovics 1993). A visszaemlékezések szerint a 20. század első évtizedeiben még minden családnak volt szerszáma legalább a csuka és ponty szigonyozásához vagy borítózásához Zamárdiban, Tihanyban és Kőröshegyen is. Hasonló volt a helyzet Szepezd környékén is, ahol a helybéliek halíváskor *„ellepik a Balaton partját, mint a vadludak"*, sokszor otthagyva még az aratást is (Roboz István Somogy 1868. dec 1-jén megjelent leírását idézi: Lukács 1951. 105; Friesz 1997b 270; szociográfia é.n.). A 19. század második felében a fonyódi halászatot bérlő Rosenberg a három (9 fős) halászbanda mellett eresztőhálós párosokat (általában apát-fiát) is megfogadott feles bérlőként Fonyódon (Varga I. szerk. 2004. 34, 36), akik a hálót nyilván a szerződés lejártával is megtartották és használták.

[342] A kikötő halászhajót minden településen tolongva fogadták, még ha éjjel érkezett is. A zsákmány egy részét azonnal értékesítették. A jelenség szépirodalmi igényű leírását lásd Krúdy 2012. 133. A nagybérleti rendszer idején a kifogott hal nagyobb része már a bérlőé volt, de sikeres (főleg téli) halászat idején a halászokat és segítőket illető

távolabbra (15-20 kilométer) is eljutottak a kosarakat fejükön cipelő *halasasszonyok*, akik általában maguk a halászfeleségek voltak. Az egyes halászcsaládoknak egészen a 2. világháborúig (helyenként az 1960-as évekig) megvolt a maguk körzete, ahol a munkabér részének számító halat gabonára, lisztre vagy borra cserélték. Aratás időszakában, illetve a nagyböjtben nemcsak nyers, hanem sült hallal is házaltak a halas asszonyok a somogyi Balaton-part tíz kilométeres körzetében (Interjú 43, 17, 25, 29). Szerepüket részben kiegészítette, részben felváltotta a Halászati Rt. eredetileg kilenc[343], később egyre fogyatkozó számú telephelyén folyó halértékesítés, amelyre még az 1960-as években is nagy helyi igény mutatkozott. A telephelyeken kívül csak az érkezését dudaszóval jelző *halasdereglyéről* lehetett bizonyos kikötőkben halat vásárolni. A fő felvásárló a Halászati Rt. statisztikái szerint a parti lakosság volt, beleértve a néhány kilométerre fekvő falvak egy-egy *„halasát"* aki szekéren terítette tovább az árut (Interjú 26). Így hetente legalább egyszer halétel került a szegényebb lakosság asztalára *halleves,* vasrostélyon vagy tepsiben *sült hal, sült ikra, töltött keszeg*, *fujtott hal, halpaprikás, tejfölös csuka, rusznyi, füstölt hal* de leggyakrabban *ecetes hal* formájában, amely valóságos népeledelnek számított az egész Balaton-parton.

A halászat és a halfogyasztás jelentőségét támasztják alá a Balaton térségében gyűjtött ragadványnevek *(Csuka Feri, Ponty Jani*), falucsúfolók (*Keszegrágó, Küszrágó, Keszeges, Küszések*[344] stb.), a *halászverbunk*[345], a *halászbúcsú*[346], a halászlegendák és halásznóták[347], valamint a hallal kapcsolatos szólások és közmondások. Ez utóbbi folklórműfajból néhány kifejezetten balatoni eredetű szólást is ismerünk (*Küszön keszeget; Dürgölődik, mint kotlós keszeg a kűhöz; Úgy érzi magát, mint hal a szatyorban)*, mint ahogyan a hal testrészeinek sajátos balatoni terminológiáját is tudta még rögzíteni Herman Ottó az 1870-es években[348].

A Balaton hasznosítási formái között jelentőségében vetekedett a halászattal a nádgazdálkodás, melynek gazdasági súlyáról sokat elárul, hogy begyűjtését *második aratásnak* is nevezték. Jó minőségű nádasok elsősorban a szélárnyékban fekvő, sáros-iszapos partvidékű északi parton, valamint a Kis-Balatonon találhatók a mai napig is – jövedelmezőségük a 19. században és a 20. század első felében ezeken a területeken meghaladta a szántókét és megközelítette a kertekét! Téli aratása – akár saját vagy közbirtokossági tulajdonú, akár *felesben vagy harmadosban* vállalt területről volt szó – a szüretéhez hasonló közösségi esemény volt, amely három-négy hétig is eltartott. *Tolókaszával* vagy kézi *gyalázkával* történő begyűjtését követően leggyakrabban tető készült a nádból, mely falvanként több nádazó családnak biztosított megélhetést generációkon keresztül. A nád a közvetlen part menti településeken kizárólagos tetőfedő anyag volt − amely az építőanyagok változatossága ellenére az egész Balaton körül

---

20%-nyi zsákmány is tetemes lehetett – ez teljes egészében a helyi lakossághoz került (vö. Reöthy 1990c 165).

[343] Siófok, Fonyód, Keszthely, Tihany, Révfülöp, Alsóörs, Kenese, Szemes, Badacsonylábdi volt a kilenc telephely még a harmincas években. Harminc év múlva már csak a tihanyi, kenesei és siófoki működött, ma már egyedül a siófoki.

[344] *Keszegrágónak, Küszrágónak* több falut is csúfoltak a környékbeliek (pl. Tihanyt, Kenesét). Balatonkeresztúron *Keszeges* néven volt ismert a falu halászok lakta része. A *küszések* a vörsiek csúfneve volt. A Pesty Frigyes helynévtárában 1864-ben rögzített siófoki *Kukaczos* helynév szintén a halászattal volt kapcsolatos (Tengerdi 2000. 116; Knézy 1993. 315; Ny. Nagy 2000. 167).

[345] A tihanyi halászcéhgyűlésen látott táncot Herman Ottó írta le (Herman 1887-1888).

[346] A Péter-Pálkor megtartott halászbúcsú szokása Tihanyból és Fonyódról ismert, ez utóbbi helyen a falu egyik legnagyobb eseménye volt a 2. világháborúig (Interjú 3).

[347] A halászattal kapcsolatos folklórnak és dalkincsnek Halászfërtál' címen külön fejezetet szentelt Balatoni dalok című gyűjteményes kiadványában Nyék Sándor (Nyék szerk. 1982. 67–87).

[348] Herman Ottó a füredi halászok szakszókincsét jegyezte le, amely a következő testrészekre tartalmazott megnevezéseket: *fej, száj, bajusz, hát, has, farok, kormány, sörény, csákány, kormánysörény (seggi vezető), hónaljszárny, viszája, kopétyó* (kopoltyú), *halhéj, köldök, szem, szemebogara* (Herman 1887-1888. 225).

egységes megjelenést kölcsönzött az épületeknek – de használata gyakori volt a part körüli második falugyűrűben is. A nádat felhasználták fészer, istálló, kerítés és nádkunyhó építőanyagaként is, de készült belőle evővilla, babkaró, jégverem-szigetelés és – csak a hibátlan szálakból – halászszerszám is. Nádfalúak voltak az első fürdőkabinok és strandépületek is. Törmelékét sással vegyítve istállótrágyába keverték, a fiatal nádat pedig rendszeresen legeltették is. A Balaton-térség archaikus bútordarabja volt a nád- és sás összecsomósodott hulladékából kivágott *zsombékszék,* amellyel a szőlőhegyi hajlékokban mutatóban még az 1950-es években is lehetett találkozni (vö. Eötvös 1896c 584; Jankó 1902. 300; Vajkai 1964; Tengerdi 2008. 91, 105; Lackovits 2000. 135; Friesz 1997c 291; Marton 2002; Petánovics 1981. 44; Interjú 17, 25).

A sás leggyakrabban górék, melléképületek tetőfedő anyagaként fordult elő, de rozmaring, fügefa téli takarására is használták. Begyűjtése megelőzte a nádét, hogy ne akadályozza annak tolókaszás aratását. Többféle célra használták a vízparton gyűjtött kákát is, pl. úszni tanuló fiúk számára káka-nyalábból készítették a *parákat.* (Lackovits 1997. 548; Sziklay 1932. 259). A nyáron csónakból aratott gyékény szikkasztás után került felhasználásra: a szőlősgazdák hordótömítésre használták, emellett helyenként lábtörlőt, piacozó szatyrot, meszeskocsira való szőnyeget[349] szőttek belőle rámán. Jellemzően a legszegényebbek kereseti lehetősége volt ezeknek a termékeknek az előállítása, s ők is csupán kereset-kiegészítésként éltek vele. Ezt a tényt hagyta figyelmen kívül a Háziipari Szövetkezet, amikor a gyékényfeldolgozást próbálta népszerűsíteni a balatoni lakosság körében – sikertelenül. A vízi növényzet általánosan jellemző használatával szemben egy szűk térségre, Siófok környékére korlátozódott az apadás után visszamaradt finom föveny fekete homokjának gyűjtögetése, amelyet kereskedők vásároltak fel, és értékesítettek mint kiváló minőségű *vasporzót*.[350]

Az északi part legfontosabb vízparti haszonvételei között kell számon tartanunk a parti legeltetést és rétgazdálkodást. A 18. században a Veszprém megyei part menti községek mindegyikének volt rétje a Balaton parton, ahol a sarjút gyakran a marha legelte le. A határ e parti részének fontosságát jól mutatja a 19. századi határrendezésekkor (arányosításkor, úrbérrendezéskor, tagosításkor) a legelőkért és nádasokét folytatott küzdelem, pereskedés. Több településen a rétek megtartásáért hozott áldozat a pillanatnyi gazdasági érdekeket is felülmúlta. Fontos gazdasági szerepe volt a 19. századi Balaton-lecsapolásokat követő apadásterületeknek is, az innen nyerhető *apadási előszénának* vagy az itt létesített (őrzött) kerteknek is. Az 1847-es (sikertelen) alsóörsi fürdőalapítási kísérlet fennmaradt szerződése is utal a rét fontosságára: a felek külön pontban rögzítették, hogy kocsival, lóval, gyalog a kijelölt területen kívül a rétben kárt tenni tilos. Révfülöpön a kaszálási jogot pedig még az időközben parti sétánnyá fejlesztett parti területen is érvényesítette a kővágóörsi közbirtokosság, vállalva az ezzel járó súlyos konfliktusokat is (vö. Lichtneckert 1990. 87; 1996. 276, 472; 2007. 57; 2008. 5; Kiss L. – P. Miklós 1999). A partra dűlő magántulajdonú kaszáló a földbirtokvagyon fontos része, s ezenkívül – mint Endrődi Sándor egy novellája rámutat – presztízstárgy is volt, mert *„a*

[349] Csopaki nincstelenek készítettek ilyen szőnyeget rendszeresen a várpalotai és ösküi meszesek számára (Lackovits 1997. 548).

[350] A *„balatonyi vasporzót”* más néven *„téntaporzót”* a Siófok és Kenese közötti parti terület meghatározott 100-200 méteres szakaszain *menyecskék és lányok* gyűjtötték, tavasszal, az áradás visszahúzódása után, de csak bizonyos években. A fontos jövedelemkiegészítést jelentő és a környezet alapos ismeretét feltételező tevékenységről több 19. századi leírás is beszámolt (pl. Beke Kristóf siófoki tanító leírása: Veszprém Püspök Levéltár A.P.V.A.D. Palota 1811-1820 Fasc. XXI, idézi Matyikóné 1989b 649; Hrabovszky 1827. 90; Csorba 1857. 50).

kaszálóval juss is jár, halászat, nád-aratás, apadás – aztán az embert mindjárt többre tartják a faluban!" (Endrődi 1884a 153).

E közvetlen gazdasági haszonvételek mellett a Balaton vizének más felhasználási területeire is vannak adataink. Ezek a felhasználási módok az élet minőségét döntően befolyásolták, és a tóval való intenzív napi kapcsolatot biztosítottak.

Mindenekelőtt − a déli parton mindenütt, valamint Tihanyban és a Keszthely környéki szőlőhegyeken – rendszeresen itták a Balaton vizét, amely vászonkorsókba töltve, pincében tárolva letisztult és hosszú ideig friss maradt[351]. A Balatonból hordókban vitték és tárolták a házaknál a kötelező tűzoltóvizet is (Interjú 11).

Az egész Balaton-parton a tó vizéből itatták és abban fürösztötték az állatokat is, amely részben összefüggött a parti legelők használatával, ám azoktól függetlenül is napi gyakorlat volt. Az uradalmak és a községek Balatontól távolabb legelő állatait is lehajtották a tópartra naponta egyszer delelőre, itatásra. Ilyenkor a marhát, a bivalyokat és a sertést *„hűttőzés"* céljából bele is hajtották a tóba. A 19. század végétől – a *bozótok* lecsapolását követően – a falvakban nagy számban tartott libákat is a Balaton-partra hajtották le naponta, illetve arra is van példa, hogy maguktól lerepültek, majd este haza. Általában hetente egyszer a gazdák az istállóban tartott jószág fürösztésére is sort kerítettek (vö. Sági J. 1911b; Friesz 1997b 269; Keresztúry 1960. 38; Interjú 42 stb.).

Az állatok fürösztéséről, úsztatásáról több beszédes (részben középkori eredetű) helynév árulkodik a kenesei *Disznólejárótól* kezdve a balatonfenyvesi *Fürdőszegen* keresztül egészen a lellei *Úszói sorompóig*[352]. A parti legelőket, állatitató- és fürösztőhelyeket a nem vízparton fekvő községek (pl. Csajág), de akár bakonyi falvak (pl. Szentgál, Nagyvázsony, Nemesvámos) állatállományai is használták. A rideg jószág teleltetéséhez a bakonyi pásztorok előszeretettel béreltek ki Balaton-parti területeket, ahol kevesebb ideig fedte hó a legelőket (Lichtneckert szerk. 2007. 57; Marton 2000. 177; Hudák 1996; Tálasi 1939). Az itatóhelyek fontosságát számos határrendezéssel kapcsolatban keletkezett iratanyag igazolja. *„Minthogy pedig a marháknak itatás végett a Balatonra lejárni kelletik"* – indokolja például Alsóörsön a két birtok határán közös tulajdonban meghagyott félholdnyi delelő és közös út fontosságát a Veszprémi Káptalan és a közbirtokosság között 1842-ben rögzített arányosítási egyezség. Ezen kívül az alsóörsi közbirtokosságnak volt még egy itatója a lovasi határszélen, az 1843. évi arányosítási pótegyezségben pedig további egy hold itatóterületet neveztek meg (Lichtneckert 1996. 421-435). A Balaton vizéig lenyúló, mindkét végén vizesárokkal megjelölt 100 öl széles területet ajánlott fel a földvári Széchenyi uradalom az 1847-es úrbéri legelőelkülönözési egyezség keretében a kőröshegyi jobbágyoknak, ahol állataikat lehajthatták. Földvár fürdő megalapítása, majd Balatonföldvár közigazgatási önállósulása után ez a – *„Folyó elejének"* nevezett – rész volt az utolsó megmaradt „kőröshegyi" Balaton-part, amelyet végül 1977-ben szintén Balatonföldvárhoz csatoltak (vö. Reöthy 1986. 34; Berkesné 2007b 160).

---

[351] A pincében tárolt ívóvízre vonatkozó első adat az I. katonai felmérés kérdőpontjaira adott válaszokból származik. A tényt több 19-20. századi leírás és képi ábrázolás is megerősíti (Kanyar J. 1985. 170, Csorba 1857. 39, Csutorás-Varga 2000. 14; Bodosi 1990. 11 stb.). A tihanyiak keserves balatoni vízhordásáról elsőként Kazinczy útirajza emlékezett meg a 18. század végén: *„A helység kicsiny, s annak nagyobbodását reményleni sem lehet, mert vidéki lányokat a víz fáradságos felhordása miatt nem kapnak, s egymás házához házasodnak"* (idézi Lipták 1963, vö. Pintér 1979; 1987). A balatoni vízívás gyakorlata több községben, illetve a halászok körében a 20. század közepéig fennálló gyakorlat volt (Lukács 1947. 9; Interjú 4).

[352] A középkori eredetű, fürdésre utaló helynevekről bővebben: Kanyar 1985. 169, ill. Jankó 1902. Kanyar József a középkori oklevelek „fürdő", „úszó" szavakat tartalmazó helyneveiben az őslakosság nehéz mezőgazdasági munkák utáni fürdőzésének korai előzményét sejtette. A későbbi gyakorlat alapján azonban valószínűsíthető, hogy az emberek fürdőzése az állatfürösztő helyek kialakításával és használatával függött össze.

Annak ellenére, hogy a községek legtöbbje patakvíz mellett fekszik, a kenderáztatás és ruhamosás is a Balatonon történt, de itt szapulták a fonalat is, illetve a birkatartó gazdák nyírás után nagy vesszőkosarakban itt áztatták és mosták ki a lenyírt gyapjút.

A balatoni kenderáztatás gyakorlatára szinte minden községből van adatunk (pl. Hudi 2001. 102; Kis 1990. 147; Friesz 1997b 270 stb). A parttól távolabb fekvő községek kendertermesztői is lejártak Balatonra „szabadon" használva egy-egy erre alkalmas területet, de arra is van példa, hogy a kenderáztatás bérbeadása fontos haszonvétel volt a helyi közbirtokosság számára.[353]

Mivel a tó vizének természetes lúgos-szódás hatása kiváló mosóerőt biztosított, ezt nem csupán a közvetlen part menti települések, de akár 6-10 kilométer távolságban fekvő falvak lakói is igyekeztek kihasználni. A mosás egész napos elfoglaltságot s egyben társas időtöltést jelentett: a hetente vagy havonta egyszer gyalog, szekérrel vagy szamárkordéval érkező, teknővel, mosópaddal fölszerelt asszonyok megvárták, amíg a parti bokrokra teregetve a ruha megszárad, s csak utána indultak haza. Hideg időben a mosó asszonyok üres hordóba álltak bele, hogy ne ázzon a lábuk, munka közben forralt bort ittak, és meleg vízbe mártogatták a kezüket (Farkas 1990. 187; Interjú 17, 27). A nyaralók érdekeire hivatkozva a mosást már 1935-ben betiltotta a Balatonon a Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottság, ám a tavaszi balatoni nagymosás szokása még évtizedekig fennmaradt. Adataink szerint ezt nem egyszer a keszeg ívásának időszakára időzítették, így remélve könnyű zsákmányt a tiszta ruhák mellé. Van példa arra is, hogy a mosás (legalább a vászonholmié és a pelenkáké) a tiltás ellenére, még a vezetékes víz bevezetése utáni időszakban is a Balatonban történt (Pintér 1979; Interjú 36, 44; Friesz 1997b 270).

A part hasznosításának sajátos formája volt a déli parton, hogy a filoxéravész után több tíz kilométernyi homokos apadásterületet telepítettek be szőlővel. Ezek a szőlők közvetlenül a vízparton feküdtek, így nem volt ritka, hogy metszés közben a sorok között lehetett fogni az ívó csukát[354]. A szőlősgazdák ugyanakkor, a filoxéravész utáni fajtaváltást követően, mindkét parton jártak le permetezővízért rendszeresen a tóra, melyet hordókban, lovaskocsival vagy szamárkordén vittek föl a hegyre[355]. Néhány szőlőgazdaságban az 1860-as évektől – mint korszerű technológiát – bevezették a szőlővesszők Balatonban való áztatását is, a filoxéravészt követően pedig a háziipari rendszerben termesztett oltványok gyökereztetéséhez is a tó termékeny iszapját használták. Arra is van példánk, hogy az új telepítések alá a tó termékeny iszapjával ágyaztak meg (Lichtneckert 1990. 189, 300). Még az 1950-es években is a Balatonból öntözték a parti szőlőültetvényeket Balatonmáriafürdőn és Zamárdiban is (Tengerdi 2008. 95).

A vízi haszonvételek jellegzetes formája volt a téli jégvágás, amely sok őslakosnak biztosított időszakosan napszámot. A jégtömbök speciális felszerelést és tudást igénylő kitermelése, aprítása, majd jégvermekben tárolása minden parti község hagyományos kulturális gyakorlatának része volt egészen az elektromos árammal működő hűtőszekrények tömeges megjelenéséig. A jég iránti kereslet a turizmus tömegessé válásával növekedett: a halásztelepek,

[353] Az alsóörsi közbirtokosság fennmaradt szerződéseiben 1830-1870 között gyakran szerepel a kenderáztatás bérbeadása. 1832-ben a balatoni partszakaszt erre a célra 50 nem alsóörsi személy bérelte ki (39 felsőörsi, 9 szentkirályszabadjai és 2 nemesvámosi). A bevétel egy részéből a közbirtokosság kenderpásztort fogadott (Lichtneckert 1996. 286, 472).

[354] Az egykori szőlők helyén épült ki Balatonmáriafürdő község.

[355] A vízi haszonvételek között számon tartott „vízmerhetési jog" fontosságát jól mutatja, hogy a kővágóőrsi közbirtokosság élénk tiltakozását váltotta ki, amikor a Zala-Somogy Gőzhajózási konzorcium léckerítéssel vette körbe a révfülöpi kikötőt. A kerítést végül a társaság kénytelen volt lebontani (Sági 1988. 218). Permetezővíz vételéről további adat: Friesz 1997b 270.

községek és mészárosok jégvermeinek megtöltése mellett a növekvő számú étterem, szálloda, sőt a magánvillák szükségleteit is ki kellett elégíteni (vö. Friesz 1997c 291 stb.). A befagyott Balaton jege a térség legfontosabb országútjai közé tartozott: a jégen folytatott árucserét, a közlekedés módjait és jelentőségét a 3.1. fejezet mutatta be részletesen.

A balatoni emberek fürdőzéstől való beteges tartózkodásáról számos forrás emlékezik meg, gyakran ironikus hangvétellel. A speciális ruhatárat és berendezéseket igénylő, sport, kikapcsolódás, „személyiségfejlesztés" és egészségügyi célokat szolgáló fürdőzés ugyan valóban teljesen idegen volt a balatoni lakosságtól (s az is maradt nagyjából az 1930-as évekig), a tisztálkodást és kánikulai felfrissülést célzó fürdés azonban korántsem! A turizmus vízhasználati rendszerét alkotó elemek közül a hagyományos kulturális gyakorlattól a legkevésbé idegen a parton, illetve magában a tóban feltörő gyógyforrások és gyógyiszap használata volt, amelyre már a 17. század végétől van adat[356]. A füredi savanyúvíz-források vizét a környékben élők tömegesen hordták a falvakba. A 19. század közepétől a fennmaradt fürdőszabályozások sűrűn foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a vízért jövő parasztkocsik, szekerek hol állhatnak meg, s a kijelölt „parkolók" egyre messzebb kerültek a fürdő intézményeitől. Ugyanakkor a 18. században létesült két balatoni gyógyfürdő (Savanyúvíz és Vérkút) közönségét is részben a helyben és a környékben élő köznép alkotta a 19. század közepéig (vö. Lichtneckert 2007; 2010).

A nem gyógyászati célú fürdőzéssel kapcsolatban az adatok ellentmondásosak, ami összefüggésben lehet azzal, hogy a környezeti adottságok korántsem voltak azonosak a tó egész partvonalán. Biztosan állítható, hogy az őslakosság zömében az egész vizsgált korszakban nem tanult meg úszni, erre lényegében egyetlen hagyományos tevékenysége sem kényszerítette rá. A nagybani halászat fő szezonja az 1880-as évekig a tél volt, a kishalászati módszereket sekély vízben alkalmazták, a két part közötti intenzív árucsere pedig szintén télen, a befagyott tavon történt. Az úszás, mint készség a turizmus terjedésével értékelődött fel. Az idegenforgalomba bekapcsolódó községekben adataink szerint az 1920-30-as években a gyerekek többsége már próbált megtanulni úszni (pl. káka-parák vagy felfújt vászongatya segítségével), sőt a Siófokon 1895-től megrendezett hosszútávúszó versenyen már a századfordulón külön indították a „balatonvidékiek", azaz a helyiek kategóriáját (*sz.n. 1898b*). Sokak számára kereseti forrássá is vált ez az úszni tudás, amelyet mentőcsónakosként, úszómesterként kamatoztattak. Ezzel szemben a turizmus szempontjából passzív községekben, így pl. Paloznakon, Lovason ez a folyamat csak a vizsgált korszak vége felé indult meg (vö. Interjúk, Taródyné 2001. 133).

Hiányzott a hagyományos gyakorlatból a speciális fürdőöltözékben strandolás szokása is. Ugyanakkor a 19. század második felétől megszaporodnak arra utaló adataink, hogy a parthoz közel lakók nyári napokon megmártóztak a tóban, mint ahogyan ezt a mosás, kenderáztatás, állatfürösztés vagy egyéb célból a parton tartózkodók sem mulasztották el[357]. Az emberi emlékezettel elérhető időszakban (az 1920-30-as években) ez az alkalmi, többnyire más tevékenységekkel összekapcsolt fürdőzés minden községben rendszeres volt. Napi

[356] *„baromőröktől és parti lakosoktól szívesen fölkerestetnek"* – a füredi forrásokról szóló 1694-es leírást idézi Jalsovits 1878. 28.

[357] A szabad vízben való fürdésre utaló (ma ismert) legkorábbi adatként lehet értelmezni Horváth Pál tihanyi apátnak 1824. május 28-án Oesterreicher József ügyében a vármegyéhez írott levelének következő részletét*: „minekutána a Balaton tavának szélessen ki terjedő körös körül lévő partyain egész 1821-k esztendőig még úri személyek is alkalmatosb helyeken szabad ég alatt meg fördödtek, és sokan a savanyó vízi balatonyi hideg ferdők felállítása után még most is a ferdő ház elmellőzésével a tóban förödni nem átallanak..."* (idézi Lichtneckert 2007b 7). A „még úri személyek is" megfogalmazás mindenképpen utal a köznép jelenlétére, de hogy bennük a helyieket vagy a fürdőre érkező gyógyulni vágyó dunántúli parasztokat kell-e érteni, nem egyértelmű.

tisztálkodásra azonban a meleg időszakban sem használták a Balatont, erre a célra minden településen adódtak közelebbi és kényelmesebb lehetőségek (berki árkok, kutak, sédek, gátak stb.).

Több elemében a strandolásra emlékeztető szokás volt, hogy nyaranta legalább kétszer, a nagyobb szénamunkákat és a *takarodás*t követően, egész falvak kerekedtek föl (akár a tótól 15-20 kilométernyi távolságból is), hogy szekerestül, lovastul, ruhástul belehajtsanak a tó vizébe, és megszabaduljanak a portól, törektől és az árpakalászok igen kellemetlen, viszketést okozó *kláhájá*tól. A cséplés utáni fürdőzés szokását leíró Váth János-novella állítása szerint az árpapor más vízben lemoshatatlan volt, a kellemetlen csípő érzéstől kizárólag a Balatonban tudtak megszabadulni a cséplőmunkások (Váth é.n. 75). A jelenségről elsőként az 1848-ban kiadott Balaton-útikönyv számolt be: *„Nyáron főkép a' bevégzett aratás után vasár- s ünnepnapokon nagy vala a vendégek idetódulása”* (Horváth 1848. 9-10). Miközben az aratás-cséplés utáni tisztálkodás az 1950-es évek végéig megmaradt, maga a csoportos fürdőzési gyakorlat fokozatosan levált a mezőgazdasági munkákról és az őslakosság önálló társas szórakozásává vált. A vasárnapi fürdőzésben a partvonal 10-12 kilométeres körzetében élők is részt vettek, ahonnan kocsikkal vagy vonaton érkeztek a falusiak. *„A Kaposvár felől jövő vonat vasárnaponként tömegesen szállítja a jó falusi köznépet... maholnap falustól jönnek vasárnap üdülni a Balatonra, Okosan teszik!”* – írta egy Fonyódon keltezett fürdőlevél 1898-ban (*sz.n. 1898 c*).

A „strandolásnak” ez a kánikulai vasárnapokon jellemző típusa az 1850-as években már létezett[358], összefonódva a környékbeli elit formálódóban lévő balatoni fürdőkultúrájával, amely sok helyütt a szervezett, intézményesített turizmus előzménye volt a térségben. A Balaton környékén élő városi , kisvárosi és falusi elit fürdőzési szokásainak e korai formái egy-egy balatoni villa, kibérelhető vasúti őrbódé, egy-egy elhíresült partközeli csárda vagy étterem, illetve egy-egy kellemes, jól megközelíthető partszakasz köré szerveződtek[359]. A vasárnaponta a partra tóduló „környékbeli népről” beszámoló források többsége nem pontosítja, hogy a kenesei, vörösberényi, lellei stb. parasztokról vagy a marcali, enyingi, tapolcai jegyzőről, patikusról és azok baráti köréről van-e szó, de bizonyos utalásokból az valószínűsíthető, hogy mindkettőről. A hintókkal és parasztszekerekkel érkező *„minden rendű és rangú”* környékbeli nép közös fürdőzésének 19. század végi gyakorlatát Aliga, Boglár, Keresztúr, Kenese környékén egyaránt jellemzőnek írta le Sági János útikönyve a századfordulón (Sági J. 1902b).

[358] A környékben élők 19. század közepi balatoni „kirándulásaira” vonatkozó szépirodalmi adatokat Lukács Károly kutatta fel (Lukács 1946. 1).

[359] Az első szabadon fürdőzők a Horváth Bálint-féle Balaton-útikönyvben említett „nemesek” lehettek, akik a Savanyúvíz fürdő szomszédságában „strandoltak”: az 1740-es években a szomszédban élő nemesek sátrakat állítottak, *mellyekben részint néhány hetekig a' nyár hevesb napjaiban laktanak, részint csak fürödtek”* (Horváth 1848.) Az 1850-es években Mezriczky Péter Kővágóörsön élő idős táblabíró mindennap átkelt a Fülöp-hegyen és megfürdött a Balatonban, amíg csak be nem fagyott (*Vadnai 1911b*). Kozma Andor az 1860-70-es években gyermekként több helyütt nyaralt a Balatonon, visszaemlékezéseiből jól kirajzolódik az akkori fürdőkultúra spontaneitása. „Közös uszodák” csak Füreden és Keszthelyen voltak, a somogyi parton csak egy-egy úri fabódé hosszú deszkabejáróval, s a legtöbb helyen még az sem: *„csak odahajtottunk a vízhez, s a kocsin vetkeztünk és öltözködtünk”* (Kozma 1921. 30). Kenesén az 1880-as években Jánosi Gusztáv nyaralóját a püspök visszaemlékezése szerint Papkesziről, Peremartonból, Csajágról, Kajárról, Berhidáról, Veszprémből, néha-néha Fehérvárról is felkereste egy-egy vendég, aki *„megfürdött a Balatonban, aztán még aznap este hazament kocsin”* (Kis 1990. 127). Hasonló központ volt Czigány Károly 1870-es években épített villája Révfülöpön, illetve Endrődi (Kupricz) Sándorék nyaralója Alsóörsön. Ugyanebben az időszakban Almádiban még a parti rét volt a „strand”, rajta a szőlőtulajdonos veszprémi kispolgárok öltözősátor-nádkunyhói: *„A közönség zöme még az értelmiségi osztályból is, minden röstelkedés nélkül vetkőzött a puszta gyepen”* (Sziklay 1932. 99-100). A Marcaliból és környékéről lejáró családok egymástól elkülönülten tanyáztak vasárnaponta a századfordulón még néptelen keresztúri parton, és csak este jöttek össze a vendéglőben (Bernáth 1978).

A két társadalmi réteg e párhuzamosan futó, sok szempontból spontán fürdőzési gyakorlata a 19. század végén a „fürdők" kiépítésével vált szét: a környékbeli elit a turizmus – aktív vagy passzív – szereplőjévé vált, míg az őslakosság a maga alternatív Balaton-használatát éltette tovább. A kétféle gyakorlat szétválását tükrözte vissza az 1885. június 14-én kiadott XIII. törvénycikk, amely általában leszögezte, hogy a vízpart és meder a parti birtokos tulajdona, de a tulajdonhoz kapcsolódó vízjogból részben kivonta a fürdőjogot, lehetővé téve minden község számára ún. „szabadfürdő" kijelölését (25.§). A szabadfürdőket a községi képviselő-testületek általában az 1885 és 1910 közötti időszakban jelölték ki, ami jól mutatja, hogy szükség igazán csak ott volt rá, ahol a strandfejlesztés és a parcellázás beszűkítette az őslakosság mozgásterét. Alsóörsön például, ahol a partszakasz egy jelentős része közbirtokossági kezelésben volt, csak 1947-ben jelöltek ki szabadfürdőt, Lellén pedig, ahol a strandot a község üzemeltette, csak 1950-ben (Lichtneckert 1996; Kanyar 1988. 499). Sajátos helyzet alakult ki Kővágóörsön, ahol a község birtokában lévő teljes partszakaszt szabadfürdőnek jelölték ki, amelyet azonban – a fejlesztésekre hivatkozva – a fürdőegyesület is magáénak érzett, és beszedte a kabintulajdonosoktól a fürdődíjat (Kiss L.-P. Miklós 1999. 38).

Ezek a szabadon használható területek az őslakosság által korábban többféle funkcióban használt partszakaszok voltak, amelyek az egyre szaporodó magán- és közös fürdőkkel[360] szemben a vizsgált időszak egészében megmaradtak ingyenesnek. A *„vidékbeli nép* (…) *elkülönülten és ingyen fürdik"* – írta le a jelenséget az útikönyv (Sági J. 1902). Az ingyenes fürdők funkciója az 1960-as évekig szintén vegyesnek volt tekinthető: legálisan állatok és emberek fürödtek ezeken a részeken, illegálisan pedig orvhalászat és ruhamosás, az 1960-as évektől alkalmasint autómosás is folyt itt. A fürdőruha használata ezeken a partszakaszokon nem terjedt el: az állataikkal a tóra érkező, kocsistól, lovastól a Balatonba hajtó parasztok még az 1950-es években is ingben-gatyában vagy kötényben (a kékfestő kötény sarkait hátul megkötve) fürödtek, a nők pendelyben vagy (Somogyban) bőszoknyában, míg a gyerekek többnyire meztelenül. A visszaemlékezések szerint a közelben dolgozók, úton járók a napi munkavégzés alkalmával többször is le-leszaladtak, ruhástól megmártóztak, majd visszatértek a

[360] Az üdülőhelyek törzslapjain az 1930-as évektől, a közbeszédben és a hirdetésekben a századfordulótól terjedt a német eredetű „strand" kifejezés, amelynek jelentéstartományában a legfontosabb elem a „kiépítettség": a kabinok, fürdőházak megléte volt. Ebben nem különböztek egymástól a közös (jellemzően fürdőegyesületi, részvénytársasági vagy községi kézben lévő) és a magánstrandok. Ez utóbbiak lehettek egy-egy család, néhány személy vagy szállodák tulajdonában. Lellén a villatelkek végében minden tulajdonosnak volt saját kabinja, de a 36-ból 21 szállodának is volt magánstrandja. A Bélatelepi nyaralók közül Velics Antal, Major Ferenc és Bihar József birtokolta a Várhegy alatti területet, külön stranddal, amelyről fényképfelvétel is maradt ránk (Kanyar 1989b. 495, Margittay 1942. 7; Varga I. szerk. 2004. 17). A „civilizált" fürdőzés megindulását jelző első építmények kezdetleges fürdősátrak voltak, amelyek lécvázból és vászonból vagy ponyvából, illetve sok helyütt nádból készültek (vö. Eötvös 1896c 588; Pick 1899. 66-72; Doletsko 1908; Lukács 1946. 1 stb.). Bár a fürdősátrakkal még az 1920-as években is lehetett találkozni a Balatonon, az előkelő vendégek igényei hamar túlnőttek ezen a megoldáson, és megteremtették a partra vagy vízbe épített kabinok balatoni kultúráját. A kisebb fürdőhelyeken egyéni megoldások voltak a jellemzőek, sok helyütt előfordult, hogy évtizedekig csak egy-egy kabin állt a parton, mint például Ranolder püspöké Csopakon (vö. Lichtneckert 2011. 81). Tengerparti és gyógyfürdői mintára több helyütt épültek közös – vízben álló, illetve Siófokon vízbe gördíthető – fürdőházak is, ezekhez vízi „ketrecek", ún. uszodák is tartoztak. A közös fürdőházak mellett azonban 1945-ig mindenütt ott voltak a magánkabinok, illetve néhol a kibérelhető községi kabinok is. A többnyire deszkafalú kis építmények korszakának végét a 2. világháború jelentette: a faanyagból fedezékek és koporsók készültek, több nagyfürdőházat, így pl. a füredit pedig felrobbantottak a visszavonuló németek. A háborút egyedül a keszthelyi szigetfürdő tornyos fürdőháza élte túl (vö. Doletsko 1908; Keresztúry 1960. 20, 77, 126; Szalay 1885; Halász szerk. 2006. 141; Varga I. szerk. 2004. 16; Bárdossy szerk. 2002. 378; Interjú 10, 17 stb.). A kabinok használata többféle célt szolgált: illendő körülményeket biztosított az öltözködéshez, valamint a férfiak és nők egymástól elkülönített fürdőzéséhez, óvta a vizes testet a meghűléstől, és – különösen az első időkben – biztonságot nyújtott a bivalyokkal, disznókkal szemben, hiszen előfordulhatott, hogy a strand egyben legelő is volt.

kapáláshoz, kaszáláshoz. Nagyobb mezőgazdasági munkák idején jellemző volt a napi esti balatoni fürdőzés, tisztálkodás, ebben a közelben fekvő, de nem Balaton-parti községek lakói is részt vettek. Egészen a vizsgált korszak végéig megmaradt a vasárnapi csoportos, egész napos, kocsimosással, lócsutakolással stb. egybekötött fürdőzés szokása a nyári meleg időszakban – ez a fiataloknál a közeli fürdőtelep mólóján vagy sétányán való korzózással, fagylaltozással és mozizással egészült ki. Van példa ugyanakkor arra is, hogy a nyári fürdőzés az idősek számára mindössze egy „rituális" alkalomra, jellemzően augusztus 20-ra korlátozódott (vö. Margittay 1943. 262; Vajkai 1955; P. Hercegh 2004; Steinhausz 1997. 619; Lackovits 1997. 515; Interjú 4, 11, 19, 20, 17, 18, 22, 30, 36, 41). E keskeny partszakaszok jellemzően a vizsgált időszak végéig megőrizték eredeti helyneveiket, sok helyütt kiegészülve az új funkcióra – a szabadstranddá válásra – utaló „strand" vagy „fürdő" szócskával. Ilyen szabadfürdő volt pl. a *Zámor*, a *Tilalomfa* és a *Gát* (Keszthely), a *Disznólejáró* (Kenesén), a *Népfürdő* (Siófok), a *Fenék-fürdő* (Füred), a *Budatava* (Vörösberény), a *Gál-itató* (Révfülöp), a *Pálköve* (Kővágóörs), a *Kereked(i)*, később *Lóstrand* (Csopak), a *Lóúsztató* és a *Sajkod* (Tihany), a *Simon-lika* (Balatonfőkajár), a *Ló-séd alja* (Balatonudvari) stb.

A szabadfürdők használata mellett az őslakosság egy részének volt kapcsolata a hivatalos fürdők világával is. Többeknek saját kabinja volt a fürdőtelepi vagy a községi strandon (pl. Lellén, Szemesen, Kenesén, Kővágóörsön, Balatonfőkajáron stb.), ezt főként a tisztaszobáikat kibérlő nyaralók használták, de a 30-as évektől a tehetősebb gazdák valamint a gyerekek és fiatalok is egyre gyakrabban. Érdemes azonban kihangsúlyozni, hogy a kabinépítés és a fürdőruha-viselet átvétele nem jelentette a hagyományos vízhez kötődő kulturális gyakorlat felszámolását. A keneseiek például 1925 (a kabinrendszer átalakítása) után jellemzően építettek egy kabint a strandon a szobát bérlő vendégeiknek és egyet maguknak is, de továbbra is használták a *„fölső strandot"* (a *Disznólejárót*), ahol fürdőruha nélkül, az állataik társaságában fürödtek! Több helyütt szokás volt, hogy a fiatalok a szabadfürdőnél mentek be a tóba, majd átúsztak a belépti díjas strandra (Zánka, Révfülöp, Balatonfüred stb.). A kíváncsibbak este nyolc óra után is bemerészkedhettek a fürdőtelepi strandokra, amelyeket ilyenkor nyitottak meg a nyaralók személyzetéhez tartozó cselédség előtt. Szabadfürdő híján a lellei parasztság is a nyaralók által használt községi strandra járt, évi 20 pengőért bérelt kabin használójaként vagy az esti órákban ingyen. Ahol a szabadfürdő túl messze lett volna, ott a környék népe kénytelen volt használni a fürdőtelepi strandot. Egy ilyen esetet örökített meg 1933-ban a Pesti Hírlap tudósítója az aligai strandon, ahová vasárnap egy enyingi parasztember szekéren vitte le fürdeni a gyerekeket. A gyerekek áhítattal nézték a számukra kibérelt deszkakabint: *„Soha ekkora kegyelettel nem húzta ember Aligán a nadrágját, mint ezek a hónapos retkek"* (Interjú 7, 10, 17, 27, 33, 50; Berkesné 2007b. 152; Kanyar 1988. 494; Hercegh 2004; Lackovits 1997; Maróthy Jenő: A megelégedés szekerén. Pesti Hírlap 1933. szeptember 13, idézi Heinrich 2011. 157-158). A 20. században egyre gyakoribb lett, hogy egy-egy faluközösség már számon tartotta a jól úszó, a Balatonnal az átlagosnál is intenzívebb kapcsolatban lévő tagjait: belőlük vagy gyermekeikből lettek az első helyi sporthorgászok, vitorlázók, jéghokizók és Balaton-átúszók.

Az őslakosság fürdési szokásai között végül meg kell említeni azt az eshetőséget, amikor valaki saját telke végében, saját „fürdési jogon" mártózott meg. Ez értelemszerűen csak ott fordulhatott elő, ahol a parasztság kezén a tóra dűlő parcellák voltak, így például Arácson, Akaliban, Zánkán, Alsóörsön vagy Kenesén. Fürdésre ezeken a helyeken a nyári mezőgazdasági munkák idején rendszeresen sort kerítettek a birtokosok és napszámosaik egyaránt, és természetesen a gyerekek is lejártak a rájuk bízott libákkal vagy ökrökkel. A telek végében fekvő nádast úgy kezelték, hogy a lejáró tisztán maradjon. Lovak itatására és

fürösztésére azonban még ezek a gazdák is a „közös", azaz a szabadfürdőre jártak, hiszen ott alakult ki erre alkalmas út és terep (Interjú 17, 24).

A fenti haszonvételek és a Balatonnal (annak vizével, forrásaival, jégképződésével, időjárásával[361] stb.) kapcsolatos ismeretek összessége olyan rendszert alkotott, amely annak ellenére tette az őslakosság hagyományos életvilágának részévé a Balatont, hogy annak közjogi értelemben csak mintegy 10%-ban volt tulajdonosa. Ezt a jelenséget fogalmazta meg monografikus igényű leírásában a 19. század végén a jogász végzettségű és a „terepet" jól ismerő Eötvös Károly: *„A közjog a Balatonra nézve az államnak semmi jogot fenn nem tartott, de nem tartott fenn a közönségnek se, se fürdeni, se hajózni, se – mikor a felszínt jég borítja – tengelyen járni vagy szállítani rajta. A tulajdonosok mindamellett a közönséget e jogok gyakorlására legkevésbé sem gátolják, s a közönség megszokta, a halászatot és nádlást kivéve, a Balatont köztulajdonnak tekinteni"* (Eötvös 1896c 579). Ezt a népi jogértelemzést és napi gyakorlatot írta fölül a turizmus, több lépcsőben. Egyrészt megtelepedett az őslakosság által használt tér azon pontjain, amelyet a hagyományos kultúra logikája emberi megtelepedésre alkalmatlannak talált. Másrészt olyan tevékenységeket honosított meg, amelyek kezdettől fogva kizárták a hagyományos kultúra elemeinek egy részét a közös térből. Harmadrészt az eleinte közösen használt tereket a tömegessé váló turizmus fokozatosan kisajátította: a hagyományos vízi és vízparti kultúra terepe összezsugorodott, majd teljesen megszűnt.

A folyamat ellentmondásosságát jelzi, hogy miközben az őslakosság kulturális rendszere alapjaiban kérdőjeleződött meg és őrlődött fel, addig jogi értelemben lényegében nem érte hátrány a lakosságot. A Balaton partjának és vizének tulajdonosai szabadon dönthettek az ingatlan és a hozzá tartozó vízjog sorsáról. Maga a vízjog, és annak korábban a – halászaton kívül – alig számon tartott elemei a 19. század végén kezdtek felértékelődni a parti földterületek iránti érdeklődés élénkülésével. A vízjog rendszerén belül különös jelentőségre tett szert a fürdés és a kabinállítás joga.[362] Ennek érvényesítésével olyan területek magántulajdon jellege

[361] Az ismeretek évszázadokon át rögzült tárházát szisztematikusan nem gyűjtötték össze a Balatonnal foglalkozó kutatások, de számos forrás utal ennek valamely elemére. A szelekről és egyéb időjárási jelenségekről szóló megfigyeléseket Jankó összegezte (Jankó1902). Számos megfigyelés vonatkozott a jégre is. A jégen gyűlő vadlúdpiszok például a tó melegebb foltjait, tehát veszélyes helyeket jelzett a jégen közlekedők számára (Bárdossy szerk. 2002. 119). A jó halászóhelyek ismerete generációról-generációra szálló tudás volt. A jó helyek részben a vízmeder formációjával függtek össze, részben azonban a víz eltérő kémiai összetételével, amelyet a századfordulón tudományos vegyelemzések is igazoltak. A keresztúri, fonyódi halászok számon tartották *jó vonyóként* mindazokat a helyeket, ahol nekik nem ízlett a víz, vagyis ahol a Berekből lefolyó tőzeges csapadékvíz a halak számára fontos táplálékforrás volt. Tisztában voltak ugyanakkor a víz viharok után megváltozó kémiai összetételével is, vagyis azzal, hogy ilyenkor a *jó helyek* sem jelentenek automatikusan jó fogást (vö. Riegler 1911. 26). A legtöbb megfigyelés a sajátos természetű balatoni viharokra, illetve az őslakosság ezzel kapcsolatos nagyon pontos ismereteire vonatkozik. Ez utóbbi gyakran a nyaralónépesség tudatlanságának hangsúlyozásával párosul, rámutatva, hogy a falvak népe már régen biztonságba vonult a *vész* elől, miközben a nyaralók zsalugátereit és nyugágyait viszi a viharos szél (Cholnoky 1942; Eötvös 1896c 598 stb.).

[362] A turizmus megjelenésével a vízjog sorsa nem alakult egységesen a tó térségében. A Balaton tulajdonosainak egy része az ingatlan értékesítésekor megvált a vízjogtól, mások azonban szerződésben rögzítették annak fenntartását vagy feltételekhez kötötték átadását. Bélatelep esetében pl. a telektulajdonosokból alakult társaság vásárolta meg a szükséges Balaton-részt az Inkey-családtól 1894-ben, a telep alapításakor. A Balaton közepéig nyúló (összesen 142 kat. hold területű) száz öl szélességű partrész vízjogából az Inkeyek csak a halászati jogot tartották meg, továbbá szerződésben kötötték ki, hogy a Balaton kiszáradása esetén mint termővé vált földet maguknak visszakövetelhetik (Csutorás 2004. 14). Ezzel szemben a Zichy-család balatoni birtokainak eladásakor mindenütt megtartottak egy méternyi partsávot saját tulajdonban, amelyet például Fenyvesen tábla is jelzett az államosításig (*„Magánterület - ez a Zichy-örökösöké."*) A telekeladási szerződések ugyanakkor kikötötték a parthasználat és fürdőzés jogát elévülhetetlenül minden telekhez. (Buza 2006. 39, 220). Megint másként alakult Balatonkeresztúron a Festetics-hitbizomány Balaton-parti földbirtokának sorsa. Az 1910-12. évi parcellázáskor egy keskeny sávot megtartott az uradalom, s a villatulajdonosok csak szolgalmi jogot kaptak a tó használatához. A parti sáv azonban 1915-ben víz alá került, így a villatulajdonosok, miután közvetlen érintkezésbe kerültek a tóval,

domborodott ki, amelyeket korábban évszázadokig valóban köztulajdonként érzékelt a laikus jogfelfogás. Az a jogfelfogás, amelyet a napi gyakorlat, a lényegében szabad, korlátozások és retorziók nélküli vízhasználat is megerősített.

5.2 A turisztikai térfoglalás folyamata

A vízi és vízparti haszonvételek működőképességét az az – ártéri gazdálkodáshoz hasonlatos – rugalmasság biztosította, amely mindenkor a változó vízállás körülményeihez alkalmazkodott. A Balaton vízállása és ennek következtében a közvetlen parti sáv minősége természetes körülmények között sem volt állandó. Míg csapadékos időszakban a halak ívóhelyéül szolgált vagy olyan mocsarassá vált, hogy csak a bivalyok fürdőzésére volt alkalmas, addig szárazabb körülmények között jó szénatermő vagy legelőterület volt. A jellegétől függően *csuhus rétnek, parragnak, turzásnak, ásománynak, bozótnak, kattyasnak, brettyónak*[363], a mesterséges lecsapolások[364] után *Apadásnak* nevezett közvetlen parti területek az Árpád-kortól kezdve

a vízmerési, vízmentesítési, fürdési, fürdőkabin felállítási, út és kúthasználati jogok telekkönyvben bejegyzett tulajdonosává váltak (Tengerdi 2008. 97-99). Szintén a 4000 holdnyi víztükör nélkül került részvénytársasági tulajdonba 1904-ben a kőröshegyi Széchenyi-birtok (Földvár). A vízjogból azonban Széchenyi Zsigmond csak a halászati jog bérbeadása utáni haljárandósággal, és a rév ingyenes használatával élt, a fürdésre és kabinállításra vonatkozó jogokat a részvénytársaság gyakorolta (Széchenyi 1963. 41). Szintén megtartotta a vízjogot a 9000 holdnyi Balaton felett rendelkező Hunyady Imre, aki Szárszón ingyen engedélyezte a fürdést, a szemesi Alsótelep parcellázásakor viszont 4 korona évi díjat szedett be a nyaralóktól kabinonként. 1928-ban a 32 holdnyi területet, tehát a teljes szemesi parti sávot a helyi fürdőegyesületnek ajándékozta, a villánként beszedett 40 pengő kabinállítási díj fejében a nyaralók csak saját fürdési jogukat váltották meg. A villatelek részét képező fürdőjog Balaton-szerte legalább annyira növelte az ingatlan értékét, mint a telep infrastrukturális fejlettsége. Egy újsághirdetés szerint a balatonboglári fürdőtelepen „fürdőjeggyel" kínált telek négyszögölenként 9-15 pengőbe került, míg Almádi-Öreghegyen már 4 pengőért hozzá lehetett jutni egy négyszögöl földterülethez! (Bősze 1990. 160, Reöthy 1990c 165; Stirling 1990. 232; Schoedl 1934. 83; Hirdetések. Balatoni Kurír III. 6. 1935. február 6. 7-8). Ezzel szemben ideiglenes megoldást választott a Veszprémi Káptalan, amely 1891-ben 50 évre engedte át a fürdőjogot a siófoki fürdőt üzemeltető részvénytársaságnak a Zamárditól Világosig terjedő területen, kivéve a községi szabadfürdők területét (Fodor 1959. 55). A fürdőjoghoz hasonlóan zavarosan alakult a horgászathoz való jog sorsa is. Az 1930-as években létezett például az egész Balatonra érvényes kétbotos horgászengedély, amelyet a Balatoni Halászati Rt. adott ki, de a korabeli beszámolók szerint az egyes mederbirtokosok is szabhattak külön feltételeket és árakat a saját területükön horgászni kívánóknak. (A vízjoggal kapcsolatban lásd még Margittay 1943. 255-259). Másként alakult a közbirtokosságok kezén lévő partszakaszok sorsa: ezeket általában bérleti rendszerben használták a fürdőegyesületek, miközben a közbirtokossági tagok a legelőjoghoz hasonló kabinállítási joggal rendelkeztek. A fürdőegyesület nagy sérelme volt például Alsóörsön, hogy nem volt sem a tulajdonában, sem a kezelésében egyetlen méternyi partszakasz sem (VeML X. 257). A turizmus szereplőinek kiszolgáltatottságát okozó tulajdonviszonyokat a 19. század végétől rendszeresen támadták, állami beavatkozástól várva azok átalakítását. 1908-ban Darányi Ignác közbenjárását remélte a Balatoni Szövetség, az 1920-as évek végén pedig a készülő fürdőtörvénytől várták sokan a Balaton állami kisajátítását mint a helyzet megoldását. Erre azonban 1945-ig nem került sor (vö. pl. *Barsi 1909*).

[363] A *parrag* a déli parton több helyütt is jellemző homokos legelők helyi elnevezése. A *bozót*, az *ásovány*, a *brettyó* zsombékos, mocsaras területet jelent. A *turzásokat* a Balaton által alámosott és leomlott agyagos homokhátak alkották Kenese és Aliga környékén, illetve Földváron (vö. Jankó 1902; Petánovics 1971 70; Mikesy 2006; Tengerdi 2000. 70).

[364] A Balaton vízszintjének mesterséges csökkentése a 18. századtól volt napirenden, összefüggésben a Sió és a Sárvíz árvízszabályozási munkálataival. A legradikálisabb elképzelést Krieger Sámuel mérnök 1776-os tervezete tartalmazta, amely a Balatonból többszöri kiszárítás után csupán egy hajózható csatornát hagyott volna meg. A vizsgált korszakban két jelentősebb vízszintleszállítás történt. Az első 1810 és 1825 között a Sió és a Sárvíz mocsarainak kiszárításával összefüggésben következett be, amely négy lábbal csökkentette a Balaton vízszintjét. A visszahúzódott víz nyoma sokáig látható volt a partok mentén. A második jelentős lecsapolás az 1847-ben létrehozott Balaton Szabályozó Társulat működésével kezdődött, és 1850-re újabb egy méterrel szállította le a vízszintet. A Balaton vízszintjének kezdetleges szabályozása 1863-ban, az első zsilip átadásával hozott jelentős eredményeket, lehetővé téve a biztonságos vasúti közlekedést és a fürdőfejlesztéseket a déli parton. A vízszint állandó szinten tartása azonban még a zsilippel sem volt lehetséges. Az új, nagyobb áteresztőképességű Sió-zsilipet

lakatlanok voltak: a települések a parttól távolabbi, magasabban fekvő területeken létesültek. A megtelepülésnek ez a módja teljesen racionálisnak tekinthető, nemcsak az árvizek, az időszakosan járhatatlan felszín, de a bozótos területek malária veszélye és a magas talajvíz okozta fertőzésveszély miatt is[365]. A közvetlen parti területek a déli parton a helyiek értékelésében nemcsak a megtelepedés, de a művelés szempontjából is a legértéktelenebb határrésznek számítottak (vö. T. Mérey 1989. 195). Ez a megítélés a tó lecsapolásával tovább erősödött, a jól termő vizes rétek, illetve nádlások helyett sok helyütt terméketlen „repülő homok" alakult ki.

A falvaknak a víztől való távolsága – amelyet a 19. századi kétszeri jelentősebb vízszintcsökkentés látványosan tovább növelt – a turizmus szereplőiben azt a képzetet keltette, hogy az őslakosság idegenkedik a víztől, de legalábbis közömbös a Balatonnal kapcsolatban. Ennek teljességgel ellentmond, hogy a partmenti településhálózat az őskortól kezdve, majd a magyar honfoglalást követő időszakban is sűrűbb volt, mint a tótól távolabb fekvő falvak esetében (Sági-Zákonyi 1989. 305), amely kizárólag a tó vonzerejével, speciális haszonvételeivel magyarázható. Minden faluból utak (*lejárók*) vezettek le a partra, az adottságoktól függően több is, amelyeket a jobbágyfelszabadítás utáni birtokrendezések fontosnak tartottak rögzíteni, illetve szükség esetén újra kimérni. A vízzel való intenzív kapcsolatra utaló térhasználat a leglátványosabban a Tihanyi-félszigeten figyelhető meg, ahol a kopár hegyoldalon lépten-nyomon ösvények kanyarogtak a hegytetőről a vízpart felé, a halászok és vízhordó lányok napi gyakorlatát tükrözve.[366]

A környezet használatában és ezzel összefüggésben a tér érzékelésében a szőlőhegy mellett kitüntetett szerep jutott a víznek, mint a tér szerves elemének. Míg a turizmus szereplői számára a település *„háttér"* volt, rossz időben *kirándulás* keretében felkereshető távoli célpont, addig a tó, a tópart vagy annak egy-egy kitüntetett pontja még a víztől legtávolabb fekvő balatoni községek lakóinak szemében is közeli helynek számított. *„Itt van a közelben"* – mondták például a kajáriak a több mint három kilométernyire fekvő *Simon likára* (vö. Heinrich 2011. 155). Ugyanakkor a vízpart egésze nem volt alkalmas a hagyományos vízhasználati formák mindegyikére. A helyi nyelvhasználat szemléletesen megkülönböztette egymástól a partszakaszokat. Maguk a *lejárók,* ahol a halászok vízre szálltak, ahol a mosás, kenderáztatás stb. folyt vagy természetes köves, homokos részek voltak vagy mesterségesen karbantartott partszakaszok. Míg a déli part egy részén a talaj homokos, menetelesen emelkedő volt[367], addig az északi parton kivételnek számítottak a homokfövenyes szakaszok[368]. A part néhány helyütt „kősziklás" volt, amely lehetetlenné tette a kikötést, és a hálók partra húzását.[369] Más községek

---

1891-ben adták át. A Nyugat-Balaton Bozótjának lecsapolását szolgáló Övcsatorna 1908-ban készült el. A témáról részletesebben (Virág 2005; Bendeffy-Nagy 1969).

[365] A déli part 18-19. századi állapotaira vonatkozó leírásokat összegzi Antalffy 1984. 20; Tengerdi 2008. 37.

[366] A falvakból a tó felé lejárók ábrázolásait lásd például az Első Katonai Felmérés (1763-1787) térképlapjain. (Mapire – A Habsburg Birodalom Történelmi Térképei http://mapire.eu/hu/map/collection/firstsurvey). Az utak, marha- , disznólejárók stb. létesítésével kapcsolatos adatokat lásd a helytörténeti irodalomban pl. vö. Piller 1986. 43.

[367] Ilyen volt például a lellei három kilométeres természetes föveny (vö. Doletsko 1908).

[368] Ezeket a szakaszokat számon tartották, mert többféle vízparti tevékenységre, így a fürdésre is ezek voltak a legalkalmasabbak. Tihanynál, az Apátság közelében volt pl. egy száz öl szélességű fövenyes rész, Kenesénél pedig egy szintén hasonló szélességű homokos terület (Szalay 1885). Fövenyes terület volt a Keszthely határában fekvő Zámor is, ahová nemcsak a keszthelyiek, de a diásiak is jártak itatni, fürödni és mosni (Bárdossy szerk. 2002. 208). Viszonylag jónak számított Kővágóörs révfülöpi partszakasza is, ahol szinte alig voltak mocsaras részek.

[369] Paloznakon Köves Balaton és Sáros Balaton szakaszokra osztotta a helyi névhasználat a parti szakaszt. Az itatás és mosás, illetve közben a fürdőzés és a társasági élet a Sáros Balatonon folyt (Interjú 26). Az 1930-as évek partfeltöltései előtt köves volt a tihanyi part nagy része és a kajári part egy részén is *„kősziklák"* akadályozták a

partszakaszai inkább sárosak, „posványosak” voltak, ezeket a gulyák, csordák és a nyájak rendszeres lehajtásával tapostatták keményre. Csökkentette a posványosodást a fiatal nádtorzsák rendszeres legeltetése is, esetleg a partszakasz kőtörmelékkel való javítása.[370] Az északi parton sok helyütt kiterjedt, akár több száz méter szélességű nádasok választották el a szárazföldet a nyílt víztükörtől. Ebbe a nyaralók felfogásában „áthatolhatatlan” vadonba szerencsés körülmények között a hegyekből leömlő víz vájt használható csatornákat, többnyire azonban rendszeres karbantartással készítettek nyiladékokat, öblöket a helyiek.[371]

A Balaton turisztikai célú felfedezése, majd hasznosítása a fent részletezett környezetben és körülmények között indult meg. A strandlétesítmények, majd a nyaralótelepek kiépítése háromféle módon történt, mindháromra bőven találunk példát. Gyakori megoldás volt, hogy a *fürdőt* az eleve jó adottságú partszakaszon jelölték ki, de mivel ezek viszonylag széles területek voltak, a vízre lejáró őslakosság zavartalanul folytathatta tovább a parti tevékenységeket eredeti helyén vagy attól kissé távolabb.[372] Sok helyütt, de inkább a kisebb, spontánul fejlődő községekben találunk példákat arra, hogy a későbbi strand az őslakosság által használt egyetlen lejárón alakult ki: ilyenkor a „strandot” emberek és állatok egy ideig közösen használták, az erre vonatkozó tiltások ellenére is.[373] Ritkább esetben a stranddá alakítással az őslakosság végleg kiszorult a korábban általa használt területről.[374] Ezt az eshetőséget szerette volna

---

hajók vízreszállását és kikötését. (Szalay 1885; Lichtneckert 2007. 37.)

[370] Mocsaras területek a déli parton is akadtak. Ilyen volt például a Boglár két mólója közti terület 1929-ig, amikor feltöltéssel elkészítették a parti sétányt (Vásárhelyi 2006. 142). Kövekkel alakították ki mosóhelyeiket a fonyódiak a parton, később, még az 50-60-as években is ide jártak le mosakodni, hajat mosni (Interjú 50). Az északi parton többségében voltak a nehezen megközelíthető partszakaszok. Szigligettől Kővágóörsig például *„a' part igen alacsony, 's posvánnyal bővelkedik”* (Hrabovszky 1827. 94). Sáros, bozótos rétek alkották az aszófői partot is, ahol az áradások a 18. században a szántókat is elérték (Veress D. 1998. 44). A sok helyütt jellemző „süppedős” talajon (pl. a vonyarcvashegyi Szent Mihály-domb alatt) a nagyobb vitorlások és hajók nem boldogultak, a kikötni vágyókat ilyenkor halászok vitték a partra. A zánkai Vérkút környékén „feneketlen iszap” tette lehetetlenné a partraszállást, amit kendertilolókból, padokból rögtönzött hídon tudtak megoldani az utasok (Szalay 1885; Endrődi 1884b)

[371] Vízmosta árokban hajtották le például itatni állataikat a badacsonylábdihegyi gazdák és ugyanide jártak fürödni is, mert máshol alig volt megközelíthető a víz (Interjú 41). A nádasos területekbe vágott utak irtása speciális technikával történt: szigony segítségével a vízfenéken föltekerték a nádat és gyökerestül kitépték. Aszályosabb időkben sor kerülhetett a nádtorzsák égetésére is. (Ugyanígy történt az elnádasodó itatóhelyek tisztítása és a nádlásban kialakított 1-2 méter átmérőjű ligetszerű halászóhelyek kialakítása is). Sajátos módszere alakult ki a nádban való közlekedésnek is: jobbról balról a szigony nyele segítségével egymásra fektettek egy öl nádat, majd egy harmadikat ráigazítottak, ezen lépdeltek, nagyjából térdig süppedve az iszapban (Sági K. 1982).

[372] Ez volt a helyzet pl. Zánkán, ahol 1910-ben alakítottak ki strandot az ökörítatóból, közvetlenül mellette azonban tovább folytak a hagyományos vízparti tevékenységek (Taródyné 2001. 129). Szárszón a fürdőtelepi és a községi strandot csak a vigadó épülete választotta el egymástól. Az utóbbi strand-részen igénytelenebb kabinok álltak, és még az 1930-as években is fel-felbukkant a csorda (Bősze 1990. 163). Földvár kiépítése után a kőröshegyi gazdák a korábban szabadon használt partszakaszból egy keskeny sávra szorultak vissza a vasútállomástól délre. Később itt alakult ki a kőröshegyi (ma Szántódhoz tartozó) somosi villatelep (szociográfia é.n.).

[373] Jó példa erre a Skublics-itató stranddá válása Lábdi mellett. Az itató maga egy kiszélesült nádlás-nyiladék volt, ahol fürdőzők 3-4 kabint építettek, délben azonban éppúgy megjelentek a tehenek, mint a kabinok előtti időszakban (Fekete 1996. 97). A Szigligetet körülölelő nádtenger egyetlen természetes lejáróját (a Tapolca befolyásánál) használták a falusiak az állatok itatására, és itt voltak kénytelenek fürödni az 1930-as évek közepén megjelenő nyaralóvendégek is. (Bodor 1988. 35). Hasonló, több funkciós „strand” volt még az 1950-es években is a badacsonytördemici és az edericsi is. Ez utóbbi kijelölt strand volt ugyan, de dél és három óra között ott tartózkodott a falu kondája is (Interjú 41, 42). A később stranddá alakított ősi lejárók közé tartozik a szárszói strand vagy a Vörösberény határában fekvő Budatava, amelyet a berényiek már *„évszázadokkal előbb fürdőül használtak”* (Budatava üdülőhely törzskönyve 1938 VeML X. 251), a modern turizmus igényeinek megfelelő infrastrukturális fejlesztése azonban csak az 1930-as években kezdődött. Ettől némiképp eltért az ősződiek által évszázadokig használt partszakasz sorsa, itt ugyanis a Minisztertanács üdülőjének kialakítása után nem volt mód további alternatív vízhasználatra. Mivel minden más lehetőség messze esett, az ősződiek egy része azóta nem járt le a vízre (Interjú 37).

[374] Ez történt például az arácsiak itatóhelyén, amelyet Esterházy Mária alakíttatott át strandfürdővé 1925-ben,

mindenáron megakadályozni az alsóörsi közbirtokosság, amikor közel tíz éven keresztül ellenállt a villatulajdonosok és fürdőzők nyomásának, mert féltette a mosáshoz, a barmok itatásához stb. fűződő jogait. *„Számtalanszor kértem őket, hogy csak egy fasort ültethessek saját költségemen, nem tartok semmi just hozzá, csak a lejárhatást. Nem engedték meg!!!"* – vallotta a 30 évvel korábbi eseményekről az 1927. évi birtokháborítási perben Mihálkovics Tivadar (idézi Lichtneckert 1996. 517). A harmadik megoldás bérelt vagy saját tulajdonú partszakaszon vadonatúj fürdő létesítése, azaz a partszakasz teljes átalakítása volt[375]. Ez leggyakrabban a nádas kiirtásával és a talaj feltöltésével járt, ez utóbbi műveletet – amennyiben fövenyfürdő kialakítása volt a célja – a 19-20. század fordulóján *lidósításnak* nevezték. A parti villatelepek nagy része szintén feltöltött területen jött létre, ehhez több helyütt felhasználták a 20. század első évtizedében megindult kikötőépítésekkor kitermelt iszapot is.

A komoly anyagi áldozattal járó erőfeszítések ellenére tartós emberi tartózkodásra nem mindenhol és mindig vált alkalmassá a Balaton-part. Gondot okoztak mind az aszályos, mind a csapadékos évek. A nagy víztükör és a sekély meder miatt (a mai napig) nagyobb a párolgás, mint a vízpótlás, a felesleges vízmennyiség leeresztésének pedig a Sió-zsilip kapacitása és a Sió környéki gazdaságok lobbiereje egyaránt gátja volt. Az időjárás szeszélyeitől függően a fürdővendégek hol a parti sétány víz alá kerülése és a szúnyoginvázió miatt panaszkodtak, hol pedig azért, mert a fürdőkabinok nem a vízben, hanem egy iszapos sártenger közepén álltak.[376] Állandó gondot okozott a partra kitoluló jég és az *elhabolásnak* nevezett jelenség is, amely megrongálta a parti létesítményeket és költséges *partvédelemre* kényszerítette a fürdőbérlőket, -tulajdonosokat. A partvédelem költségeit részben a községeknek, legeltetési társulatoknak, mint tulajdonosoknak kellett állnia, sok helyütt az egyesületekkel összefogva és állami segítséggel is

---

miután a bencés rend – erkölcsi okokra hivatkozva – nem volt hajlandó fövenyes strandfürdő létesítésére (vö. Zákonyi F. 1988. 266).

[375] Ilyen volt például az almádi strand, majd a szomszédos területen kialakított „esplanade", mindkettő nádas-mocsaras terület irtásával, majd feltöltésével keletkezett, meglehetős távolságban a vörösberényiek által használt halászteleptől és állatitatótól. Az almádi strand, akárcsak a siófoki fürdő, az egykori *csuhus rét* feltöltéséhez az aligai magaspartból kitermelt homokot használták föl. Ugyanígy készült a keszthelyi, az ábrahámhegyi és a balatonfűzfői fürdő is (Lukács 1947. 33; Keresztúry 1960. 38; Sziklay 1932. 221; Szaplonczay-Vajthó 1907. 203). Újonnan kialakított terület volt továbbá a csopaki strandfürdő, amelyet az 1920-as években egy, a Veszprémi Káptalantól frissen megvásárolt területen alakított ki a fürdőegyesület, első (nádfalú) fürdőháza azonban csak 1928-ban készült el. A strand létesítését megelőző hat évtizedben a nyaralók az őslakosság mosó- és itatóhelyéül szolgáló Kereked(i)-öbölben fürdőztek, bokorban öltözve-vetkőzve. Kabint csak néhányan építettek, a balatonkövesdi képviselő-testületnek kifizetett évi helypénz fejében (Tímár 1955. 43; Steinhausz 1997. 619-620). Hasonló volt a helyzet Balatonudvariban, ahol az őslakosság és az első nyaralók által használt 10 méter széles, nádba vágott „régi fürdő" mellé 1925 és 30 között készült el a Veszprémi Püspökség birtokán az „új fürdő", amelynek talaját éveken keresztül a jégre szórt murvával javították fel. 1930 után a régi fürdő a helyiek libafürösztője maradt (Marton 2000. 170, 218). Jelentős nádirtással keletkezett a gyenesdiási, a badacsonytomaji és a zamárdi strandfürdő is (vö. Szaplonczay-Vajthó 1907; Bárdossy szerk. 2002).

[376] Az 1834-36. évi nagy szárazság után 1839-40-ben feltöltéssel létesült Füreden az alsó sétatér, melynek alsó része azonban csak az 1863. évi lecsapolás utáni években lett sétánnyá, addig víz alatt állt vagy túlságosan sáros volt (Lichtneckert 2011. 17). 1863 után, amennyiben gondok adódtak a vízállással, a fürdőtulajdonosok jellemzően a vízszabályozás elégtelenségét kárhoztatták, vagy tudatos lopásra gyanakodtak, pedig legtöbbször csak a menterendszerűen bekövetkező apadás-áradás okozott gondokat. *„a hideg fürdő, mely évenkint pár ezer fürdővendéget hozott városunkba, részben sárban, részben szárazon áll és naponkint tapasztalt leapadásából következtetve pár hét kell csak, hogy azt mint teljesen használhatatlant a vállalkozó a sárból kiemeltetheti és az enyészetnek átadhatja"* – írta a Helytartótanácshoz címzett folyamodványában 1866-ban Keszthely város elöljárósága (közreadta Darnay 1947). Az 1890-es évek közepén éppen ellenkezőleg, a magas vízállás miatt panaszkodtak az érdekeltek (vö. Cholnoky J. 1918), az 1920-as években pedig megint a homok- és sártengerré vált strandok borzolták a kedélyeket (Schoedl 1934. 78). Gyakori jelenség volt a 20. század első felében, hogy a kemény munkával, például partfeltöltéssel kialakított strandok, sétányok egy-egy csapadékosabb évben újra víz alá kerültek (vö. Heinrich 2011. 107).

megtámogatva[377].

Sok helyütt nem számoltak a magas talajvíz okozta gondokkal sem. Volt eset, hogy a parcellázás alacsony vízállás mellett történt, majd néhány év múlva mocsárrá változott a frissen fölépült villatelep. Megoldásként néhol az alagcsövezést választották, amely évekig tartott, és befejezése csak kormányzati segítséggel sikerült (Schoedl 1934. 69; Heinrich 2011. 107). A helyiek által árvizes területként számon tartott partszakaszokon már a villák építése is komoly gondot okozott: a fuvarosok többször kocsistól, lovastól süllyedtek el az iszapban (Tengerdi 2000. 277). Ennek ellenére az árvizes területek parcellázását ellenző józanabb hangok csak az 1940-es években kezdtek megszólalni (*Sziklay 1940*).

Sokan csalatkoztak a kertészkedéshez fűzött álmaikban is, mert a magas talajvizes területeken kipusztultak a gyümölcsfák (vö. Sibalszky 2005; Heinrich 2011. 107). A vizenyős területek termővé tétele sok pénzbe került és nagy szakértelmet kívánt.[378] A mocsaras területek más szempontból is sok fejtörést okoztak a fürdőfejlesztőknek: a kellemetlen szag, a szúnyogok és a fertőzésveszély egyaránt riasztották a fürdővendégeket. A sajtó élvezettel gúnyolódott a jelenségen, pl. a siófoki kaszinó építésekor, amely első évben kongott az ürességtől a békakuruttyolás miatt, így végül ki kellett szárítani a közelben fekvő kis tavat (Szapudi 1989). Korabeli sajtóértesülések szerint a törpeharcsát is a fürdőlobbi hatására, a békapeték pusztítása céljából telepítették be a Balatonba a 19-20. század fordulóján, amely azonban (mint a halikra egyik legveszélyesebb ragadozója) nagy károkat okozott a halállományban (*Wenninger 1908*).

Előre nem tervezett nehézségeket okozott a déli parton a korábban kemény, homokos, gyér füves parti területek legeltetésének beszüntetése, amely néhány évtized alatt a nádasok terjedéséhez, s ezzel együtt a terület eliszaposodásához vezetett. A rothadó nádkorhadék nem csak az ivóvízvételt tette lehetetlenné, de veszélyeztette a fürdőzés biztonságát is. A „váratlan" jelenség nagy közéleti és sajtóvitát váltott ki. Nem volt maradéktalanul sikeres az ellenkező irányú környezetátalakítás sem: a nádasok kiirtásával helyenként keletkező „repülőhomok" nemcsak a nádaratásból keletkező bevételtől fosztotta meg a birtokosokat, de a területek parcellázása után *„a porfelhők a közegészségügyre nézve veszélyesek"* lettek (vö. Friesz 1997b 263). A nádirtással keletkezett strandok és telepek környezete folyamatos karbantartást igényelt, pl. a nádtorzsák rendszeres égetését (vö. Tengerdi 2008. 105). Szemesen a homok kétszeri felszántásával próbálkoztak, aminek következtében kidőltek a partra ültetett platánfák (Schoedl 1934. 69). A nádasok kérdése még az 1930-as években is erősen megosztotta a közvéleményt: a helyiek – kitűnő haszna miatt – megtartották, sőt növelték volna a nádasok területét, a fürdőegyesületek azonban veszélyforrásként és beruházásaik akadályaként tekintettek rá. Az indulatoktól sem mentes vitákat, érdekütközéseket a sajtó is állandóan napirenden tartotta az

[377] Zamárdiban például hosszas előkészületek után a község, a fürdőegyesület és az állam közös beruházásaként 1930-31-ben lett készen a partvédelmi beruházás, amely 8000 pengőbe került (Friesz 1997b 264). A községi erőfeszítések ellenére a falusi polgárokat gyakran vádolták közömbösséggel, sőt azzal, hogy felemelve a cölöpök és egyéb szükséges nyersanyagok árát, hátráltatják a partvédelem ügyét (vö. *sz.n. 1940m*). A partvédelem Balaton-térség egészét érintő problémája az 1930-40-es évektől a balatoni sajtóban is rendszeresen hangot kapott. A vízállásváltozások lehetőségét teljességgel figyelmen kívül hagyó parcellázások miatt keletkező károkat kizárólag a partvédművekkel látta orvosolhatónak a vízügyi szakma és a közvélemény. Számítások szerint ennek teljes költsége 127,5 millió pengőbe került volna, amelynek előteremtését a turizmus minden szereplője mástól várta. (Lásd a Jakab Árpád és Tövissy Ernő közötti vitát: Balatoni Kurír 1940. augusztusi számaiban.) A partvédműveknek nemcsak az építése, de a rendszeres karbantartása is igen költséges volt. Nem véletlen, hogy – bár szükségességét mindenki belátta – 1945 előtt mindössze 15 kilométernyi épült meg belőle. A parti védművek építése azonban így is jelentős és látványos környezet-átalakítással járt, amely 1960 után egészen drámai mértéket öltött: ekkor egy évtized alatt újabb 35 kilométernyi partszakaszt betonoztak le (vö. Breinich 1974. 254).

[378] Az arácsi Brázay-birtok vizenyős tóparti részét bonyolult talajjavítással és öntözőrendszerrel Máthé János, a világhírű kertész tervezte meg, aki Belgium lerohanása után költözött Füredre (Z. Karkovány 2007).

1920-30-as években (vö. Lukács 1931. 23; Bernáth 1976. 14).
A korábbi évszázados kulturális gyakorlat – a magaslatokon való megtelepedés – racionalitását igazolta a turizmus térhódításával jelentkező ivóvíz-ellátási probléma is.[379] Az őslakosság vízellátása a falvakban fúrt egészséges kutakkal megoldott volt, a vízparti villatelepeken azonban csak *lápvíz* volt. Az itt fúrt kutakból nyert, szerves anyagokban gazdag talajvizek gyakran okoztak panaszokat a nyaralóknak (Riegler 1911; Kanyar 1989b 490; Kis 1990. 131). A déli parton – a jó vizű aligai forrás és a világosi artézi kút kivételével – 80 km hosszan a pannóniai-pontusi rétegből egyáltalán nem lehetett vizet nyerni (Lóczy 1913), de volt olyan fürdőtelep is (Fonyód-Sándortelep), ahol víz helyett gáz tört föl. A falvak kútjai viszont képtelenek voltak ellátni az új településrészeket, amely sok konfliktus forrása volt. A probléma megoldásán a harmincas években már hidrogeológiai kutatócsoport dolgozott. Több helyütt csak a vízvezeték építése jelentett megoldást, ám ez sem történt feltétlenül a környezeti adottságok figyelembevételével. Az őslakosság gyakorlatának mintájára több helyütt kísérleteztek a Balatonból való vízvétellel, de nem vették figyelembe, hogy a helyiek – a Berekből befolyó tőzeges csapadékvizek miatt – nem a partközelben, hanem a parttól 400-500 méterre töltötték meg az ivóvizes hordókat, ahol már iható minőségű volt a víz. A legnagyobb vízhiány a dinamikusan fejlődő Siófokon volt, ahol a megnövekedett igényeket a falu négy jó vizű artézi kútja már az 1910-es években sem tudta kiszolgálni. A hajózás miatt visszatartott Sió-víz utánpótlás ráadásul a Sió vizének beposhadásához vezetett, illetve a járványveszélyt fokozta a fürdőtelepek derítőiből a Sióba szivárgó víz is. Így a település mindkét hagyományos ivóvíz-forrása elégtelenné vált, a helyzet megoldás végül az 1935-ben létesített vízmű volt. Súlyos konfliktusok forrása volt az alsóörsi fürdőtelep ivóvízkérdése is az 1930-40-es években, amelyet a fürdőegyesület a magasan fekvő forrásokból szeretett volna megoldani. Ezek azonban a közbirtokosság tulajdonában voltak, amely a leghatározottabban tiltakozott a terv ellen, hiszen az a forrásvíz táplálta a falu 5-6 közkútját! A fürdőegyesület végül a három balatoni vármegyétől remélt segélyből tervezett vízvezetéket építeni, ennek feltétele azonban a község hálózatba való bekapcsolása volt, amely viszont a fürdőtelep érdekeivel nem egyezett (*r.i. 1902*; Riegler 1911; Schréter 1930; Kanyar 1989b 229; *sz.n. 1910;* VeML X. 257).
A hagyományos kultúra és a turizmus rendszerének találkozása egyéb, az ivóvíz-kérdéshez hasonló környezeti-társadalmi konfliktusokat is eredményezett. A legáltalánosabb problémát az állatok vízparti jelenléte okozta, ez minden nagyobb fürdőhelyen előbb-utóbb konfliktusokhoz, majd korlátozásokhoz, szerencsésebb esetben kompromisszumos megoldáshoz vezetett. A nagyjából hasonló forgatókönyv szerint zajló tiltakozások első példája a füredi Savanyúvíz gyógyfürdő panaszkönyvének egyik bejegyzése volt, amely sajátos módon nem az állatok, hanem a meztelen emberek látványa miatt tiltakozott: *„a marha és ló usztatására, mivel gyakran öltözetlen egyedek által történik, nem éppen a' Séta-Tér szomszédságában engedtetne a' hely."* Füred 1836. évi fürdői rendtartása ki is tiltotta a fürdőlétesítmények közeléből az állatokat: *„nem szabad a lovakat a' Promenade mellett a' Balatonra itatni vinni, annál inkább szarvas marhát arra hajtani"* (Lichtneckert 2010a 1, 6). A Balatont „hagyományos módon" használó arácsiakat és füredieket azonban csak a hidegfürdő közvetlen környezetéből sikerült

[379] A Balaton-térségben jelentkező ivóvíz-probléma párhuzamai jól ismertek a turizmus által érintett régiókban. A Földközi-tenger partvidékének leglátványosabb konfliktusát és ökológiai zavarát például a turisták vízfelhasználása okozza, amelynek hátterében az áll, hogy a külföldi nyaralók higiéniai igényei nem felelnek meg a környezeti adottságoknak. (A turista napi vízfelhasználása 300 liter, ez azt jelenti, hogy 26 nap alatt elhasználja egy helyi lakos egész évi vízszükségletét.) (vö. Riedl 1994).

kiszorítani, ökörúszató-, lócsutakoló- és mosóhelyük még az 1860-as években is ott volt a sétatér alsó végében (vö. Jókai 2005a).
Hasonló tiltakozás, majd hatósági tiltás minden nagyobb fürdőhelyen bekövetkezett. Almádiban a fürdő megnyitását követően szinte azonnal panasszal élt a fürdő üzemeltetője: *„Járásbéli szolgabíró úr megkérendő, hogy a fürdő helyiség terén a lovak usztatásával némelykor űzött botrányt akadályoztassa”,* majd a korlátozás be is került a gyógyfürdő 1903-ban kelt szabályrendeletébe: *„Sebeshajtás és veszteglés, etetés, itatás a fürdő területén, meg nem engedett helyen tilos.”*[380]
Kezdettől fogva tiltakoztak az „ázsiai állapotok” ellen a földvári fürdővendégek is. A helyzet megoldására új marhalejáró utat terveztek a puszta egy mocsarasabb részén, de ennek megépítése a magas költségek miatt elmaradt. Így végül 1928-ban az alispán rendeletben tiltotta meg az állatok (beleértve a baromfit is) vízparti itatását, fürösztését, nem csak a fürdőtelepen, de annak közelében is (Fekete-Berkesné 2007. 42, 33). A földvári események jól mutatják, hogy az alispáni rendeleteket, amelyek 1911-ben mindhárom megyében egységesen kötelezték a községeket, hogy az állatok itatására és úsztatására szolgáló helyeket a fürdővendégek tartózkodási helyétől távol jelöljék ki, sok helyen nem tartották be (vö. *sz.n. 1911*). A marhalejáró út áthelyezésével más községekben is próbálkoztak, kevés sikerrel. A boglári csorda például nem közvetlenül a vízparton okozott gondot a fürdőzőknek, hanem azzal, hogy a legelőt csak a nyaralók által is használt úton tudta megközelíteni. A helyi fürdőegyesület által kezdeményezett új út kialakítása azonban az 1940-es évekig húzódott, mert szintén csak a vizenyős területen, állami segítséggel lehetett megoldani. A boglári parti itató- és fürösztőhely már korábban megszűnt: a beljebb fekvő falvak (pl. Szőlőskislak) állatai a távolabbi ordacsehi itatóhelyre szoktak át (vö. Kanyar 1978. 165; *sz.n.1940k;* Interjú 36). Útban volt az aligai fürdőtelep fejlesztőinek és látogatóinak a telep szélén húzódó szakadékos árok is, amelyen a kajári tehéncsorda járt le az itatóhelyre. Az út áthelyezésébe azonban a község semmiképpen nem akart belemenni, ami nagyban lassította a telep fejlesztését (Sziklay 1932. 211).
Képviselő-testületi, illetve főszolgabírói határozat tiltotta meg az állatok itatását Lellén 1921-ben illetve Szárszón is, ahol 1930-ban a strandon még ludak, lovak és szarvasmarhák is fürödtek! Ez utóbbi állomány száz kijáró marhát jelentett a faluban, új itató- és fürösztőhelyük kialakítása komoly problémát okozott a helyieknek. Sok helyütt a községi elöljáróságoknak kellett gondoskodniuk új kutak ásásáról (Kanyar 1988. 493; Bősze 1990. 163; Farkas 1990. 187). A legtöbb helyen magáról a strandról idejekorán sikerült kiszorítani az állatokat, ám a fürdővendégek a közelben sem tűrték meg őket. Aligán például a fürdőtelepi strandtól 200 méterre járt le a kajáriak tehéncsordája, kondája, sőt a lovai is, mert a kajáriak legelőjén egyáltalán nem volt kút. Ez napi 5-6 alkalommal keltett riadalmat a fürdővendégek körében. A megoldást a fürdőtelep vezetősége és a sajtó a kajári képviselő-testülettől várta, s csupán 1935-ben látott napvilágot az a tárgyilagosabb javaslat, mi szerint a kajáriak joggal fordulhatnának a járásbírósághoz, amely szintén joggal kötelezhetné a fürdőtulajdonos részvénytársaságot, hogy létesítsen saját költségén kutat és delelőt a kajári legelőn (vö. Heinrich 2011. 160-169).
A számos konfliktus és tiltakozás ellenére a községekben folyó állattartás jelentősebb korlátozására a vizsgált korszakban nem került sor, bár az állatállomány vízpartokról és a Balatonra vezető utakról való kiszorulása így is komoly veszteséget jelentett a helyieknek. A villatelepek egy részén azonban már a 19. században megtiltották a sertés- és kutyatartást, más

[380] Káptalani Határozatok jegyzőkönyve VIII. 1877. június 30. 4. Almádi gyógyfürdő szabályzata, 1903. 21§. (VeML) Idézi Schildmayer 2003b 4, 42.

részükön pedig eleve rendeletben tiltották ólak és istállók építését, ami előrevetítette a teljes Balaton-part 20. század végére bekövetkezett „sterilitását". Almádi 1903-as gyógyfürdői szabályrendelete „csak" az utak mentén, valamint a kiadó szobák közelében és kizárólag a fürdőévad idejére tiltotta a sertések tartását, ez azonban egyet jelentett az állattartás szinte teljes felszámolásával. (A balatonfüredi fürdőbizottság ülésének jegyzőkönyve 1876. 8. pont; Lichtneckert 2010a 98; Bősze 1990; Schildmayer 2003). Az állattartás korlátozását vagy teljes betiltását jellemzően a fürdőegyesületek kezdeményezték, a villatelepekre vonatkozóan lényegében sikerrel.

Az állattartás nemcsak a víz és az utak tisztasága szempontjából okozott gondot a nyaralóknak. Sokakat zavart a sertéstartással járó szag, a kakaskukorékolás és a kutyaugatás is, sőt a pásztor kürtölése is. Ez utóbbit Kenesén – nem rendeleti, hanem önkorlátozó módon – nyáron szüneteltették is, hiszen a szobakiadó gazdák is érdekeltek voltak a vendégek nyugalmának biztosításában (Interjú 7). Az állatok jelenléte a civilizáltnak hirdetett és remélt „világfürdők" területén és közelében vissza-visszatérő tárgya volt a fürdőleveleknek és egyéb újságcikkeknek. A fürdőzők közé befutó *„libaflotta"*, a legkellemesebb alkonyati órában a szúnyograj helyett felbukkanó tehéncsorda, a piros napernyőre támadó bivaly, a vezérkolomp hangjára hanyatt-homlok menekülő fürdővendégek stb. humoros leírása egyszerre adott alkalmat a publicistáknak a fürdőhely fejletlensége, a városi nyaralók kényeskedése és a helyi kultúra elmaradottsága feletti gúnyolódásra (vö. Rákosi 1921, 200; *Maróthy 1933*; Varga I. szerk. 2004. 113 stb.).

A hagyományos vízparti tevékenységek közül az állattartás váltotta ki a leggyakoribb és leghangosabb ellenkezést. Ennek oka az, hogy a tiltakozások ellenére sem került sor betiltására, csak területi korlátozására, így a vizsgált korszak végéig konfliktusok forrása maradt. Legalább ekkora ellenkezést váltott ki ugyanakkor a nyaralókban a rossz szagokkal együtt járó kenderáztatás, és a „vízszennyezést" okozó mosás is. Az előbbit a nagyobb fürdőhelyek közelében már a 19. század végén helyi rendeletek útján tiltották be, másutt az 1940-es évek végéig fennmaradt. A mosást 1936-ban tiltották be az egész Balatonra vonatkozóan, de már korábban is születtek helyi rendeletek a korlátozására. Több helyütt jellemző volt, hogy a mosó asszonyok időről-időre arrább költöztek, igyekeztek minél távolabb kerülni a fürdőtelepek központjától (vö. Kis 1990. 147; Lackovits 1997. 556 stb.).

A mosás, akárcsak az állatok jelenléte a strandolókon kívül terhes volt a sporthorgászok számára is. Ez utóbbiak jelenléte több más ponton is összeütközésbe került a hagyományos kultúrával. A horgászok például előszeretettel telepedtek rá az orvhalászok kedvelt helyeire (akadók, vermelőhelyek stb.), amelyeket alkalmasint a jachton túrázók is ki-kifosztottak, pl. dinamittal. A horgászok már igen korán, a 20. század első évtizedeitől kezdve ádáz, a hatóságok segítségével megrendszabályozandó ellenséget láttak az orvhalászokban, akik *„az ő vizeiket is zavarják, fényes nappal húzták a gyaloghálót a füred-tihanyi műút mentén, a legjobb beetetett horgászhelyek közelében"*. Az „úri" sporthorgászat, amelyet 1938-ban már több mint kétezren űztek a Balatonon, nem csak az orvhalászattal nem fért össze: egy-egy különösen kedvelt horgászhelyen, mint amilyen például a tihanyi Gödrös volt, az ötvenes évek végén azért kellett beszüntetni a libák Balatonra röptetését, mert azok minduntalan belegabalyodtak a horgászzsinórokba (Szilágyi 1989. 26; Szalay 1885; Interjú 1).

A korábban „közös tulajdonként" érzékelt és használt területek közül nem csupán a stranddá alakított partok funkcióváltása érintette érzékenyen és késztette térhasználata átalakítására a lakosságot. Jelentős környezetátalakítással járt a sétányok és a partra vezető utak kialakítása is. Ezekkel szemben a fő elvárás az volt, hogy árnyékosak legyenek, létesítésüket tehát mindenütt

fásítási program kísérte. Az apadásterületek és feltöltött mocsarak platánokkal, nyárfákkal és fenyvesekkel való beültetése megnehezítette a vízhez való lejutást, és csökkentette a gyűjthető vízi növények életterét. A nádast ugyanis nem csupán a strandok és sétányok területén irtották ki, hanem mint *„egészségre hátrányos befolyású”* növényzetet, azok környezetében is[381]. A mocsarak elleni ádáz küzdelem a legtovább a Szántód és Zamárdi közötti turzásháromszög esetében zajlott, ahol extrém megoldásként a nyaralóközönség rizsültetvények létesítésével javasolta megoldani a szúnyog és rothadás-bűz problémát. (Az erről szóló sajtóvita: *Kulcsár 1941*; *Madarassy 1941d; sz.n. 1941g, h* stb.)

Ugyanakkor a látszólag közterületté vált sétányok és parkok a valóságban nem voltak teljesen hozzáférhetők a köznép számára. A vasárnaponta fényes csizmában, fekete ünneplőben, illetve vászonholmiban megjelenő környékbeliek erős ellenérzést váltottak ki a siófoki, füredi, almádi stb. fürdővendégekből (Zákonyi F. 1988. 237). Füreden 1907-ben javaslat született az alsó sétatéren elzárható családi padok telepítésére, majd a következő évben a zenekar közelében lévő padok fizetőssé tételére, s végül a „vasárnapi zene” áthelyezése a sétányról a Gyógytérre. A vidékiek ellen a legfontosabb kifogás az volt, hogy a *„telep rendes vendégeit”* ti. a gyógy- és zenedíjat fizető nyaralókat az *„ülőhelyektől egészen elzárja”* (A balatonfüredi fürdőbizottság üléseinek jegyzőkönyve, 1907, 1908, 1909; Lichtneckert 2010a 175-183). A sétány „magántulajdon” jellege azonban a gyógy- és zenedíjfizetéstől függetlenül is megnyilvánult: Kőpataki Antal gyermekkori emlékei között őrizte azt az esetet, amikor a sétány egy padján falatozva a csendőr elzavarta őket, hivatkozva arra, hogy *„ott az urak sétálnak”* (Kőpataki 1970. 126).

A turizmus térfoglalása, a természeti környezet „turisztikai természetté”[382] alakítása a vizsgált időszakban elsősorban a vízparti területeket érintette. A gazdaságilag legértékesebbnek tartott szőlőkben és szántókban a hagyományos életformát és gazdálkodást az idegenforgalom nem érintette számottevően. Erre csak 1960 után, főként az 1970-es évek elejétől került sor zártkerti beépítések, szántók parcellázása, szőlők belterületbe vonása és megadóztatása stb. formájában. A villatelepek jellemzően a világi és egyházi nagybirtokok területén jöttek létre, a folyamat az őslakosság tulajdonában lévő termőföldeket csak alkalomszerűen érintette. A füredi savanyúvíz 18. majd 19. századi terjeszkedése (ajándékozás, vásárlás és birtokcserék) például füredi jobbágyok, arácsi gazdák és környékbeli kisnemesek területeire is kiterjedt, és főként gyümölcsös- és konyhakerteket érintett. A sétány kiépítését-kiterjesztését akadályozó utolsó kis parcellák az 1857. évi földrendezéskor kerültek a fürdő tulajdonába (vö. Lichtneckert 2010b 14; 2011. 19-20).

Másutt azonban, ahol a paraszti birtoktestek a vízig nyúltak, így Kenesén, Arácson, Zánkán, Zamárdiban, Balatonudvariban egészen a nagy gazdasági világválság időszakáig a tulajdonosok nem adtak el földjeikből, bármilyen kitartóan ostromolták őket a villatelekre vágyók! Jellemző adat, hogy a szárszói Soli Deo Glória Szövetség nyaralótelepéhez a tagok a 30-as években egy-egy négyszögölenként (!) tudtak újabb területeket venni a szomszédos gazdáktól. Szintén kényszerűségből került sor egy-egy zánkai, illetve balatonudvari telek eladására is a helyi

[381] Vö. a balatonfüredi fürdőbizottság üléseinek jegyzőkönyve, 1874, 1878 (Lichtneckert 2010a 96, 104). A füredi nádas-háború mellett folyamatos volt az elégedetlenkedés az almádi strand mellett fekvő három holdas kiparcellázott, de gondozatlan területtel kapcsolatban is: *„A feltöltetlen, náddal borított telkek a közvetlen közelségében kifejlődött kultúrával szemben feltűnő disszonáns helyzetképet teremtett. A telkeken álló víz, a nádas és az abban kuruttyoló békák jelenléte nem illeszkednek már harmonikusan Almádi elismerten szép, sőt gyönyörű perspektívájába”* (*sz.n. 1940l*).

[382] A fogalmat a turizmusantropológia a civilizált világ részéről nagyra értékelt vad, ám megfelelő civilizációs vívmányok segítségével fogyaszthatóvá tett területekre használja az Amazonas-vidéktől a Himalájáig.

gazdák részéről, a válság hatására. Az arácsiak 4-6 méter széles, hosszú, vízre nyúló parcelláit pedig szintén csak ekkoriban sikerült felvásárolnia az e célra alapított parcellázó szövetkezetnek. Legendás volt a kenesei gazdák földjeikhez való ragaszkodása is, amely a 19. század végén a fürdőfejlesztők érdeklődését végül Almádi felé terelte (Pintér főszerk. 1983. 75; Marton 2000. 172-174; Kis 1990. 123; Interjú 24).

Több helyütt van példa arra, hogy sétány híján a nyaralók a közeli legelőt vagy rétet alakították séta- és gyermekjátszótérré, pl. Lellén, ahol a partot végig magánvillák foglalták el (Doletsko 1908). A déli part legelőit egyébként komolyan veszélyeztette a fürdőkultúra terjedése, hiszen (kivéve a nyugati részen a bozótos berki területeket) nem volt mód másutt, mint a Balaton árterében legeltetésre. A fürdőtelepek alapításával fokozatosan csökken a legelőterület, újabbakat pedig nem volt módja bérelni a helyieknek, mert az uradalmak a takarmánygazdálkodást fejlesztették, nem volt érdekük újabb legelők kijelölése. (Lásd pl. a szemesi helyzetet: Reöthy 1990c 103.)

A rét féltése volt az egyik fontos eleme a gyenesdiási fürdő létesítését övező helyi ellenérzéseknek is: *„Mégcsak az köllene a jégverés mellé, hogy a sok pesti gyerek letiporja a rétet”* – idézte a gyenesdiási közvélekedést a helyi sajtó.[383] A turizmus apró, sokszor szimbolikus lépésekből álló térfoglalása sokszor a legváratlanabb helyzetekben vezetett „robbanáshoz”. Ilyen helyzet volt a tihanyi Garay-kunyhó felállítása, amelynek útbaigazító tábláját a tihanyiak azért döntötték le és tüzelték el, mert azt hitték, hogy *„a Balaton Egylet tulajdona”* felirat a földterületre vonatkozik! Illyés Gyula megfigyelése szerint szinte hasonló érzékenységgel reagáltak a tihanyiak a szaporodó kerítésekre, *„Idegeneknek belépni tilos”* táblákra, amelyeket értelmezni is nehezen tudtak: *„ki is az idegen? Csak nem ők?”* (Margittay 1943. 305; Illyés 1963. 588).

Kisebb helyi konfliktusok forrása volt a fürdőtelepek környékének kirándulóhellyé válása, amely elsősorban az erdő borította hegyeket és völgyeket érintette. Több helyütt séták célpontjai voltak a szőlőhegyek is, amely fölvetette a hegytetőre vezető dűlőutak fásításának igényét, erre azonban végül sehol sem került sor (vö. Sziklay 1932. 59).

Sajátos konfliktusos terület volt a Balaton-felvidéki hegyek kőbányászata, amely sokaknak volt fontos megélhetési forrása. A tanúhegyek – a turizmus rendszerében erőteljesen artikulálódó – kultusza azonban a természet pusztításaként értékelte a bányászatot, és bár leállítani csak a vizsgált korszakot követően tudta, a Gulács és a Badacsony esetében már az 1920-30-as években szembeállította a helyi[384] és a turista érdekeket. Az 1930-as években fellendülő turistaút- és kilátóépítési programok általában nem érintették érzékenyen az őslakosságot, sőt arra is van példa, hogy a kilátóhoz szükséges területet a közbirtokosság ingyen engedte át a fürdőegyesületnek (Alsóörs – Horthy-kilátó). A hegyek és erdők részleges funkcióváltását jól mutatja a táj egyes elemeinek átnevezése a romantikus tájszemlélet nevében (pl. *Aranykagyló, Királyné szoknyája* – Szigliget, vö. Koczogh 1988. 53), ez azonban nem okozott kézzelfogható veszteséget az őslakosságnak.

A hegyekben feltörő források befoglalása azonban kiváltotta a helyiek ellenkezését, mert ezek nélkülözhetetlen itatóhelyek voltak. Különösen éles volt a helyzet a gyenesdiási, györöki és vonyarci források esetében, amelyeket a Balatoni Szövetség próbált *„az ismeretlenség sötét*

[383] Sági János: Gyenesdiás. Keszthelyi Hírlap 1909. október 31. XXXII. évf. 44. sz. (2-3) és 1909. november 7. XXXII. évf. 45. sz. (2-3) idézi Bárdossy szerk. 2002. 377).

[384] A Badacsony geológiai és turisztikai értéke mellett érvelő Balatoni Szövetség és a Magyar Földrajzi Társaság nemcsak a kőbányát birtokló Esterházy-uradalommal került konfliktusba, de a megélhetését és fejlődését a bányára alapozó badacsonytomajiakkal is (vö. Kalmár 1998).

odújából napvilágra hozni” az 1910-es években. A forrást használó helyiek azonban ellenszegültek, s *„csak közigazgatási karhatalommal* (…) *lehetett rájuk erőszakolni a forrás okszerű rendezését”*, s akkor is csak rövid időre. Az idehajtott marhák, disznók, libák időről időre belegázoltak a kitisztított forrásokba, széleik kiterültek, elposványosodtak, *„úgy annyira, hogy ember, fáradt, tikkadt utas vagy turista nem tudta megközelíteni.* (…) *Sajnos ilyen a mi magyar népünk sok helyen, hogy saját javát is úgy kellett ráerőszakolni, majdnem bottal beléjük verni”* – összegezte a konfliktust a Balatonkultusz egyik lelkes híve, a gyenesdiási tanító (Kárpáti János: Kristály-források Keszthely vidékén. Keszthelyi Hírlap 1910. május 1. XXXIII. évf. 18. sz. (1-2) idézi: Bárdossy 2002. 383-384).

Szintén a – 19. században szokatlan méretű tömegturizmus – áldozata lett az arácsiak itatója a Koloska-völgyben, amely a füredi vendégek egyik kötelező kirándulóhelye volt. A forrás befoglalásával az itatás megoldhatatlanná vált, a problémát az 1950-es években a Koloska-csárda alá kivezetett itatóvályúval tervezték orvosolni, de mire hozzáfogtak volna, megszűnt az állatállomány (vö. Schneider 2004). Hasonló – a hagyományos kultúrát érintő – veszteséget akadályozott meg az alsóörsi közbirtokosság ellenállása. A Káptalanfüredet is parcellázó Magyar-Hollandi Bank 1935-ben a Köcsi-tó melletti területet szerette volna bérbe venni gyermeknyaraltatás céljából, de a közbirtokosság elutasította, mert a sertésfalka fürdése miatt szüksége volt a tóra és környékére (Lichtneckert 1996. 582).

Több helyütt komoly sérelmet okozott a helyiek által évszázadok óta használt – vízre vezető – utak felszámolása, áthelyezése. A tihanyiak például többször tiltakoztak amiatt, hogy a József főherceg-féle nyaraló és a biológiai kutatóintézet miatt a faluból a partra vezető új út számukra hátrányosan nagy kerülőt tett és túlságosan meredek is volt. Kérelmük azonban – egy keskenyebb, rövidebb lankásabb út építése – nem teljesült (Illyés 1963. 587). Néhány évtizeddel korábban, 1869 és 1871 között az Arácsot Füreddel összekötő szekérút ügye vezetett konfliktushoz. Az út zaja és pora zavarta a nyaralóközönséget, ezért Zala vármegye elrendelte az út áthelyezését, de Arács község és Eszterházy Pál egyaránt ellenálltak. Az egyezség végül 1871-ben született meg azzal a kompromisszummal, hogy a fürdő ezentúl hozzájárult az út fenntartásához (A balatonfüredi fürdőbizottság ülésének jegyzőkönyve1864. augusztus 25. 4. pont, idézi Lichtneckert 2010a 75-83).

A falvak poros útjai egyébiránt minden turizmus által érintett községben előbb-utóbb ellenkezést váltottak ki a szennyezett levegőjű nagyvárosokból ide „menekülő” nyaralókból. A falvak elöljárósága és lakossága több helyütt vezetett be önkorlátozó intézkedéseket, így például a fürdőidényre ideiglenesen áthelyezték a csorda falubeli útvonalát, korlátozták a szekerek forgalmát, az utcákat sűrűbben seperték, illetve sok helyütt olajos öntözéssel portalanították (vö. pl. Rákosi 1921. 117). A legnagyobb mezőgazdasági munkák idején azonban lehetetlen volt a porszennyezést visszaszorítani – nem véletlen, hogy a községektől távolabb eső villatelepek reklámjai leggyakrabban a *„pormentes”* és a *„csendes”* jelzőt használták. A csend nem csupán a forgalmas nagyvárosokkal szemben, hanem a zajos falusi élettel szemben is felmutatható erény volt, amelyet csendrendeletek is igyekeztek fokozni. A balatonfürediekhez 1938-ban intézett felhívás például este 10 és reggel 8 óra valamint délután 2 és 4 óra között kért nyugalmat, ami az utcán való hangos beszédre és a tejeskannákkal való zörgésre is kiterjedt (vö. Sólymos 2003. 67). A kutyaugatás és kakaskukorékolás visszaszorítását a balatoni gazdák számára készített illemkódex is kiemelten kezelte, akárcsak a kellemetlen szagok és a maszatos gyermekek közegészségügyi problémáját (vö. Sági E. M. 1934).

A turizmus – apró lépesekből és gesztusokból összeadódó – térfoglalása tehát magukat a falvakat sem hagyta érintetlenül. Voltak települések, amelyek a nagy letelepedési hullámok idején a helyieket is érzékenyen érintő lakáshiánytól szenvedtek, ilyen volt például az 1920-as években Kiliti (vö. Kanyar 1989b 484). Az északi part egyes településein a közbirtokossági jog megszerzésének lehetősége ösztönözte a villatulajdonosok egy részét, hogy a faluban is házat vegyenek. A közbirtokosság tagjává válás – bár nem lebecsülendő hal- és tűzifa-járandósággal is együtt járt – elsősorban a testület döntéseinek befolyásolása miatt volt nagy jelentőségű, hiszen ezeken a településeken, pl. Alsóörsön, Csopakon a vízpart a közbirtokosság kezén volt (vö. Lichtneckert 2008a 5). A helyi temetőkben, szőlőhegyen, erdei tisztásokon ugyanakkor nyaralóhelyhez kötődő identitás jellegzetes kifejeződéseként nyaralók sírjai tünedeztek fel[385].
Másutt az évszázadok óta használt csárdákból szorultak ki a helyiek, amelyek már nem feleltek meg a turizmus igényeinek, ezért átalakították vagy lebontották őket. Az új éttermek általában a fürdőtelepen vagy a falu és a fürdőtelep határán létesültek, és vendégkörükben csak a falusi elitet, illetve a legtehetősebb gazdákat tűrték meg.
A falvak (utcák, házak, boltok, közterek) turisztikai térfoglalása, építészeti és funkcionális átértelmezése 1960 után, de főként az 1980-as évektől az egész térségben lezajlott. A két legkirívóbb példa, Tihany és Szigliget lakosságának kiköltözése az ősi falumagból azonban már a vizsgált korszak végén megtörtént. A két község ófaluja az 1950-es években műemlékvédelmi védelmet, illetve figyelmet élvezett, amely lehetetlenné tette az építészeti modernizációt, s ugyanakkor megnövelte a házak és telkek értékét. Mindkét falu lakossága az 1950-60-as évek fordulóján új utcák – lényegében egy új falu – építésével reagált a helyzetre, nagy számban adva el házaikat nyaralóknak. A szabad kéményes, sőt részben még füstös (!) házak kultusza értetlenséget és haragot váltott ki a helyiekből, akik nagy ablakos, rolettás, fürdőszobás házakról álmodoztak. *„Lakna csak maga benne!”* – ajánlották a házaikat csodáló és fényképező turistáknak a benne lakók (Koczogh 1988. 42; Lipták 1963. 630). E spontánnak látszó folyamat – mely egyszerre szolgáltatott példát az archaikus szinten megrekedt népi kultúra szervetlen modernizációs fordulatára és a turizmus farvizén a térségben aktivizálódó műemlékvédelem bizonyos fokú társadalmi érzéketlenségére – Tihany esetében korántsem volt előzmény nélküli. Az egész Tihanyi-félsziget rezervátummá alakításának gondolatát elsőként Klebelsberg Kunó fogalmazta meg az 1920-as években, majd közvetlenül a háború előtt újra napirendre került, a Balatonért elkötelezett értelmiség szinte egyöntetű[386] támogatását élvezve.
A turizmus térfoglalási folyamatának csak egyik tartománya zajlott (zajlik) a valós fizikai térben. Legalább ennyire fontos azonban a folyamat másik tartománya: a tér szimbolikus birtokbavételeként értelmezhető névadás jelensége, amelynek egyes – ártalmatlannak tűnő – lépései a tér és egyúttal az identitás átszabásának fontos mérföldkövei voltak a Balaton-térségben. Az „átnevezés” a terek minden szintjére kiterjedt. Egy részük szervesen épült a hagyományos tájhasználatban kiforrott helyi névadási gyakorlatra. Új vonyónevek (vízi

[385] A fonyódi Várhegyen nyugszik például Szaplonczay Manó orvos, a fürdőhely alapítója. A világosi szőlejében emelt sírboltba temették Pejtsik Károly fotográfust (akinek a lányáról elnevezték Klára-telepet) 1942-ben. Számos ismert és ismeretlen nyaralót temettek el már a vizsgált időszakban a falusi temetőkben, így például Bodor Aladár írót Szigligeten, Barnola Miklós fürdőegyesületi jegyzőt Szemesen, Margó Ede szobrászt Zamárdiban, dr. Bognár Elek villatulajdonost Kenesén, Okályi Iván rokonságát Zánkán stb. (Matolcsy 2006; Heinrich 2011. 199; Tatay 1988. 33; Schoedl 1934. 55; *Maggassyiné 1942* stb.). A jelenség a rendszerváltás utáni leköltözési hullámot követően tovább fokozódott, a Balaton-parti falusi temetők egy része, például a tihanyi gyakorlatilag megtelt. Mára egész iparág épült a Balatonba történő hamvszórások kivitelezésére is.

[386] A kibontakozó közéleti vitában többen is megfogalmaztak praktikus ellenérveket, de egyedül Lukács Károly, az etnográfiai és kultúrtörténeti érdeklődésű halászati szakember hangoztatta a tihanyi őslakosság „jogát” ősi településéhez. A témáról bővebben a 6. fejezetben lesz szó.

helynevek) születtek például a halászatban az őslakosság tájhasználati rendszerének logikája szerint, reagálva a táj új objektumaira: *Földvári villák eleje, Strand eleje* (Földvár) *Fürdőház eleje, Hidegfürdő eleje* (Füred), *Szanatórium eleje* (Almádi) *Mária-szobor eleje* (Csopak), *Minisztertanács eleje* (Szemes, Őszöd) *Kasték eleje* (Alsóörs), *Tazlár* (Akarattya, a Tazlár-villa melletti terület) (Lukács 1933; Reöthy 1986. 28-29; Lichtneckert 1996. 285; Interjú 12).

A térhasználat kettéválását tükrözi a nyelv „kettéválása", pl. a parti dűlők esetében. A halászok és más „vízi emberek" a térben megjelenő turisztikai objektumokra utaló új földrajzi nevek mellett még évtizedekig használták az eredeti „vonyó"-neveket is, pl. *Diászi fürdő eleje / Kokasvári akadó, Márffy-villa alja / Határi kű akadó* stb. (Lukács 1933. 17, 20). A térképen és az idegenforgalmi kiadványokban megjelenő mesterséges elnevezések pl. *Keleti strand* (Földvár), *Hableány* (Badacsonytomaj), *Kovácsbalaton* (Boglár) szintén évtizedekig éltek tovább párhuzamosan az őslakosság eredeti helyneveivel (pl. *Gyékényes, Brettyó, Kattyas* stb.), míg ez utóbbiak teljesen ki nem koptak a használatból. A párhuzamos névhasználat a turisztikai tér bármely jelenségére kiterjedhetett. A zamárdi ősnyaralók *Svájcnak* nevezték a *Diászó* nevű határrészt, a budapesti római katolikus egyházközségek gyermeknyaralójának lakói *Boldogzamárdinak* hívták magát a falut, az ábrahámhegyi Jakab-Fülöp-kápolnát pedig, amelyet a Szent Imre Kollégium nyaralóházának felépítését követően a nyaralók vettek használatba, önkényesen *Szent Imre Kápolnának* nevezték át (Piller 1997. 21; Margittay 1942. 12; Fekete 1996. 94).

Nem kizárólag a turizmus kulturális rendszerére, de a globalizációs-modernizációs folyamatokra általában jellemző folyamat, hogy az átalakuló tér maga alá temet bizonyos földrajzi neveket, s velük együtt a nyelvben kifejeződő kultúrát is. A turizmus közegében azonban különös jelentőségre tesz szert a tértranszformációs elméletekben a „tér kiüresítésének" nevezett folyamat, amelynek során nem csupán régi „jelentések" tűnnek el, de helyettük új jelentések sokasága jelenik meg (vö. Szijártó 2003. 24). A keletkező új nevek, az identitásépítés (és a kolonizáció) jegyében kitermelt új lokalitások legszemléletesebb példái a Balaton-térségben maguk a villatelepek voltak, amelyeknek egy része személynév típusú névadással nyerte el identitását, új kultuszt és egyben új időszámítást is teremtve a térségben. Ennek egyik első példája volt Bélatelep (a korábbi fonyódi *Gulyahálás* területe), amely a parcellázást engedélyező gróf Zichy Béla nevét viseli a mai napig. Ezzel egy időben nyerte el nevét Máriatelep (a későbbi Balatonmáriafürdő), amelyet 1899-ben, az első szüret emlékére nevezett el feleségéről Andrássy Máriáról a szőlőtelepítésekért felelős térségi kormánybiztos, gróf Széchenyi Imre. Ezt a névadási gyakorlatot több kisebb telep is követte: a szepezdi Víriusztelepet Viriusz Vincéről, a Lesencetomajon birtokos Deym-család jószágfelügyelőjéről nevezték el, aki a területet megvásárolta, majd parcellázta. A Siófok határában fekvő Vilma-telep Rossnagel István MÁV osztályfőmérnök feleségéről kapta a nevét, aki az útépítés és parcellázás motorja volt 1895-ben, a világosi Klára-telepet pedig a lányáról nevezte el Peijtsik Károly amatőr fotográfus. Többes identitás lehetőségét is magában hordozza a Balatonudvari *Fövenyes* részén alapított Antaltelep, amely egyszerre utalt alapítójára, dr. Gurmann Antal pénzügyminiszteri tanácsosra, illetve Páduai Szent Antalra, akinek védnöksége alatt állt a telepen gyermeküdülőhelyet létesítő *Budafoki Keresztyén Ifjak Egyesülete* (Tengerdi 2008. 88; Matyikó 2006. 9; Heinrich 2011. 199 stb.).

Hasonlóan szimbolikus jelenség volt az 1930-as években tapasztalható utcanévadási láz, amely a korszak hivatalos ideológiáját, történelemszemléletét és a helyi kultuszokat egyaránt nevesítette az új balatoni terekben. Eleinte a fürdőtelepeken, majd egyre inkább a vele egybeépült falvakban is utcákat neveztek el helyi fürdőigazgatókról, a fürdőegyesületet

kártyanyereményekből támogató szponzorról, honfoglaló vezérekről, elveszett erdélyi és felvidéki városokról, Szent Istvánról, Horthy Miklósról, sőt Mussoliniről is, aki az egykori lellei *„Úszói legelő”* középső utcájának névadója lett (Schoedl 1934. 48, 62; Andrássy 1988. 281; Kanyar 1989b 240; Reöthy 1990b 125).

A turizmusantropológiai elemzésekben a *„szemiotika koronázatlan királyainak”* nevezett, mindenütt kulturális jeleket és jelentéseket kereső turisztikai szereplők (vö. Fejős 1998; Culler 2012) értelmezésében az őslakosság által funkcionális helyekként ismert és használt terek átlényegültek, a közösen használt tájban új területhasználati gyakorlatok alakultak ki. Ez a spontán gyakorlat, bár a legtöbb esetben sem tudatos, sem ideológiai szempontból megalapozott nem volt, része lett a hatalmi viszonyok átrendezésének, a Balaton-térség kulturális gyarmatosításának. Ez a legszembetűnőbben éppen azokban a szimbolikus jelenségekben artikulálódott, amelyek nem vezettek az itatóhelyekért vagy a mosóhelyekért folyó napi konfliktusokhoz, és nem okoztak napi sérelmet az őslakosságnak, sőt alkalmasint nem is volt tudomásuk róla.

Ilyen jelenség volt a Balaton fiktív élménytérré változtatása, amelynek része volt a fentiekben tárgyalt átnevezési-újradefiniálási gyakorlat éppúgy, mint azok a „játékok”, amelyek a tér elvont értelmezési síkján játszódtak, valóság és fikció határán. Ilyen volt a fonyódi Kripta-villa, amely a fonyódi tájat a Nápolyi-öböllé lényegítette át[387], vagy az aligai és kenesei nyaralók vetélkedése, amelyben „Fiume” és „Abbázia” csapott össze[388]. Részleteiben kidolgozottabb volt a Tihany-Füred környéki értelmiségiek „mediterrán” játéka az ötvenes években, amelynek során grófságokra osztották és „olaszosították” a környéket: Füred és környéke volt a Lombard fennsík, a Tihanyi-félsziget az olasz csizma, a rév felé pedig Szicília került el. Az évekig tartó játékban a résztvevők (Lipták Gábor, Illyés Gyula stb.) ennek megfelelő szerepeket kaptak, pl. Borsos Miklós Niccoló di Toscana, Toszkána őrgrófja volt stb. (vö. Lipták 1982. 98-99).

A tér fizikai kisajátításával, s ugyanakkor a turizmusban termelődő ellenvilágokkal összefüggő értelmezések problematikáját, (amely a következő fejezet témája lesz), a legszemléletesebben Németh László „tájhaza” kifejezése foglalta össze: *„a Balaton horpadása nemcsak tájhaza, nemcsak azoknak a világa, akik a partját lakják – az egész nemzet öröme, melyből, mint egy nagy hosszú tálból egyre többet merítenek”* (Németh L. 1963. 602).

[387] A Kripta-villát a fonyódi Sipos-dombon 1940-ben emeltette Abrudbányai Ödön, kolozsvári (Pécsett megtelepedett) gyógyszerész mediterrán stílusban, miután sokáig kereste azt a helyet, ahol a menyegző előtt meghalt egykori szerelméről méltóképpen megemlékezhetett. A villa teraszáról nyíló panoráma a Nápolyi-öbölre emlékeztette.

[388] A játékos konkurenciaharc a valóságban és a sajtóban zajlott az 1930-as években. Egy alkalommal például Aliga elhíresztelte, hogy náluk látható az óriás cápa, mire a keneseiek megüzenték, hogy ők meg fölléptetik a lochnessi szörnyet stb. (A sajtómegjelenéseket idézi Heinrich 2011. 164).

6. KÖLCSÖNHATÁSOK: KULTURÁLIS ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLETEK

A közösen használt terekben, a folyamatos interakciók során termelődött a kulturális kölcsönhatások „értelmezési" szintje: azok a képzetek, amelyek a turizmus szereplőiben formálódtak és idővel éppúgy kölcsönhatásba léptek egymással, mint maguk – a közvetlen fizikai érintkezésbe került – kulturális rendszerek.
A továbbiakban ezeket az értelmezési szinteket kísérlem meg bemutatni, elsősorban három fő témán keresztül:
1. Milyen kép alakult ki a turizmus szereplőiben „a másikról", és ez milyen cselekvésekre késztette őket a különböző interakciók során?
2. Hogyan merítkezett meg egymásban a hagyományos és a nyaralói kultúra: milyen elemeket vett át egymástól és épített be a maga rendszerébe?
3. Hogyan formálták az egész térség arculatát az értelmező elit hatalmi törekvései?

6.1 Kölcsönös értelmezési kísérletek

A vizsgált időszakban mindvégig jellemző volt a Balaton tereiben találkozó kultúrák markáns különállása mind az életvilágok tárgyi, mind pedig mentális szintjén. A korábban részletezett kapcsolatok ugyanakkor kezdettől fogva érintkezési felületeket képeztek: olyan kulturális sejthártyákat, amelyeken keresztül javak cseréje zajlott folyamatosan. E kulturális kölcsönhatások értelmezési szintjének sajátosságait több tényező magyarázza. E sajátosságok egyrészt abból fakadtak, hogy maguk a sejthártyák a kulturális rendszerek egészéhez képest csekély felületet képeztek: a kölcsönhatásokban mindkét kultúra szezonális arcát mutatta, s így a rendszerek egészének működési logikája rejtve maradt a másik elől. Másrészt az átengedett információk mennyisége és minősége egyenlőtlen volt. A hagyományos kultúra szereplői egyéni vagy kis közösségi szinten értelmezték a másik kultúrát, míg a turisták e szinteken túl a társadalmi értelmezés lehetőségeivel is bírtak, elsősorban a sajtó, a törvényhozás és a művészet felületein.

A nyaralók és a nyaralói kultúra értelmezése

Az őslakosság nyaralókról alkotott képét közvetett források – megfigyelések, elejtett megjegyzések, cselekvések – segítségével próbálom meg rekonstruálni. A vidékről született első híradások, úti beszámolók egybehangzó állításokat fogalmaztak meg a balatoni nép vendégszeretetéről, amely a legközvetlenebbül az utazók szívélyes elszállásolásában és a mindenki előtt nyitva álló út menti pincék gesztusában nyilvánult meg. A Balaton víztükre miatt beszűkült közlekedési lehetőségek ellenére a vidék és annak társadalma hagyományosan „nyitott" volt: a bor- és halkereskedők, a messzebb élő szőlőtulajdonosok rendszeres mozgása természetessé tette az „idegenek" jelenlétét, és már a 18-19. században az átlagosnál sűrűbb vendégfogadói hálózat kiépítését eredményezte (vö. Knézy 1997. 36).

Az idegenforgalom megjelenése az első időszakban semmiképpen nem járt sokkhatással. Mint azt a 2. fejezetben részletesen bemutattam, a fürdőkultúra első képviselői a legtöbb településen nem voltak teljesen idegenek: a közeli városok értelmiségéből, extráneus szőlőbirtokosokból, a falu elitjéhez rokonsági szálon kötődő vendégek köréből kerültek ki. Alapvetően más minőséget a 19-20. század fordulójától tömegesen érkező nagyvárosi nyaralóréteg képviselt, amelynek személyes kapcsolatai a helyiekkel már csak a 4.2 fejezetben bemutatott szolgáltatói viszonyrendszeren keresztül érvényesültek.

A nyaralóvendégek megítélésének két alapvető vonása mindenképpen rekonstruálható. Az egyik a turizmus – az őslakosság számára teljesen új kulturális mintákat mutató – vízhasználatához való viszony kialakítása volt. A jelenség értelmezési kísérleteire maguk a nyaralók is felfigyeltek, anekdotikus formában – főként publicisztikákban – örökítve meg azokat.

Novosánszky Mihály vasúti őr összegzése, amely a fonyódi „ősnyaralók" viselkedését próbálta értelmezni, egy, a Balatoni Kurír hasábjain megjelent visszaemlékezésben vált közkinccsé: *„Hát azt még meg tudom valahogyan érteni, hogy az urak szép nyári napokon kijönnek ide Fonyódra fürdeni és utána falatozni, de az már nem fér az eszembe, hogy idejönnek lakni csak azért, hogy fürödhessenek"* (idézi többek között Kanyar 1985. 178).[389] A sajátos – az őslakosság szempontjából lényegében értelmezhetetlen – Balatonhoz való viszony volt a nyaralóvendégek megítélésének központi kategóriája. Ezt tükrözi a térségben mindenütt használt *„fürdős"* kifejezés, amellyel a nyaralókat illették[390]. Az őslakosság kulturális gyakorlatával szemben, amely a Balatont a hétköznapi cselekvések rendszerébe illesztve „használta", a nyaralók fürdőzése önmagáért való rítus volt, amelyet eleinte csodálkozva, idővel azonban – a térhasználati konfliktusok szaporodásával – ellenségesen figyeltek a helyiek. Nem véletlen, hogy az időről-időre fellángoló agresszió éppen e fürdőzési gyakorlat szimbólumai: a tóban álló fürdőkabinok ellen irányult, amelyeket ősszel, szüret idején vagy farsangban egyes községekben rendszeresen felgyújtottak, megrongáltak.[391] A nyaralókkal szembeni agresszió korántsem volt általános, és mértéke is messze alulmaradt más turistarégiókban tapasztalható

[389] „Novosánszky bácsi" véleménye nem volt egyedi. Az őslakosságnak a turizmus jelenségeire adott válasza volt a témája Rákosi Viktor egy 1921-ben megjelent novellájának, amelyben a Boglár környéki változások értékelését főhőse, Kenyér bácsi szájába adta*: „Egyebet se tesznek, mint reggeltől estig fürdenek a Balatonban. Igen jó urak, mert sok pénzük van és mindent dupla áron megvesznek..."*. Feltételezhetően valós történet volt az alapja, a derék *„somogyi pógár"* Kenyér bácsi büntetésének is, amelyet a Balatonban (a boglári fürdőkabinoknál) történt fürdőzésért szabtak ki rá: *„Hogy fürdött kend? Csak úgy, ahogy szoktunk, mi nem öltözködünk föl, amikor fürdünk, mint a pesti urak meg dámák, mi levetkezünk"* (Rákosi 1921. 117-118). Nyersebb megfogalmazást adott a helyiek szájába Váth János egyik novellája, amelyben a nyaralók megítélése Lóczy Lajos tudományos kutatómunkájának értelmezésével csúszott egybe: *„a semmittevők és semmirekellő urak fürödnek, esznek, isznak, a nagy úr egyetemi tanár meg a homokpartokban mászkál"* (Váth 1920. 59). A Balaton 1880-ban indult tudományos tanulmányozása sajátos módon kapcsolódott össze a helyiek értelmezésében a fürdőélettel. Bár a kutatás alapvetően természettudományos indíttatású volt, két emblematikus szereplője, Lóczy Lajos és Cholnoky Jenő egyben balatoni nyaralótulajdonosok és a balatoni fürdőkultúra elkötelezettjei voltak – Cholnoky ennek jegyében a balatoni nép kérlelhetetlen kritikusa is. Mindketten jól ismerték a terepet, éveket töltöttek el a Balaton partján, alakjuk összekapcsolódott a szaporodó villatelepekkel (vö. Kubassek 2004).

[390] Ismert megnevezés volt a *„nyaralós"* is, amely azokra a kuncsaftokra vonatkozott, akik csak nyáron vásároltak tejet a helyiektől, szemben az *„évesekkel"*. A *„villás"* kifejezés a villatulajdonosokat takarta, akiket a népi értelmezés is határozottan megkülönböztetett azoktól a futó szállóvendégektől, akikhez őket a legkevesebb kapcsolat fűzte.

[391] A kabinok Füred-Arács-Csopak környéki rendszeres rongálásáról, a strandra és sétányokra ültetett fák kitördeléséről Cholnoky Jenő visszaemlékezései számolnak be (Margittay 1943. 262; Cholnoky J. 1942), de szórványos adatok ismertek Révfülöpről és Keszthelyről is (Kiss L.-P. Miklós 1999; *sz.n. 1940i*). Az ellenséges indulatok másik formája a nyájak és csordák fürdőzők közé hajtása volt, amelyre szintén szórványos adatok vannak különböző településekről. Az adatok többsége azonban éppen ellenkező gyakorlatról számol be: ha megjelentek a fürdőzők, a pásztor tapintatosan arrébb hajtotta az állatokat.

ellenállásoktól[392], fellángolásai azonban árulkodnak arról a lappangó feszültségről, amely a két kulturális rendszer ütközőzónájában kialakult. *„A letelepülő úri közönség iránt ellenséges indulattal viselkedett a közbirtokosság. Állandó összetűzések voltak”* – állította Mihálkovics Tivadar, az alsóörsi fürdő egyik alapítója 1927-ben, a közbirtokossággal folytatott perben. Maga Mihálkovics *„kolomposoknak”* nevezte a közbirtokossági tagokat, akiket saját elbeszélése szerint éveken át tartó pálinkázással vett rá a partra való lejárás jogának megszerzésére (idézi és a konfliktus részleteit összefoglalja Lichtneckert 1996. 518-523).

Az ellenségeskedés leglátványosabb formája a villafosztogatás volt (1919-ben a kommün idején szórványosan, majd 1944-45 telén tömegével), amelynek éppen az ésszerűtlen vonásai[393] mutatnak rá, hogy a szerzésvágy mellett a helyiek fő motivációja a düh és a bosszú volt. Hasonló érzelmek fedezhetőek fel az 1950-es években az egzisztenciálisan megrendült nyaralók elleni kirohanásokban, amelyeknek csak politikai környezetét, de nem valódi mozgatórugóját jelentette a hivatalos ideológia kapitalizmusellenessége.[394]

Az agresszió e jeleitől kezdve a közömbösségen át egészen a szolidaritás 4.2 fejezetben tárgyalt megnyilvánulási formáiig a nyaralói kultúra jelenlétére megfogalmazott reakciók széles skálája alakult ki az őslakosság körében. A legjellemzőbb viselkedésmintának a passzív távolságtartás tűnik, amely megengedte a közösség tagjainak a szolgáltatások szövevényes rendszerébe való bekapcsolódást, a kiegyensúlyozott személyes kapcsolatokat (pl. szőlőhegyi szomszédság, szobakiadás), a városi kultúra egyes elemeinek átvételét, miközben a rendszer egészével való azonosulást és a turizmusban való aktív szerepvállalást kizárta.

A turizmus értelmezését látványosan nehezítette a kulturális kódok olvasásához szükséges ismeretek iránya. Amint példáink mutatják, értelmezhetetlen vagy félreérthető volt a helyiek körében a mezítláb járás és a légsátorban alvás[395], a bivalylegelőn építkezés[396], szúnyogirtás, a „céltalan” kirándulások szárazon és vízen[397], de legfőképpen a „léhaság” és a fényűzés egyes

[392] A témával foglalkozó esettanulmányok rendre saját terepükön tartják kritikusnak a turizmus társadalomra és környezetre gyakorolt hatását, míg más területek turizmusa virágzó és békés iparnak látszik. A területhasználati és kulturális konfliktusok – bár kivételek mindenütt jelentkeznek – valóban nem váltanak ki olyan szintű, feloldhatatlannak látszó ellenségeskedést, mint pl. a Lappföldön vagy az osztrák síparadicsomokban az 1950-60-as években, de az is tény, hogy viszonylag kevés az erre irányuló, a személyes kapcsolatok szintjén is adatokkal szolgáló kutatás (vö. Fejős szerk. 1984; Pöttler hrsg. 1994).

[393] Míg a 2. ukrán hadsereg tagjai egyértelműen élelem- és vagyonszerzési céllal fosztogattak, addig a helyiek a visszaemlékezések szerint kifejezetten vandál módon pusztítottak el egész villákat. *„nagy értékű bútorokat szétvertek nyúlkatrócnak, értékes festményeket megrongáltak és megsemmisítettek, drága perzsaszőnyegekkel takarták le a tűzifát az udvaron... ezüst étkészlettel játszottak a gyerekek Külső-Mária strandján”* – összegezte a helyiek elbeszéléseit Tengerdi Győző (Tengerdi 2008. 8). A témáról lásd még Lukács 1947.

[394] Valószínűleg nem politikai haszonszerzésből született több községi jegyző értékelése, amellyel a háború utáni első üdülőhelyi jelentéseikben feleslegesnek nyilvánították a fürdőegyesületeket, és őszintének tűnik a balatonkeresztúri párttitkár kirohanása is az 1950-es évek elején *„Ez a sok gyüttment ne gyűjjön Keresztúrra förödőzni”* (Kanyar 1989b 486; Tengerdi 2000. 120). Indulatokról árulkodó jelenet volt az egykori budapesti gyártulajdonos, a háború után kényszerűségből Zamárdiban letelepedett Zika Lajos lányának iskolai kiközösítése. Klárát a helyi iskolában külön padba ültették, a padján pedig egyik reggel cédulát talált: *„Le a kapitalistákkal!”* (Zika 2007). Ugyanez az ellenséges indulat fűthette az alsóörsi hentesmester üzletén megjelent feliratot is: *„Urakat és papokat nem szolgálunk ki”* (Polniczky 2001. 108).

[395] *„Akkora tisztaság volt nálunk Almádiban, hogy mezítláb jártak a hölgyek”* – próbálta értelmezni a gyermekkorában látott Kneipp-kúrázók látványát a helyi vendéglős fia (Interjú 18), holott a vizes fűben mezítláb járás a kúra része volt (vö. Edvi 1901).

[396] *„A bivalylegelőre épít palotát!”* – a visszaemlékezések szerint Lelle környékén sokáig volt nevetség tárgya Lisznyai Darnó Elemér, a Népszínház művészeinek kedvelt orvosa, miután elkészültek leendő villájának alapjai (Móricz 1958b 23).

[397] A „séta” és a hozzá tartozó infrastruktúra (sétány, park, turistaút) turizmus által érintett európai rurális régiókban mindenütt a polgári nyaralási kultúra nehezen értelmezhető rétegébe tartozott. A parasztok sohasem mentek szabadságra, és sohasem sétáltak, ellenben mindig „valahová mentek” és „valamit vittek magukkal” – mutatott rá tanulmányában Konrad Köstlin (Köstlin 1994). A jégen rendszeresen halászó és közlekedő balatoni

megnyilvánulásai. *„Most már tudom, hogy az urak miért nem kívánkoznak a mennyországba!”* – összegezte benyomásait egy tihanyi asszony arról a villaberendezésről, amely kívül esett a kultúra számára értelmezhető tartományán (vö. Entz 2003).

A pazar, de ugyanakkor „felesleges” anyagi javak keltette idegenség értelemszerűen a felső-középosztály előkelő nyaralóhelyeinek környezetében volt a legerősebb, mint ahogyan a cifra strandöltözékek és a smink[398], rangkórság megnyilvánulásai, a „méltóságos”, „tekintetes”, „nagyságos” címek használatának megkövetelése is okozott komolyabb értelmezési konfliktusokat. A társadalmi különbségek talán sok esetben torz, túlzó érzékelését jól mutatja a villákra – mérettől függetlenül – általánosan használt *„kastély”* megnevezés. Nem segítették a két kultúra közötti párbeszédet a mágnás, illetve polgári életforma színpadias megnyilvánulásai sem. Bár a helytörténeti krónikák nem rögzítették hogyan fogadták a környékbeliek a gáláns földvári párbajok hírét, mit gondolt a szemesi és kőröshegyi polgárság, amikor csillagos esetéken Vajdits Alajos ezredorvos lánya hárfakísérettel Schubertet énekelt a strandon, vagy amikor a mulatság tetőfokán a cigányzenekart a Balatonba rendelték, és hogyan értelmezték a tihanyiak a Lóusztatónál gramofonra táncoló nyaralók látványát (vö. Schoedl 1934. 22; Berkesné 2007b 147; Bodosi 1990. 12), de sok, ennél kevésbé kirívó jelenség helyi olvasatáról maradtak ránk adatok. *„Ez az izé”* – próbálták például körülírni a tihanyiak a jelenséget, azaz Illyés Gyulát, aki csigát evett, nem volt hajlandó tegezni a nagymosásban segédkező fiatal lányt, segíteni akart cipekedni egy asszonynak, aki fejen vitte kosarát és a kerékpár csomagtartóján szállította feleségét a vasútállomásról a nyaralóba... (vö. Bodosi 1990. 31; Illyés 1976).

„A Balaton se úgy kecskézik már, amióta a sok úr e' lepte” – vetítette ki magára a tájra a jól érzékelhető, de nem minden részletében tisztán értelmezhető kulturális hatásokat Galambos János zalavári földműves a századfordulón (Sági J. 1912. 32). Miközben a turizmus tájhasználatának egyes elemei és a társadalmi különbségek bizonyos szintje olyan fokú idegenséget keltett az őslakosságban, amely áthághatatlan akadályt jelentett a két kultúra igazán egészséges együttműködésében, az őslakosság kulturális rendszerének nyitottabb felületein látványos volt a modernizációs hatások befogadása.

Modernizációs hatások a helyi kultúrában

Az őslakosság tárgyi és szellemi kultúrája rohamléptekkel alakult át – erről drámai hangon tudósítottak a városi divatos öltözetekben, zenében stb. a *„tollasodó nép”* hagyományos kultúrájának romlását érzékelő tudósítások (vö. Hermann 1925. 271).

A leglátványosabb átalakulás a viseletek eltűnése volt, amelyet szintén sok megfigyelő a városi nyaralók „majmolásával” hozott összefüggésbe, bár a folyamat ennél összetettebb volt. Jankó János 19. század végi terepmunkája már az egész térség polgárosodó öltözködéséről számolt be,

---

őslakosságból kifejezetten megvetést váltott ki a téli jégnapokkal divatba jött céltalan korcsolyázás és fakutyázás is. Egy ezzel kapcsolatos esetet az utolsó révfülöpi révészlegény, Nagy Lajos visszaemlékezése örökített meg: egy korcsolyázó fiatalember alatt beszakadt a halászok előző napi kihúzó léke, a *„Halászok, halászok!”* segélykiáltásra azonban csak ennyi volt a helyiek válasza: *„Hát csak halássz! Nem szokták azt kikiabálni, ha valaki orvhalászgat...”* (Nagy L. 2004. 32).

[398] *„A lellei családhoz pesti lány érkezik. A háznál cselédkedő somogyi parasztlány álmélkodva nézi az imitt-amott strandöltözéket és a sminket. No, mit nézel olyan csodálkozva – kérdi a vendég hölgy – Tifelétek úgy-e nem láttál ilyet? Dehogynem kisasszony, má' mifelénk is vannak ilyen rossz nők.”* – örökítette meg az anekdotikus esetet a Balatoni Kurír 1939. július 27-i számának viccrovata.

s megfigyeléseit megerősítik a fennmaradt fotográfiák: a fényképezés korszakára a viselet mindkét parton, az összes kulturális mikrorégióban eljellegtelenedett (Jankó 1902. 223-230; Knézy 1993. 323). A különösen a női viselet estében feltűnő városiasodást több megfigyelő a szőlőkben napszámos munkát vállaló lányok nagy számával hozta összefüggésbe, akik pénzbeli keresetükön gyári anyagokat vásároltak, s öltözetükben városias szabásmintákat követtek (Oláh J. 1834; Sági J. 1911a). Ezt a helyi folyamatot erősítették fel a 19. század végének országszerte jelentkező, polgárosodó öltözködéskultúrát generáló hatásai (vö. Flórián 2010a), és ezzel párhuzamosan a nyaralók, de még inkább cselédeik által közvetített városi minták.

Az erre vonatkozó legkorábbi adat a füredi Savanyúvíz egy 1837-es leírásából származik: *„Füerednek népe nevezetes öltözködési csinosságáról, melly bizonyosan az ide gyülekezeni szokott uri rendek magas műveltségéhez való maga-alkalmaztatásának szüleménye”* (Miskolcy Károly leírásából idézi Zákonyi F. 1988. 174). A jelenség hátterében azonban nem feltétlenül utánzást kell látnunk: a helyi kisnemesség, Füred vezető gazdarétege ekkor még sok tekintetben összetartozónak érezhette magát a vele egy rendbe tartozó, Füredet látogató dunántúli köznemességgel, akikkel együtt adakozott a színház és a Kisfaludy-szobor építésére, látogatta a füredi színházi eseményeket és hallgatta a térzenét. Ennek a „felzárkózásnak” sok jele mutatkozott még az 1860-as években is. *„Ragad itt a költészet mindenkire”* – dicsérte a könyvtárat tartó gazdatiszteket, földmíveseket, vízhordó szolgákat stb. Jókai, egy Füreden fellépő színész pedig a helyiek kifinomult színházi kultúráját dicsérte: *„A füredi nép – úgyszolván – ingyen járt színházba. Eljöttek volna pénzért is, de már az előző évben ingyen bocsátották be őket, hát hozzá voltak szokva. Ismertek ezek minden darabot... ilyen művelt, litterátus magyar parasztokat én még sohasem láttam”* (*Jókai 1860*, Németh Á. 2005. 4).

Az öltözködés divatjának megváltozását az általános, országosan jellemző tendenciák mellett néhány speciális helyi közvetítő csatorna is segítette. Az idegenforgalomban munkát vállaló hajósok, gondnokok, kertészek stb. kötelezően vetették le a bőgatyát, vágatták le kontyukat, szabadultak meg a halász-munkaruhaként hordott durva kukoricanadrágtól. A füredi fürdőtelepen a századfordulón még szolgálatot teljesítő kürtös, alabárdos szűrös éjjeliőr leváltását egy korszerűbben öltözött és felszerelt őrre, egyenesen a nyaralók követelték ki. Hasonló elvárásokkal kellett szembenézniük a szobalánynak, szakácsnénak segédő asszonyoknak is, akiknél a legszembetűnőbben a hajviselet megváltozása jelezte a szemléletben bekövetkezett változásokat (Cholnoky V. 2005; Zákonyi F. 1988. 240). A másik csatorna a nyaralókkal való közvetlen érintkezés volt, a nyaralás végén ottfelejtett vagy a karácsonyi csomagban érkező ruhadarabok, táskák megöröklése és a ruha- és fürdőruha szabásminták átvétele révén. A fürdőruhák falusi változatai – olcsó klott anyagból – naprakészen követték a fővárosi divatot, azokkal együtt rövidültek és karcsúsodtak, hiszen a nagy üdülőkben dolgozó lányok rendre lemásolták az új darabok szabásmintáit. Segítették az újdonságok terjedését a nyaralók és falusiak számára egyaránt dolgozó tanult varrónők és a letelepedett nyaralók személyzetével kialakult jó barátságok, házasságok is (Interjú 7, 22, 30, 36, 45).

Hasonló csatornákon áramlottak az őslakossághoz a különböző ételreceptek, háztartási és lakásfelszerelési eszközök a karácsonyfadíszektől a horgászbotig, a szaloncukortól az üveglombikos kávéfőzőig. Az új ételek – elsősorban a salátafélék, mártások, húsfélék, halászlé és a cukrászsütemények – a kiadó parasztházak közösen használt konyháiban és a nagyobb üdülőkben konyhalányként vagy szakácsnőként dolgozó falusiak közvetítésével terjedtek. A konyhafelszerelés és egyéb háztartási darabok megújításához – akárcsak az öltözetdarabok esetében – hozzájárultak a nyaralók részéről szezon végén otthagyott fazekak, habverők, kötények stb. A nagyobb üdülőkben leselejtezett bútorzat szintén könnyen talált utat a paraszti

háztartásokba. A tárgyak beszerzésének fontos csatornája volt a háború végén elhagyott, kiürült villák kifosztása, a berendezési tárgyak – szőnyegek, bútorok, képek, könyvek, hűtőszekrények, mosdók, WC kagylók – széthordása. A javak áramlását segítette az 1950-as évek közepéig tartó „cserevilág", amely lehetőséget adott a parasztságnak, hogy élelmiszerért cserébe hozzájusson egy-egy *„jobb darabhoz"*: konyhaszekrényhez vagy mosdóállványhoz (Interjú 22, 33, 26; Taródyné 2001. 136).

Míg a tárgyak, az anyagi kultúra világában a vizsgált korszakban a párhuzamosság volt a jellemző – a hagyományos kultúra és a városi divat hatására változó környezet együttélése – addig a szellemi kultúra egyes területein a kultúra cseréje zajlott. Bár erre vonatkozóan sem születtek átfogó vizsgálatok, a különböző megfigyelésekből összeálló kép a nyelvhasználat és a zenei ízlés terén mutatja a leglátványosabb változást. A nyelvi asszimiláció mértékét egy 1980-as években zajló kutatás tárta fel, amely egyedül – az idegenforgalom által érintetlen – Kis-Balaton környékén talált tiszta nyelvjárást: *„Az egész országban a legszembetűnőbb a Balaton környékén a tájnyelv pusztulása, a regionális köznyelv térhódítása"* (Király 1982. 74). A jelenség, amelynek gyökerei a 19. század második feléig nyúlnak vissza, összefüggött a folklórtudás elhalványulásával, a népszínművek, az új stílusú népdalkincs és a népies balatoni műdalok terjedésével. Ács Anna kutatásai szerint az új stílusú népdal egyik bölcsője a Dunántúlon Füred 1831-ben megnyílt színháza volt, ahol a népszínművek hatására kezdett el átalakulni a helyi nemesi-értelmiségi-paraszti réteg népdalkincse (Ács 2010). Vikár Béla hatására archaikus népdalanyag reményében érkezett Somogyba Bartók Béla, akinek balatonberényi gyűjtései komoly csalódást okoztak: falu már ekkor *„kikerült az országútra* (…) *jött-ment a sok úri népség, hozták az új módit"* – emlékezett vissza Bartók látogatására egyik 1887-ben született adatközlője (Tóthné 2000. 34). A 20. század első évtizedeiben megkezdett gyűjtések (Vikár Béla, Sebestyén Gyula, Hermann Antal) a helyi folklórkincs pusztulását igazolták az egész térségben: *„az idők a kultúra terjedésével egyre rosszabbodnak. A nép elveszti naivságát és lassan lassan megszűnik dalolni"* – kongatta meg a vészharangot a balatoni kultúráról látleletet készítő Balatoni kalauz 1925-ben (Köveskúti 1925. 54). A szerényebb fürdőhelyi vendéglőkben a nyaralók cselédeivel, a Pestről a szezonra leszegődött iparossegédekkel együtt szórakozó helyiek divatos táncokat és pesti kuplékat tanultak, új kártya- és kuglijátékokkal ismerkedtek. A legkülönbözőbb források az 1930-as évek közepétől a jazz muzsika rohamos terjedéséről számoltak be, amely a fürdőhelyi szórakozóhelyek egy részén teljesen kiszorította a cigányzenét, másutt azzal párhuzamosan formálta a helyiek zenei ízlését. A jazz- vagy cigányzene a fürdőhely modernitásának fokmérője lett, a hirdetések, de az alispánnak küldött üdülőhelyi jelentések is kitértek rá (Rónay 1981; Szűcs 1943; Móricz Zs. 1940; Margittay 1942; Matyikóné 1989a 753; VeML X. 251; Interjú 25). A távolabb élő falvak számára is vonzó lehetőség volt a fürdőtelepi vasárnapi korzózás, fagylaltozással egybekötve. Népszerűek voltak a fürdőtelepeken sorra nyitott mozgóképszínházak és kertmozik is: Siófok 1907, Füred 1913, Földvár 1921, Szemes 1924, Zamárdi 1933 stb. Már a 19. század második felében tömegeket vonzott az Anna-bál estéjén Füreden tartott tűzijáték is, amely később mindenütt az előkelőbb bálok kötelező tartozéka, a helyiek számára pedig népszerű látványosság lett (Interjú 10, 26; Lackovits 1997; Schoedl 1934. 79; P. Hercegh 2004; Lichtneckert 2011. 83; *Pap 1866, Szilai 1883).*

Sem a helytörténeti irodalom, sem interjúink nem adtak választ arra, milyen hatással voltak a helyiek olvasási szokásaira a 20. század elejétől sorra nyíló fürdőtelepi könyvtárak. Bár ezek egyértelműen a fürdővendégek igényeinek kielégítésére, a Balatoni Szövetség közbenjárására, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa közreműködésével nyíltak meg – elsőként 1908-

ban Keszthelyen, Balatonkeresztúron, Badacsonyban, Bogláron, Szemesen, Kenesén – egyúttal azonban a községek első nyilvános könyvtárai is voltak, és a lakosság a téli időszakban is használhatta őket. Az első könyvtáralapítások sikere után további fürdőhelyek számára nyílt meg a lehetőség, amellyel Alsóörs kivételével éltek is a községek. A könyvállomány gyarapításában a nyaralók tevékenyen részt vettek, hozzájárulva a helyiek művelődési lehetőségeinek szélesítéséhez (*sz.n. 1908, sz.n. 1909*; Kalmár 1998. 330). Bár e sajtóhíradások azt sejtetik, hogy az első könyvek és újságok a fürdőkultúra hatására érkeztek volna a falvakba, ez korántsem így volt. A 19. század utolsó két évtizedében már sorra alakultak a különböző falusi olvasókörök és gazdakörök könyvtárai, több száz kötetnyi szépirodalmi művel és szakmunkával, és ugyanezek az egyletek számos sajtóterméket is járattak. Igaz, ezek a kis könyvtárak, ellentétben a Balatoni Szövetség részéről szorgalmazott fürdőkönyvtárakkal, nem voltak nyilvánosak (vö. Marton 2000. 17-20; Szunyogh 1995. 336-337; Andocs 1999. 82-83 stb.).

A ruházat, a táplálkozás és a műveltség átalakulásánál jóval ellentmondásosabbnak tűnik a lakásállomány és a lakáskultúra modernizációjának folyamata. Mint arról korábban beszámoltunk, a szobakiadás a 19. század végén kiváltotta a házak korszerűsítésének igényét, ez azonban csak néhány községben járt együtt a lakásállomány tömeges megújításával. Ezek közé tartozott például Siófok, Kiliti, illetve Balatonberény, ahol 200 házban folyt rendszeres szobakiadás. Szemesen a 19. század utolsó éveiben tömegével bontották le a kémény nélküli, vert falú házakat, hogy helyettük téglafalu, nagy utcai ablakos, zsalugáteres, csipkefüggönnyel csinosított házakat emeljenek. Az első szobát lepadlózták, a többi földes maradt, viszont általánossá váltak a fedett, oszlopos verandák. A változások motorja Fischer Gyula jegyző volt, aki a faluban elszállásolható 40-50 vendég reményében ösztönözte a falusiakat a korszerűsítésre (T. Mérey 1989. 212; Reöthy-Stirling 1990. 271-273; Schoedl 1934. 19).

Másutt azonban – egészen az 1960-as évekig! – aligha következett be tömeges korszerűsítés, legfeljebb egy-egy polgárház csinosítása jelezte a változó időket. A különböző források szerint a leggyakoribb fejlesztés az első szoba lepadlózása és a tornác verandaszerű megnagyobbítása volt, amely a mellvéd lefalazásával vagy a tornác egy részére ráhúzott nádtető segítségével történt. Ez utóbbi megoldás főleg a déli parton volt népszerű, a tömeges villaépítkezések hatására. Szintén a villák hatásának kell tulajdonítanunk az újonnan épített házak sajátos megoldásait: a cementtégla, a nemesvakolatok és az „esselingeni redőnyök" alkalmazását. Ez utóbbi az 1940-es évekre a népi építészeti formák és vele együtt a népi kultúra romlásának jelképévé vált. *„Milyen faji öntudat fejlődik ki az ezen házakban lakó emberekben?"* – tette föl például a kérdést Zákonyi Ferenc, aki szerint a Balaton-parti jegyzőknek rendeletekben kellett volna megakadályozni a *„városias módi"* fertőzésének terjedését (Tóth-Nászay 1936; *Zákonyi F. 1942a*). Az 1900-as népszámláláskor fölvett adatok szerint a Balaton-parti lakásállomány nem különbözött a Somogy megyei átlagtól: a házak többsége zsúppal fedett volt, a kő- vagy téglaépületek száma 14% körül mozgott. A legrosszabb állapotokat tükröző községek között volt Lelle, Őszöd és Orda is! (Kanyar 1980).

A tömeges villaépítkezések megindulásától kezdve a parasztság kezén lévő épületállomány modernizációjának megítélésében szinte lehetetlen a statisztikai mutatókra hagyatkozni. Az 1920-ban és 1941-ben felvett népszámlálási adatok minden idegenforgalomtól érintett községben a nádtetők és vert falazatok visszaszorulását mutatják, de megsokszorozódott épületállomány mellett. Az országos átlagnál jelentősen fejlettebb épületállományra utalnak más adatok is, például a lakáson belüli árnyékszékek aránya, ami Siófokon 1941-ben már 32% volt – ez az adat azonban éppúgy értelmezhetetlen az őslakosság körülményeinek megítélése

szempontjából, mint az építőanyagokra vonatkozó statisztika. Kivételes lehetőséget nyújt az adatok elemzésére Balatonújhely 1939. évi önállósodása, hiszen a villatelep korábban Kilitivel együtt szerepelt a statisztikákban, ettől kezdve azonban már külön! Kilitin 1939-ban a házak 13%-a volt kőből és 15,9%-ban volt villany, ezzel szemben Balatonújhelyen az arány 94,2% és 85,5% volt (Andrássy 1989. 405)!

Más forrásokból jól követhető, hogy az épületek korszerűsítése – a néhány településen látványos változást hozó 1890-es évekbeli modernizációs hullámot leszámítva – sokkal lassúbb folyamat volt, mint az életforma más területein. Sok településen csupán az 1920-as években épült fel az első modernizált paraszthá̧z, de anyagi erő hiányában nem teremtett divatot. Keneséről, bár az első fürdőhelyek között volt, még az 1930-as években is azt írták, hogy *„nagyobb lendület nem látszott meg az egyszerű falusi házak képén”*, Zamárdiban pedig még az 1940-es évek elején is festői hatású *„kéménynélküli házak”* sorára hívta fel a figyelmet az útikönyv. Füstös és szabadkéményes házak sokasága állt még az 1960-as években is Tihanyban, Badacsonyban, Alsóörsön és Szigligeten, s jutott ebben az archaikus állapotban a nyaralók kezére. A falubeli lakásoknál is archaikusabb állapotokat tükröztek a szőlőbeli hajlékok, amelyek sok helyütt az 1960-as évek modernizációs hullámát is átvészelték. Szinte érintetlen maradt a változásoktól a Keszthely környéki hegyközségi települések képe is, csupán az út menti épületek mutattak korszerűbb külsőt az 1950-60-as évekre (Zamárdi honismereti sz. 2007. 192; Sziklay 1932. 95; Margittay 1942. 11; Tatay 1983. 40; Lichtneckert 1996. 660; Lipták 1969. 78-79; Wallner 1968).

A nyaralónépesség őslakosság-képe

Ha a nyaralónépesség őslakosság-képét szeretnénk megrajzolni, nem szűkölködünk a forrásokban. Elsősorban a 19-20. század fordulójától megszaporodó idegenforgalmi kiadványok küszködtek azzal a feladattal, hogy a „táj” mellett annak „népét” is bemutassák. Mivel a cél propaganda-jellegű volt, a nép jellemzése sokszor merült ki idilli képzetek sorolásában. *„lakói tiszta magyarok, nagyon szívesek és előzékenyek, úgy, hogy soha sem hagyta még el fürdővendég száját olyan panasz, mely a lellei nép előzékenysége ellen szól”* – írta például egy kiadvány a századfordulón (Doletsko 1908). *„Mezőgazdasági és halászati munkája mellett villagondozással, kertészettel szívesen foglalkozik és téli időszakban a gyékény fonást, fűzvesszőfonást és fafaragást mint meghonosított ipart szintén szívesen űzi”* – olvashatjuk harminc évvel később a fonyódi népről (*sz.n. 1939a*). Sok kiadvány tesz említést a helyiek vendégszeretetéről, amely egybecseng a helyi nép – a turizmustól és annak reklámjától független – reformkori jellemzésével, így például Hrabovszky Dávid leírásával: *„a' Balaton melléki Magyar nemzetiségének még sokkal nagyobb eredetiségét mutathatja, mint a' kevéssel feljebb lakó Vas, 's Veszprém Vgyei. Megtartotta még tellyes mértékben a' Magyar vendégszeretést, melly szép tulajdonság nemzeti Characterünknek fő billyege”* (Hrabovszky 1827. 98).

Bár a leírások túlnyomó része – hivatásának megfelelően – pozitív képet festett az őslakosságról, inkább jóindulatról, mint valódi ismeretekről árulkodnak. A kiadványok szövegei – szerzőik sokszor maguk is nyaralók vagy villatulajdonosok – nagyon kevés kivételtől eltekintve nem sejtetnek őszinte érdeklődést a helyi kultúra iránt. A helyiek jellemzése többnyire szűkszavú és vendéglátás-központú volt: *„tősgyökeres, jóravaló, vendégszerető, előzékeny, értelmes”* gazdákról írt például több helyütt Sági János kiadványa,

míg a vele közel egykorú Szaplonczay-féle Balaton útikönyv több községgel kapcsolatban emleget *„értelmes gazdákat”* és a várakozásnál jobb körülményeket: *„Meglep bennünket a tisztaság és rend”* (Sági J. 1902b; Szaplonczay-Vajthó 1907). Érdemes azonban hozzátenni, hogy az *értelmesként* jellemzett gazdák nem számítottak automatikusan a vendégek igényeihez méltó vendéglátó partnernek, amelyet különböző utalások formájában fogalmaztak meg a kiadványok: *„10 percnyire van a város és intelligens a lakossága”* – hangsúlyozta Sági János Keszthely erényei között a városi értelmiség vonzerejét (Sági J. 1902a 14). Ugyanez a tízpercnyi séta, amely a nyaralótelepet az anyaközségtől elválasztotta, jótékony távolság volt ott, ahol intelligens lakosok helyett a helyi kínálatot a köznép jelentette: *„messze esik a köznép gyűlhelyétől”,* azaz a falu kocsmáitól és istállóitól – szerepelt az egyik siófoki szálloda reklámjában 1893-ban (Preysz 1893).

Az őslakosságnak tulajdonított erények között a vendégszeretet mellett a leggyakrabban a lakosság „színmagyar” voltáról olvashatunk: *„A balatonmelléki nép a magyarság színejava”* (Bognár 1909. 8); *„Tiszta magyar világ* (…) *Itt igazi, ősi magyar emberek laknak”* (Cserzy 1911); *„Földje termékeny, szőlői, borai híresek, állatállománya gazdag, népe művelt, kedves és színmagyar”* (Vámossy 1921. 134); *„A lakosság teljes egészében mindenütt értelmes, munkaszerető, tiszta hazafias érzésű, vallásos és erkölcsös nép”* (Jakab 1933. 55); *„Típusa a régi balatoni halász embernek ... alacsony, izmos, okosnézésű somogyi magyar”* – írta Margittay Rikárd Gulyás József vörsi halászról (Margittay 1943. 85).

A balatoni nép feltűnő értelmességének „tudományos” leírását adta Lóczy Lajos, aki a kutatócsoport munkáját bemutató sorozat zárókötetében közölt összefoglalást *„a nép műveltségéről”: „A balatonmelléki lakosság a magyarság legműveltebb, legszelídebb, legudvariasabb csoportjába tartozik... A szembeötlő különbségek az úr és a paraszt között itt kisebbek, mint a hazában máshol. Nem is mondja itt a népet senki se parasztnak, hanem pógárnak.”* Lóczy 25 esztendei kutatómunka során alapos ismeretekre tett szert,[399] és mindvégig a nép, különösen a halászmesterek értelmességét tapasztalta, ahogyan tudóstársai is. Ezt a jelenséget összefüggésbe hozta az írni-olvasni tudók átlagosnál sokkal jobb arányával (84,4%,) (Lóczy 1920. 170, 177). Érdemes azonban rámutatni, hogy az adat 1910-ből származott, tehát az arányokat minden bizonnyal növelte már letelepedett új népesség első hullámának alfabetizációs szintje is, a gazdaemberek „pógár” megszólítása pedig általános jelenség volt a Dunántúlon.

A balatoni lakosság e fölértékelése különösen a fél évszázaddal korábbi kritikus hangvételű jellemzésekkel összevetve jelent feltűnő változást. *„A legszebb, legvirítóbb tájakon nagy részint butaság és henyeség tanyáznak, s a végtelen pusztákon egy-két szürke lak csúfolni látszik inkább, mint ékesíteni a falut”* – vélte a Füred vendégeként Tihanyba kiránduló Vörösmarty 1838-ban (Vörös 1965. 116). Véleménye, amely korántsem volt egyedi, jól mutatta a reformkori közvélemény törekvését, amellyel a romantikus rajongással szemlélt tájról megpróbálta leválasztani annak lakóit. Nem véletlenül tett erőfeszítéseket az 1848-ban útikönyvet, illetve albumot kiadó tihanyi pap, Horváth Bálint és Szerelmey Miklós is, hogy tisztázza Tihany népét a *„látszat-lomhaság”,* a gyerekeket pedig a *„nevetséges tolakodás”* vádja alól, aminek okát mindketten a földművelésre alkalmatlan körülményekben látták: *„olly*

[399] Lóczy jó ismerője volt a helyi kultúra sok apró részletének, és azon kevesek közé tartozott, akik igyekeztek ezekre az ismeretekre felhívni a nyaralók figyelmét is. Egy 1907-ben megjelent útikönyv előszavában kitért a balatoni lakosság természetismeretének részleteire is, többek között a vízi jelenségek halászok általi megnevezéseit is megadta (Kardos-Simalya 1907. 9-40). Ugyanezek az ismeretek útikönyvben nagyon ritkán, legközelebb több mint húsz évvel később láttak napvilágot (Dornyai-Vigyázó 1934).

jó szívű, adakozásra hajlandó, 's barátságra kész emberek, miszerint párjokat kell keresni", illetve *„Tihany felnőtt lakosai szerény, jámbor, jószívű, barátságos emberek".* (Horváth 1848. 659; Szerelmey 1851. 19)[400]. A halászat és szőlőművelés a maga szezonális munkarendjével olyan speciális életformát jelentett, amely valóban sokakban keltette a lustaság képzetét. *„A paraszt naponta lement a tóra, szigonnyal kibökött néhány pontyot, ivott rá temérdek bort s a nap többi részét Szt. Heverdelnek szentelte"* – jellemezte a tihanyi életformát Cholnoky Jenő, aki különösen rossz véleménnyel volt az általa *„szennyes, rongyos, tudatlan és durva"* jelzőkkel illetett balatoni népről, akiket – a filoxéravész előtt – a fürdőkultúra iránti érzéketlen, sőt ellenséges hozzáállással is vádolt (Cholnoky J. 1942).[401] A balatoni emberekkel – apja nyaralójának köszönhetően – gyermekkora óta szoros kapcsolatban lévő Cholnoky véleménye különösen érdekes annak fényében, hogy ránk maradt feljegyzései kimerítő, alapos ismeretekről árulkodnak: tisztában volt a helyiek természetismeretének, tájhasználatának sok apró – mások előtt ismeretlen – részletével (vö. Kubassek 2004). Jó szándékú ám kifejezetten elitista álláspontját tehát nem tudatlansága, hanem a fürdőkultúra iránti elkötelezettsége, a turizmus külföldi példáival való összehasonlítás kényszere, az a fajta türelmetlen nézőpont magyarázza, amelyet Lukács Károly találóan nevezett *„kultúrharcnak".* Hasonló meggyőződés formálta a vidéket szintén jól ismerő újságíró, Sziklay János ellentmondásos véleményét is. Bár meglátása szerint a *„balatonvidéki nép általában értelmes, jóakaratú, tisztességtudó, becsületes",* a fürdőkultúra iránti *„közömbössége"* mégis rácáfol ezekre az erényekre, amelynek okát Sziklay a történetileg kialakult társadalmi ellentétekben, az elenyésző arányú polgárságban és abban látta, hogy a helyiek társadalmi életre való igénye kimerült a szőlőhegyi összejövetelekben (Sziklay 1932. 282-286). A helyi nép *„faji ösztöneit" , a „turáni hiba"* megnyilvánulásait látták többen is a turizmus folyamatában közvetített modernizációs kínálat elutasításában is: *„Csak egyet mondok: amire még az utolsó polinéziai törzs is képes, a balatoni magyar halász ezer év óta nem tudta feltalálni a vitorlát"*, s erre – az újságíró vádja szerint – még a vitorlás klubok megalakulása után is képtelen volt (Pekár 1921).

A nyaralóközönség őslakosság-képét erőteljesen befolyásoló kultúrharc-jelenség elemzése előtt érdemes azonban számba venni, milyen konkrét ismeretei voltak, lehettek egyáltalán a nyaralóknak a helyi kultúráról. Ezeket az ismereteket a személyes kapcsolatok, a nyomtatásban megjelent információk (sajtó és kiadványok) és a fürdőegyesületeken keresztül a helyiekkel folytatott párbeszéd egyaránt formálta. Bár, mint korábban bemutattam, a személyes kapcsolatok rendszerében a szobakiadó gazdák és a nyaralók közötti kapcsolat volt a legintenzívebb, a kulturális javak és ismeretek áramlása ezen a felületen is egyirányú volt. A nyaralók többségének benyomásai rendkívül felületesek lehettek, amit legjobban az érdek-képviseleti szerveiken keresztül lefolytatott konfliktusok jellege, érvrendszere és kimenete bizonyít.

A csatorna, amelyen a térségről feltárt etnográfiai ismeretek a nyaralókhoz eljuthattak volna, nem épült ki: sem Herman Ottó balatoni kutatásai, sem Jankó János monográfiája nem volt

[400] A tihanyiak önzetlen jószívűségét, természetes vendégszeretetét támasztja alá John Paget tapasztalata, akinek egy éjszakára Tihanyban rekedt rajzolóját egy helyi asztalosmester szállásolta el. A mester nem fogadott el tőle pénzt, sőt reggelivel is megvendégelte (Paget 1987. 107). Hasonló pozitív tapasztalatai voltak az 1818-ban a térséget beutazó Richard Bright-nak Szigligeten és környékén (Éri 1970. 41).

[401] Hasonló húrokat pendített meg, és a helyi kultúra teljes félreértéséről árulkodik Szentgáli Károly tanár, numizmatikus, helyi villatulajdonos keneseiekről tett megállapítása: *„A szőlő és a halászat csekély munka árán hozta meg a megélhetést, de egyébként is minden szükségletüket kielégítette a kert és mező. A halászat korlátozása és a szőlők pusztulása után pedig a legtöbb kenesei ember megélhetése a nyaralókon épül fel"* (Szentgáli 1942).

széles körben ismert[402]. Ezt a hiányt érzékelhette az 1925-ben kiadott Balatoni Kalauz szerkesztősége, amikor felkérte Hermann Antalt egy néprajzi összefoglaló írására. Hermann nem végzett terepmunkát, csak végigutazta a Balatont, majd a *„már sajnos elavult”* Jankó-monográfiát kivonatolta, kiegészítve újabb népességi adatokkal, Herman Ottó, Eötvös Károly és Lóczy Lajos egy-egy megfigyelésével. Az 1920-as évek helyi kultúrával kapcsolatos benyomásait azonban leginkább összegző megállapítása világítja meg: *„A mostani állapotnak nincs balatonspecialitása, nincs néprajzi érdeke”*. Az *„elsenyvedt”* hagyományról pedig a következőket jegyezte meg: *„Ezek iránt nincs érzékük az idegen jövevényeknek. És, ha érdeklődnének ezek iránt, annál rosszabb. Babonának, parasztos tudománynak gúnyolják a régi hagyományokat. A régi népművészetnek írmagul fennmaradt remekeit pedig összeharácsolják városi szalonjaik érdekes cicomájául”* (Hermann 1925. 271, 285).

A hagyomány „elsenyvedése”, a látványos etnográfiai jelenségek hiánya[403] komoly gátja volt annak, hogy a nyaralónépességben komoly érdeklődés ébredjen a helyi kultúra iránt, viszont utat nyitott a népi, népies, magyaros nosztalgiák – talán az átlagosnál is erősebb – térségbe áramlása előtt. Ezek a nosztalgikus képzetek felerősítették a helyi népi kultúra fogyasztása iránti vágyat is, amely ily módon nem a megismerés természetes menetében, hanem a turisztikai kínálat szintjén tárult a nyaralók elé. Így lett *„a tőzegfejtés érdekes munkája megkapó látványosság”* és így lett a már cselédlakássá alakult Gamászai csárda turisztikai nevezetesség, mert *„ide tértek be állítólag a bakonyi szegénylegények, ha a Balaton felé vették útjukat”*. Turisztikai látványossággá vált Keszthelyen a Hévíz-patak befolyásánál folyó munka is: *„A gát mellett érdekes látnivaló a juhászat, a birkáktól népes akol, a birka-usztató, ahová messze vidékekről hajtják a juhokat megmosás végett. Az usztatás és a nyirás elsőrangú látványosság”* (Tóth-Sági 1940. 72; Sági J. é.n. 18-19).

A hagyományos kultúra elemeinek beemelése a nyaralók kulturális rendszerébe

Bár Sági útkönyve már 1902-ben sajnálkozva állapította meg, hogy Tihanyban már *„kiveszett a halászás poézisa”* (Sági J. 1902b 178)[404], a helyi kultúra jelenségeire épülő gyér turisztikai kínálat fő eleme egészen a 2. világháborúig a halászat volt. A gardahalászat és gardasütés Füreden a 19. században már a szezonvégi látványosságok közé tartozott, bekerült az idegenforgalmi kiadványokba is (pl. Jókai 2005b; Jalsovits 1878. 106-108). A halászat része lett a 19. század végétől egyre több vendéget fogadó Keszthely vonzerejének is. Az útikönyvek ajánlása szerint a keszthelyi szállodákból jó kilátás nyílt *„a nyüzsgő vízre: lehet gyönyörködni a halászatban is”*, a halásztelep pedig *„kellemes”* és *„igen érdekes látnivaló”* volt*: „A derék,*

[402] A Lóczy-féle tudományos sorozat, amelyben Jankó könyve is megjelent, rendkívüli nemzetközi sikernek örvendett, és a századfordulón bizonyára ott volt a Balaton környékén élő értelmiség könyvespolcain is. Margittay Rikárd megfigyelései szerint azonban az 1930-40-es évekre emléke is elhalványult, a nyaralók nagy tömegei még csak nem is hallottak róla (vö. Margittay 1943. 72).

[403] Az 1930-40-es évekre a városi közönség népi kultúrával kapcsolatos elvárásait már a látványos színpadi produkciók (Gyöngyösbokréta-mozgalom stb.) formálták. Ennek tükrében születtek sorra az üdülőhelyi bizottságok „negatív” jelentései, amelyeknek a helyi nevezetességekről is számot kellett adniuk a kérdőív egy pontja alapján. *„Műemlékek, népszokások, népünnepségek, népművészeti termékek és természeti ritkaságok nincsenek”* – írta például az alsóörsi jelentés 1944-ből (idézi Jablonkay 2002. 129).

[404] A jelenséget nem fejtette ki Sági, de megállapítása minden bizonnyal a halászat nagyüzemi rendszerének kiépülésére vonatkozott, amely valóban felülírta azokat a céhes és kishalászati formákat, amelyeket néprajzi gyűjtőként maga Sági is jól ismert. Ugyanerre a változásra utalhatott a balatoni halászat történeti távlatait páratlan mélységben ismerő és feltáró Lukács Károly is, jó három évtizeddel később: *„a balatonparti szüretek és a balatoni halászszokások is lassan elvesztik egykori idillikus és költői vonásaikat”* (Lukács 1931. 56).

barátságos halászok esténkint indulnak halászatra. Nagyon érdekes nézni az utra való készülődésüket, a 600 méter hosszu hálók vízbeeresztését. A halászati felügyelő szívesen megengedi, hogy akár társasággal is, a hajójukra telepedjünk és végig nézzünk egy hálóeresztést. A fogás után kiszállhatunk a közeli erdőségek partjain..." (Sági J. 1902a; Sági é.n. 50). Az 1882-ben kelt alapszabálya értelmében a halászatok szervezése volt az egyik fő feladata a Balaton Egylet sport szakosztályának is (Nagy F. 2009). Almádi, Fonyód, Boglár kínálatában is megjelent a *halászgatás és a csónakázás",* mint *„kitűnő mullatság",* ez azonban feltehetően már a századfordulótól egyre népszerűbb sporthorgászatra utal, amelyet halászjegy ellenében lehetett űzni (vö. Szaplonczay-Vajthó 1907. 66, 73, 141; Doletsko 1908; Szaplonczay 1914. 27).

Az 1920-as évektől új elemként jelent meg a turisztikai kínálatban a hagyományos balatoni halászat (tihanyi látott hal mellett) fő etnográfiai sajátosságának tekinthető jég alatti halászat, különösen annak *„szórakoztató mozzanatai".* A téli halászat a Balatoni Társaság felfogásában alkalmas volt arra, hogy a Balaton szeretetére és ismeretére neveljen, a téli Balaton más örömeinek élvezete közben (Szabad 1925; Wlassits szerk. 1925. 345). Ez az eleinte spontán látványosság 1939-40-től vált szervezett turisztikai programmá, az ún. „téli jégnapok" keretében. Az első – fonyódi – bemutatón, 1939. január 6-án kb. 30 kaposvári és budapesti vendég vett részt, a következő évben a földvári eseményre azonban már komoly tömeg volt kíváncsi, amely a türelmesen magyarázó halászokat jelentősen akadályozta a munkában: *„A kirándulók nagy része a lyukvágók, a csáklyás emberek és végül a hálóhúzók körül sereglett, s a munka sem mehetett olyan serényem, mint máskor, mert az öreg halászokat egész ember tömeg vette körül, kiknek meg kellett magyarázniok a jéghalászatnak pár száz év óta alig változott technikáját"* (*Tövissy 1940*, Margittay 1943. 311; Kanyar 1985. 192). A halászati bemutató kezdeményezője Iklódy-Szabó János volt, aki egy személyben irányította a Balatoni Egyesületek Szövetségét (társelnökként) és a Balatoni Halászati Rt-t (vezérigazgatóként). Az általa *„kedves látványosságnak*" tartott jéghalászatban a *„halászó-vadászó finnugor vér átütését"* fedezte fel, amely a Balaton kulturális értékét emelte: *„A befagyott Balaton és az azon dolgozó és sportoló emberek csoportja úgy jelenik meg előttem, mint egy nagy átöröklési folyamat abból a messze mithikus korba visszamenő időből"* (*Iklódy-Szabó 1940*).

A halászat kiemelkedő turisztikai értékét jól mutatja, hogy a jelentős iparággá nőtt balatoni képeslapkiadás arányában igen csekély „népi" témái közül a halászaté volt a fő szerep: a halászok munkáját több sorozat képeslap is bemutatta, ezekből – a múzeumi és magán-képeslapgyűjtemények tanúsága szerint számosat fel is adtak.[405]

A nyaralóközönség körében a speciálisan elkészített sült gardán kívül más halételek is népszerűek voltak, amelyekkel többek között az 1840-es évektől Füreden rendezett *„halászvacsorákon"* lehetett megismerkedni. Halászvacsorákat, illetve *„halászléestélyket"*, *„halászlémulatságokat"*, amelyek lényegében nyaranta, halászlé-vacsorával egybekötött báli mulatságok voltak, másutt is rendeztek, például Almádiban a Hattyú vendéglőben és Keszthelyen is, de arra is van adat, hogy a halásztelepen látták vendégül egy-egy este a fürdővendégeket (Edvi 1901; *sz.n. 1884;* Sági J. é.n. 20; Lukács 1951. 104). A 20. század

[405] A témáról részletesebben Schleicher 2007. 61-67. A halászéleten kívül „népi" témaként, de korántsem ekkora hangsúllyal jelent meg a képeslapokon a Balatonban való mosás, a vízhordás, a szamárkordé és a lovaskocsi (mint a szőlőhegyi kirándulások eszköze). Az idegenforgalmi kiadványok vizuális arculatából szinte teljes egészében hiányoztak a hagyományos kultúra képei: az illusztrációk a turisztikai vonzerőt jelentő strandokat, sétányokat, villaépületeket, szállodákat ábrázolták. Egészen kivételes kísérlet volt Margittay Rikárd rendhagyó Zamárdi-útikönyve, amelyben a népi kultúra egyes jelenségeinek is figyelmet szentelt a szövegben és az illusztrációk („ősi füstös konyha", „endrédi csipke", „somogyi ház") szintjén is (Margittay 1942).

folyamán egyre-másra nyíltak a térségben a halászcsárdák, de halételek az átlagos balatoni éttermek kínálatában és a villatulajdonosok étrendjében is rendszeresen szerepeltek: *„A költő értett a paprikáshal elkészítéséhez is, hisz eleget látta azt a halászoktól”* – írta Jókairól Krúdy (Krúdy 2012. 134). A halásztelepeken hetente kétszer vagy háromszor folyt halárusítás, ahol a nyaralók vagy cselédeik is rendszeresen megjelentek és vásároltak. A fürdőidény alatt már a 19. század végén valóságos hajsza folyt például a fogasért – Rosenberget, a legendás halászbérlőt, aki mindig tudott valahonnan fogast keríteni, halálakor az egész balatoni nagyközönség megsiratta (*sz.n. 1899b*).

Népszerű és keresett termék volt a hagyományos kultúra másik emblematikus „cégére”, a balatoni szőlő és bor is. A szőlőt a 19. század végén több helyütt bevezetett szőlőkúra keretében is sokan fogyasztották, de attól függetlenül is bármikor és bármilyen mennyiségben eladható termék volt a helyi piacokon. Bár a – gazdag folklórprogrammal kísért – borheteken, szőlő- és borkiállításokon[406], a vendéglőben és borozókban[407] kisebb szőlősgazdák borai is helyet kaptak, jellemzően nagy tételben a nagyobb termelők, uradalmi pincészetek borát fogyasztotta a balatoni közönség. Az éttermek, csárdák étlapján a *„helyi borok”* mellett mindenütt magyaros ételek és *„balatoni halak”* szerepeltek. Mindenütt nyitva álltak a szőlőhegyi pincék a nyaraló-kirándulók előtt, vendégfogadásra átalakítva, de akár a nélkül is. A pincék egy része – ha nem is a klasszikus paraszti szőlőbeli üzemek közül – a helyi turisztikai kínálatba is bekerült. A Fülöp-hegyi Sághváry Béla pincéjéhez szervezett kirándulások például Révfülöp 1939-es *„szórakozási tervében”* is szerepeltek: az eseményt a borkóstolás mellett *„pásztortűz és szalonnapirítás”* is vonzóvá tette. A révfülöpi fürdőegyesület (a füredihez hasonló) borkiállítások és egy – a déli partra közlekedő és ott árusító – *borhajó* formájában is népszerűsítette a helyi borokat (P. Miklós 2004a 53).

Korántsem tömegesen ugyan, de beépült a nyaralói kultúrába az őslakosság környezetre vonatkozó tudása: a helynevek, széljárások, vízi jelenségek ismerete. Ez – az őslakosság körében a vizsgált korszak végétől fokozatosan elhalványuló tudás – néhány, a helyi kultúra iránt nyitottabb értelmiségi nyaraló[408], véglegesen letelepedett lakos[409], a vízhez a horgászaton és/vagy a vitorlázáson keresztül kötődő személy személyes tudásában őrződött meg.

Sajátos területe volt az őslakosság és a nyaralónépesség kulturális kölcsönhatásainak a helyi népi építészethez való viszony, amely talán a legerősebben tükrözte a két kultúra közötti párbeszéd mesterséges, ideologikus vonásait. A helyi építészeti jellegzetességek „spontán” átvétele többnyire kimerült a helyben bányászott építőanyagok (pl. a Füred környéki mészkő vagy az almádi-káptalanfüredi permi homokkő) használatában. A villák-nyaralók esetében inkább már csak lábazatok, nem pedig egész falazatok készültek belőle, bár ez utóbbira is volt példa (vö. Lichtneckert 1996. 528). A helyi tetőfedő anyag, a nád használata praktikus okokból jelent meg, főleg ideiglenesnek szánt fürdőépületeken, amelyeknek esetenként a falát is nádból

[406] Bár az első füredi szőlőkiállítást 1862-ben még elsősorban a szőlőfajták meghatározása céljából szervezték, az 1880-as évektől rendszeresen (három-négyévente, majd évente) megrendezett eseményeknek már kifejezetten a fürdőévad programkínálatát gazdagító szerepe is volt. Hasonló célokat szolgáltak az 1932-től kezdve évente megrendezett füredi borhetek is, amelyre különvonatok is hozták a szezonvégi vendégeket (vö. Rácz 2006).

[407] A turisták körében népszerű badacsonyi Kisfaludy-házat például 1936-ban alakították borozóvá az Esterházy-pincészet borainak árusítására.

[408] Déry Tibor írta egy helyütt naplójában a Füred-Arács környéki földrajzi nevekről: *„megnyugtat, hogy tudom a nevüket: kerekedi, paloznaki, szerdahelyi öböl...”* (Déry 1982).

[409] Tipikus példája a Fonyódon letelepedő Bacsák György (polihisztor tudós), aki – a róla szóló elbeszélések tanúsága szerint – teljességgel azonosult a helyi életformával. A villája homlokzatára sügér-emblémát akasztó tudós telente nádat vágott, hajót és fakutyát épített, amellyel 95 éves korában még naponta átkelt Badacsonyba a befagyott tavon (Magyar 1985. 20-22).

húzták fel. Sok helyütt, főként a szőlőhegyeken nyaralók kezére kerültek a hagyományos építészeti stílusban emelt présházak, melléképületek, ezeket vagy átépítve, kiegészítve vagy eredeti formában meghagyva használták tovább[410].

A helyi kultúra befogadásának egészen más minőségét képviseli az 1930-as években meghirdetett építészeti program: a *„balatoni stílus”*. A programot elsőként megfogalmazó Tóth Kálmán, Padányi Gulyás Jenő és Nászay Miklós Kós Károly példája nyomán tett javaslatot az építészeti formanyelv megújítására. *„Még állnak a jóravaló falusi házak”,* hirdetve *„a magyar faj építészeti leleményességét”* – írták a BIB támogatásával megjelent kézikönyvben – *„Tanuljuk meg nyelvét és szólaltassuk meg, hogy hirdetője legyen a magyar építési kultúrának”* (Tóth-Nászay 1936. III-VII). 1937-ben Tóth János írt díjazott pályaművet arról, hogy a helyi építészeti megoldások hogyan menthetők át a Balaton-parti nyaralóépítkezésekbe, hogy a *„magyar vér ritmusát”* kereső nyaralók ne csalódjanak. (Ennek érdekében javasolt például sötét zsalugátereket, amelyek a fehér falak mellett *„az ellentétes lelkiség”*, vagyis a *„sírva vigadás”* kifejeződései lehetnek.) Az építőanyagoktól a deszkafödémen át az alacsony belmagasságig és a nyitott tornácig sorra vette azokat az elemeket amelyek *„gyakorlati és esztétikai szempontból is minden kényszer nélkül átvihetők a balatonparti építkezésekre”* – s ennek minél hatékonyabb megvalósítására hatósági szabályozást és tervpályázatokat is sürgetett: *„nagy magyar építőművészek teljhatalmú parancsuralma alá kell helyezni az egész Balaton környékét”,* s ennek részeként *„a Balaton környékét építészetileg védett területté kell nyilvánítani”* (Tóth J. 1937. 33, 43, 47-48).

A program, amelyet a sajtó és a legkülönbözőbb fürdőszervek is népszerűsítettek, látványos eredményeket hozott. Elkészültek az áhított nyaraló-típustervek, hatásukat jó néhány ma is álló nyitott verandás kis ház mutatja a déli parton[411]. Számos más magán- és középület is épült balatoni stílusban Bajcsy-Zsilinszky Endre pálkövei nyaralójától kezdve az arácsi Koloska-csárdán, a tihanyi nemzetközi sporthorgásztanyán, a badacsonyi Rodostó turistaházon, illetve a Soli Deo Gloria Szövetség szárszói nyaralótelepének új épületein keresztül egészen a szigligeti kikötőépületig, amelynek eredeti terveit éppen azért módosították 1936-ban, hogy végül *„balatoni stílusban”* épülhessen fel (vö. Tengerdi 2008. 170-171; Kocogh 1988. 36; Pintér főszerk. 1983. 75; Reöthy-Stirling 1990. 390).

A program hatása kettős volt. Egyrészt konzervatív szemléletű ellenpólusát képezte a balatoni nyaralóépítészetben kezdettől jelenlévő modern irányzatoknak: főként a (déli parton) az 1930-40-es években már tömegesen épített és sokak által „sivárnak” minősített Bauhaus-építészetnek[412]. Ezzel párhuzamosan azáltal, hogy az őslakosság otthonaként szolgáló népi

[410] Az átépítés-átértelmezés tipikus példája volt Hercegh Ferenc badacsonylábdihegyi nyaralója. Az író 1929-ben vásárolt szőlőt Badacsonyban a Szent Ignác-kápolna közelében, amelyről Emlékezések című munkájában így írt: *„A »birtokom« a vármegyei úttól leszaladt a szigligeti gróf rétjéig. Két nádfedelű régi házikó volt rajta, én még kettőt építettem, úgyhogy a négy házikó kis udvart fog körül. Az én lakóházamnak, melyet a vincellérek csökönyös nagyzolással »kastélynak« tisztelnek, ... a tó felé kényelmes verandája van. Fóton, ahol gróf Károlyi Lászlónénak hadirokkantakat foglalkoztató műhelyei vannak, szép cifra parasztbútorokat készítettek a szőlőm számára”* (idézi Cser 2008. 71). A verandás, tornácos, nádfedeles lakóház-épület, erdélyi népi épületeket idéző tetőszerkezetével és Balatonra néző hatalmas ablakaival jó példája a balatoni népi építészet átértelmezésének.

[411] A századelő romantikus faverandás stílusával való végleges szakítást hozó mintaházak egyik központja Balatonmáriafürdő és környéke volt, míg a másik Szemes és Őszöd, ahol a Parkváros Zrt. által parcellázott területen lettek népszerűek. Az épület az angol-német családi ház modellt követte, homlokzatán népi formakincs megjelenítésével (vö. Stirling 1990. 260).

[412] Az indulásakor progresszív elemeket is felmutató balatoni stílus a Balaton-part magyaros építészeti megújulását követelő publicisták értelmezésében hamarosan a *„fantáziátlan skatulyaházakat”* termelő modern villaépítkezés ellentétpárja lett, miközben magát továbbra is modern irányzatként definiálta. Támogatóinak érvrendszerében fontos szerep jutott annak a ténynek, hogy a balatoni villák a magyarországi építkezések jelentős részét adják,

lakóházakat felértékelte, és ezek természetes átalakulási folyamatát *„romlásként”* definiálta[413], olyan modernizáció-ellenes normákat fogalmazott meg az őslakossággal szemben is, amelyek ellentmondásban álltak a rá más irányból zúduló követelményekkel: a korszerű, tiszta, egészséges, világos lakókörnyezet számonkérésével. Másrészt a kőfalú, nádfedeles, tornácos épületek egyneműsítették a Balaton-környéki, amúgy erősen differenciált építészeti stílusokat, tovább erősítve azt a – helyi kultúra értelmezését gátló – folyamatot, amit a magyaros-népies kultúra jelenléte táplált.

6.2 Magyaros-népies nosztalgiák importálása a Balaton térségébe

A balatoni építészeti stílus erőteljes propagandájával párhuzamosan felerősödött a „magyaros villaberendezéseket” követelő fürdőélet-fejlesztők hangja, és ezzel összefüggésben a helyi népművészeti „termelés” támogatásának igénye.
A népies stílus azonban korábban sem volt ismeretlen elem a balatoni turisztikai tájban és életvilágokban. A magyaros motívumok, a népi kultúra egy-egy látványos elemének városi divatja már a századfordulón jó néhány népies épületet és „magyaros szobát” ihletett a Balaton-parton. Ilyen volt például Földváron az 1895-ben elbontott régi pusztai csárda helyén 1902-ben épített nádfedeles, jégvermes új csárdaépület, benne a cserépkályhával, tálasfogassal, hegedűhátú székekkel és guzsalypálcákkal felszerelt *„somogyszobával*, amely a fürdőtelep egyik nevezetessége, képeslapok kedvelt témája is volt: *„A fényes terem mellett egy magyaros szoba önérzettel kér helyet”* – hirdette például egy 1902-es kiadvány (vö. Reöthy 1986. 32; Fekete-Berkesné 2007. 24; *sz.n. 1939e*).
A fürdőtelepek mindegyikén volt már a századfordulón egy-egy – a korabeli átlag villaépítészettől és berendezéstől elütő – magyaros nyaralóépület, amelyek mint jó példák bekerültek az idegenforgalmi kiadványokba és a sajtóba is. Ilyen volt például Sipos Antal zeneszerző *Czinka Panna*-lakjának *„híres tulipános szobája”* Révfülöpön, Vaszary János kaposvári ügyvéd *„jóízű magyaros, aranyos”, „bécsi piros kendőkkel teli”* villaberendezése Fonyódon vagy Blaháné füredi vizitszobája, amelyet zöld cserépkályha, házi készítésű szőnyegek, tarka gyékények, falusias virágvázák tettek otthonossá (P. Miklós 1998; *Bogyay 1902*; Krúdy 2008. 13)[414]. Példaértékű hazafias gesztusnak találta a korabeli közvélemény a Széchenyi-család egyik[415] földvári villáját, a *Nagytanyát,* amely szintén idegenforgalmi

---

fontos tehát, hogy minden egyes épület iránymutató stílusban, *„minél kifejezőbben mutassa a nemes, patinás, magyar építési formákat”*. Margittay Rikárd egy cikkében a még álló, *„falusi mintákat”* összegyűjtő BIB-kiadványt, Tóth Kálmán és Nászay Miklós *A Balatonvidék népének építészete* című könyvét javasolta szélesebb körben terjeszteni: *„az idevaló építőmesterek nem ismerik... tanácsos lenne, ha a fürdőtelepek mentén szétosztásra kerülhetne illetékes szakkörökben”* (*Margittay 1939*).

[413] A szaporodó cseréptetős, „ízléstelen” falusi lakóházak terjedésére utal Zákonyi Ferenc vészkiáltása a sajtóban. Kivételként említi Tihanyt, ahol azonban szintén veszélyben vannak a még álló régi házak: *„a kultúra itt is tombol”* (*Zákonyi 1942b*).

[414] A magyaros szobák, népies berendezések Trianon után lettek szinte általánosak a balatoni villákban, néhányukról a korabeli sajtó is megemlékezett. Ilyen volt például Bajor Gizi földvári, Hercegh Ferenc badacsonylábdihegyi vagy Ripka Ferenc bélatelepi villája – ez utóbbinak hallját másfél méter átmérőjű faragott magyaros csillár díszítette, míg a szomszéd szoba csillárján hatalmas aratókoszorú lógott. A székeken buzsáki varrottasok, a falakon faragott kulacsok voltak (*Margittay 1937*). Jelenleg a Néprajzi Múzeum őrzi Dálnoky Miklós Béla révfülöpi nyaralójának egykori magyaros berendezését, amely a népies festett bútorzat, a turizmusipar számára gyártott keménycserépedények és a közvetlen környezetben paraszti használatból kikerült tárgyak jellemző keveréke volt (vö. Szojka 2001). További példákat lásd Schleicher 2004.

[415] A Széchenyi-család több tagja is építtetett népies stílusú nyaralóházakat Földváron. Széchenyi Imre a *Nagytanyát*, a *Kistanyát* és a *Tulipánost*, Géza a *Bölömbikát* és a *Kulipintyót*, Emil az *Elitte*-t és a *Lilit*.

látványosság lett: *„Igen érdekes a néhai Széchenyi Imre gróf ún. tanyája, mely a magyar tanya utánzata. Faoszlopos, az egész épületen végigfutó folyosóval, egyszerű lófejdíszítésű oromzatával a magyar falusi ácsmester egyszerű naiv művészetét hűen tükröztetvén vissza"* (sz.n. 1909. 17).

Az 1930-as évek állami propagandával támogatott magyaros divatját megelőzően épült középületek közül kiemelkedett az 1851 és 1875 között épült badacsonyi Ranolder-pince, amelynek magyaros homlokzatát több kiadvány is a turisták figyelmébe ajánlotta, valamint a Fővárosi Üdülő 1925 és 1928 között épült *„modern és magyaros"* épületei Kenesén (Sziklay 1932. 267). Magyaros stílusával szerette volna vonzóvá tenni a 20. század első évtizedében átadott északi parti vasútállomások, fölvételi épületek, kútházak, őrházak sorozatát a Balatoni vasút építésvezetősége is (vö. *Vasdinnyei 1909*). A Vasdinnyei Pál által tervezett – székely motívumokat is felvonultató – épületek közül ma már egy sem látható, mert az 1930-as években sorra átépítették őket, akkor már „balatoni stílusban". A székely motívumok az 1930-40-es években is sűrűn felbukkantak különböző középületeken és magánvillákon is, ekkor már nem valamiféle elvont népiesség, hanem sokkal inkább a revizionista gondolatkör jegyében. Díszes székelykaput emeltek például a Magyar Vasutasok Országos Szövetsége szántódi üdülőtelepén 1930-ban, az erdélyi fatemplomok stílusában készült a Jankovich-telepi Nagyboldogasszony-kápolna és a fonyódi református templom 1936-ban, valamint a balatonszemesi református gyülekezet kápolnája 1942-ben, amely eredetileg a pozsonyi világkiállítás kiállítási pavilonja volt. Egy erdélyi udvarház stílusában, székelykapu-bejárattal készült 1943-ban az új siófoki posta is, amely a postafőigazgató szerint *„az ország legszebb, legnagyobb és legjobban berendezett postamesteri hivatala"* volt (Bor 1997. 175; Deák Varga 2002. 18; Gueth 1990. 408; *sz.n 1943*).

A Balaton kulturális tereinek népies átértelmezésében fontos és hatékony elem volt a balatoni műdalok hallatlan népszerűsége. Az Abonyi-Szentirmay-féle *A betyár kendője* című darab betétdalaként ismertté vált *Hullámzó Balaton tetején* az 1870-es évek közepén lett Blaha Lujza sikernótája, akkor, amikor a színésznő még egyszer sem járt a Balaton partján. 1895-ben országos pályázat született balatoni dalok komponálására, amelyre közel félszáz népies műdal érkezett be. Ezek közül a leghíresebbeket (Pósa Lajos-Dankó István: *Elrabolta a galambomat a Balaton tőlem*; Pete Lajos: *A Balaton tükre felett*) és a pályázattól független néhány egyéb Huszka- és Kacsoh Pongrác-dalt nemcsak a balatoni vendéglőkben, de országszerte is sokat játszották és hamar népszerűek lettek az őslakosság körében is (Kanyar 1985. 198; Jakab 1933. 68-77; Volly 1974). Fonyódon például az 1920-30-as években három kötelező lakodalmi „népdal" volt a *Kis csónakom a vízen lengedez*, a *Sír a kislány a Balaton partján* és a *Hullámzó Balaton tetején*, de ezeket mint *„balatoni népdalokból összeállított egyveleget"* helyi dalárdák is népszerűsítették repertoárjukon keresztül, illetve az iskolában is tanították (Németh E. 2000. 101, 130 175). Szűcs Imre veszprémi piarista tanár – valós élményeken alapuló – cserkész tanregényének tanúsága szerint a pécselyi Dalos Pista repertoárja is részben ezekből a nótákból állt (*Elragadta a galambomat a Balaton tőlem, Én vagyok a halászlegény, Balatoni ringó habok* stb.), ami rosszallást és egyúttal a nép ősi tudáshoz való visszaterelésének vágyát váltotta ki a népdalgyűjtő táborozókból (Szűcs 1943. 80-87). Bár a cserkészek ebben a jelenetben kitűnő etnográfus érzékkel szembesítették a helyieket a hiteles balatoni népdalhagyománnyal[416], a

[416] Az archaikus népdalkincs kellő kitartással és jó érzékkel gyűjthető volt még az 1930-as, sőt az 1950-es években is. Ekkor került sor a folklórtudás még fellelhető maradványainak összegyűjtésére, amely sikeres volt, annak

folklórtudás és folklorizmus-jelenségek szétválasztása nem volt erőssége a kortárs értelmiségi közvéleménynek, amely a Balaton-part számos „népművészeti" eseményében és annak értékelésében megmutatkozott. Jó példa erre a fonyódi Velics erdőben sétálgató Ádám Jenő zenepedagógus esete, aki felfigyelt a fonyódi leánykör éneklésére és lejegyezte azokat a *„Balaton melletti népdalokat"*, amelyeket a lányok Beáta nővér vezetésével tanultak (Németh E. 2000. 130).

A csárdák dekorációi, a Balatoni Ünnepi Hetek folklóreseményei, *„a szép magyar lányok, derék magyar fiúk"* színpadi produkciói, a Horthy tiszteletére betanult magyaros táncok, a magyar ruhába öltöztetett szállodai alkalmazottak, a környékbeli falvak „bokrétásainak" nagyszabású színpadi aratóünnepségei, a szállodabérlők által szervezett szüreti felvonulások, a cserkésztábor *„somogyi bicskákból"* kialakított kapuja stb. a sajtóban és a fürdőszervek részéről ünnepelt népművészeti események voltak, amelyek – a szervezők reménye szerint – közelebb vitték a nyaralókat a népi kultúra és a nemzeti eszme megértéséhez (vö. Németh E. 2000. 177, 189; Berkesné 2007a 124-125; Interjú 41; *sz.n. 1936b*).

A magyaros-népies stílustörekvések mellett a 19. század végétől kezdve jelen volt a helyi népművészet iránti érdeklődés is, még ha a „helyit" meglehetősen tágan értelmezte is a Balatoni Szövetség, majd a BIB aktivistái. A Balatoni Szövetség 1906-tól kezdve három, majd hat népművészeti elárusítóhelyet tartott fenn különböző nyaralótelepeken, ahol *szövöttáru, csipke, díszvánkos, bicska, márványfaragás, dísz- és kézikosarak, kerti székek, fazekastermékek, szőnyegek, képkeretek, csutorák, tulipános ládikák, magyar bábuk* stb. szerepeltek a kínálatban. A legnagyobb forgalma a bakonyi faeszközöknek és a pásztorfaragásoknak volt (Cséplő 1907. 6). Az akadozó ellátás javítása érdekében a szövetség 1908-ban 50 db gyűjtőperselyt helyezett ki a fürdőhelyeken az ún. *„népipari alap"* javára: a pénzen a szorgalmuknál és ügyességüknél fogva a többiek közül kiemelkedő falusi háziiparosokat kívánták jutalmazni (*sz.n. 1908*). A „népművészek", akiket kezdettől fogva nagyítóval kellett keresniük az ellátást szervezőknek[417], nem azonosultak a Szövetség céljaival. Megbízható beszállítónak kezdettől fogva csak a balatoni népiparosok helyett munkába állított szécsényi és muraközi gyékény- és kosárfonók, illetve az endrédiek és a buzsákiak számítottak. A nyaralóközönség lelkesen vásárolta ez utóbbiak csipkéit és hímzéseit, amelyek igényes kézműves munkák voltak ugyan, de sem a „helyi", sem a „népművészeti" kritériumokat nem teljesítették.[418]

Az 1920-as évekre jócskán elapadt „népművészeti" emléktárgykínálat helyébe egyrészt a kislődi, majd városlődi keménycserépgyárban előállított feliratos rózsamintás kerámiasorozatok

---

ellenére, hogy maga a kezdeményező sem sok reménnyel kecsegtette a gyűjtőket: *„lehet, hogy hiába kapirgáltok ott, ahol a nyaralók már úgyszólván lestrandoltak minden tradíciót"* (Nyék szerk. 1982).

[417] A háziipar-program beindításához 1906-ban a Balatoni Szövetség a három vármegye néptanítóitól kért jelentést, akik meglepő és lehangoló hírekkel szolgáltak a *„népiparok"* állapotáról: a takácsok vagy Amerikába vándoroltak vagy feles földet műveltek, a fazekasok (Városlőd, Veszprém, Leányfalu fazekasai) a pécsi Zsolnay és más keménycserép gyárakban dolgoztak, a híres veszprémi fafaragókat a ritkuló Bakony és az uzsora rontotta. A népiparok képviselői a jelentések szerint kihalóban voltak vagy, ha megvoltak még, fontosabb volt számukra a mezei munka! Helyettük, hogy a balatoni elárusítóhelyek ne maradjanak áru nélkül, hamarosan távoli vidékekről, Nógrád és Baranya megyékből szállították a gyékény- és vesszőtermékeket (Cséplő 1907. 2; *Cséplő – Óvári 1909*).

[418] Az endrédi csipke 1908-tól kezdve készült a helyi református lelkész szervezésében és az Iparművészeti Múzeum szakmai tanácsadása mellett. Mintakincse nagy részét budapesti fehérneműű kereskedők adták a csipkeverőknek. A buzsáki hímzésipar megteremtése Széchenyi grófnő nevéhez fűződött, később pedig a Jankovich-lányok üzemeltették, akik hintóról dobálták le a vásznat és a pamutfonalat, majd egy hónap múlva jöttek a hímzésért és fizettek! Az 1930-40-es évekre Endréd, Buzsák és a melléjük felsorakozó Karád is kultikus hely lett, ahová a nyaralók az „igazi népművészet" nyomában zarándokoltak a fürdőidény alatt és ahol munka közben is meg lehetett tekinteni a csipkeverőket és a hímzőket (Imrő-Kapitány 2001. 280-285; Tengerdi 1998. 14; Tóth-Sági 1940. 19, 66, 71; Margittay 1943. 22).

léptek, másrészt a különféle giccses tárgyak (pl. kagylóvitorlások) és *„pestkörnyékbeli iparszerűen űzött hamis népművészeti műhelyek selejtes árui”,* amelyeket a *népművészeti bazárokban* árusítottak.[419] Az 1930-as években e – sokak által kritizált – folyamat ellensúlyozására indult az a mozgalom, amely igyekezett visszatérni a helyi hagyományok és a népművészet minél hitelesebb közvetítéséhez (vö. Tasnádiné 1962. 277; Petánovics 1974. 397; Margittay 1943. 22; Berkesné 2007a 124).

E törekvés jegyében került sor a népművészeti hetek és népművészeti vásárok megrendezésére, illetve a *Balaton környék népművészetének háza* megnyitására 1936-ban Tihanyban.[420] A Tóth Kálmán és Nászay Miklós által tervezett „balatoni stílusú” épület egy része múzeumként működött, ahol egy füstös konyhát és egy tisztaszobát mutattak be, a hitelestől – mai muzeológiai fogalmaink szerint – igencsak messze álló vegyes berendezéssel (pl. a balatonkilitiről származó ládán buzsáki hímzésekkel). Az árusító szoba kínálata is vegyes volt: somogyszentpáli háziszőttes, Tóth Mariska-féle nemeshanyi csipke, Gecséi Lídia vert csipkéi, göcseji szőttes, Breglovics Kálmán és Nádi Mariska keszthelyi faragók munkái, Sós Lajos tubákos szelencéi Csörnyeföldről, Tátrai János balatonkiliti faragó sótartói és dobozai, valamint szarukürtök és csontfaragások[421]. A BIB évi 10 000 pengő értékű megrendeléssel látta el a beszállítókat. A ház gondnoka egy buzsáki asszony volt, aki viseletben fogadta a látogatókat. Nyaranta pásztorfaragók bemutatóztak, köztük Bognár Károly, sérsekszőllősi faragó, aki barack- és cseresznyemag-faragványaival különösen nagy hatással volt a látogatókra[422] (Tóth-Sági 1940. 32-33; Imrő-Kapitány 2001. 287; Entz 2003. 52). Az országos hírnévre[423] szert tett népművészeti ház – bár vajmi kevés hiteles információt közvetített a hagyományos balatoni kultúráról – kielégítette a giccset elutasító, az *„ősi nomád művészet”* kései lenyomatait kutató nyaralóközönség igényeit.

Az elvárások megalapozatlanságát azonban éppen e művelt értelmiségi közönség hiányérzete világítja meg. Margittay Rikárd például alföldi mintára a *naív festőket* és erdélyi mintára az *állatfigura faragókat* hiányolta (Margittay 1943. 217-228), a BIB pedig máris új programot fogalmazott meg, amelynek keretében magyaros képző- és iparművészek ötvözték volna a *„magyaros és balatoni ízlést”*, kócsag, sirály és tihanyi rege motívumok felvonultatásával (*Sági E. M. 1940*).

A Balatonról, annak jövőjéről, népéről és általában „a népről” való gondolkozás az 1930-as

[419] A bazár-áru a népművészet fellángoló divatja ellenére még az 1940-es években is tömegével árasztotta el a Balaton-partját, amint az Margittay Rikárd kirohanásából kitűnik: *„A balatoni üzletekben a pesti bazárok szlöjd munkáit, primitív hajócskákat, raktárra gyártott pesti csikágói műhelyekből származó népieskedő ízléstelenségek limlomjait találjuk „Balatoni emlék” elnevezés alatt”* (Margittay 1943. 217-228).

[420] A bemutatóház nem volt párja nélküli jelenség a hazai turizmusban. A népi kultúra valós, lényegében városias állapota és a turisztikai elvárások Mezőkövesden is szükségessé tették egy művi Matyóház (vendégház) beüzemelését (Fejős 1984b 42).

[421] Ez a széles merítés megfelelt a Balaton-térség népművészeti „körzete” kortárs felfogásának. A Malonyay Dezső szerkesztésében 1911-ben megjelent balatoni pásztorművészetet bemutató kötet, majd Domanovszky György 1943-as összefoglaló munkája hasonlóan tág, egy nagyjából Tapolcától Ságvárig terjedő területet tárgyalt, de esetenként távolabbi népművészeti jelenségeket is ide tartozónak érzékelt, így például a sümegi kerámiát vagy a göcseji szőtteseket (vö. Malonyay szerk. 1911; Domanovszky 1943).

[422] A barackmagfaragásban követője is akadt egy lelkes tihanyi (gödrösi) villatulajdonos, Keszler Gyula személyében, aki ifjúkorában szobrásznak készült (Margittay 1943. 232-233).

[423] 1940-ben a tihanyi népművészeti ház holdudvarába tartozó népművészekről tervezett filmet készíteni a Magyar Amatőr Keskenyfilmezők egyesülete, amelynek előző filmje Kárpátalja visszafoglalását mutatta be. A népművészeket otthonukban tervezték felkeresni (*sz.n. 1940j*). (Jelenlegi adataim szerint a film nem készült el.) Az 1930-as években kiadott magyarországi útikönyvek a népművészetükért felkeresendő utazási célpontok között Mezőkövesd, Kalocsa, Boldog, Kiskunhalas mellett Tihanyt is megemlítették (Fejős 1984b 42), és Domanovszky Györgynek a Balatonkörnyék népművészetét bemutató könyve is kiemelt helyen tárgyalta azt (Domanovszky 1943).

évekre valós ismeretek és elvont ideológiák zavaros egyvelegéből táplálkozó követelésekké formálódott a hangadó balatoni értelmiség fórumain. Egészen határozottan megfogalmazódott például az elképzelés, amely szerint a „népi gondolatot" a nyaralók otthonai után az őslakosság körében is érvényesíteni kell. *„Ez a vidék érezte meg a legjobban a nemzeti szellemtől távol eső behatásokat, ez vetette le legjobban, leghamarabb a nemzeti jelleget"* – a cserkészvezető Zákonyi Ferenc által meghirdetett program, mely szerint a vidék lakóinak gondolkodásában és külsejében is újra magyarnak kell lennie, és amelyhez az út az „ősi építészet" visszaállításán keresztül vezet (*Zákonyi F. 1942a*), teljes ellenmondásban állt a vele párhuzamosan megfogalmazódó egyéb programokkal, mindenekelőtt a kultúrharc keretében számon kért urbanizációs és modernizációs törekvésekkel, és a Balaton-térség Kárpát-medencei „skanzenná" alakításának gondolatával.

Ez utóbbi gondolat több konkrét javaslatot is megérlelt az 1940-es évek elején. Az egyik szerint a Balaton 8-10 pontján *„kis magyar szigetek"* épültek volna fel, amelyeket egy-egy magyaros építészeti stílusban, például Szabadin kalotaszegi, Szemesen székely modorban felépített házcsoport alkotott volna. A szezonális lakhatásra szolgáló épületeket magyaros vendéglők egészítették volna ki, *„a reprezentáló vidék népviseletét felöltő kiszolgálókkal (esetleg eredeti példányokkal)* (…) *milyen gyönyörű perspektívája nyílna ott a magyaros lélekből fakadó művészi törekvéseknek, a gyufaskatulyára és a szélvihartól leberetvált háztetőkre emlékeztető, modern stílusú építkezések helyébe"* – foglalta össze sokak óhaját Réti Gyula (*Réti 1940*).

A másik javaslat az ún. *„nemzeti park-gondolat"* volt, amelyet apostola, Iklódy-Szabó János – felelevenítve az 1920-as években már napvilágot látott Klebelsberg Kunó-i eszmét – 1933-ban fogalmazott meg először a Balatoni Szövetség ülésén, majd újságcikkekben, beszédekben népszerűsített, mint *„a magyar szent koronának ezen legnagyobb kincsét"* (*Iklódy-Szabó 1933*). A tó három kilométeres sávjára vonatkozó programot 1934-ben ejtette a kormányzat, 1940-ben azonban Cholnoky Jenő javaslatára egy szerényebb változata öltött testet, Tihanyi Nemzeti Park néven: *„megérdemli a félsziget azt, hogy Nemzeti parknak nyilvánítsuk s minden tekintetben méltóan rendezzük be az idegenforgalom számára. Legyen már egyszer valamink igazán a mindig hirdetett kultúrfölénynek megfelelően elrendezve."* A fő idegenforgalmi vonzerő egy szabadtéri múzeum lett volna, jellegzetes balatoni épületekkel, és *„magyar vonatkozású dolgok"* sorával: szélmalommal, székelykapuval, alföldi pásztorépítményekkel, és *„egy szép turáni sátorral"* (Cholnoky J. 1940. 26; Cholnoky J. 1942). A gondolat sokak fantáziájára hatott termékenyítőleg, s a különböző fórumokon hamarosan fölmerült, hogy a tervek megvalósításának fő akadálya a félsziget lakossága, amelyet tehát ki kell telepíteni Tihanyból! A kitelepítés ellen meglepően kevés ellenérv fogalmazódott meg, a hozzászólók többsége támogatta azt, azzal a kitétellel, hogy az Apátság maradhat a helyén. Gróf Széchenyi György főszolgabíró a Balatoni Biztosság 1942. szeptember 7-i közgyűlésén fölvetette, hogy a kitelepítés magánjogi súrlódásokhoz, szociális feszültségekhez vezethet, de alapvetően ő is jónak látta a lakosok részben való elköltöztetését a nép- és családvédelmi alap gondoskodásba vétele mellett. Maga Cholnoky, igen gyakorlatias okokból nem támogatta a falu elköltöztetését, hiszen arra a szabadtéri múzeum részeként tekintett:*„a falura szükség van, mert meg akarjuk őrizni eredetiségében"* (Cholnoky J. 1942).[424]

Miközben a Balaton-ügy iránt elkötelezett hangadó középosztálybeli értelmiség a helyi kultúra ostorozásában és dicséretében egyaránt magasztos, sokszor drámai hangot ütött meg, a

[424] A témáról zajló vitát a Balatoni Kurír 1942. szeptember 10. 13, szeptember 17. 1., szeptember 24. 1, 3. számai ismertették.

mindennapok szintjén a népi kultúra gyakran vált irónia tárgyává, humor forrásává. A jelenség meglátásom szerint összefüggött a nyaralói kultúra szezonalitásával: azzal a „nyári" értékrenddel, amely a megszokott normák fellazításával engedett teret a legkülönbözőbb „laza" viselkedésformáknak a villák teraszán való misézéstől kezdve a lenge vagy jelmez-szerű öltözéken keresztül egészen a tréfás képeslapok küldözgetéséig. A játékosság, a szerepjátszás a komoly hivatalokat betöltő férfiak esetében volt a legfeltűnőbb, akik a hétvégi *„bikavonatokról"* leszállva pongyolás horgásszá, hajóskapitánnyá vagy kerékpár-bajnokká változtak. A társadalmi érintkezési formák megszokottól eltérő „nyári" változatát jól érzékelteti Bernáth Aurél megfigyelése: *„Mintha egyetlen nagy család szállta volna meg a partot"*. Benyomását egy vasútállomási életképpel illusztrálta, amelynek szereplői – *„kerékpározó asszony, csónakot eszkábáló fiú, komoly meglett horgász-apa, tengerésztisztnek maszkírozott magas rangú államhivatalnok – mind-mind valami gyerek baba-szoba örömben élnek"* (Bernáth 1978. 64).

Az irónia és paródia, különösen a szentimentalizmusé, Herman Bausinger értelmezésében tipikus nagyvárosi jelenség, amely összefügg az egységes horizont hiányával, lehetővé téve a „behatolást" a hagyományos szokások és társadalmi kötelezettségek struktúrájába: *„Az irónia mindig különbözőségek következménye, ahol adott a tapasztalat egységes horizontja, ott az irónia nem szükséges s tulajdonképpen nem is lehetséges. A horizontok szétesése ezzel szemben kiprovokálja az iróniát"* (Bausinger 1995. 148; lásd még: 140-150).

A nagyváros e Balaton-partra importált nyelvi iróniájának egyik terepe volt a villák tréfás elnevezése, amelyben szintén a nyaralás megszokott normákon kívül helyezésének gesztusát ismerhetjük fel. A jelenségre számos példát találunk a századfordulótól kezdve, elsősorban a középosztályi nyaralóhelyeken: *Várlak, Összespóroltalak, Megkoplaltalak, Nagyobbnak-képzeltelek-lak, Kicsi, de az enyém, Enyém, tied, övé, Napsugár, Csilingelő harangvirág, Kívántalak, Feleségem parancsolatja* stb.[425]

Ugyanennek a nyelvi iróniának gyakran volt célpontja maga a helyi kultúra, annak legkülönbözőbb jelenségei, így például a keserves munkának számító tihanyi vízhordás szamárkordén, amelyet „Tihany vízvezetéke" felirattal képeslapon is népszerűsítettek, vagy a halászokon való gúnyolódás, akik *„nem eszik meg az angolnát, mert azt hiszik, hogy a kígyónak és halnak törvénytelen gyermeke"* (*sz.n. 1893*). Hasonló szellemességnek szánták egy 1935-ös újságcikkben a szokásos márciusi csuka-szigonyozás rokonszenvező modorú leírását, amelyet a *„szegény néposztály sportja"* névvel illettek (idézi Szilágyi 1989. 33).

1905-től jelent meg Szemesen nyaranta rendszeresen a Kukorica-újság Mocsáry Béla szerkesztésében. A humoros lap fő célja a nyaralók és a helyiek kifigurázása volt, ez utóbbiakat a rendszeresen nevetségessé váló Kukorica család testesítette meg. A tréfa nyelvén szólalt meg a helyi életforma normatív kritikája is, alkalmasint verses formában: *„A marhákat fürösztetem / naponta a tóba / Ezért aztán a vendégek / Szidnak hébe-hóba"* (Schoedl 1934. 24). Szándékuktól függetlenül az ironikus hatású szövegek közé kell sorolnunk a gyermektáborokban született népdal-utánzatokat is, amelyekből Margittay Rikárd gyűjtött össze és közölt néhányat könyvében a *„két öreg balatoni halász dalai"* mellett. Például *„A zamárdi nyaralónak udvara de homokos / Ott sétál a doktor bácsi, aki aranyos / Mondtam neki: jónapot, ő azt mondta: szervusztok / Fáj a hasam, fáj a hasam, ricinust kapok"* (Margittay 1943. 181-

[425] A tréfát azonban nem mindenki értette. „*Ó hogy gyűlölöm ezt a helyet*" – írta naplójába Kosztolányiné Harmos Ilona az akarattyai tréfás villaneveken tűnődve – *„Azért is adtam bérbe a villát* (…) *egyforma nagyra szabott, egyöntetű drótkerítéssel szegett unalmas házhelyek, ostoba feliratú házak között, amelyek csak úgy okádják azt a szellemet, amelyet a leginkább utálok és unok"* (Kosztolányiné 2003. 22).

184).
A helyi kultúra rovására elkövetett tréfák egy része túlment a verbalitáson. Lo-Presty Lajos, aki 1861-ban protestálás céljával a szezon közepén *„sötétkék pitykés posztó dolmányban, bő ujjú ingben, rojtos bőgatyában, sarkantyús csizmában, perge kalappal a fején korzózott”* a füredi sétányon, csak ártatlan előképe volt a hasonló szerepjátékoknak. (Az eseményről a sajtó is hírt adott, és bekerült az akkor éppen ott nyaraló Gárdonyi *Te berkenye!* című kisregényébe is. Vö. Némethné 2010). Füreden különösen a szezon unalomba hajló utolsó napjaiban harapóztak el a „népies” tréfák. Egy alkalommal például parasztasszonynak öltözött fürdővendégek (úriasszonyok) fejükön gyümölcsöskosárral jelentek meg a füredi sétányon szőlőt, körtét árulni, máskor pedig szintén egy helyi kofaasszony, Náni volt a tréfa célpontja: a tréfacsináló Bizay báró nemcsak elvette és szétosztotta a kávéházban Náni fügéjét, hanem kalapozott is a javára, majd csárdást táncolt vele, este pedig lefátyolozva vezette be az Anna-bálba, hogy megtáncoltassa azzal a báróval, aki a kávéházban nem akart pénzt adni a kalapba! (Jókai 2005b, *F.K. 1902*). Irodalmi mű – Herczeg Ferenc egy elbeszélése – örökítette meg azt a „beavatási szertartást”, amelyen egy Füreden nyaraló szerelmespárnak kellett átesnie. Tihamér bátorság-próbája az evezés volt a háborgó Balatonon, míg Etelkának „engedelmesség-próba” gyanánt a férfi ingét kellett szappannal és sulykokkal kimosni a tóban. A lány három nap szégyenkezést követően végül parasztlánynak öltözve hajtotta végre a feladatot (Hercegh 1925). Előszeretettel bújtak jelmezbe Szemes felső-középosztálybeli villatulajdonosai is. 1908-ban a frissen alakult fürdőegyesület önálló lovasbandériumot alkotva vett részt az aratóünnepségen, koszorúval köszöntve a grófi párt. Néhány évvel később szintén *„néprajzi és banderiális felvonulással”* és lóversennyel egybekötött nyár végi népmulatságot szervezett a szemesi Olvasókörben lovag isseri Iszeri Károly, amelyen a nyaralók is részt vettek (Schoedl 1934. 47, 51).

6.3 A kultúrharc

A hagyományos balatoni kultúra értelmezési kísérletének legkülönbözőbb jelenségei beleilleszkednek abba a folyamatba, amit Lukács Károly 1931-ben, a telepek önállósodási küzdelmének tetőpontján *kultúrharcnak* nevezett, fő okát abban látva, hogy a telepek adókvótáját nem a nyaralótelepek fejlesztésére használják fel: *„a fővárosi mentalitás, a magasabb kultúrigények harca, a falu »önzésével« és igénytelenségével valóságos kultúrharcot eredményezett”* (Lukács 1931. 58-59). Bár Lukács a problémát a harmincas évek villaépítési lázával hozta összefüggésbe, a jelenség valójában kezdettől fogva létezett, a turizmus tömegessé és egyúttal politikai tényezővé válása mindössze fölerősítette azt.
A kultúrharc mélyén lappangó, elvétve ki is mondott alapvetés az volt, hogy a Balaton-térségében csak egyetlen érvényes kultúra létezik: a nyaralók által képviselt civilizációs-modernizációs kísérlet, amelyet képviselői a 19. században *Balatonkultusznak* neveztek el. *„A Balaton kérdése elsősorban idegenforgalmi kérdés”* – fogalmazta meg például kertelés nélkül Prém Lóránd, a Magyar Turista Szövetség másodelnöke sokak egybehangzó véleményét (Prém 1940. 130). Maga a *Balatonkultusz* kifejezés az 1880-as évek fürdőalapítási lázában született, utólag jellemezve Füred reformkori divatját *első,* míg a kortárs törekvéseket *második Balatonkultuszként.* A számos fórumon, egészen a 2. világháború végéig használt kifejezés jelentése összetett volt: éppúgy magába foglalta a természeti környezet infrastrukturális átalakítását, mint a Balaton idegenforgalmi propagálását, kultuszának mesterséges erősítését. 1893-ban az alsóörsi fürdőfejlesztés ügyéről szóló tudósítás egyenesen *„kultúrversenyként”*

foglalta össze a falu határában folyó munkálatokat: *„ez a kis fürdő oly nagymérvű vállalattá fejlődött, miszerint jövőre teljes felszereléssel áll be a többi balatoni fürdő kultúrversenyébe”* (Veszprémi Független Hírlap 1893. december 9, idézi Lichtneckert 1996. 516).

A Balatonkultusz apostolai – a fürdőtelep-alapítók, villatulajdonosok, fürdőegyesületi elnökök, országgyűlési képviselők, publicisták stb. – alapvető állítása szerint a turizmus megjelenése előtt a vidék haszontalan és használhatatlan volt, amit a különböző szövegek gyakorta a *„sivatag”, „parlag”* kifejezésekkel próbálnak meg érzékeltetni. *„Mindent a Balaton mellé hoz, hogy emelje kulturális értékét, s vesztesse parlagiságát”* – állította az Almádi-fürdőt alapító Óvári Ferencről Váth János, és hasonló kultúrhéroszi erényekkel ruházta fel Kvassay Jenőt is az 1929-ben felavatott földvári emlékmű szövege: *„sok meddő földből alkotta dús televényt”*. Kultúrhéroszként tekintett a közvélemény a különböző fürdőhelyek alapítói mellett a Balaton tudományos felfedezőire is, így például Cholnoky Jenőre, aki nem kis szerepet vállalt a Balatonnal kapcsolatos ismeretterjesztő munkában is: *„szívós munkával verték le a magyar tenger akkor elhanyagolt, közönybevesző mocsaraiba a tudomány acélkemény tölgyfaoszlopait”*. A Fonyód-Bélatelep születésének jubileumára emlékezők egyenesen *„alapító ősökről”* beszéltek: *„az alapító ősök kultúremberek voltak, akik már 50 év előtt megteremtették ezen a helyen a kultúrát”* (Váth 1920. 13; Móricz B. 1959b 33; Margittay 1943. 260; *Matolcsy 1944*).

A legkülönbözőbb források nevezték *parlaginak* a fürdőalapítás, azaz *„az igazi kultúra”, a „civilizáció”, a „kultúrkörülmények”* előtti Siófokot, Boglárt, Lellét stb. Többen a *„csiszolatlan”* vagy *„parlagon heverő pompás kincs”,* illetve a *„kincses Balaton”* kifejezésekkel jelezték a természeti környezet fel nem ismert kulturális értékeit. *„Fonyód egy senkitől sem emlegetett, szerény, füstös kis hegyközség volt, s olyan szerényen húzódott meg ott az agyaghegy tetején, mint egy fecskefészek a nádas viskó eresze alatt”* – jellemezte Fonyódot egy fürdőlevél 1899-ben (Cholnoky J. 1942; Margittay 1943; Sziklay 1932; Rákosi 1921; Kardos-Simalya 1907. 5; *Tihanyi 1899*).

Sok fürdőlevél tárgya volt a jó idő múltával bekövetkező elviselhetetlen állapotok leírása (például Jókai 2005b) és az áldatlan falusi körülmények bemutatása: *„A körülmények kritikán aluliak. Sem „orvos doctor”, sem patika, sem mészárszék, csak drágaság és por, hajnalban pedig három-féle zene ébresztőül az üdülőknek: libagágogás, disznóröfögés, marhabőgés”* – írta Szaplonczay Manó egy újságcikkben Balatonkeresztúrról 1892-ben (idézi Tengerdi 2008. 103). Szintén Balatonkeresztúrra panaszkodott egy nyaralóvendég 1907-ben: *„a sok baromfihústól (egyéb nem lévén) a fia kukorékolt, a lánya hápogott, felesége pedig naphosszat gágogott”* (*Pimpóka 1907*). A későbbiekben sem szűnő panaszok visszatérő fordulatai a por, az ellátás hiánya, az állatok okozta kellemetlenségek voltak, de a szőlőhegyek közvetlen környezetében még a seregélyriasztó karbidágyúk hangja is zavarta a nyaralókat. Egyes – községektől elkülönülten kiépült – fürdőhelyek hirdetéseiben külön kiemelték a „steril” környezetet: *„nincs egyetlen tehénistálló, sertésól, trágyadomb, tyúkketrec, kenderáztató, juhakol, legelőre hajtott marha, sertés, juh stb. által felvert por s a nyomukban hemzsegő légysereg Almádiban merőben ismeretlenek. Szóval, semmi olyan gazdasági ágat nem űznek Almádiban, amely az ott tartózkodást a legkisebb mértékben is kellemetlenné tenné a városi embere nézve”* (Edvi 1901. 6).

A civilizáció születésének pillanatáról a legkülönbözőbb sajtótermékek próbáltak meg érzékletes képet festeni: *„nemcsak úton-útfélen kultúra észlelhető, hanem az élelmezés is a kertészettel, tejcsarnokkal, helybeni halászattal stb. meg van könnyítve...”* (*Pollák 1912*). *„A kultúra versenyre kel a természettel”* (*sz.n. 1898d*). Előszeretettel használták a szerzők a

sivatag–oázis ellentétpárt is: *„A gróf úr mégis hálát érdemel azért, hogy ezt a semmire sem használt sivatagot eladta az államnak..."* – írta a máriatelepi *köskönyön* (homokos legelőn) átkelve naplójába Schönteil Richárd építész (idézi Buza 1993) és *„fejlődő oázisoknak"* nevezte a Magyar Hírlap tudósítója Siófokot, Földvárt, Lellét, Almádit, Füredet és Keszthelyt (Bognár 1909. 5).

Az évtizedek alatt látványosan átalakult Balaton-part jellemzésére az 1930-as években jelent meg a *balatonkultúra* kifejezés, amely egyrészt az érintetlen természet, másrészt a falvakat jellemző *primitív* kultúra ellentétpárja volt. Tartalma egyértelműen pozitív volt, a vizsgált korszakban csak elszigetelten kapott hangot a változásoknak valamiféle értelmiségi kritikája: *„A Balaton, úgy látszik, olyan szép, hogy azt még a balatoni kultúra sem tudja tönkretenni"* – írta Mesterházi Lajos egy kisregényében (Mesterházi 1974. 105).

Míg a korábbi jelentésárnyalatok a lakatlan területek meghódítását, a kultúrateremtés tettét állították előtérbe, addig az érdekellentétek szaporodásával a *„balatoni emberek"* által képviselt Balatonkultúra egyre inkább a helyi kultúra normatív kritikájává lépett elő. *„A parti lakosság közömbösséggel, szinte vétkes nyugalommal végezte a maga szűkkörű gazdasági teendőit, nem törődve a vidék kincsrejtekének feltárásával"* – foglalta össze közel hatvan év alatt szerzett benyomásait egy interjúban Sziklay János. (Margittay 1943. 302). A balatoni népnek tulajdonított közömbösség tovább emelte a kultúrateremtés értékét, amelyet ily módon kétfrontos harc közepette kellett véghezvinni. Ráadásul a küzdelem tétje is megemelkedett: a Trianon után megváltozott ideológiai környezetben a Balaton fölvirágoztatása nem csupán elszigetelt nyaralóközösségek egyéni érdeke, hanem nemzeti ügy, hazafias tett volt. A küzdelemnek ezeket az árnyalatait szemléletesen ábrázolta Zilahy Lajos, akinek köztisztviselő novellahőse anyagi erejét meghaladó küzdelmet folytatott a szoba-konyha-teraszból álló Aranka-lak felépítéséért, amelyet bátran értelmezhetünk a magyar középosztály hazafias erőfeszítéseinek irodalmi sűrítményeként: *„lent a kopasz földön a konda, egy csaholó puli és a kondás, aki néha megforgatja és eldörrenti mélyhangú ostorát.* (…) *És ebben a pogány, ősmagyar, környezetben ott áll a parton, a sárban, vörös eternit tetejével az Aranka-lak* (…) *szívós ütközet folyik itt, amely lépésről lépésre tör előre a sáros parton, hogy kultúrát teremtsen a Balatonnak, kicsi ország mostoha gyermekének.* (…) *Az, hogy a Balaton partján egymás után épülnek mostanában az Aranka-lakok, Ida-lakok és a többi kis tisztviselői házacskák, nem azt jelenti, hogy a középosztálynak rózsás a helyzete, de mindennél jobban bizonyítja, hogy a puszta akarat, a kitartás, az életkedv, a fantázia, és a hit* (…) *csodákra képes"* (Zilahy 2012. 191-192, 197[426]).

A hagyományos kultúrával szemben folytatott kultúrharcnak három fő eszköze volt. Az egyik a jogalkotásé: a térfoglalás folyamatában artikulálódó ellentétek adminisztratív rendezése helyi és országos rendeletek által (pl. a kenderáztatás, mosás betiltása). A másik út a beruházásoké volt, amelyeknek költségeit eleinte kizárólag a magánosok viselték, később egyre inkább a falvaktól és az államtól várta a nyaralóközönség a kényszerítő erejűnek feltüntetett *„kultúrkövetelmények"* (utak, járdák, illemhelyek stb.) megteremtését. A támogatási igény mögött meghúzódó érvrendszer egyik fontos eleme volt, hogy a telepek a Balaton *„értékét"* növelik, s ezáltal *„nemzeti vagyont"* teremtenek. A harmadik út a népnevelésé volt, amelynek része volt a példamutatás[427] és a szervezett oktatás egyaránt. Ez utóbbi a századfordulón a

[426] A novella eredetileg a szerző Fehér Hajó című novelláskötetében jelent meg az Athenaeum kiadónál, évszám nélkül, valószínűleg 1932-ben.

[427] A városi kultúra nevelő hatásáról kevés szó esett, a források inkább csak annak túlzásba vitt majmolására tettek utalásokat. (*„Egy gazdalány ne járjon úgy, mint egy bankigazgatóné"* – figyelmeztette például az idegenforgalmi

háziipari tanfolyamokkal kezdődött, amelyeket téli oktató előadások egészítettek ki. Ezek elsősorban a turizmus előnyeire kívánták ráébreszteni a helyi lakosokat, olyan községekben is, – pl. Balatonudvariban 1912-13 telén, a helyi Olvasó- és Gazdakör közreműködésével – amelyek még teljességgel érintetlenek voltak a fürdőélet szempontjából (vö. Marton 2009. 155). 1906-17 között a Balatoni Szövetség több mint száz háziipari tanfolyamot és ezer téli oktató tanfolyamot szervezett a gazdasági élet fejlesztése és a fürdőüzemek jobb ellátása érdekében (Dornyai-Vigyázó 1934).[428] Ebben az időszakban merült fel először a sajtóban a balatoni nép zenei nevelésének ötlete is, amely azonban ebben a formában nem valósult meg. A *balatonvidéki nép zeneakadémiája* – ahol a népet dalokra, cimbalomra, tárogatóra stb. okították volna – a zenei tehetségek felfedezését, s egyúttal a fürdőhelyek művészeti produkcióinak biztosítását szolgálta volna (Bognár 1909. 24-25).

A népnevelési program a harmincas években kapott új lendületet, amikorra nyilvánvalóvá vált, hogy a vendégek és vendéglátók érdekei – annak ellenére, hogy a századfordulón még egybeesni látszottak[429] – alapvetően különböznek egymástól: *„a falu és a város nyári érintkezéseiből sok esetben a társadalmi ellentétek kiéleződése származik”* – írta egy szenvedélyes újságcikkben Horváth József, aki római katolikus lelkészként dolgozott Szepezden. A lappangó úrgyűlölet mögött a problémákat érzékelő értelmiség alapvetően félreértést és tudatlanságot látott: a balatoni nép nem volt képes felismerni saját gazdasági érdekeit, és ezzel összefüggésben nem ismerte magát a Balatont sem: *„a Balaton környékének népe nem ismeri eléggé e királyi tavat, keveset tud történeti múltjáról, még a népi lélekhez közel álló balatoni mondákat is alig ismeri. A gyerekek nem tudnak egy balatoni dalt sem!”* (*Horváth 1940*). A kialakult konfliktusokért a sajtó hevesen támadta a helyieket, elsősorban lustasággal és érdektelenséggel vádolva őket. Nem kapni napszámost, se kubikost, és ha a villatulajdonos idegenből hozat munkást, elverik, a helyi iparosok pedig képtelenek hozni a „pesti” minőséget – sorolta a sokakat foglalkoztató panaszokat egy újságcikk, amely szerint *„a földműves, iparos, kereskedő, szóval a bennlakó legyen törekvő, szorgalmas, lelkiismeretes, becsületes, gondos* (…) *Ha már a mezőgazdasági munkásoknál tartunk: nem tudnának ezek is segíteni magukon?!?”* A szerző javaslata többek között az volt, hogy az egész téli henyélés helyett fonjanak kosarat (*R.G. 1940*). Jellembeli problémának látta a balatoni nép tehetetlenségét – a

---

kiskáté a vendéglátókat. Sági E. M. 1934). Az általa *„ízlésfejlesztésnek”* nevezett lehetőséget egyedül Lukács Károly feszegette, aki azonban jól látta ennek korlátait is, hiszen az *„intelligens középosztály, kispolgárok, tehetős városi polgárság”* mind más igényekkel érkezett a Balatonra. Lukács a *„legértékesebb kulturális tényezőnek”* a *„művelt középosztályt”* tartotta: *„A jótékony ízlésfejlesztés melegágyai az intelligens középosztály nyaralótelepei”* (Lukács 1935). A fordított irányú ízlésfejlesztés lehetősége ritkán merült fel. Bognár Mátyás, a Magyar Hírlap publicistája például egy ízben azt vetette fel, hogy a balatoni fürdőzés legyen a helyes magyar nyelvjárás elsajátításának terepe: *„A serdülő fiatalság a nyaralás alatt érintkezzen minél többet a tisztességes falusi ifjúsággal, daloljanak, játszanak együtt.”* A hatás fokozása érdekében pedig *„legalább a 10 éven aluli leányok magyar asszony szőtte, hímezte ruhában járjanak”* (Bognár 1909. 30).

[428] Ez a törekvés nem volt egyedülálló. Országosan az 1870-es évektől kapott nagy hangsúlyt a háziipari mozgalom, mint nemzetgazdasági tényező, amelynek állami támogatása évről-évre nőtt. A háziipar fogalmába beletartozott az egyszerű kézügyességet igénylő termékek előállítása, de a „népművészet” kategóriájába tartozó, művészi hajlamot és ízlést tükröző tárgyak – eladásra – készítése is. A különböző egyesületek és minisztériumok bevonásával folyó háziipar-fejlesztés a hozzá kapcsolódó népoktatás gondjainak megoldására 1908-ban megalakult az Országos Magyar Háziipari Szövetség. A jóakaratú igyekezet és a különböző szintű szerveződések ellenére a háziipari mozgalom általában nem teljesítette be szociális hivatását, viszont – mint a Balaton térségében – több régióban a népművészet jelenségeire irányította a figyelmet (vö. Flórián 2010b).

[429] A balatoni gazdák fürdőélet iránti elkötelezettségét a kortárs megfigyelők a filoxéravésszel hozták összefüggésbe. Még a kérlelhetetlen kritikus Cholnoky Jenő is elégedetten nyugtázta a helyiek hozzáállásában bekövetkezett fordulatot (Cholnoky J. é.n.). Hasonlóan érzett a Magyar Hírlap balatoni tudósítója is: *„Ma már a legszegényebb viskó lakója is tudja, érzi itt, hogy a fürdővendéget legalább annyira meg kell becsülni, mint a zöldellő vetést”* (Bognár 1909. 1).

cikkben többször Eötvös Károly néplélektani megfigyeléseire támaszkodó – Iklódy-Szabó János is: *„mi nem az ő kenyérkeresete, azt tanulgatni eszében sincs, még a cél nélkül való sétálgatás sem természete a magyarnak. Olyan jellegzetes tulajdonságok, amelyekkel sajnos még számolnunk kell ma is, akik az idegenforgalom emelésén fáradozunk”* (*Iklódy-Szabó 1937b*).

A (tartalmában) legsúlyosabb, időről-időre visszatérő vád az őslakossággal szemben az volt, hogy nem ismeri fel a saját érdekeit: *„a balatonvidéki népet nevelni kellene, hogy rájöjjön saját érdekeire”* – fogalmazta meg Lukács Károly (Lukács 1931. 67), csatlakozva azoknak az értelmiségieknek hosszú sorához, akik magában a turizmusban kezdettől fogva egyfajta „népjóléti programot” láttak[430]. Az elhanyagolt mezők, rendetlen porták, üres baromfiudvarok, azaz a gazdagodó, de tétlenkedő parasztok késztették vádló szavak megfogalmazására az 1940-ben Kenesén időző Móricz Zsigmondot is: *„Még csirkét sem termelnek, pedig itt nincs annyi csirke, amit pesti áron felül el lehetne adni”*(Móricz Zs. 1940). A jól értékesíthető élelmiszer, mint a turizmus egyfajta „ajándéka” a nép számára sokféle összefüggésben megfogalmazódott, a helyiek részéről is. A legszemléletesebben talán „Kenyér bácsi”, Rákosi Viktor egykori interjúalanya fogalmazta meg, hogy a magas áron eladható zöldség nem minden; a turizmus hatásai ennél sokkal árnyaltabbak voltak: *„Szóval, no, jó élete van Bogláron annak, akinek van mit eladni. De az élet is egészen más lett most. A főszolgabíró úr kidoboltatta, hogy a csordát meg a csürhét nem szabad akárhol a Balatonba hajtani, mert hát tetszik tudni, az urak és a bivalyok nem fürödhetnek együtt”* (Rákosi 1921. 117).

Az őslakossággal szemben fölmerült, évtizedeken át halmozódott, de az 1930-as évek közepétől komoly indulatokat gerjesztő kifogások orvoslására fogalmazódott meg az „átnevelés” programja, amelynek célját a források egy része ködösítve, másik része egészen nyíltan fogalmazta meg: *„nagyvilági fürdőhelyek mellett és azok árnyékában nem lehetnek nyomorgó falvak”* (*sz.n 1940*).

Az 1910-es évek elhalt próbálkozásait felváltó, a gyümölcsfaápolástól a magyarnóta-ismeretig sokféle tematikát felvonultató új népművelési program az 1920-as években indult – rendszertelenül és ritkán megszervezett téli tanfolyamokkal. A tanfolyamokat szervező vármegyei népművelési bizottságokra nehezedő nyomás az 1930-as évek közepétől egyre fokozódott: a tananyag kibővült, az előadások száma megsokszorozódott. 1934-ben elkészült a *Falusi vendéglátás mestersége* című kézikönyv, amelyet a háztartási tanfolyamot végzett felnőtt falusi lányok és menyecskék között osztottak szét. A kézikönyv számos gyakorlatias tudnivalót közölt az olvasókkal a környezet rendben tartására, a vendéglátásban kínált ételekre vonatkozóan stb. A mondanivaló összességét tekintve azonban igencsak ellentmondásos volt: mint a korszak annyi más elvárásában, ezúttal is egyszerre fogalmazódott meg követelményként a gazdák felé a modern életforma minden kényelme (lepadlózott szoba, ágyak mellett éjjeliszekrény, vízöblítéses wc, kerti fürdőszoba fürdőkáddal, szobai mosdó, juharfával fásított utca, villanyvilágítás stb.) és a megfelelő „parasztos-népies” környezet (magyaros-parasztos bútorok a „módos sifonér” helyett, a pásztorfaragásos viráglétrával díszített muskátli, a magyaros ház, az ízléses helyi viselet stb.) (Sági E. M. 1934).

[430] A filoxéravész éveiben és azt követően sok fórumon megfogalmazódott, hogy a turizmus fejlesztése elsősorban a helyiek érdeke, mert a nép, amely eddig szőlőművelésből élt, foglalkozásváltásra kényszerül (pl. *Kompolthy 1885*). Optimistább hangok az 1890-es években már megoldottnak látták a problémát: *„Aztán megtanították a koldusbotra készülő szegény parti népet, hogy szőlőbirtokaikat tatarozzák ki nyaralónak, kopár szőlőiket fásítsák, egyesüljenek a fürdőtelepekkel – s bőven megtérül elveszett paradicsomuk”* (*Kompolthy 1891*). A helyi fürdőélet megteremtésén fáradozó falusi tanítók, papok érvei között a későbbiekben is gyakran szerepelt érvként, hogy *„a szegényebb lakosság jobb jövedelemforráshoz jusson”* (vö. Margittay 1943. 122, Bárdossy szerk. 2002 stb.).

Ez az ellentmondás a népnevelési program más részleteiben is visszaköszönt. 1939-ben például Somogy megyében a következő előadásokra került sor: *1. A Balaton mint kenyéradó 2. Mit tanulhatunk a nyaraló vendégektől? 3. Ne utánozzuk az idegen szokásokat 4. Hogyan emeljük a Balaton jó hírnevét? 5. Tegyük szebbé, nagyobbá községünket 6. Becsüljük meg a fizető vendégeket 7-8-9. Mit kell megtanulnunk, hogy használjunk a Balaton kultuszának és magunknak? 10. Aki a Balatont szereti, hazáját szereti.* A központokból kiküldött előadók és az alkalmilag toborzott *„idegenforgalmi nevelők"*[431] évente és falvanként más-más témára helyezték a hangsúlyt: 1939-ben Balatonkeresztúron például kukoricalevél-feldolgozó tanfolyamra, Balatonszárszón pedig magyarnóta-tanfolyamra került sor (*Takács 1940*).
A tanfolyamokkal kapcsolatos elvárások, azok sajtóvisszhangja egy további ellentmondást is tartalmazott, amennyiben az idegenforgalom igényeinek kielégítését egyszerre nyilvánították pénzkereseti lehetőségnek, s ugyanakkor „hazafias kötelességnek". Bár a népnevelést a Balatonnal foglalkozó szervezetek alapvetően a vármegyei népművelési bizottságok feladatának tartották, a célokkal az 1930-40-es években mások is azonosultak. Lukács Károly például az 1937-es balatonfüredi népművészeti vásárhoz kapcsolódóan diasorozatot állított össze, amely a Balaton kultúráját volt hivatott bemutatni, majd a falusi eladássorozatok egyik oktatási segédanyagává lépett elő. Az 1934-ben alapított, balatoni hajósokat, halászokat, hajózási munkásokat tömörítő Szent Miklós Egyesület pedig egyéb feladatai mellett felvállalta, hogy *„tanítsa tagjait a Balatont felkereső közönséggel szemben udvarias és előzékeny viselkedésre"* (*sz.n. 1934*).
A háború előtti utolsó néhány évben már tomboló balatoni népnevelési láz hevében csak elvétve hívták fel józanabb hangok a figyelmet az őslakosság jogos elemi „kultúrigényére", így a népiskolák vagy a művelődési lehetőségek általánosan rossz állapotára. Több fejlesztési tervbe is bekerült a javaslat, miszerint a fürdőtelepi előadótermeket úgy kell elhelyezni, hogy azokat telente a falvak népe is használhassa, ez a kezdeményezés több helyütt meg is valósult (*sz.n.1941e*; vö. Tatay 1983. 111).

6.4 A Balaton mint turizmustáj

Túl az erőforrásokért folyó küzdelmeken és magán a kultúrharcon, amelyben kulturális mintázatok csaptak össze egymással egy-egy földterület, öböl, szőlőhegy, forrás birtoklásáért és értelmezéséért, az értelmező elit a turizmus megjelenésének első pillanatától fogva kísérletet tett a táj egészének átlényegítésére is. A művészetek, a tudomány és a politika eszközeivel történő folyamatos jelentés- és identitásteremés eredményeként formálódott a Balaton egyfajta szintetikus turizmustájjá (vö. Kramer 1984; Köstlin 1994; Szijártó 2000. 12[432]). Az új jelentésekből szintetizálódó táj valós és fikcionális elemeket egyaránt tartalmazott, az új

[431] A jelentkezők „utazási ösztöndíjat" kaptak, ha vállalták a balatoni nevelést és esélyt kaptak a *„falucsinosítási pályadíjak"* elnyerésére is (Tóth-Sági szerk. 1940. 19).
[432] Szijártó Zsolt a Káli-medencét mint turizmustájat elemzésében élesen szembeállítja a Balatonnal, amelyet meglátása szerint – éppen a turizmus-ellenes elit hiányában – nem jellemzett olyan mértékű jelentés-, szimbólum és identitástermelés, mint a Káli-medence esetében az 1970-80-as években (Szijártó 2003. 34). Ezzel vitatkozva mutatom be a Balatonra irányuló – az 1930-40-es években különösen élénk – kulturális értelmezési kísérleteket. A turizmusban termelődő autentikusság-élmény, a fikcionális táj formálódása szempontjából a folyamatok a két turisztikai táj esetében nagyon hasonlóak voltak. Fontos különbség volt azonban, hogy a Balaton-értelmezésekben jelentős szerep jutott az állami ideológiáknak, és szinte minimális szerep a lokális kultúrának, míg a Káli-medence átértelmezői a hivatalos ideológiával szemben éppen a lokalitásban rejlő energiákra támaszkodtak, így a „végeredmény": az átértelmezett táj valóban nagyon különböző mintázatot mutat a két földrajzi egység esetében.

közösség eredetmítoszaitól kezdve bizonyos kultuszok teremtéséig. *„A Balaton ábránd és költészet, történelem és hagyomány, édes-bús mesék gyűjteménye, különös magyar emberek ősi fészke, büszkeség a múltból s ragyogó reménység a jövendőre”* – írta Eötvös Károly a századfordulón (Eötvös 1982). A Balaton körül szövődő bonyolult jelentésháló a 20. század folyamán tovább gazdagodott, s egyre nagyobb szakadékot teremtett azok között, akik csupán otthonukként vagy a hazai tájak egyikeként tekintettek a Balaton-térségre, s azok között, akik turizmustájként „olvasták” e jelentéshálót. Az olvasatok különbségeit példázza Tüskés Tibor és Veres Péter 1966-67-ben lefolytatott híres vitája, amely az értelmezési tartományok különbözősége révén nem juthatott közös nevezőre. A táj esztétikai, irodalmi, művelődéstörténeti, idegenforgalmi értékét hangsúlyozó Tüskés és a magát obskurus parasztnak tartó, a tájat – „népét” vesztett, megműveletlenül heverő – parlagnak látó Veres Péter, aki életében először már miniszterként (1948-ban) volt szabadságon, éppúgy nem ugyanazt a Balatont látta, mint hat évtizeddel korábban Jankó János és Sági János (vö. Veres 1966; Tüskés 1998. 49-55). Veres Péteréhez hasonlóan, a turizmustáj helyett a puszta tájat látta, akarta látni 20 évvel korábban Móricz Zsigmond is, a kenesei parton: *„Mennyi halat lehetne benne kitenyészteni... A mai generációk nem is látnak halat. S millió asztalon lehetne balatoni halat tálalni. De mi megelégszünk azzal, hogy szép. Olyan urak vagyunk, hogy üres Balatont, kopár Hortobágyot tudunk tartani, csupán csak hogy elhenceghessünk vele, milyen szép”* (Móricz Zs. 1940).

Ennek a jelentéstermelési folyamatnak több fontos alkotóelemét már bemutatták az értekezés különböző fejezetei – ezúttal csak néhány összefoglaló gondolat erejéig térek ki rá.

A balatoni turizmustáj a vizsgált időszakban (is) összetett, s ugyanakkor a turizmusban bekövetkező paradigmaváltások következtében dinamikusan változó jelenség is volt. A Balaton egyszerre volt „gyógyító”, „modern”, „elbűvölő” és „népies”, egyszerre jelentette hivatalos politikai állásfoglalások leképeződését és azok ellenvilágait. Az érzékenyebb megfigyelők időről-időre szóvá is tették a turizmustájon belül feszülő ellentmondásokat: *„Poéták dala hiába zeng a zöldes vízről, a színműírók hiába teszik ide a drámai cselekvény boglyát. Az európai embereknek nem elég a természet szépsége, azoknak komfort is kell”* (Mikszáth 1904).

A változékony jelentések ellenére a Balaton mint turizmustáj állandó elemekkel is bírt. Állandó elem volt egyrészt az, hogy a tájba kódolt, és onnan előhívható autentikusság-élmény elsősorban a természetből nyerhető egzisztenciális és esztétikai tapasztalatokra támaszkodott[433], másrészt pedig az, hogy hiányzott belőle a lokális kultúra tapasztalata és e tapasztalatokon keresztül a lokális kultúrával való azonosulás. E két elem interferenciája – mint a korábbi példákból is kitűnt – az értelmezés és autenticitás bizonyos tartományaiban zavart is okozott: *„Tihany félszigete tenyérnyi helyen annyi természeti csodát nyújt, történelmi emléket őriz, hogy csodálkoznunk kell elmaradottságán”* – tette szóvá például a Kogutowitz-féle Balaton-értelemzési kísérlet (Kogutowitz 1930. 160).

[433] A táj „szépségének” felfedezése, majd értelmezési keretté válása hasonló fokozatokon ment keresztül, mint más ismert európai turizmustájak esetében. A 18. század utazói éppoly rútnak és sivárnak látták a „holt vizű” Balatont, mint az angol Tóvidék, a sziklás svéd tengerpart, az Alpok vagy a homokos Lüneburgi puszta első látogatói. *Mely kiesen rút Tihany. Olyan ő, mint toilette mellett ülő borzas leányka, midőn bosszankodik, hogy álmából felköltötték”* – írta például 1789-ben Kazinczy (idézi Keresztúry 1960. 80). A vad, puszta, veszélyes táj Árkádiává változása a romantikus tájszemlélet eredménye volt, s a táj szépségének felfedezésével párhuzamosan megkezdődött e romantikus tájélmények vizualizációja is (vö. Crawshaw-Urry 2012; Kiendl 1993; Löfgren 1994; Pöttler hrsg. 1994; Corbin 1995).

Az állandó elemek mellett a változó jelentések kirajzolnak bizonyos tendenciákat. Ezek a vizsgált időszakban három, viszonylag jól meghatározható értelmezési korszakká sűrűsödnek össze.

Az 1920-ig tartó időszak egyik meghatározó identitáseleme volt a Balatonnak a tó „gyógyfürdői" értelmezési keretbe helyezése. A monarchiabeli, tengerparti majd az európai tavi fürdők infrastrukturális, kulturális és nyelvi közegének „beemelése" a tájba meghatározta a nagyobb fürdők fejlesztési irányait, svájci fürdőstílusú épületállományát, fürdőházait és szórakoztató létesítményeit és eszményképeit, és azt a „minősítési rendszert", amelyben a táj és a kultúra egyes jelenségei új, – pozitív vagy negatív – jelentésekkel telítődtek. (Ezzel a kérdéssel részleteiben a 3.2. fejezet foglalkozott; lásd még Schleicher 2012.)

Az 1920 utáni időszak turizmustája főként abból a Klebelsberg Kunó-i gondolatból építkezett, amely szerint Nagy Magyarországot csak a kultúra fegyvereivel lehet újra megszerezni. Erre utalnak a fürdőegyesületi szónokok, miniszteri beszédek, vezércikkek szaporodó[434] hazafias tartalmú gondolatai, beszédfordulatai. Ezek a Balatont *„a magyarság szent tavának"* (pl. Iklódy-Szabó 1940b 359) nevezték, amelyet hazafias kötelesség fejleszteni és látogatni, és amelynek szentsége bizonyos mértékig a nemzetet ért veszteségekből táplálkozik.

A táj „szentsége" ugyanakkor más forrásokból is táplálkozott. Formálták a tájnak azok a kiemelten kezelt, vallásos áhítattal tisztelt *„esztétikai szépséggócai"*[435], amelyeket irodalmi művek, képző- és zeneművészeti alkotások tömkelege örökített meg. Ezek nem csupán ábrázolták és kulturálisan megemelték a tájat, de – bekerülve az idegenforgalmi kiadványokba és a turisztikai kínálatba – az újonnan születő „Balatonkultúra" részévé is váltak. A széles olvasótáborhoz eljuttatott, a tájat magasztaló irodalmi művek, publicisztikák, a Budapesten és a Dunántúlon rendezett kiállítások[436] ugyanakkor olyan közegbe is közvetítették a balatoni turizmustájat, amely nem feltétlenül kötődött a térséghez, a „Balatonkultúra" fogyasztójaként azonban mégis a tájat értelmezők sorába lépett. Ugyanennek a folyamatnak része volt a „Balaton" márkanév felbukkanása a legkülönbözőbb hordozókon: kávéház, utca és cigaretta névadójaként, vagy – egy-egy Mészöly Géza-festmény formájában – a 20 pengős illetve (1946 után) több millpengős papírpénzen is.

A Balaton szentségének másik forrása a történelmi múlt volt, amelynek a reformkortól kezdve szimbóluma lett a tihanyi bencés apátság és templom, az altemplommal, a „királysírral", az értékes régi kéziratokkal. E kézenfekvő történeti emlék mellé maga a Balatonkultusz próbált időről-időre mesterségesen újabb és újabb történeti emlékeket és korszakokat beemelni a helyi és nyaralói történelmi tudatba: ilyen volt például a csobánci vár mint „kuruc emlék", illetve „Kupa vezér" kultusza Fonyód környékén.

---

[434] A gondolat nem volt teljesen új, de a 19. században, illetve a századfordulón még más hangsúlyokkal merült fel a Balaton „nemzeti táj" jellege. Eötvös Károlytól Mészöly Gyuláig sokan megfogalmazták, hogy a Balaton *„nem három vármegye tulajdona, hanem a nemzet kincse"*, amelyet látogatni hazafias kötelesség, illetve hogy a vízi élet *„kultúreszményében* (…) *életerős tényezőket egy valóban népszerű hazafias mozgalom fellendülése jelenti"* (Eötvös 1982. 395; Mészöly 1907. 61; *Kompolthy 1891*).

[435] Minden korszaknak megvoltak a maga Balaton-értelmezését reprezentáló tájai, képei. A romantikus szemléletű Szerelmey-album a Balaton-felvidék várromjaira helyezte a hangsúlyt, a századfordulótól viszont kedvelt balatoni ikon volt a vitorlásoktól tarkálló víz, a vihar és a naplemente. Minden korszakban kiemelkedő szépségű helyként mutatták be a kiadványok, képeslapok, művészeti alkotások a Tihanyi-félszigetet és a Badacsonyt. Az *„esztétikai szépséggóc"* kifejezést egy 1949-es idegenforgalmi kiadvány használta, utalva Tihany, a balatongyöröki Szépkilátó, a fonyódi hegy, a siófoki móló stb. különleges esztétikai értékeire (Szerelmey 1851; Kanyar 1989b 249).

[436] A Balatont ábrázoló festmények (Ligeti, Brodszky, Mészöly, Wágner, Csók stb.) népszerűsítését a Balatoni Társaság vállalta fel, 1921 és 1940 között több helyszínen is rendeztek kiállításokat, többek között a budapesti Nemzeti Szalonban is (Sziklay 1932. 293).

A 20. század első évtizedeitől kezdve tanúi lehettünk azonban egy új időszámítási kísérletnek is, amely egy új Balaton-történelem alapját képezte. Ez az új időszámítás a Balaton mint turisztikai táj megalapításával azonos, amelyben fontos eleme volt az *„apostoloknak”*[437] nevezett fürdőtelep alapítóknak, illetve általában a *„balatoni embereknek”,* akiknek kultusza az őket méltató, emelkedett szövegek, emléktáblák, emlékművek formájában teljesedett ki az 1930-40-es évekre.[438] Többükről – így például Óvári Ferencről Almádiban, Purebl Győzőről Zamárdiban vagy Ripka Ferencről Fonyódon – már életükben utcát neveztek el. Tetteik a Balaton nemzeti szimbólummá válásával egyre inkább mitológiai dimenzióba kerültek.

Az új időszámítás része volt a fiktív történelmi kultuszok teremtésének igénye is. *„Be kellene népesítenünk – úgymond – ennek a víznek partját a múlt méltó emlékeivel”* – írta például a révfülöpi Czigány-emlékmű avatásáról szóló tudósítás (*Bognár 1912*). Ugyanekkor Sebestyén Gyula javaslatot tett a történelem jeles alakjainak és eseményeinek a balatoni térbe való átültetésére. A *„balatonvidéki kötődésű”* jeles személyek (Pálóczi Horváth Ádám, Berzsenyi Dániel stb.) emlékének ápolását s egyben a *„külföldiek okítását*” a fürdőtelepeken felállított szobrok szolgálták volna, a magyar történelem kultuszát pedig Lehel és Vér-Bulcsú Balatonellén, illetve Révfülöpön felállítandó emlékművei. A terv, akárcsak a Tihanyba tervezett Hősök Óriás Orgonája nem valósult meg, de céljai sokat elárulnak az értelmiség Balaton-képéről, amelynek „megnemesítését” sokan a turizmusban fogyasztható kulturális és történelmi értékek szaporításától várták (*sz.n. 1914*; *sz.n. 1935*).

A Balaton-térség nemzeti tájjá való átlényegítése kezdettől fogva elvárásként fogalmazódott meg a tóról gondolkodó értelmiség részéről. *„A másik magyar víz, a Tisza már megtalálta a maga lelkét Petőfiben, a Balaton öntudata még szunnyadozik”* – írta 1905-ben egy novellájában Cholnoky Viktor (Cholnoky V. 2005. 46). A Balaton „lelkét” számos művészeti alkotás és publicisztika próbálta megragadni, de a *„balatoni lélek”* fogalma az 1930-as években született és szilárdult meg, a holdudvarába tartozó *„balatoni szív”* és „*balatoni ember”* kategóriákkal együtt. Sokszor leírt és hivatkozott kifejezésekről van szó, ám tartalmuk meglehetősen zavaros. *„Nézzünk be mélyen a balatoni színekben oly gazdag napnyugtába, és megtaláljuk benne a magyar lélek tükrét”* – írta például egy helyütt Iklódy-Szabó János (*Iklódy-Szabó 1934*). *„A balatoni lélek az ezeréves magyar kultuszt jelenti* (…) *de egy nagy szaktudást követel meg, hogy mi megértsük, hogy mit követel a balatoni lélek és abban az irányban vezessük, ahol az tényleg idegenforgalomképessé lesz”* – fogalmazott egy felszólalásában József Ferenc főherceg (*Iklódy-Szabó 1936*). A balatoni lélek *„tükre”* a *„balatoni alkotmány”* volt, amelyet a magukat *„balatoni parlamentnek”* kinevező értelmiségiek alkottak meg. Bár célját és tartalmát nem fogalmazták meg világosan, egyes részletekből kitűnik, hogy valójában a balatoni terekben folytatott kultúrharc nemzeti és kvázi vallásos köpenybe bújtatásáról, legitimálásáról volt szó. A balatoni alkotmány, amely *„az apostolok támadása”* nyomán fog megszületni *„hatalmas törzsek serege, melynek gyökerei mélyen belenyúlnak a balatoni föld mélyébe és friss, gyorsnövésű ágai egybefonva alkotják azt.* (…) *A nép lelkéből szakadt fürdőegyesületek, kormányszubvenciótól függetlenül képviselik ezt a lelki harmóniát”* (*Iklódy-Szabó 1936*; *sz.n. 1937*).

[437] Sziklay János újságírót, a Balatoni Egylet egykori alapítóját egyenesen *„a Balaton szent kis öregjének”* nevezték (Margittay 1943. 306).

[438] Emlékművet emeltek például Czigány Károlynak Révfülöpön, Szaplonczay Manónak Fonyódon 1936-ban stb. De emléktábla került már 1943-ban Fonyódon annak a 103. sz. vasúti őrháznak a falára is, amelyben az ősfonyódi fürdőzők öltözködtek a fürdőtelep megalapítása előtt.

A kultúrharc szellemiségében született meg a *„balatoni ember”* fogalma is. Olyan nyaraló vagy a térségben élő személyiségeket takart, akik aktív közéleti szerepet vállaltak a turizmus céljainak megvalósításában. Ilyen „balatoni ember” volt maga Iklódy-Szabó János, a turisztikai „csúcsszerv” elnöke, de ilyen volt a Balatonfűzfő és Balatonakarattya parcellázásánál közreműködő Nagy Emil országgyűlési képviselő, igazságügy-miniszter vagy – *„utolsó igazi értelemben vett balatoni emberként”* – Zákonyi Ferenc, aki a 2. világháború előtt siófoki jegyzőként, később idegenforgalmi szakemberként képviselte a balatoni turizmus ügyét. Balatoni embernek titulálták különböző témájú sajtócikkekben azokat is, akik villatulajdonosként a Balaton szeretetéről tettek tanúbizonyságot és valamilyen téren áldozatot hozni is hajlandóak voltak érte. Ilyen volt például Fonyódon Major Sándor vagy Füreden Peremartoni Sándor, akik a közéleti szervező munka mellett magánvagyonukból is áldoztak egy-egy fejlesztés érdekében (Matyikó 2001. 15-16; Margittay 1943. 278). Az 1940-es évek balatoni kongresszusain egyre gyakrabban lett hivatkozási alap a *„balatoni sorsközösség”*, amelybe az örvényesi kéményseprőtől kezdve a Balaton színeváltozásával foglalkozó tudósig mindenkit beleértettek, aki a tó partján él, és akik nélkül az úgynevezett *„Balaton-probléma”* nem oldható meg. A balatoni sorsközösség hivatása volt, hogy végre azzá a *„dolgos nemzedékké váljon”*, amely kiérdemelheti, hogy *„a magas kormány megajándékozza a nemzetet a kiépített Balatonnal”* (Iklódy-Szabó 1940a). Ezzel a gondolattal függött össze a törekvés, hogy a Balatont a *„munka szimbólumává”* avassák. A homályos gondolat lényege az volt, hogy a Balaton a magyarság egész jövőjével összefüggő kulcsfontosságú tényező, jólétének eszköze a munka, célja pedig „a gazdaság” – az út pedig mindehhez a kultúrán keresztül vezet, amelynek motorjai a különböző balatoni „civil egyesületek”, köztük a Balatoni Társaság (Lichtenberg 1921).

A Balatonfejlesztés és a magyarság sorsának összekapcsolása évtizedekig szolgált érvként az állami források megszerzése és a községek meggyőzése érdekében lobbizó egyesületi vezetők fegyvertárában és folyamatosan napirenden tartotta a tó „szentségének” képzetét. *„Magyar Balaton, csonka országunk szívében! – leborulunk előtted, és partjaidhoz zarándoklunk, hogy testi és lelki sebeinkre gyógyulást, írt szerezzünk”* – írta a trianoni sokk után megjelenő első balatoni kiadvány (Vámossy 1921. 130). Hangvétele, fordulatai két évtizeden át uralták a balatoni sajtót, a közéleti eseményeket, de még az egészen prózai, gyakorlatias kérdésekkel foglalkozó fürdőegyesületi közgyűléseket, sőt akár egy Balatonnal kapcsolatos könyv méltatását is: *„meg fogja téríteni azokat a pogányokat* [ti. Margittay Rikárd könyve]*, akik az Istennek azt a remek teremtményét, amelyet Balatonnak nevezünk, áhítattal magasztalunk, addig elkerülték”* (Sziklay 1943. 10).

„De igazán akkor lesz szép a Balaton jövője, ha Trianon bilincsei lehullanak majd hazánk testéről, s e gyönyörű tó egy szabad, boldog és egész hazának lesz drágagyöngye” – állította Jakab Ferenc Balaton-útikönyvének utolsó mondata (Jakab 1933. 93). Trianon árnyéka mint értelmezési keret az 1920-as évek közepétől nemcsak a Balatonnal kapcsolatos szövegekben, de vizuális formában és számos eseményen keresztül is érvényesült. Ez a vonás nemcsak a turizmustájba épült be, de az átlagosnál is erőteljesebben közvetítette az őslakosság felé mind a revizionista gondolatot, mint pedig a Horthy-kultuszt[439].

[439] A revizionista gondolatot közvetíteni hivatott iskolai oktatás, a levente egyesületek stb., természetesen a nyaralóktól függetlenül jelen voltak a falvak életében. Az eszme számos más reprezentációja azonban a turizmussal érkezett a térségbe az országzászló avatásoktól kezdve a nyári reménytüzekig, a lampionos esti felvonuláson énekelt irredenta dalcsokroktól a füredi sétány Nagy Magyarországot ábrázoló virágágyásáig vagy a boglári irredenta sétányig, amelynek mind a 120 padján egy-egy elcsatolt területen fekvő város képe volt látható

A vizsgált időszak harmadik meghatározó értelmezési korszaka az 1945 után különböző politikai törekvésekben kibontakozó *„nép tava”* gondolat volt. A Horthy-korszak szintén politikai-ideológiai értelmezési keretével szemben meghatározó különbséget jelentett, hogy a dolgozó nép örömévé emelt Balaton nem az őslakosság kultúrájával, hanem éppen a korábbi időszakok nyaralói kultúrájával szemben megfogalmazott hatalmi harc ideológiai kerete lett. Az államszocializmus évtizedeiben születő új turizmustájban egészen elhalványult a hazafias jelleg, viszont újra hangsúlyosabb szerepet kapott a gyógyulás, a dolgozó nép rekreációja, amely a tulajdonviszonyok átrendezésének legitimációjában a legfontosabb hívószó lett. Ugyanakkor tömegek élményévé vált a turizmustáj egyik régi-új arca: az úttörő- és KISZ-táborok világa, amely – akárcsak korábban a cserkésztáborok – a nomád körülményekbe kódolt autentikusság tapasztalatával párosította az ideológiai nevelést. Nem volt mentes az ideológiától, ám szintén az autentikusság ígéretével lépett fel, és így teremtett valódi közösségeket a Balaton egyre erőteljesebbé váló sport-küldetése. Az 1940-es évek végétől szaporodó sporthorgász egyesületek és vitorlásklubok egykori és vadonatúj turisztikai szereplőket és ugyanakkor az őslakosság fiatalabb generációit egyesítették az egzisztenciális tapasztalatszerzés e balatoni terepein. Ezzel – elsőként a balatoni turizmus történetében – a turisztikai kínálat a helyiek és a nyaralók közös és tömeges élményévé kezdett formálódni.

(vö. Margittay 1943. 297; Heinrich 2011. 117). Horthy kultuszát több létesítmény is ápolta a térségben: neveztek el róla gyermeküdülőket, utcákat, kilátókat. *„Diadalmas útját”* emléktábla örökítette meg Siófokon, illetve egy népszerű katonanóta, amely a Balaton térségében is kedvelt volt: *Horthy Miklós kisétál a Balaton partjára / Egész úton gondolkodik, lesz-e katonája / Alig lépett kettőt-hármat, futár ment utána / Hogy a Nemzeti Hadsereg kész az indulásra* (Margittay 1943; Kovács I. 2005. 40).

7. ÖSSZEGZÉS: A BALATON-TÉRSÉG KULTURÁLIS KÖLCSÖNHATÁSAINAK MÉRLEGE

Értekezésemben a turisztikai tájjá, s egyúttal turizmustájjá alakuló Balaton-térség változatos kulturális folyamatait kíséreltem meg áttekinteni. Nem volt cél sem a térség etnográfiai képének, sem társadalom- és turizmustörténetének felvázolása – e célok teljesítéséhez más források, módszerek és más kérdésfeltevés vezethetett volna. Állításom szerint azonban a balatoni társadalom történetének (pontosabban az ebből kiragadott középső másfél évszázadnak) voltak olyan folyamatai és fordulópontjai, amelyeknek megértéséhez a kulcsot kizárólag a térség sajátos etnográfiai képe és a turizmus folyamatában ezzel érintkezésbe kerülő városi-nagyvárosi kultúra kölcsönhatásai, pontosabban ezek következményei adják. Így érvényes és értelmes vállalásnak tűnt a térség kultúrtörténetéből ezt a szempontrendszert kiemelni, és külön vizsgálat alá vonni.

Összegzésemben a 3-6. fejezetben bemutatott kölcsönhatások mérlegét olyan összefüggésben próbálom megvonni, hogy vajon a térségben találkozó kultúrák találkozása mennyire volt termékeny: a kultúrák kapcsolódási pontjain mennyire születtek életképes új kulturális minőségek?

A kérdés rendkívül összetett, a válaszok pedig ellentmondásosak. A vizsgált folyamatok első megközelítésben minden nehézség nélkül leírhatók két, egymás felé nyitott kultúra találkozásaként, de ennek ellenkezőjeként is. A bemutatott kölcsönhatások alapján kibontakozott egyfelől az idegenek friss szemlélete, amely meglátta az ötvenezernyi őslakos és néhány nagybirtok megélhetését biztosító tájban a „nemzet örömét", milliók rekreációs terepét. Ezzel párhuzamosan kibontakozott a helyi társadalom nyitottsága is: a kétségbevonhatatlan rugalmasság, amellyel a helyiek átengedték tisztaszobáikat a nyaralóknak, megtanultak vitorlát kezelni, fürdőruhát varrni, borkimérést és pékséget nyitottak, színházba és moziba jártak.

Másfelől viszont, mindkét fél részéről megmutatkoztak e nyitottság korlátai is: kibontakozott a közösen használt terekben kapcsolatba lépő, egymás felé mégis bezárkózó kultúrák képe. Felvillantak a nyaralótelepek életvilágai, amelyben nem tűrték meg a kutyaugatást és a disznóröfögést, a fürdőegyesületek és üdülőhelyi bizottságok ülései, amelyeken nem tűrték meg a helyiek képviselőit. A másik oldalon pedig ott voltak a bezárkózó, közömbösséggel, olykor ellenségességgel is vádolható helyiek életvilágai, a hagyományos kultúra védvonalait fel-feladó, de abból ki mégsem lépő sorsok. És – bár források híján részleteiben fel nem tárult – mégis fel-felvillant példáinkban a helyi parasztság világképe, amelybe belefért a nyaralók számára nyújtott szolgáltatások gazdag tárháza, de nem fért bele a gazdasági kockázatvállalás: a fürdő- vagy fürdős kisvállalkozás alapítása, intenzív konyhakertészetek és gyümölcsösök létesítése vagy a modern nyaralói igényeknek megfelelő lakóház, panzió építése.

Bár a turizmus folyamatában termelődő mikroterekben forrásaink sokszor harmonikus kapcsolatokat, az idegenforgalomban számításukat meglelő családokat, egy, az átlagosnál mobilisabb társadalmat sejtetnek, az összkép mind az őslakosság, mind a térség egészének jelene és jövője szempontjából inkább negatív, mint pozitív. A balatoni turizmus története környezeti és társadalmi szempontból sem lett sikertörténet. A rendszerváltás első évtizedének végére az állami és szakszervezeti forrásoktól és vagyontól megfosztott térség gazdasági, de egyúttal identitásválságba is került. Az önálló arculatuk megteremtéséért küzdő települések,

idegenforgalmi vállalkozások kétségbeesetten keresték identitásukat a természeti erőforrásokban, a sportban, a modernitásban és a helyi hagyományokban, ám ez utóbbinak már csak – többszörösen „lestrandolt" és átértelmezett – halvány visszfénye sejlett fel a turizmustáj homályos tükrében (vö. Schleicher 2011). A turizmus rendszerváltás utáni válságából a kivezető utat a szereplők a mai napig az állami vagy európai forrásoktól várják, a megoldási javaslatok pedig továbbra is egyéni és nem közösségi jellegűek. A lassan két évszázados múltra visszatekintő balatoni turizmus képviselői napjainkban még mindig értetlenkedve tanulmányozzák a Dél-Tirol, a svájci Alpokat és annyi más európai turisztikai régió sikerét biztosító közösségi megoldásokat, miközben egymást immár hagyományosan vádolják szűklátókörűséggel, a jövőbe csak az aktuális szezon végéig tekintő szemlélettel (vö. Oláh M. 2003; Oláh M. szerk. 2014; Interjú 54). Az értekezésben definiált „őslakosság" szempontjából szintén csak erős korlátokkal nevezhető sikertörténetnek a balatoni turizmus, amely sem a vizsgált időszak végére, a mezőgazdaság kollektivizálásának idejére, sem napjainkra nem termelte ki életképes, jövőképes, saját üzleti filozófiára épülő helyi gazdaságok, vállalkozások tömegeit. Az ellenpéldák kivételek: az őslakosság elszigetelt kísérletei, amelyek nem teremtettek mintát, de még inkább idegenből – a Belső-Somogyból, az Alföldről a hazai nagyvárosokból vagy külföldről – jött, vállalkozó kedvű emberek történetei, amelyek fel-felvillantották a turizmusban rejlő üzleti és egzisztenciális lehetőségek kimeríthetetlen tárházát. Bár sok fórumon megfogalmazódott és megfogalmazódik az az állítás, hogy a Balaton-térség lakossága immár évtizedek óta a turizmusból él, ezt az elmúlt 10 évben született szociológiai vizsgálatok nem támasztják alá. A turizmusban keletkező profit ma jellemzően a régión kívül hasznosul, a helyi vállalkozásoknál annak csak alig 10-20%-a keletkezik (Oláh M. 2003; Oláh M. szerk. 2014).

Rövidtávú gazdasági előnyeit tekintve több sikeres periódus is kirajzolódik a balatoni idegenforgalom történetében: ilyen volt a háború előtti két válságidőszak, a filoxéravész és a nagy gazdasági világválság évei, amelyekben a turizmusból keletkező plusz jövedelem sokaknak segített átvészelni a nehéz éveket. A látszólag legsikeresebb időszak az 1970-80-as évek NDK-NSZK nyaralóvendég-áradata volt. Ám mint a családtörténet-interjúkból kiviláglott, az őslakosság ebben a kivételes lehetőségeket rejtő helyzetben is inkább követő-alkalmazkodó, mint kezdeményező szerepet játszott. A vidéket vizsgáló szociológiai-szociográfiai munkák pedig rámutattak arra, hogy a szobakiadásba bekapcsolódó, anyagiakban látványosan gyarapodó lakosság ellenére a Balaton-térség kisebb községei drámai mértékű mentális problémákkal küszködtek: öngyilkossággal, alkoholizmussal, elvándorlással, értékválsággal (Koczogh 1988; Bertha 1984; Varga Cs. 1984). A nehezen meghozott döntések – a háztáji feladása, többszintes vendégfogadásra alkalmas családi házak építése, büfé- vagy csónakkölcsönző nyitása, a gyermekek vendéglátó pályára irányítása – pedig egy fél emberöltő múlva már rossz befektetésnek bizonyultak. A rendszerváltás óta kiadásra épített házak zöme üresen áll, a vendéglátó pályára irányított gyerekek pedig osztrák síparadicsomokban dolgoznak. Az őslakosság elvándorlása az elmúlt évtizedekben folyamtos volt, a 2008-ban kezdődött globális válság csak felerősítette azt (vö. Oláh M. 2003. 8-9).

Az őslakosság és az őslakosság hagyományos kultúrájának visszaszorulása a vizsgált időszakban és azt követően is folyamatos volt. Az őslakosság számaránya a téeszesítésig folyamatosan csökkent a teljes népességen belül, miközben az általa (a hagyományos kultúra és gazdaság keretei között) használt terek is évtizedről évtizedre tovább szűkültek – ennek a folyamatnak az első hat évtizedét mutatta be az 5. fejezet. 1960-tól kezdve folyamatos volt az őslakosság elvándorlása is. Ezt számszerűleg (a nagyobb településeken) pótolta és ma is

folyamatosan pótolja a beáramló népesség, amelynek demográfiai mutatói azonban már a 2000-es évek elején előrevetették a 21. század közepére drámaian elöregedő Balaton-part képét (Habilcsek 2003). A 2011-es népszámlálási adatok messzemenőkig alátámasztották az előrejelzést (Oláh M. szerk. 2014. 74-77). Mindeközben az éghajlat és a környezet kutatói napjainkban már a tó egy emberöltő alatt bekövetkező kiszáradását jósolják, amely új helyzetet teremt majd az itt élők számára. Megoldása pedig éppen azt a rendkívüli kreativitást és kezdeményezőkészséget feltételezné, amelynek a turizmus másfél évszázada alatt a térség ős- és új lakossága mindig csak egy határig adta tanújelét.

Az okok, amelyek e sok szempontból negatív végkifejletet eredményezték, rendkívül összetettek, és igencsak felületes végkövetkeztetés volna azt a turizmus és az abban termelődő egyenlőtlen kulturális erőviszonyok számlájára írni. A mára kialakult helyzet egyenes következménye a magyar társadalmat ért általános, és azon belül a Balaton-térséget ért speciális kihívásoknak, így az elmúlt hat évtizedben elsősorban az államosításnak, a középparasztság kivéreztetésének, a téeszesítésnek, Németország egyesítésének s ezzel a német nyaralók elmaradásának, majd a privatizációnak. Gyökerei azonban mélyebbre nyúlnak, és az okok között ott rejtőzik a turizmus általam bemutatott időszakának több fontos folyamata: azok a kölcsönhatások, amelyeknek mérlege a hagyományos kultúra túl gyors és túl türelmetlen felszámolása lett. Vajon törvényszerű volt ez a folyamat? Elkerülhetetlen volt, hogy a magyar társadalom ellentmondásos, több ízben zsákutcába jutott modernizációja közepette a Balaton-térségben rövid távon kiegyensúlyozó, de hosszú távon az össztársadalmi folyamatokat semmiképpen nem javító, hanem inkább tovább rontó szerep jutott a turizmusnak? A határozott válasz e kérdésre nem adható meg e dolgozat keretein belül. Mindehhez más hazai régiók, turizmusban érdekelt vagy attól érintetlen tájak társadalmi-gazdasági folyamatainak összehasonlító elemzésén át vezetne az út. Ezek az elemzések talán alkalmasak volnának választ adni azokra a történetietlen kérdésekre, hogy vajon milyen társadalmi reakciók születtek volna a filoxéravészre és a halászat nagyüzembe szervezésére a Balaton-térségben, ha nincs jelen a turizmus, hogy vajon erőteljesebben elindultak volna-e a középparaszti gazdaságok a modernizáció útján, ha maguk a modernizációs kihívások nem a kényszerurbanizáció köntösében érkeznek a térségbe, és így tovább.

Mint arra az 1. fejezetben röviden utaltam, a turizmusantropológia kutatói a turizmus és modernizáció bonyolult kapcsolatának sokféle lehetséges kimenetét állapították meg, olyannyira, hogy a két társadalmi-kulturális jelenség kapcsolatában egyedül a változékonyság írható le törvényszerűségként. Az értekezésemben bemutatott kölcsönhatások messzemenően igazolták ezt a tételt.

A térségben zajló kulturális kölcsönhatások egykori szereplőinek mikroterei- és történetei, a személyes élethelyzetek, motivációk, értelmezési horizontok ma már csak nagyon töredékesen tárhatók fel. Az értekezésben elemzett közvetett és közvetlen források azonban érzékeltetik azokat a folyamatokat, kölcsönhatási formákat és értelmezési kereteket, amelyek makroszinten kirajzolták a térségben együtt élő társadalmi csoportok kölcsönhatásainak peremfeltételeit, a kulturális megújulás vagy bezárkózás útjait.

Ezek az utak egészen más irányt sejtetnek, ha a modernizáció (polgárosodás) különböző szintjein – a civilizációs-kulturális, a jogi-politikai vagy a gazdasági szinten – vizsgáljuk meg őket (vö. Benda 2006; Csite 1997). A Balaton-térség leglátványosabban modernizálódó területe a kulturális-civilizációs szint emelkedése, és ezzel összefüggésben az individualizáció, az életmód és mentalitás polgári formáinak terjedése volt, amelyet összefoglalóan a térség urbanizációjaként írhatunk le. Az urbanizáció legfontosabb megnyilvánulásai között kell

említenünk az ugrásszerű népességnövekedést, a közlekedésfejlesztést, a művelődést és sportolást szolgáló infrastruktúra fejlettségét, a kommunikációs lehetőségek növekedését, a fejlett kereskedelmi hálózatokat, a nagyvárosokra jellemző parkosított köztereket és köztéri szobrokat, a sajtótermékek és érdekképviseltek nagy számát és a közműellátottság fejlettségét. Ezeken a területeken a Balaton-térség nemcsak az átlagos vidéki szintnél teljesített jobban, de alkalmasint a nagyobb városokkal párhuzamosan haladt. Az 1923 és 1937 között épített balatoni körút az ország legkorszerűbb országútja volt, egyes villatelepeken előbb volt csatornázás, vízvezeték-hálózat és közvilágítás, mint Veszprémben, a siófoki posta és a füredi távbeszélőközpont pedig az ország legkorszerűbb intézményei közé tartoztak az 1940-es években, hogy csak néhány példát említsünk. A kiemelkedő ütemben fejlesztett helyszínek mellett az átlagos infrastrukturális ellátottság is igen jó volt. Az 1957-ben készített regionális terv helyzetelemzése a következő mérleget vonta meg: a Balaton partján 11 településnek volt vízvezetéke, négynek szennyvízcsatornája, villany pedig mindegyikben volt. Ezek a vizsgált korszakban lezajlott fejlesztések az utóbbi ötven évben is töretlenül folytatódtak, amit jól mutatnak a különböző felmérések magas urbanizációs mutatói, és az a tény, hogy mára 11 település, tehát az egykori parti településhálózat egyötöde (a mai településhálózat egyharmada!) szerzett városi rangot.

Érdemes azonban rámutatni, hogy e „városok” fejlődése meglehetősen eltér a más városok esetében megszokott fejlődési pályától. Városi társadalmuk csonka (szinte teljesen hiányzik például az ipari munkásság) és – az 1950-ben járási székhellyé emelt Keszthelyt, Balatonfüredet és Siófokot leszámítva – hiányzik a városi intézményhálózat egy része is. A városi funkciók egy másik része szezonálisan működik, az elöregedő társadalom megtartó ereje csekély, jelenleg mutatkozó stabilitása valójában kényes egyensúly, amely az elmúlt ötven évben szentesített közmegegyezésen: a táj kizárólagos idegenforgalmi hasznosításán alapul.

A területfejlesztés különböző mutatói között feszülő ellentmondások meglátásom szerint a vizsgált időszakban, azon belül is a századfordulón felgyorsuló törekvésekben gyökereznek. Ekkor érkezett a térségbe a városi polgárság első nagyobb hulláma, kettős elvárásrendszerrel. Egyrészt teret keresett azon törekvéséhez, hogy szezonálisan kibújhasson a városi polgár bőréből, másrészt olyan környezetre tartott igényt, amely ennek az újra és újra megélni kívánt különleges mentális állapotnak a lehető legotthonosabb, legkevesebb energiát felemésztő keretét biztosítja. E törekvések tömegessége és gyorsasága meglátásom szerint már ekkor átlépte az őslakosság számára elfogadható, illetve kulturális szempontból inspiráló mértéket. Az urbanizációs kihívások sok helyen nem fokozatosan növekedtek, nem nemzedékről nemzedékre erősödő mértékű alkalmazkodókészséget, hanem inkább mentális fordulatot követeltek meg, egyes helyeken egyik pillanatról a másikra és egyszerre több fronton is. A Balatonkiliti határában fekvő parti legelőt például 1895-ben kezdték parcellázni, 1912-ben pedig a helyi képviselő-testületnek már a Siófokkal való villamos-összeköttetés lehetőségét kellett mérlegelnie (függetlenül attól, hogy a terv nem valósult meg). A gyenesdiási „pógárokat” egy éven keresztül győzködte a helyi tanító, hogy jegyezzenek fürdőrészvényeket, néhány hónap múlva azonban már telefonelőfizetőket toboroztak körükből. Ezzel szinte egyidejűleg betongyűrűbe foglalták az itatóhelyül szolgáló erdei forrásokat, telente pedig gyékényszövésre kezdték oktatni őket, amelynek termékei – trópusi fürdőkalapok és gyékény fürdőcipők – közvetítőkön keresztül a keszthelyi piacra kerültek.

A helyi életforma kereteibe gyorsan beilleszthető újdonságok (a mozi, a postahivatal, kerékpár) együtt érkeztek a helyiek szemszögéből még feleslegesnek ítélt, ám tőlük sokszor anyagi áldozatokat követelő fejlesztési igényekkel (nyilvános vízöblítéses illemhely, teniszpálya,

köztéri világítás, szúnyogirtás, partvédelem). Ráadásul ezek – az új kulturális lehetőségek ígéretét hordozó – változások együtt jártak bizonyos, a nagyvárosokat jellemző urbanizációs veszteségekkel: a fejlesztések helyenként viharos gyorsasággal, másutt inkább apró lépésekben, fokozatosan, de következetesen maguk alá temették azokat a lokalitásokat, amelyek a hagyományos kultúra megszokott tereit képezték.

Az urbanizációs-civilizációs kihívások nemcsak új kulturális ígéreteket hordoztak, hanem új identitás-kínálatok megfogalmazásával is együtt jártak. A nyaralók érkezésével megfogható közelségbe került a városi polgárság nehezen értelmezhető, „nyári" köntösbe bújtatott életformája, és a velük érkező személyzet, valamint a turizmus kiszolgálására a térségbe áramló új népesség: borbélysegédek, kikötőőrök, pincérek életvilágai is. Az évtizedeken keresztül folyamatosan, bár csak szezonálisan látótávolságba került új identitáskonstrukciók jelentette kihívásra nem születtek közösségi válaszok. A szobakiadás, a fürdőkabin lerombolása, a pesti cselédnek szegődés ugyanazon faluközösségen belül megfogalmazott reakciók voltak, élethelyzettől, személyiségtől, lehetőségektől függően. Még a leginkább közösségeinek látszó megoldások – a községi fürdőberuházás vagy a közbirtokosság következetes harca a jogaikért – sem jelentett mindenkire kötelezően érvényes magatartásformát.

A turizmusban testet öltő identitáskihívások a hagyományos kultúrához való viszony folyamatos újrafogalmazására kényszerítették a helyieket. Ez a kényszer sok, közös érdekeken nyugvó kompromisszumot szült szezonálisan: a pásztor nyaranta nem tülkölt, az utcát olajjal öntözték, hogy ne porozzon, reggelente lábujjhegyen járva mentek fejni, hogy a nyaralók hadd aludjanak és a példákat lehetne még folytatni. Igazi tétje azonban nem a szezonális jellegű, hanem végleges „engedményeknek" volt. Ilyen volt a föld vagy a szőlő eladása fürdőnek vagy villateleknek, illetve a teljes életformaváltás: az éttermet nyitó révész vagy kovács sorsa és a hasonló „karriertörténetek". Ezekből a sorsokból, a hagyományos kultúra önkéntes vagy kényszerű szétfeszítésének példáiból keveset tudott feltárni az adatgyűjtés, annak ellenére, hogy egyik fő kérdésfelvetése (főként a terepmunka, de a helytörténeti irodalom feltárása során is) kifejezetten erre irányult. Sokak kitartó terepi nyomozása sem tudta azonban feltárni a balatoni őslakosság egy elméletileg lehetséges identitásépítésének példáit: olyan saját turisztikai vállalkozást (panziót, éttermet) ellátó és egyúttal piacra termelő paraszti üzemek, farm-típusú családi vállalkozások létét, amelyben az újabb és újabb (egyre iskolázottabb) nemzedékek kellő öntudattal és kritikai érzékkel néztek volna szembe a helyi turizmus és azon keresztül az országos közélet kihívásaival.

Ennek az identitáskonstrukciónak a víziója kétségkívül nagyon különböző esélyekkel fogalmazódhatott (volna) meg a 3.1 fejezetben vázolt, különböző modernizációs potenciállal bíró községtípusokban és a 3.2 fejezetben bemutatott eltérő településfejlődési modellekbe tartozó községekben. A lehetőségeket tovább árnyalta, hogy egy-egy település lakossága mikor, milyen gazdasági és mentális állapotban szembesült először a turizmus kihívásaival: az 1880-as évek gazdasági konjunktúrája vagy az 1930-as évek gazdasági válsága közepette. Természetesen más-más esélyekkel indult el az új identitásépítés útján és rekedt meg valamely állomásán az őslakosság vagyontalan és birtokos rétege, a szőlőművelésből, halászatból vagy iparos munkákból élő népesség.

A helytörténeti irodalom feltárása és a tematikus interjúk kirajzolták a balatoni őslakosság társadalmi mobilitás útjára lépő rétegeit: elsősorban az iparosságot (a turizmus igényeihez jól illeszkedő szakmák képviselőit), és a nincstelen vagy törpebirtokos földművesek rétegét. Alkalmazkodóképességéről tett tanúbizonyságot a térség birtokos parasztsága is, amennyiben bekapcsolódott a különböző szolgáltatásokba, az újabb nemzedékek pedig az alkalmazotti

munkavállalás irányába mozdultak el. Éppen az 1920-40-es években formálódó munkavállalói gyakorlatnak, mint előképnek köszönhetően a téeszesítést követően (de már sokszor azt megelőzően) a fiatalabb generáció sok helyütt gondolkodás nélkül áramlott a Balaton-parti üdülőkbe és váltott (részben) életformát. Ugyanakkor éppen a téeszesítés utáni két évtized társadalmi mozgásai mutattak rá arra, hogy ez az életformaváltás valójában nem a turizmussal való azonosulást jelentette, hanem a paraszti életformával való szakítást: azokban a mikrorégiókban (pl. Balatonfűzfő, Veszprém, Balatonfüred körzetében), ahol volt rá lehetőség, az őslakosságot a nehézipar és nem a vendéglátóipar szívta fel (Pálos 1974a 148-151).

A parasztság mobilitási hajlandóságát mutatják a helytörténeti irodalomból jól követhető iskolázottsági mutatók is. A térség mindhárom polgári iskolájába (a füredi, a siófoki és a keszthelyi intézményekbe) és alkalmasint a veszprémi középfokú iskolákba is szép számmal jártak diákok a Balaton-parti községekből, interjúinkból pedig tudjuk, hogy a 20. század első felében a családok egy része éppen a turizmusból befolyt plusz jövedelmeket fordította erre a célra.

Szintén jól követhető az őslakosság mentalitásának változása a valláserkölcsök területén. Az egyházmegyéjében vizitáló gróf Zichy Domokos püspök már az 1840-es években a fürdőéletet okolta a füredi és arácsi hívek valláserkölcseinek romlásáért. S bár a szekularizáció jelenségei nem vezethetők le közvetlenül a turizmusból, az 1920-30-as évek hitéleti jelentései bizonyára nem tévednek abban, hogy a „könnyű szellemű balatoni fürdőélet", a nyaralók egy részének „materialista, bohém lelkülete" éppúgy szerepet játszott a hitélet lanyhulásában, mint a vasárnapi piacozás és fürdőtelepi kápolnák kertjében kötött üzletek, a „villásoknak" végzett vasárnapi munkák. Ez a mentális változás párhuzamosan haladt a Balatonon nyaraló keresztény középosztály államilag támogatott vallási (főként katolikus) reneszánszával: ennek terepe a gombamódra szaporodó fürdőtelepi kápolnák őslakosoktól elzárt világa volt (vö. Schleicher 2007a).

A paraszti üzem keretein belül megmaradó, a termelés intenzív fordulata, illetve új típusú szolgáltatások révén kapitalista vállalkozássá fejlődő gazdaságok a vizsgált időszakban nem születtek a térségben, vagyis az ország nagyobb részét jellemző kedvezőtlen tendenciákat (vö. Kósa 1991) nem tudta felülírni a turizmus modernizációs kísérlete. Erre a fordulatra azokban a községekben lett volna elméleti esély, ahol a konfliktusok viszonylag csekélyek voltak, s a község maga is inkább kezdeményező, mint alkalmazkodó módon viszonyult a turizmus jelentette kihívásokhoz, a térség (alacsony) átlagánál valamivel magasabb volt a középbirtokos parasztság aránya, és a gazdálkodás a filoxéravészig viszonylag kiegyensúlyozott szerkezetet mutatott (vagyis nem indult el a szőlőtermesztés a monokultúra irányába). Ezeknek a feltételeknek megfelelt például Balatonkenese, Zánka, Balatonelle vagy Zamárdi, egyikben sem ment végbe azonban a fent jellemzett gazdasági fordulat. A birtokos parasztság az egész térségben megmaradt a megszokott gazdálkodási keretek között, befogadva azokat az újításokat (cséplőgép, takarmánygazdálkodás stb.), amelyek a termelés hatékonyságát növelték, de szerkezetét érintetlenül hagyták. Ennek a hagyományos gazdálkodási szerkezetnek egyébként az egész Balaton-parton fontos elemét alkották az öntözött konyhakertek, az alapok tehát az élelmiszertermelés fokozására adottak voltak. A Balatonba folyó vizek (sédek, gátak) mentén, de az adottságoktól függően néhol közvetlenül a Balaton-parton (pl. Balatonudvariban vagy Vonyarcvashegyen) fekvő kertekben a fő termény a káposzta volt, de mellette a konyhakerti növények teljes palettája megtalálható volt, köztük néhány olyan növény – így például fejes saláta – amelyet kifejezetten a nyaralók kedvéért termesztettek. (vö. Jankó 1902. 248-250; Vajkai 1964; Lackovits 1997, 1999; Knézy 1980; Reöthy 1990a stb.). Bár egyes interjúk

alapján megkockáztatható a feltevés, hogy az 1940-es évek küszöbére éppen a fentebb említett településeken az új nemzedék egyes tagjai már készen álltak a fordulatra, azaz az intenzívebb, melegágyas kertkultúrák bevezetésére, amelynek növekvő termésmennyisége a saját szállodát vagy éttermet, illetve a fürdőtelepi piacokat szolgálta volna ki. A háború, majd a bekövetkező politikai fordulat miatt nem tudható, hogy kísérletük mennyire lett volna jövedelmező, és ezáltal követendő példa. A 4.2 fejezetben bemutatott példa, a fonyódi Doma-kertészet azonban azt mutatta, hogy egy hasonló befektetés 5-10 év alatt fordult nyereségesre, attól kezdve viszont stabil növekedéssel kecsegtetett.

A birtokos parasztság konzervatív gazdasági magatartásának okai összetettek voltak, ezek feltárása nem képezte értekezésem tárgyát. Voltak azonban a turizmus folyamatának olyan mozzanatai, amelyek a modernizáció másik két területének, a jogi-politikai szintnek, azaz a felelős állampolgárrá válás folyamatának és a gazdasági szintnek, azaz a vállalkozói magatartás kifejlődésének egészen nyilvánvalóan nem katalizátorai, hanem inkább gátjai voltak a térségben.

Mindenképpen problematikus terület volt az állami intézmények, jogszabályok növekvő súlya a térségben, amely növelte a bürokráciát és megnehezítette az intézményi struktúrákba tagozódás természetes folyamatát. Az állampolgári élethelyzetek és döntések keretéül szolgáló bonyolult intézményrendszert a 4.1 fejezet kísérelte meg bemutatni. Sajátos helyzet volt a Balaton térségében, hogy az államhatalom a 19. század utolsó harmadától kezdve országosan növekvő befolyásán messze túlmutató mértékben vállalt szerepet a térségben (lásd kormánybiztos, kikötőfelügyelet, vízügyi felügyelet, törvényalkotás stb.) Ezt a szerepvállalást a századfordulótól, de még inkább az 1. világháborút követően maga a nyaralónépesség követelte meg, illetve kevesellte folyamatosan, elismerve saját helyi befolyásának és tőkeerejének elégtelenségét. A térség jövőjét meghatározó stratégiai kérdésekben informális hatalommal rendelkező, a középosztály érdekeit képviselő Balatoni Szövetség, majd a Balatoni Egyesületek Szövetsége lobbiereje folyamatos nyomást gyakorolt a kormányzatra, amelynek az teljes mértékben nem tudott eleget tenni. Teljesítetlen vágyálom maradt a Balaton központosított irányításának szentesítése a közigazgatásban, valamint a Balaton medrének és partjának állami kisajátítása. Megfelelő források híján az állam nem tudott a következetes fejlesztéseknek sem a motorja lenni: igazán komoly állami beruházásként a vizsgált időszakból csak a kikötőfejlesztések és a balatoni körút valósultak meg. Az 1910-es évekig a balatoni infrastruktúra-fejlesztés jobbára magántőkéből valósult meg, 1920 után stagnált, az 1940-es évek elejére élénkülni látszó újabb befektetési kedvet pedig a háború lohasztotta le. Ennek ellenére a közéleti kérdések iránt érdeklődő helyi lakosság – a sajtóban és közéleti események alkalmával – folyamatosan azzal a meggyőződéssel találkozott, hogy a balatoni problémákra vannak megoldások, de ezeket részben tőlük, „bennszülöttektől”, részben az államtól lehet és kell várni, akár partvédelemről, akár a kötött hitbizományok mobilizálásáról, akár az élelmiszerhiány felszámolásáról van szó.

Ezt a benyomást erősítette, hogy a középosztály törekvéseivel szolidaritást vállaló politikai hatalom és az állami szervek saját tehetetlenségüket jobbára különböző jogcímeken, egy-egy fürdőtelep problémáinak orvoslására kiutalt gyorssegélyekkel és különféle gesztusokkal kompenzálták. Ilyen gesztus volt például a mosás betiltására, a piacok kötelező létesítésére vonatkozó jogszabály megalkotása, fürdőtelepi kápolnák építésének támogatása vagy a Fürdőtörvény elfogadása, amely újabb igazgatási szintként létrehozta a Balaton térségében az üdülőhelyi bizottságokat. Az állami gondoskodás jelei voltak az utazási és szünidő-kedvezmények, a revizionista- és egyéb kulturális-, illetve sportprogramok támogatása, a

háziipari és népnevelési tanfolyamok ösztönzése és egyéb szimbolikus események, például a füredi sétányon ma is álló halász-révész szobor felállítása. A Herman Ottó 19. század végi halászati monográfiájában szereplő metszetek alapján 1937-ben készült szobor-pár, amely a kultuszminisztérium ajándéka volt a „balatoni népnek", meglátásom szerint nemcsak a tényleges és érdemi állami támogatások hiányának volt a szimbóluma, hanem a helyi kultúráról való felületes és anakronisztikus képeknek, képzeteknek és elvárásoknak is. A szobrok egyike – a szigonyos halász – olyan tevékenység heroizálására vállalkozott, amely nemcsak tiltott volt már az 1888-as halászati törvény óta, de életterei, környezeti feltételei is folyamatosan szűkültek be, éppen a turizmusnak köszönhetően.

Az állam ellentmondásos szerepe a turizmus viszonyainak alakításában tehát már jóval az 1948-as politikai fordulat, a közigazgatás központosítása és az államosítások megindulása előtt meghatározó volt a térségben. A paternalista szemlélet azonban nemcsak, sőt nem elsősorban az államot jellemezte, hanem az állam felé követeléseket megfogalmazó, az őslakosság felé pedig jótékony gesztusokat gyakorló, de egyúttal elvárásokat is támasztó fürdőegyesületeket és egyéb érdekképviseleti szerveket is. A 6. fejezetben részletezett kultúrharc szellemében a turizmus a térség problémáira megoldást nyújtó, a helyieket megváltó szerepben lépett fel, s ezzel – legalábbis a filoxéravész időszakától fogva – elfedte, relativizálta a turizmus üzleti jellegét. A „megváltásért" cserébe támasztott követelések viszont ellentmondásosak voltak, főként az 1920-1944 között időszakban. Egyszerre várták el a lakosságtól a piaci szemléletű viselkedést, azaz az élelmiszer-termelés folyamatos fokozását, a földterületek haszonnal kecsegtető parcellázását vagy a lakások korszerűsítését és ugyanakkor a helyieknek a turizmus népi díszletévé merevedését. Az egymást kioltó elvárások és identitáskínálatok a térségre erőltetett általános magyaros-népies törekvésekben csúcsosodtak ki, s ezzel összefüggésben azoknak a modernizációs jelenségeknek a korholásában, amelyek a turizmus természetes akkulturációs hatásának következményei voltak. Ezek nem csupán értelmiségi szólamok voltak, az elvárásokat a helyiek felé az évente több ezer hallgatónak tartott népművelési tanfolyamok közvetítették, valamint az – az értekezésben többször idézett – 1934-es kézikönyv, amelyet több ezres példányszámban osztottak ki a parti falvakban.

Bonyolulttá teszi a helyiek gazdasági passzivitásának megítélését, hogy a turizmus jelenségei csak részben működtek piaci alapon, részben azonban egészen más törvények szerint. Ez a jelenség megítélésem szerint a villatelepekkel, mint sajátos balatoni turisztikai képződményekkel függött össze. A villatelepek „lakói" a turizmus más szereplőivel ellentétben nem szolgáltatást vásároltak a turisztikai térben, hanem otthont építettek, amelynek környezetében egyre nagyobb tér birtoklására és értelmezésére tartottak igényt. A balatoni nyaraló ugyan csak „második otthon" volt, de tudatosan választott helyszínen, gondosan megtervezett lakótérként erős – hiszen választott – egyéni és közösségi identitások kiteljesítésének terepe volt. Ezzel egyidejűleg a villatelepek nemcsak otthont adtak az állandó nyaralóknak, hanem a nagyszámú kiadó szoba révén már a vizsgált időszak második korszakától kezdve a turizmusba bekapcsolódó falusi szálláshelyek konkurenciájává is váltak. Ezeket az új szálláshelyeket korszerű megoldásokkal, tudatosan idegenforgalmi befektetésként hozták létre, így ezek minőségével az ad hoc turisztikai férőhellyé alakuló paraszti tisztaszobák valójában nem tudták fölvenni a versenyt. Kisebb léptékben, de ugyanez az egyenlőtlen „versenyhelyzet" érvényesült az élelmiszertermelésben, és egyes területeken a szőlőtermesztésben is. Az őslakosságot a turizmus kizárólagos haszonélvezőjeként beállító szemlélet tehát pontatlan volt, és megkérdőjelezte a helyiek piaci magatartását számon kérő szólamok igazságát.

A villatelepek állandó nyaralóinak speciális balatoni identitásával függött össze, hogy a fürdőtelepekkel, s általában a turizmussal kapcsolatos döntések sokszor érzelmi alapon működtek vagy közösségi szellem jegyében születtek. A fürdőtelepeket működtető „részvénytársaságok" egy része valójában villatulajdonosok baráti társasága volt, amely veszteségesen is üzemeltette és fenntartotta a fürdőt, annak érdekében, hogy „szellemisége" fennmaradjon (Fonyód, Földvár, Almádi). A külföldi és hazai tőkepénzes befektetők – Siófok kivételével – idejekorán elálltak az üzlettől vagy néhány év múlva elmenekültek, mert a fürdőket valójában nem vagy csak nagyon hosszú távon lehetett volna nyereségesen üzemeltetni. A kisebb fürdők egy része, kis túlzással a városi polgárság egy-egy csoportjának érdekszférájába tartozó „magánterület" volt, amelyen az idegenforgalom növeléshez nem fűződött közvetlen érdek. Ez a szemlélet az 1930-as évekre már a beruházások fenntarthatatlanságához vezetett, ez kényszerítette a Balaton-problémáért magukat felelősnek érző testületeket az idegenforgalmi nyitásra: a kispolgárság térségbe csábítására.

Nemcsak a nagybani, a kisebb befektetések sem térültek meg, így a helyi gazdák fürdőrészvényei Ábrahámhegyen, Gyenesdiáson vagy Kővágóőrsön. Ez utóbbi községben ez súlyos konfliktushoz is vezetett: míg a révfülöpi villatulajdonosok számára természetes volt, hogy részjegyeik nem termelnek bevételt, addig a kővágóörsiek szerettek volna visszakapni valamit a befektetett vagyonból. A konfliktus jellemző módon az alapszabály módosításával végződött, amelyet Budapesten fogadtak el: a részjegy-visszasorsolás elmaradt, a szavazati jogot pedig a továbbiakban részjegytől tették függővé (Kiss L.-P. Miklós 1999). Az érdekeknek e kettőssége rajzolódott ki az ugyanebben az időszakban zajló alsóörsi konfliktusokban is. Az alsóörsi nemesi közbirtokosság 1847-ben, kifejezetten úttörő jellegű kapitalista vállalkozásként fürdőt alapított saját parti területén, amely – feltehetően a forradalom és szabadságharc következtében – elhalt, mielőtt beindulhatott volna. E kisnemesek utódai egy nemzedékkel később makacsul ellenálltak a fürdőalapítás csábításának, amelyre a helyi villatulajdonosok akarták rávenni őket, mondván: a befektetés soha nem fog megtérülni (vö. Lichtneckert 1996). Ekkor, a szaporodó fürdőtelepek gyűrűjében már pontosan láthatták a közbirtokosság elöljárói, hogy legfeljebb jótékony gesztusokat gyakorolhatnak egy olyan „idegen" kultúra irányába, amely számukra nem jelent csábítást, de amelytől mint vállalkozástól sem juthatnak nagyobb haszonhoz, mint ami a rétek, kenderáztatók árendájából a közbirtokosság kasszájába befolyhat. Talán nem tévedek, ha ugyanezt a mentalitást vélem felfedezni a földjeiket makacsul őrző, a parcellázásnak egészen a gazdasági világválságig ellenálló többi közbirtokosság és parasztgazda magatartásában is. A Balatonkultusz szólamaiban „közösnek" feltüntetett érdekek kevés konkrét tapasztalatot érleltek meg a térségben, a rét pedig csekély, de biztos bevételt adott.

Nem csak a fürdőrészvények, jó néhány vendéglő, magán vagy községi pénzből épült szálloda, kaszinó is a soha meg nem térülő befektetések sorába tartozott, a jótékonyság és az „üzlet" határán. Az uradalmak parcellázásai szintén mutattak a piaci működés törvényein túlmutató szabályszerűségeket. A villatelkek – néha áron aluli – parcellázása mellett a Zichyek, Hunyadyak, Széchenyiek is át-átengedtek egy ingyenes telket fürdő, kirándulóhely vagy kápolna céljára. Hasonló szellemben folyt az uradalmak által biztosított élelmiszerellátás is, amely biztos bevételi forrás volt, de egyúttal gesztus is a nyaralótelep úri közönsége felé. A kizárólagos szerződéseken alapuló uradalmi beszállítás (főleg eleinte) kiszorította a helyi termékeket vagy lenyomta az árakat. Mint a 4.2 fejezetben bemutattam, már az első világháború idején sor került az élelmiszerellátás állami szabályozására, amit további ár- és piaci szabályozások, szövetkezeti rendszert hajazó, de állami kísérletek követtek. Elgondolkodtató az

is, hogy az 1940-es évek árszabályozásai éppen azt a területet, a tej- és tejtermékek piacát érintették érzékenyen, amelyeken nem volt hiány, ahol tehát az uradalmak és a gazdák megfeleltek a piaci kihívásoknak!

A turizmus piaci vonásait vizsgálva érdemes szóvá tenni a Balaton-meder és part túlnyomó részén tulajdonosi jogokat gyakorló nagybirtokok szerepét is. Ez különösen érdekes abból a szempontból, hogy milyen mintákat közvetített a közömbösséggel, kezdeményezőkészség hiányával vádolt parasztság felé. Mint a 4. fejezetben példák segítségével bemutattam, a nagyobb birtokok mintegy fele kifejezetten passzív szerepet játszott a turizmusban, és visszariadt a parcellázástól, majd a befektetésektől. A feudalizmus korszakában születtek a füredi fürdőt üzemeltető Tihanyi Apátság szabad versenyt korlátozó intézkedéseinek első kritikái (pl. *[Kossuth] 1842*), de a kifogásolt jelenségek – az uradalmi jogként felfogott „ebédfőzés", a falusi árusok kitiltása a piacról – analógiái a polgári korban is vissza-visszaköszöntek egyes fürdőhelyeken.

Érdemes tehát feltenni a kérdést: kiszámítható szabad verseny híján, változó jogszabályi peremfeltételek és nehezen átlátható érdekviszonyok között, befektetések megtérülésével kecsegtető követendő minták híján vajon mi ösztönözte volna a birtokos parasztság tömegeit egy hitelkockázattal járó befektetésre? A térségben a szőlők jövedelemtermelő képességébe vetett hit, illetve az ezzel kapcsolatos tudás, stratégia és öntudat olyan nemzedékről nemzedékre hagyományozott beidegződés volt, amelyet tömegesen még a filoxéravész sem tudott megingatni (vö. Jankó 1902. 251-283). Sokan mégis meginogtak persze, közülük a leginkább kezdeményező és kreatív szőlősgazdák azonban gazdasági stratégiaváltásuk gyümölcseit Amerikában érlelték. Az itthon maradók befektetési kedvét minden bizonnyal hátrányosan befolyásolta, hogy az intenzív kertkultúra termékeire ugyan biztos kereslet mutatkozott, de – a helyi gazdálkodási hagyományokban ismeretlen – mintáit a térségbe részben kultúrájukban és nyelvükben is idegen bolgárkertészek közvetítették. A kertkultúra propagálása pedig annak az idegenforgalom-iparnak a keretében történt, amely azonnal kritika alá vonta a helyieket, ha azok a keresletnek megfelelően megemelték a kiadó szobák vagy az élelmiszerek árait.

Mind a vállalkozói szemlélet kiteljesedése, mind pedig a felelős állampolgárrá válás szempontjából problematikus hatást fejtett ki feltételezésem szerint a turizmusban közvetített társadalomkép, pontosabban annak erős konzervatív vonásai. A „demokratikus" fürdői légkörért harcoló modern társadalomszemlélet már a reformkori füredi panaszkönyvben és a felháborodott hangú fürdőlevelekben szót kért, ám a társadalmi egyenlőség, a fesztelen modor hívei a vizsgált korszakban sok fürdőhelyen nem tudtak hangadó szerephez jutni. A kirekesztő gondolkodás jelei nemcsak a férfiakat és nőket, zsidókat és keresztényeket külön uszodába kényszerítő fürdőkön belül érvényesült, de azon kívül, a helyiekkel folytatott kulturális interakciókban is. Ezeknek az interakcióknak a kiteljesedése a kultúrharc volt a maga jó szándékú, de alapvetően önző, a kultúrfölény illúziójára épülő szemléletével. A konzervatív társadalomszemlélet érvényesülését fokozta a nyaralókkal a térségbe áramló – a helyiek világképétől idegen – társadalmi jelenségek és konfliktusok importálása a revizionista eszméktől kezdve az antiszemitizmusig, a tekintélyelvűséget sugárzó feudális külsőségektől a katolikus egyház balatoni pasztorációs törekvéseiig.

A helyiek kizárása a községük területén fekvő fürdők sorsával kapcsolatos döntésekből már a 19. században megkezdődött. 1855-ben a füredi gyógyhelyi bizottság ülésén az arácsi és a füredi bíró, *„érezvén a füredi fürdő közellétének kitűnő hasznait a saját lakosságára nézve"*, ingyen követ és fuvart ajánlott a „kéjpart" építéséhez, a két évvel későbbi hasonló ülésen azonban már nem lehetett jelen, mert a pannonhalmi apát nem látta indokoltnak részvételüket a

bizottságban (az ülések jegyzőkönyveit közli Lichtneckert 2010a). A 20. század első évtizedeiben a községek képviselői csak elvétve kerültek be a fürdőegyesületi választmányokba (amelyek legalább olyan gyakran üléseztek Budapesten, mint a fürdőtelepen), míg a turizmus farvizén letelepedő (volt) nyaralók beszivárogtak a községi képviselő-testületekbe és a közbirtokosságokba, érdemben próbálva meg befolyásolni döntéseiket.

A turizmus szereplőit a vélt „kultúrfölény" mentesítette a helyiek kultúrájának és a lokális környezetre vonatkozó tudásának megismerése alól, így ezek a szempontok a legkevésbé sem érvényesültek a döntésekben (például a fürdőtelepek, strandok helyének kijelölésekor). A nyaralók többsége őszinte jóindulattal volt a helyiek iránt, szövevényes kapcsolatrendszerük mikrotereiben gyakorta érvényesültek a figyelem, az érdeklődés, a segítségnyújtás formái. A térség makro folyamatait azonban a kultúrharc uralta, amely – ha a vizsgált korszakban még nem is – de napjainkra a turizmus szempontjainak teljes győzelmével végződött.

BIBILOGRÁFIA

ANDOCS Aranka
1999 Iskolán kívüli művelődés Zánkán (19. század vége – 20. század) 1. rész. In György Péter – Taródy Istvánné – T. Horváth Lajos (szerk): *A szellem napvilága. Fejezetek Zánka művelődéstörténetéből*: 80–88. Zánka: Zánka Község Önkormányzata. Zánkai Honismereti Tár 1.

ANDRÁSSY Antal
1988 Boglárlelle az ellenforradalmi rendszer idején (1919–1944). In Laczkó András (szerk): *Boglárlelle. Tanulmányok*: 259–326. Boglárlelle: Városi Tanács
1989 Siófok 1919 és 1948 között. In Kanyar József (szerk): *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*: 381–443. Siófok Városi Tanács

ANTALFFY Gyula
1984 *A reformkor Balatonja*. Budapest: Panoráma

ÁCS Anna
2006 Móricz Zsigmond országjárásának veszprémi és balatonkenesei állomásai. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 24: 285–293
2007 *A Balaton irodalma a reformkorban.* Kézirat. Laczkó Dezső Múzeum
2010 Söprik a füredi utcát, masíroznak a katonák. Az új magyar népdaltípus füredi bölcsője. *Füredi História* 24. (X. 1): 12–14

BARÁTHNÉ Purebl Valéria
2007 A Purebl család. In Bemné dr. Schneider Márta et al (szerk): *A Balaton szíve. Zamárdi antológia*: 229–232. Zamárdi: Zamárdi Nagyközség Önkormányzata

BARÓTI Géza
1975 *A füredi Anna-bál százötven éve 1825–1975*. Veszprém: Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal

BAUSINGER, Herman
1995 [1961] *Népi kultúra a technika korszakában.* Budapest: Osiris

BÁRDOSSY Péter (szerk)
2002 *Egy magyar néptanító önéletírása és élményei. Kárpáti János élete*. Budapest: Heraldika

BÁTKY Zsigmond
1903 A balatonmelléki lakosság néprajza. *Ethnographia* XIV: 45–74

BELÁK Sándor
1974 *A Balaton térségének gazdaságföldrajza.* In Tóth Kálmán (szerk.:) *Balaton monográfia:* 122–172. Budapest: Panoráma

BELLON Tibor
2003 *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön.* Budapest: Timp

BEMNÉ dr Schneider Mária – MAROS Gabi – HIRSCHMANN Attila (szerk)
2007 *A Balaton szíve. Zamárdi antológia*. Zamárdi: Zamárdi Nagyközség Önkormányzata

BENDA Gyula
2006 A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. In Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*: 341–349. Budapest: Osiris

BENDEFFY László – V. NAGY Imre
1969 *A Balaton évszázados partvonalváltozásai*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó

BENKE László
1996 Révfülöp mint üdülőhely. In P. Miklós Tamás (szerk): *Gyökerek ezek itt... Válogatás Benke László honismereti vonatkozású írásaiból*: 5–8. Révfülöp: Révfülöp Önkormányzata

BERKESNÉ Hegedűs Márta (szerk)

2007 *Balatonföldvár. Településtörténeti írások, visszaemlékezések.* Balatonföldvár: Balatonföldvár Város Önkormányzata

BERKESNÉ Hegedűs Márta
2007a Kulturális élet Földváron. In Berkesné Hegedűs Márta (szerk): *Balatonföldvár. Településtörténeti írások, visszaemlékezések:* 120–146. Balatonföldvár: Balatonföldvár Város Önkormányzata
2007b Szokások, hagyományok. In Berkesné Hegedűs Márta (szerk): *Balatonföldvár. Településtörténeti írások, visszaemlékezések:* 146–162. Balatonföldvár: Balatonföldvár Város Önkormányzata
2007c Földvár az irodalomban In Berkesné Hegedűs Márta (szerk): *Balatonföldvár. Településtörténeti írások, visszaemlékezések:* 315–319. Balatonföldvár: Balatonföldvár Város Önkormányzata

BERNÁTH Aurél
1976 *Napló. Feljegyzések éjfél körü*l. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
1978 *Így éltünk Pannóniában*. Budapest: Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó

BERTHA Bulcsú
1984 *Balatoni évtizedek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó

BÉL Mátyás
é.n [1943] Notitia Comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis (részletek) In Lukács Károly: *A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis" c. kéziratának ismertetése* Tihany: Magyar Biológiai Kutató Intézet
1984 *A magyarországi halakról és azok halászatáról. A Tractatus de re rustica Hungarorum részlet*e. (Életrajz és fordítás: Deák András) A Vízügyi Történeti Füzetek sorozat különkiadása
1989 *Veszprém vármegye leírása*. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár

BICZÓ Gábor
2011 A hely és a reprezentáció In Fejős Zoltán (szerk): *Színre vitt helyek. Tanulmányok:* 7–17. Budapest: Néprajzi Múzeum. Tabula könyvek 11.

BLAHA Lujza
1987 [Blaha Lujza naplója] In Csillag Ilona (szerk): *Blaha Lujza naplója*. Budapest: Gondolat

BODOR Aladár
1988 Bodor Aladár naplója. In Koczogh Ákos (szerk): *Szigliget*: 33–40. Budapest: Képzőművészeti Kiadó

BODOSI György
1990 *Illyés Gyula Tihanyban*. Pécs: Baranya Megyei Könyvtár

BOGNÁR Mátyás
1909 *Gondolatok a Balatonró*l. Budapest: Lampel R. könyvkereskedése [Különnyomat a Pesti Hírlap 1909. évi számaiból]

BOHUNICZKY Szefi
1989 *Otthonok és vendégek* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó

BOLEMAN István
1900 *A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása*. Különnyomat A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei című munka III. kötetéből. Budapest

BONTZ József
1896 *Keszthely város monográfiája*. Keszthely

BOQUET, Mary
1985 *Family, Servants and Visitors. The Farm Household in Nineteenth and Twentieth Century Devon.* Norwich: Geo Books

BOR Ferenc
1997 A vasút. In Friesz Kálmán (szerk): *Zamárdi. Községtörténeti tanulmányok*. Zamárdi: Zamárdi Nagyközség Képviselőtestülete

BOROS Marietta

2009 Balatonfüredi emlékeim 1944. december 3–1943. április 25. *Füredi História* 23. (IX. 3): 17–19.

BORSOS Balázs
2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete

BÓDI Jenő – PUSZTAI Bertalan (szerk)
2012 *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Budapest–Szeged–Pécs: Gondolat

BÓDI Jenő – PUSZTAI Bertalan
2012 A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái. In Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái:* 7–22. Budapest–Szeged–Pécs: Gondolat

BÓDIS Krisztina
1998 Posztmodern turizmus. In Fejős Zoltán (szerk): *A turizmus mint kulturális rendszer:* 189–196 Budapest: Néprajzi Múzeum

BŐSZE Sándor
1987 Egyesülettípusok a dualizmuskori Somogyban. *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 18: 247–291
1990 A balatonszárszói fürdőegyesület története (1910–1946). In Ázsóth Gyula (szerk): *Balatonszárszó múltjából és jelenéből* 159–165. Balatonszárszó: Balatonszárszó Nagyközség Közös Tanács

BREINICH Miklós
1974 Víz- és mélyépítés, hajózási létesítmények. In Tóth Kálmán (szerk): *Balaton monográfia:* 238–264. Budapest: Panoráma

BUZA Péter
1993 *Balatonfenyves. Fejezetek egy nyaralótelep életéből*. Balatonfenyves: Balatonfenyvesi Önkormányzat Polgármesteri Hivatala
2006 *Balatonfenyves. Egy fele más falu kalandos ifjúsága.* Balatonfenyves: Balatonfenyves Község Önkormányzata

CHOLNOKY Jenő
1897 *A Balaton hidrológiája.* A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei I/3. Budapest: Magyar Földrajzi Társaság
1918 *A Balaton hidrográfiája.* A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei I/2. Budapest: Magyar Földrajzi Társaság
1925 *A Balatonvidék.* In Wlassics Tibor (szerk): *Balatoni kalauz:* 252–269. Budapest: Balatoni Társaság
é.n. [1935] *Égen, földön. Földrajzi értekezések*. Budapest: Franklin Társulat. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára
1940 *Tihany.* Budapest: Balatoni Intéző Bizottság. Balatoni könyvtár sorozat
1942 *Utazásaim, élményeim, kalandjaim*. Budapest: Pantheon

CHOLNOKY Viktor
2005 [1905] Az Ortvein. In Zsikai Erika (szerk): *Békebeli Balaton*: 41–50. Budapest: Eri Kiadó [Eredeti megjelenés: A Hét 1905]

COHEN, Eric
1974 Who is a Tourist? A conceptual clarification. *Sociological Review* 22: 527–555
1988 Authenticity and Commoditization in Tourism. *Annals of Tourism Research* 15: 371–386

CORBIN, Alain
1995 *The Lure of the Sea. Discovery of the Seaside in the Western World 1750–1840*. Los Angeles: University of California Press Berkeley

CRAWSHAW, Carol – URRY, John
2012 A turizmus és a fényképező szem. In Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*: 62–89. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat – PTE Kommunikáció és médiatudományi Tanszék – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

CULLER Jonathan

2012 A turizmus szemiotikája. In Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*: 23–40 Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat – PTE Kommunikáció és médiatudományi Tanszék – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

CSER Imréné Péterffy Éva
2008 *Badacsonylábdihegyi fényképeskönyv 1900–1970*. Budapest: Nők a Balatonért Egyesület Badacsonylábdihegyi Csoportja

CSERI Miklós – LACKOVITS Emőke (szerk)
1997 *A Balaton-felvidék népi építészete.* Szentendre – Veszprém: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Laczkó Dezső Múzeum

CSERZY Mihály
1911 Siófoktól Keszthelyig. Kétszáz újságíró a Balatonon In *Három tárca a Balatonról*: 3–85. Veszprém: Balatoni Szövetség

CSÉPLŐ Ernő
1907 *A Balatonvidék háziipara*. Különnyomat a Magyar Gazdák Szemléje 1907. novemberi füzetéből. Budapest

CSILLAG Ilona (szerk)
1987 Blaha Lujza naplója. Budapest: Gondolat

CSITE András
1997 Polgárosodás–elméletek és polgárosodás viták. *Szociológiai Szemle* 1997.3. http://www.szociologia.hu/dynamic/9703csite.htm Letöltve: 2014. november 25.

CSOKONAI V. M. [néven]
1911 A beszélő Balaton In *Három tárca a Balatonról*: 85–96. Veszprém: Balatoni Szövetség

CSOMA Zsigmond
1988 Gazdasági, kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország valamint a nyugat-magyarországi Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között (18–20. század). In S. Lackovits Emőke (szerk): *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig*: 133–164 Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság

CSORBA József
1857 *Somogy vármegye ismertetése*. Pest

H. CSUKÁS Györgyi
1988 Bútorok és bútorkészítők a Káli–medencében. In S. Lackovits Emőke (szerk): *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig*. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság

CSUTORÁS László – VARGA István
2000 *„A fonyódi öreg fűzfák...” Múltidéző lapozgatás régvolt újságokban, könyvekben*. Fonyód: Fonyód Város Önkormányzata – Fonyód Városvédő- és Szépítő Egyesület

CSUTORÁS László
2004 Bélatelep kialakulásának története. *Fonyód-Fürdőtelep. A Podmaniczky-díjas Fonyód Városvédő és Szépítő Egyesület helytörténeti folyóirata* II. 2: 10–16

DARVAS József
1983 Egy nyaralótelep két arca. In: Pintér István (főszerk): *Szárszó 1943. Előzmények, jegyzőkönyvek utóélete. Dokumentumok*: Budapest: Kossuth Könyvkiadó

DEÁK VARGA Dénes
2002 *Somogy megye kápolnái.* Kaposvár: Civitas Bt.

DÉRY Tibor
1982 *A napok hordaléka*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó

DIBUSZ László

2003 Balatonfüred mecénása. Peremartoni Nagy Sándor 1883–1978. *Füredi História* 4. (III. 1): 17–25

DOBOS Irma
2001 Dr Iglói Szontagh Tamás életútja és munkássága *Villa Filip* V 1–2: 4–16

DOLETSKO Ferenc
1908 *„Balaton–Lelle" üdülő– és fürdőhely képes ösmertetése*

DOMANOVSZKY György
1942 A tihanyi pamukos halászat. *Néprajzi Értesítő* XXXIV. 252–267
1943 *A Balatonkörnyék népművészete*. Budapest: BIB. Balatoni könyvek II.

DOMOKOSNÉ SZALAI Zsuzsanna
2005 Levelezőlapok és képes levelezőlapok a Somogy Megyei Levéltárban. 1. rész. A balatoni képeslapok (segédlet). *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 36: 249–283

DORNYAI Béla – VIGYÁZÓ János
1934 *Balaton és környéke részletes kalauza*. Budapest: Részletes Magyar Utikalauzok 6.

DARNAY-DORNYAI Béla
1947 *Keszthely 1866. évi folyamodványa a Balaton vízszintjének állandósítása és a siófoki zsilip lezárása ügyében*. Keszthely: Balatoni Múzeum. Balatoni Múzeumi füzetek

DARNAY-DORNYAI Béla – ZÁKONYI Ferenc
1957 *Balaton útikalauz*. Budapest: Sport Lap- és Könyvkiadó

EDVI ILLÉS Pál
1901 *Almádi. Természetes gyógyítóintézet és Balatonfürdő.* Balatonalmádi: Almádi Fürdő Rt

ENDRŐDI Sándor
1884a Bakos szomszéd. In Endrődi Sándor: *Balatoni ég alatt. Elbeszélések:* 147–160. Budapest: Aigner Lajos
1884b Vérkút. In Endrődi Sándor: *Balatoni ég alatt. Elbeszélések:* 55–68. Budapest: Aigner Lajos
1884c A Balaton jege. In Endrődi Sándor: *Balatoni ég alatt. Elbeszélések:* 191–201. Budapest: Aigner Lajos

ENTZ Béla
2003 *„Tihany mereng". Gyermek voltam Tihanyban*. Tihany: Bencés Apátság

EÖTVÖS Károly
1896a Veszprémmegye In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország IV. Dunántúl*: 169–204. Budapest
1896b Zalamegye In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország IV. Dunántúl*: 205–250. Budapest
1896c A Balaton tava In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország IV. Dunántúl*: 577–600. Budapest
1982 [1900] *Balatoni utazás I–II*. Budapest: Magvető

ERDEI Ferenc
1941 *A magyar paraszttársadalom*. Budapest: Franklin–Társulat

ERDÉLYI Béla
2007 A Spartacus Vitorlás Egylet. In Berkesné Hegedűs Márta (szerk): *Balatonföldvár. Településtörténeti írások, visszaemlékezések:* 378–385. Balatonföldvár: Balatonföldvár Város Önkormányzata

ERDÉLYI László
2007 A szakszervezeti üdültetés (SZOT) és Balatonföldvár kapcsolata. In Berkesné Hegedűs Márta (szerk): *Balatonföldvár. Településtörténeti írások, visszaemlékezések*: 290–300. Balatonföldvár: Balatonföldvár Város Önkormányzata

ERDŐSI Ferenc
1988 Boglárlelle közlekedésének fejlődése. In Laczkó András (szerk): *Boglárlelle. Tanulmányok*: 231–258. Boglárlelle: Városi Tanács
1989 Siófok közlekedéstörténete. In Kanyar József (szerk): *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*: 347–381. Siófok: Városi Tanács

ÉRI István (szerk)
1970 *Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815*. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága

FALVAY Károly
1997 *„Lélektől lélekig" A Balatoni Népfőiskola Siófokon 1947–1949*. Siófok: Smaragdpress Kiadó

FARKAS Gábor – HORVÁTHNÉ Komáromi Júlia – REÖTHY Ferenc
1990 Szárszó néprajza. In Ázsóth Gyula (szerk): *Balatonszárszó múltjából és jelenéből:* 175–190. Balatonszárszó: Balatonszárszó Nagyközség Közös Tanács

FAZEKAS Miklós
2005 *Az észak–balatoni vasút története*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 19.

FAZEKASNÉ Mulesza Olga – KRASZNAINÉ Szabó Katalin (szerk)
1998 *Siófok Fürdő 100 éve a várossá avatásig*. Siófok: Városi Könyvtár

FEHÉR Erzsébet
1965 *József Attila kiállítás Balatonszárszón*. Kaposvár: Somogy Megyei Múzeum. Somogyi Múzeumi Füzetek 4.

FEJŐS Zoltán (szerk)
1984 *Cul / Tours*. Budapest: Népművelési Intézet. Folklór, társadalom, művészet 15.

FEJŐS Zoltán
1984a A turizmusról az ökonómián innen és túl. In Fejős Zoltán (szerk) *Cul / Tours*: 4–10 Budapest: Népművelési Intézet. Folklór, társadalom, művészet 15.
1984b „Budapest Matyóország fővárosa". In Fejős Zoltán (szerk) *Cul / Tours*: 40–43 Budapest: Népművelési Intézet. Folklór, társadalom, művészet 15.
1998 „Hordák" és „alternatívok". A turizmus néhány újabb megközelítése. In Fejős Zoltán (szerk): *A turizmus mint kulturális rendszer. Tanulmányok*: 5–9. Budapest: Néprajzi Múzeum
2000 Múzeum, turizmus. A kulturális találkozás és reprezentáció rendszere. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk): *Turizmus és kommunikáció:* 236–252. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék. Tabula könyvek 1.
2003 Az utazás emlékezete: a tárgyak, a képek. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k*: 7–18. Budapest: Néprajzi Múzeum. Tabula könyvek 5.

FEKETE Gáborné – BERKESNÉ Hegedűs Márta
2007 A kezdetektől a rendszerváltásig. In Berkesné Hegedűs Márta (szerk): *Balatonföldvár. Településtörténeti írások, visszaemlékezések:* 19–50. Balatonföldvár: Balatonföldvár Város Önkormányzata

FEKETE József
1996 *Ábrahámhegyi krónika*. Ábrahámhegy: Ábrahámhegyi Önkormányzat

FERDINANDY György
2000 Titótól Trujillóig. In Ferdinandy György: *Mágneses erővonalak*. Budapest: Kortárs

FÉNYES Elek
1847 *Magyarországnak leírása 2. Magyarország részletesen*. Pest
1851 *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik.* Pest

FLÓRIÁN Mária
2010a A varrógép, a varrónők és a blúzok. In Flórián Mária szerk: *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*: 169–183. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete
2010b A „nemzeti háziipar" és mesterei a 19–20. század fordulóján. In Flórián Mária szerk: *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*: 397–410. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete

FODOR János (szerk)
1957 *Siófok. Somogyi séták*. Siófok: Somogymegyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala

FÓNAY Tibor
1989 *Egry József badacsonyi évei*. Veszprém: Eötvös Károly Megyei Könyvtár. Horizont Közművelődési Kiskönyvtár 15.

1996 *Egy élet naplója (visszhangosan)*. Veszprém: szerző kiadása

FRANCSICS Károly
1973 *Kis kamorámban gyertyát gyújték.* Budapest: Magvető

FRIDVALSZKY János
2008 Sümegi József fürdőorvos (1861–1945). *Füredi História* 20. (VIII. 3): 9–13

FRIESZ Kázmér
1997a Iskolatörténet Zamárdiban In: Friesz Kálmán (szerk.:) *Zamárdi. Községtörténeti tanulmányok*. Zamárdi: Zamárdi Nagyközség Képviselőtestülete
1997b Zamárdi-fürdőtelep története. In: Friesz Kálmán (szerk.:) *Zamárdi. Községtörténeti tanulmányok*. Zamárdi: Zamárdi Nagyközség Képviselőtestülete
1997c Zamárdi a XX. század elején. In: Friesz Kálmán (szerk.:) *Zamárdi. Községtörténeti tanulmányok*. Zamárdi: Zamárdi Nagyközség Képviselőtestülete

GÁBOR Andor
1918 *Doktor Senki*. Budapest: Dick

GERGELY Katalin
1985 Köveskál község lakosságának házassági kapcsolatai 1742-től napjainkig. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17: 629–641
GERTIG Béla
1964 A Balatoni üdülőkörzet zöldségellátásának földrajzi problémái. *Földrajzi Értesítő* XIII. 1964. 1: 69–87
1980 A Balaton helye és szerepe Magyarország idegenforgalmában. *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 11: 393–438

GÖTTSCH, Silke
1994 Frühe Tourismuskritik in der Heimtaschutzbewegung. In Pöttler, Burkhardt (hrsg): *Tourismus und Regionalkultur. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1992 in Salzburg*: 25–41. Wien: Verein für Volskunde – Österreichisches Fachverband für Volkskunde
GUETH Gyula
1990 A balatonszemesi református gyülekezet története. In Reöthy Ferenc – Striling János (szerk): *Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjából és jelenéből*: 406–410. Balatonszemes: Balatonszemes Polgármesteri Hivatal
GYR, Ueli
1994 Touristenverhalten und Symbolstrukturen. Zur Kritik des organisierten Erlebniskonsums. In Pöttler, Burkhardt (hrsg): *Tourismus und Regionalkultur. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1992 in Salzburg*: 41–57. Wien: Verein für Volskunde – Österreichisches Fachverband für Volkskunde
GYÁNI Gábor (szerk)
1995 *Magyarország társadalomtörténete* II. (szöveggyűjtemény) 1920–1944. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György
2003 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*. Budapest: Osiris

GYURKÓ László
1984 *Családi regény.* Budapest: Magvető

HABLICSEK László
2003 *A Balaton régió demográfiai helyzete és népesség-előreszámítása, 1990–2014*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány

HALÁSZ GÁBOR (szerk)
2006 *A régi Balatonföldvár képeslapokon.* Veszprém: Agenda Natura

HEINRICH Pál
2011 *Fehér partok alján. Balatonvilágos évszázados története és polgárainak visszaemlékezései*. Balatonvilágos: Balatonvilágos Jövőjéért Közalapítvány
P. HERCEGH Edit
2004 Füredi emlékek. *Füredi História* 8. (IV. 2): 16–18

HERCZEG Ferenc

1925 Füredi emlék. In Herczeg Ferenc: *Arianne és egyéb elbeszélések*: 217–226. Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet
HERMAN Ottó
1887–1888 *A magyar halászat könyve I–II*. Budapest: K.M. Természettudományi Társulat
1892 A Balaton halásztopográfiája. *Földrajzi Közlemények* XX: 218–223.

HERMANN Antal
1925 A Balatonmellék néprajza. In: Wlassics Tibor (szerk): *Balatoni kalauz*: 269–330. Budapest: Balatoni Társaság
HIDEGKUTI Mihály – HUDI József
1987 *Hidegkút története*. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 5.

HOFER Tamás
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX századi történetében.* Ethnographia LXXXVI 2–3: 398–414
HOLÉNYI László – TÓTH Kálmán
1974 Bevezető. In Tóth Kálmán (szerk.:) *Balaton monográfia: 5–12.*. Budapest: Panoráma

HONTI József
2003 Gyermekkori emlékeim a vasútról. *Füredi História* 4. (III. 1): 14–15

HORVÁTH Bálint
1848 *A Füredi–Savanyúvíz s Balaton' környéke. Kézi–könyvül A' Savanyúvízi s' Balatongőzösi minden karu, s' rendű tisztes vendégeknek*. Magyaróvár
HRABOVSZKY Dávid
1827 Néhány Levelek Balatonról, és Balaton mellyékéről. *Tudományos Gyűjtemény* 11. X: 82–104

HUDÁK Józsefné
1996 *Balatonakali*. Balatonakali: Balatonakali Önkormányzat

HUDI József (szerk)
2001 *Lovas község története*. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 16.
2010 *Örvényes község története. Egy Balaton-felvidéki falu múltja és jelene*. Örvényes: Örvényes Község Önkormányzata
HUDI József
1988 A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. *Zalai gyűjtemény* 28: 109–135
1995 Kossuth Lajos és a Balaton. In T. Horváth Lajos (szerk): *„Előttem állott nemzetem ébredése" Kossuth Lajos 1802–1894*: 4–11. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Baráti Köre
2001 Lovas község története. In Hudi József (szerk): *Lovas község története.* Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 16.
IKLÓDY-SZABÓ János
1940a A Balatoni Nemzeti Park. In Sziklay János (szerk): *A Magyar Tenger Iklódy-Szabó János megvilágításában. Beszédek, cselekedetek, írások. Munkásságát érintő megállapítások*: 5–9. Budapest: Sziklay János
1940b 50 éves a Dunántúli Közművelődési Egyesület. In Sziklay János (szerk): *A Magyar Tenger Iklódy-Szabó János megvilágításában. Beszédek, cselekedetek, írások. Munkásságát érintő megállapítások*: 355–369. Budapest: Sziklay János
ILA Bálint – KOVACSICS József
1988 Veszprém megye helytörténeti lexikona 2. Budapest: Akadémiai Kiadó

ILL Márton
2007 Az idegenforgalom In: Berkesné Hegedűs Márta (szerk): *Balatonföldvár. Településtörténeti írások, visszaemlékezések*: 272–287. Balatonföldvár. Balatonföldvár Város Önkormányzata
ILLYÉS Gyula
1963 Új úton a Balaton körül. *Jelenkor* 1963.7. 585–590
1976 *Kháron ladikján vagy az öregedés tünetei. Esszé-regény.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
1995 Új nép a parton (Jegyzőfüzet). In Illyés Gyula: *Vadak etetése. Válogatott versek.* Szentendre: Interpopulart. http://mek.oszk.hu/04300/04340/04340.htm#30 Letöltve 2014. november 1.

IMRŐ Judit – KAPITÁNY Orsolya szerk.
2001 *Somogy megye népművészete.* Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága

JABLONKAY Géza
2002 *Alsóörsi krónika*. Zürich: Jablonkay Géza

JAKAB Ferenc
1933 *A Balaton*. Győr

JALSOVITS Aladár
1878 *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei.* Budapest

JANKÓ János
1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Budapest: A Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága

JOHLER Reinhard
1994 Resistance through Rituals: Eine Lokalstudie zum Tourismus im kleinen Walsertal / Vorarlberg. In Pöttler, Burkhardt (hrsg): *Tourismus und Regionalkultur. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1992 in Salzburg*: 239–259. Wien: Verein für Volskunde – Österreichisches Fachverband für Volkskunde

JÓKAI Mór
2005a [1872] A Jakli. (Természethistóriai rajz) In Praznovszky Mihály szerk: *Kakas Márton Füreden*: 22–32. Balatonfüred: Balatonfüred város Polgármesteri hivatala. Jókai–napi könyvek 3. [Eredeti megjelenés: Üstökös 1872]
2005b [1874] Utolsó napjai a fürdőidénynek. In Praznovszky Mihály szerk: *Kakas Márton Füreden*: 44–53. Balatonfüred: Balatonfüred város Polgármesteri hivatala. Jókai–napi könyvek 3. [Eredeti megjelenés: Üstökös 1874]

JUHÁSZ Katalin
2006 *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Budapest: Timp

JUTASI Sándorné
2008 *Pillanatképek Paloznak „régi" életéből*. Paloznak: Paloznak Község Önkormányzata

KALMÁR László
1998 *Badacsonytomaj története.* Badacsonytomaj: Badacsonytomaj Önkormányzata

KALOCSAI Csilla
1998 Örökség, turizmus és a világfalu. In Fejős Zoltán (szerk): *A turizmus mint kulturális rendszer:* 197–202. Budapest: Néprajzi Múzeum

KANYAR József (szerk)
1985 *Fonyód története.* Fonyód: Nagyközségi Tanács
1989 *Siófok. Várostörténeti tanulmányok.* Siófok: Siófok Városi Tanács

KANYAR József
1978 A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulásának történeti korszakai. *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 9: 139–188
1980 Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949). Budapest: Akadémiai Kiadó
1985 Fonyód fürdőkultúrájának történeti korszakai. In Kanyar József (szerk): *Fonyód története*: 167–206. Fonyód: Nagyközségi Tanács
1989a Siófok fürdőkultúrájának történetéből. In Kanyar József (szerk) *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*: 221–247. Siófok: Siófok Városi Tanács
1989b *Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv.* Kaposvár: Somogy Megyei Tanács vb.

KARDOS Ignác – SIMALYA V. Ferenc
1907 *A Balaton összes fürdő- és üdülőhelyének leírása*. Kaposvár: Részvénynyomda

Z. KARKOVÁNY Judit
2003 Fejezetek egy polgárcsalád történetéből (Az első negyven év). *Füredi História* 6. (III. 3): 11–16
2006 A füredi Baradlai Jenő és rokonai. *Füredi História* 13. (VI. 1): 5–13
2007 A balatonarácsi Brázay–villa. *Füredi História* 17. (VII. 2): 2–7

KATONA Csaba
2001 Füred és vendégei. Egy fürdőhely „társadalma" a múlt században. *Füredi História* 1–2. (I. 1–2): 14–23
2003 Egy szeghalmi földbirtokos Balatonfüreden. *Füredi História* 6. (III.3): 17–19

2005 Écsy László naplói a Városi helytörténeti Gyűjteményben. *Füredi História* 10. (V. 1): 4–5

[KAZINCZY] KAZINTZY Ferenc
1775 *Magyar ország geographica, az az földi állapotjának le-rajzolása*. Kassa. Hasonmás kiadás a Tiszainneni református egyházkerület nagykönyvtárában (Sárospatakon) őrzött példányról (1986)

KELETI Ferenc
1901 Orvhalászat a Balaton mellékén. *Halászat* II: 111–113

KENEDY Ferenc (szerk)
1993 *Siófok településtörténete*. Siófok: Városvédő és Szépítő Egyesület

KENÉZ Győzőné
1996 Falusi turizmus fejlesztése a harmincas években. *A falu* XI. 4: 69–73

KERESZTÚRY Dezső
1960 *Balaton*. Budapest: Panoráma
1993 *Emlékezéseim, szülőföldeim*. Budapest: Argumentum

KERTÉSZ János
1932 *Keszthely leírása és biblioghraphiája*. Budapest.

KIENDL, Andrea
1993 *Die Lüneburger Heide. Fremdenverkehr und Literatur*. Berlin – Hamburg: Dietrich Reimer Verlag. Lebensformen 6.

KIRÁLY Lajos
1982 A Balaton környékének nyelvjárásai. *Somogyi Honismereti Híradó*. 1981/82: 74–79

KIS András
1990 *Az 1000 éves Kenese*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó

KISS Gábor
2008 A településtörténet-írás újabb eredményei Zala megyében *Honismeret* 36: 85–87

KISS László – P. MIKLÓS Tamás
1999 *A révfülöpi fürdőegyesület 100 éve*. Révfülöp. Révfülöpi Kiskönyvtár 3

KNÉZY Judit
1978 A somogyi Balaton mellék kulturális táji egységének problematikája. In Kanyar József – Traszt Tibor (szerk): *Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Siófok 1977. szept. 14–15*: 195–200. Kaposvár: Somogy Megyei Tanács VB. Studium Historicum Simighiense I
1980 Paraszti tejfeldolgozás és tejtermék fogyasztása Somogyban (1850–1945). In: Knézy Judit (szerk) *Somogy néprajza II. Anyagi kultúra*: 137–168. Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumi Igazgatóság
1993 Jankó János kutatásai a Balaton-mellékén és a déli part táji-történeti csoportjai. *Ethnographia* CIV. 2. 309–329
1997 Táplálkozási adatok az uradalmi tisztek által készített dokumentumokban (18. század második fele – 19. század eleje). In Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században:* 33–42. Kalocsa: Viski Károly Múzeum

KOGUTOWICZ Károly
1930 *Dunántúl és Kisalföld írásban és képben. Első kötet.* Szeged: Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete

KOCSIS Ervinné
1999 A zánkai iskolák 1739–1977 között. In György Péter – Taródy Istvánné – T. Horváth Lajos (szerk): *A szellem napvilága. Fejezetek Zánka művelődéstörténetéből*: 6–56. Zánka: Zánkai Honismereti Kör

KOCZOGH Ákos
1988 Közösségből község. In Koczogh Ákos (szerk): *Szigliget*: 42–73. Budapest: Képzőművészeti Kiadó

KOLLÁR Anita
2007 Pálóczi Horváth Ádám és a Balaton. In Ács Anna– Fábri Anna (szerk): *Jer nézd a Balatont. Reformkori művelődési konferenciák 1999–2000:* 41–50. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság

KORABINSZKY Johann Matthias

1786 *Geographisch-historisches und Produkten–Lexikon von Ungarn, in welchem die vorzüglichsten Oerter des Landes in alphabetischer Ordnung angegeben, ihre Lage bestimmt, und mit kurzen Nachrichten, die im gesellschaftlichen Umgange angenehm und nützlich sind, vorgestellt werden. Mit einer Postkarte, durch deren Beyhilfe man sich einen vollständigen Ideal-Atlas dieses Reichs selbst entwerfen kann.* Pressburg

KÓSA László

1991 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Néprajz egyetemi hallgatóknak 12

1999 *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest: Holnap Kiadó

2001 *„Hét szilvafa árnyékában". A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó

KOSZTOLÁNYI Dezső

1925 *A fürdés*. http://mek.niif.hu/00700/00746/00746.htm. Letöltve: 2014. szeptember 1.

KOSZTOLÁNYINÉ Harmos Ilona

2003 *Burokban születtem*. Budapest: Noran

KOVÁCS Dezső (szerk)

2003 *A falusi turizmus hagyománya*i Budapest: Mezőgazda Kiadó Kft.

KOVÁCS Emőke

2007 *A 19. századi Balaton világa*. Budapest: Szépirodalom könyvműhely

KOVÁCS Ernő – CSITE András – OLÁH Miklós – BOKOR Ibolya

2004 Sziget a magyar tengeren: külföldi ingatlantulajdonosok a Balatonnál. *Szociológiai Szemle* 83: 79–106. http://www.mtapti.hu/mszt/20043/005.pdf. Letöltve 2010. május 25.

KOVÁCS Ilona

2005 *Balatonberényi hősök és áldozatok 1914–1945*. Balatonberény: szerző kiadása

KOVÁCS Krisztina

2007 „Magyar tenger". Egy metafora története. In Ács Anna – Fábri Anna (szerk): *Jer nézd a Balatont. Reformkori művelődési konferenciák 1999–2000*: 7–20. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság

KOZÁRY Géza

1987 Bor- és szőlőtermesztés az észak-balatoni tájban a római időktől napjainkig. In (sz.n) *Badacsonyi krónika*. Badacsony: Badacsonyi Nagyközségi Tanács

KOZMA Andor

1921 A mi Balatonunk. In Wlassics Tibor (szerk): *Balatoni évkönyv 1921-re*: 24–30. Budapest: Balatoni Társaság

KOZMA Andor

2001 *Életem.* Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága

KŐPATAKI Antal

1970 *Honnan jöttem, és hová mentem*. Kézirat. Laczkó Dezső Múzeum

KÖSTLIN, Konrad

1994 Reisen, Regionalkultur und die Moderne. Wie die Menschen modern wurden, das Reisen lernten und dabei die Region entdeckten. In Pöttler, Burkhardt (hrsg): *Tourismus und Regionalkultur. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1992 in Salzburg: 11–25*. Wien: Verein für Volskunde – Österreichisches Fachverband für Volkskunde

KÖVESKÚTI Jenő

1925 A Balaton a dalban és zenében. In: Wlassics Tibor (szerk): *Balatoni kalauz:* 54–60. Budapest: Balatoni Társaság

KÖVÉR György (szerk)

1995 *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháború*ig. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

[KSH] Központi Statisztikai Hivatal

2014 *A Balatoni Kiemelt Üdülőkörzet társadalmi helyzetképe*. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/balatontarsadalmi.pdf Letöltve: 2014. november 1.

KRAMER, Dieter

1984 A turizmus kultúrtörténeti aspektusai. In Fejős Zoltán (szerk): *Cul / Tours*: 56–61. Budapest: Népművelési Intézet. Folklór, társadalom, művészet 15.

KRÚDY Gyula
2008 *Blaha Lujza mosolya.* Veszprém: Prospektus Nyomda Krúdy kiskönyvtára 17.
2012 [1925] Füredi tulipánok. In Körössy P. József (szerk): *Balatoni szívhalász. Magyar írók novellái*: 130–145. Budapest: Noran Libro

KUBASSEK János
2004 Cholnoky Jenő, a Balaton-kutatás úttörő apostola. In Németh Ákosné (szerk): *A mindig szép Balaton. Válogatás Cholnoky Jenő írásaiból (1914–1944):* 13–25. Balatonfüred–Veszprém: Balatonfüred Város Önkormányzata – Faa Produkt Nyomda Kft.

KUDAR Lajos
2003 *Turizmusunk története dióhéjban*. Budapest: Tinta kiadó

KURUTZNÉ Kovács Márta
2010 Balatonfüredi emlékeim. *Füredi História* 26. (X. 3): 16–23

S. LACKOVITS Emőke
1995 Vörösberény református lakosságának kapcsolatrendszere. Házassági kapcsolatok. In Kredics László–Lichtneckert András (szerk*): Balatonalmádi és Vörösberény története*: 319–335. Balatonalmádi: Almádiért Alapítvány
1997 Népélet, néphagyományok, népi műveltség. In Lichtneckert András (szerk): *Csopak története*: 461–569. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 12.
1999 Életmód, hagyományos népi kultúra Füreden. In Lichtneckert András (szerk): *Balatonfüred és Balatonarács története*: 301–407. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 14.
2000 *Köveskál*. Budapest: Száz magyar falu könyvesháza
2001a *Viseletek, öltözködési kultúra a Bakony és Balaton–felvidék falvaiban*. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság
2001b Fejezetek Lovas népéletéből. In Hudi József (szerk): *Lovas község története. Egy balatonfelvidéki falu múltja és jelene*: 441–465. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 16

LACZKÓ András
1988 Írók, művészek és Boglárlelle. In Laczkó András (szerk): *Boglárlelle. Tanulmányok*: 507–574. Boglárlelle: Városi Tanács

LAPOSA József
1979 Zártkertek sorsa. A balatoni szőlővidék zártkertjeinek példája alapján. *Valóság* 1979. 6: 92–97

LÁNG Sándor
1974 A Balaton természetföldrajzi képe. In Tóth Kálmán (szerk.:) *Balaton monográfia: 13–34.* Budapest: Panoráma

LENGYEL Márton
2001 *A turizmus általános elmélete*. Budapest: KIT Képzőművészeti Kiadó

LENGYELFI Miklós
2002 Az akarattyai Cselényi–villa. *Új Balaton* I. 4. (2002. december): 37–38

LENKEI Vilmos Dani
1912 *A Balaton mint gyógytényező.* Budapest: Balatoni Szövetség

LICHTENBERG Kornél
1921 Balaton a munka szimbóluma. In Wlassics Kálmán (szerk): *Balatoni évkönyv 1921-re:* 164–167. Budapest: Balatoni Társaság

LICHTNECKERT András (szerk)
1996 *Alsóörs története*. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 11.
1997 *Csopak története*. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 12.
1999 *Balatonfüred és Balatonarács története*: 301–407. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 14.
2007 *Veszprém megye községeinek feleletei az úrbéri kilenc kérdőpontra 1768–1782*. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 19.

LICHTNECKERT András
1990 *A Balatonfüred-csopaki borvidék története*. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. A Veszprém Megyei levéltár kiadványai 7.

1996 Alsóörs története. In Lichtneckert András (szerk): *Alsóörs története*: 419–670. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 11.
2006a A füredi savanyúvízi gyógyfürdő kezdetei *Füredi História* 14. (VI. 2.): 2–4
2006b *Az ezredfordulós község- és várostörténetekről*. Veszprém: szerző kiadása. LA könyvtár 3.
2007 Füred, a parasztok és a szegények gyógyfürdője *Füredi História* 16. *(*VII. 1): 2–9
2008a Egyházközség–község–közbirtokosság–hegyközség. Balatonfüred és vidékének 1848 előtti önkormányzata. *Füredi História* 18. (VIII. 1): 2–10
2008b Jalsovits Aladár és a 18–19. századi balatonfüredi fürdőirodalom. In Lichtneckert András (szerk): *Jalsovits Aladár: A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei 1878*: 6–16. Balatonfüred: szerző kiadása
2009 Egy agilis nemesi család, a füredi Újhelyiek története 1626 és 1813 között. *Füredi História* 21. (IX 1): 2–11
2010a *A balatonfüredi fürdőbizottság üléseinek jegyzőkönyvei 1855–1917*. Balatonfüred: Balatonfüred Város Önkormányzata
2010b A reformkori fürdőtelep fejlesztése Écsy László fürdőfelügyelőségének első szakaszában (1835–1852) *Füredi História* 27. (X.4): 27–32.
2011 *A balatonfüredi Angolkert, a Játékszín és az Aréna építéstörténete: megjelent Balatonfüred első írásos említésének 800. és várossá nyilvánításának 40. évfordulójára.* Balatonfüred: Balatonfüred Város Önkormányzata

LIPTÁK Gábor
1963 Tihanyi tudósítás. *Jelenkor* VI. 7: 625–632.
1969 *Vallomások a Balatonról*. Pécs: Jelenkor – Magvető
1982 *Nyitott kapu. Vendégkönyvek faggatása*. Budapest: Magvető

LÓCZY Lajos
1907 Előszó. In Kardos Ignác – Simalya V. Ferenc: *A Balaton összes fürdő- és üdülőhelyének leírása*: 9–40. Kaposvár: Részvénynyomda
1913 *A Balaton környékének geológiai képződményei és ezeknek vidékek szerinti telepedése*. A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei I/1. Budapest: Magyar Földrajzi Társaság
1920 *A Balaton földrajzi és társadalmi állapotának leírása*. Budapest: Hornyánszky Viktor

LÖFGREN, Orvar
1994 Learning to Be a Tourist. *Ethnologia Scandinavica* 24: 102–125

LUKÁCS Károly
1931 *A Balaton*. Budapest: Magyar Szemle. A Magyar Szemle Kincsestára
1933 *A Balaton halásztopográfiája* Különnyomat A Halászat című szaklapból
1934 Jégi halászat a Balatonon. Halászat XV. 3–4: 14–15; 5–6: 21–25; 7–8: 30–32; 9–10: 39–41
1935 *Kultúrafejlesztés a Balatonon*. Különnyomat a Balatoni Kurírból. Tapolca
1940 Fogas. *Magyar Nyelv* XXXVI: 132–134
1943 *A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis" c. kéziratának fordítása és ismertetése.* Tihany: Magyar Biológiai Kutató Intézet
1944 *A balatonmelléki hírlapirodalom első negyedszázada (1861–1885)*. Különnyomat a Magyar Könyvszemle 1944/I. számából. Budapest
1946 *Siófok fürdő fejlődése (1863–1943).* Sófok. Siófoki Füzetek 1.
1947 *Utazás a Balaton körül. Siófoktól Siófokig* Siófok: Siófoki Füzetek Turista sorozat 1
1951 Tiszai hatás a balatoni halászatban. *Ethnographia* CXII 1–2: 83–112

MACCANNEL, Dean
1999 [1976] *The Tourist. A New Theory of the Leaisure Class*. Berkely and Los Angeles – London: University of California Press

MADARÁSZ Flóris
1910 *A Balaton költészete. Az Egri Főgimnázium ismeretterjesztő előadásainak sorozatából* Eger: Egri Nyomda

MAGYAR Kálmán
1985 Az utolsó magyar polihisztor, Fonyód régésze (Bacsák György 1870–1970). In Kanyar József (szerk): *Fonyód története*: 5–25. Fonyód: Nagyközségi Tanács

MAJTÉNYI György
2005 Az „új kultúrtörténet"-ről. Nyelvi fordulat – kritikai fordulat – kulturális fordulat. *Aetas* 20. 3: 162–168

MALONYAI Dezső (szerk)
1911 *A Balatonvidéki magyar pásztornép művészete.* Budapest: Franklin Társulat. A magyar nép művészete III.

1912 *A dunántúli magyar nép művészete*. Budapest: Franklin Társulat. A magyar nép művészete IV.

MANGA János
1972 *Magyar pásztorfaragások*. Budapest: Corvina

MARGITTAY Rikárd
1942 *Balatonzamárdi község és üdülőtelep vázlatos ismertetése (képekkel)*. Balatonzamárdi: Balatonzamárdi Fürdőegyesület
1943 *Balaton. Tájak – emberek*. Budapest: Dr. Vajna és Bokor

MAROSI Sándor – SZILÁRD Jenő
1975 Balaton menti tájtípusok ökológiai jellemzése és értékelése. *Földrajzi Értesítő* XXIV. 4: 439–477

MARTON Jenő
2000 *Balatonudvari története.* Balatonudvari: Balatonudvari Önkormányzat
2002 Befagyott a Balaton. Jégvermek és nádaratók. *Új Balaton* I. 4 (2002.december): 29–31
2009 *Fejezetek Balatonudvari népéletéből, néprajzából*. Balatonudvari: Balatonudvari Önkormányzat

MATOLCSY Gusztáv
2006 Szaplonczay Manó (1856–1916), a Balaton nagy rajongója, Bélatelep alapítója emlékének. In Varga István (szerk): *Szaplonczay Manó élete és munkássága írásai és egyéb dokumentumok tükrében*. Veszprém: Agenda Natura

MATYIKÓNÉ Nagy Éva
1989a Siófok közművelődésének története 1950-ig. In Kanyar József (szerk): *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*: 713–775. Siófok: Városi Tanács
1989b Siófok iskolatörténete. In Kanyar József (szerk): *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*: 643–712. Siófok: Városi Tanács

MATYIKÓ Sebestyén József (szerk)
2001 *Dr. Zákonyi Ferenc a Balaton szolgálatában*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 2.

MATYIKÓ Sebestyén József
1992 A siófoki zsidóság története. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 9: 185–204
1994 *Századvégtől századvégig. Siófok fürdőváros villanyfényben*. Siófok: Dél–Dunántúli Áramszolgáltató Vállalat
2002 *Zsidók Siófokon.* Budapest: szerző kiadása
2006 *Kaáli Nagy Dezső. A balatoni kikötők építője (1868–1940).* Siófok: Balatoni Füzetek

MAURER Teodóra (szerk)
2007 *Szántód. Községtörténet*. Szántód: Szántód Község Önkormányzata

MAURER Teodóra
2007 Vendéglátás Szántódon. In Maurer Teodóra (szerk): *Szántód. Községtörténet*: 152–158. Szántód: Szántód Község Önkormányzata

MAZSU János
1980 A szellemi foglalkozásúak jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus időszakában. In Fehér András (szerk): *Magyar Történeti Tanulmányok* XIII: 5–44. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem

MAYER, Vera
1994 Tourismus und regionale Architektur im Burgenland. In Pöttler, Burkhardt (hrsg): *Tourismus und Regionalkultur. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1992 in Salzburg*: 285–301. Wien: Verein für Volskunde – Österreichisches Fachverband für Volkskunde

MÁRKUSNÉ Vörös Hajnalka
2009 *Jankó János A balatonmelléki lakosság néprajza c. monográfiája demográfiai adatainak revíziója* (kézirat)

MÁTHÉ János
1947 Hogyan lehet a Balatonvidék az új Magyarország paradicsomkertje? In Nagy László – Páldy Róbert – Rácz Aranka (szerk): *Bakonyi-Balatoni Kalendárium az 1948-ik emlékévre*: 119–121. Veszprém: Veszprémvármegye Szabadművelődési Tanácsa

MESTERHÁZI Lajos
1974 *Hármasugrás (kisregények)*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó

T. MÉREY Klára
1988 Boglárlelle története Világostól az őszirózsás forradalomig. In Laczkó András (szerk): *Boglárlelle. Tanulmányok*: 163–202. Boglárlelle: Városi Tanács

1989 A jobbágyfalutól a fürdővárosig (1849–1918). In Kanyar József (szerk): *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*: 193–221. Siófok: Városi Tanács
1990a Balatonszárszó története a török uralom végétől 1914–ig. In Ázsóth Gyula (szerk): *Balatonszárszó múltjából ésjelenéből*: 99–116. Balatonszárszó: Balatonszárszó Nagyközség Közös Tanács
1990b A gazdasági és társadalmi élet alakulása. In Reöthy Ferenc – Striling János (szerk): *Szemes. tanulmányok Balatonszemes múltjából és jelenéből*: 175–204. Balatonszemes: Balatonszemes Polgármesteri Hivatal

MÉSZÖLY Gyula
1907 *Balaton–kultusz*. Veszprém

MIHÁLKOVICS Tivadar
é.n. [1920 körül] *Napló*. Kézirat (Zórád Ferenc tulajdona)

MIKESY Gábor
2006 *Kattyasok, brettyók, strandok. A Balaton–part száz éve a helynevek változásainak tükrében*. (kézirat). Laczkó Dezső Múzeum

P. MIKLÓS Tamás
1998 A magyar zenetörténet lelkes apostola (Siposs Antal élete 1839–1923) *Villa Filip* II.2: 9–12
2003a Villák és épületek Révfülöpön. Kultúrtörténeti barangolás a révfülöpi épületek körében *Villa Filip* VII. 1–2: 15–28
2003b Ki kicsoda Révfülöp történetében III. rész. *Villa Filip* VII. 1–2: 49–50
2004a Balatoni fürdőegyesületek. *Villa Filip* VIII.1–2: 52–54
2004b Sebestyén Gyula és a Balaton *Villa Filip* VIII. 1–2. 17–21

MIKSZÁTH Kálmán
1904 *A leghíresebb magyar fürdő*. Budapesti Hírlap, 1904. június 30. (Cikkek és karcolatok: http://www.mek.oszk.hu/00900/00901/html/21.htm) Letöltve: 2014. szeptember 2.

MOLNÁR András (szerk)
2000 *Balatongyörök múltja és jelene*. Balatongyörök: Balatongyörök Község Önkormányzata

MOLNÁR Miklós
é.n. *Így éltem át a háborút Zamárdiban. Molnár Miklós visszaemlékezése*. www.zamardibaratikor.hu (Anonymous, k, 2008–04–29 13:05). Letöltve: 2008. szeptember 2.

MOLL Károly – GROÓ Béla – KUNSZT János
1941 *Magyarország fürdőinek, ásványvizeinek, üdülőhelyeinek ismertetése Magyarország fürdőtérképével*. Budapest: Országos Balneológiai Egyesület

MÓRICZ Béla
1958a *Fonyód és környéke*. Budapest: Panoráma. Panoráma balatoni sorozata IV.
1958b *Szemes, Lelle, Boglár*. Budapest: Panoráma. Panoráma balatoni sorozata III.
1959a A fürdőtelep kialakulása. In: Fodor János (szerk): *Balatonföldvár:* 14–21. Siófok: Somogy Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala. Somogyi Séták 5.
1959b Földvári séta.... In: Fodor János (szerk): *Balatonföldvár:* 22–46. Siófok: Somogy Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala. Somogyi Séták 5.
2004 Fonyód: A Bélatelep villatulajdonosai *Fonyód–Fürdőtelep. A Podmaniczky-díjas Fonyód Városvédő és Szépítő Egyesület helytörténeti folyóirata* II. 2: 17–24

MÓRICZ Zsigmond
1940 Országjárás (Balaton; Balatoni fürdő). *Kelet Népe* 1940. augusztus 1. 1–2

MORLIN Zoltánné
2009 Morlin Zoltánné (Froster Teréz) emlékei Balatonfűzfőről. In Szőnyeg János: *Fejezetek Balatonfűzfő történetéből*: 529–533. Balatonfűzfő: Balatonfűzfő Önkormányzata

W. NAGY Ágota
1997 A pannonhalmi Szent Benedek-rend reformkori étkezési szokásaiból – egy bencés szerzetes feljegyzései alapján. In Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században:* 43–58. Kalocsa

NAGY Ferenc
2009 A Balaton Egylet első alapszabálya. *Füredi História* 23. (X. 3): 13

NY. NAGY István
2000 *Pesty Frigyes kéziratos helynévtára.* Történelmi Veszprém vármegye. Pápa

NAGY Lajos

1998 Visszaemlékezés dr. Ottava Ignác főorvosékra *Villa Filip* II. 1: 27
2004 *Ez a mi világunk?! II. Válogatás Nagy Lajos révfülöpi írástudó adomáiból, történeteiből és verseiből*. Révfülöp Révfülöpi Kiskönyvtár 4.

NAGY Vince
1991 *Októbertől októberig*. Budapest: Európa/História

NASH, Dennison
1984 A turizmus mint az antropológia tárgya. In Fejős Zoltán (szerk) *Cul / Tours*: 61–40. Budapest: Népművelési Intézet. Folklór, társadalom, művészet 15.

NÉMETH Ernő
2000 *Működvelő művészeti élet Fonyódon (1925–1999)*. Fonyód: Fonyódi Polgármesteri Hivatal

NÉMETH László
1963 Mi köt a Balatonhoz? *Jelenkor* VI 7: 602–605

NÉMETH Ákosné
2005 Karsai Vidor színész füredi élményei az 1860-as években *Füredi História* 11. (V. 2): 4–7
2006 Emlékezzünk a régiekről... Molnár Aladár pedagógus, a Balatonfüredi Szeretetház megalapítója. *Füredi História* 14. VI/2: 7–9

NÉMETHNÉ Rácz Lídia
2008a Bizay Mihály. A „kedély mágnása". *Füredi História* 20. (VIII.3): 2–4
2008b Écsy László fürdőigazgató 50 éves jubileuma (1885. augusztus 17.) *Füredi História* 20. (VIII. 3): 7–8
2010 A füredi fürdőélet emlékei Gárdonyi Géza műveiben. *Füredi História* 24. (X. 1): 18–23

NIKOČEVIĆ, Lidija
1994 „Zimmer frei." Das Leben mit und ohne Touristen: Über die Beziehungscharakteristika des Gastgebers gegenüber dem Touristen. In Pöttler, Burkhardt (hrsg): *Tourismus und Regionalkultur. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1992 in Salzburg: 209–220*. Wien: Verein für Volskunde – Österreichisches Fachverband für Volkskunde

NOSZLOPY ABA Tihamér
1943 Szesztilalom Bélatelepen. In Noszlopy Aba Tihamér: *Somogyország lantosai*: 164–167. Kaposvár

NYÉK Sándor (szerk)
1982 *Balatoni népdalok.* Veszprém: Veszprém Megyei Tanács V.B. Művelődésügyi Osztálya

OLÁH János
1834 Balatonmellyéki tudósítások barátságos Levelekben. *Tudományos Gyűjtemény* III: 51–96
1878 Balatonmellyéki tudósítások. *Adatok Zala megye történetéhez* V. kötet 2. füzet: 73–120

OLÁH Miklós (szerk)
2014 *A Balatoni Kiemelt Üdülőkörzet fejlesztési programja. Helyzetértékelés I. Kötet* (2013–2014). Balatonfüred – Siófok: Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Nonprofit Kft. (Kézirat)

OLÁH Miklós
2003 Egy rendhagyó régió. A Balaton Kiemelt Üdülőkörzet, mint kiemelt turisztikai térség strukturális problémáiról röviden a legújabb kutatások eredményeinek tükrében. Balatonfüred: Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Nonprofit Kft. http://www.balatonregion.hu/termeszettudomany. Letöltve: 2014. október 28.

PÁLOS István
1974a Népesség, településhálózat, ipar, kereskedelem és mezőgazdaság. In Tóth Kálmán (szerk): *Balaton monográfia*: 127–160. Budapest: Panoráma
1974b Az üdülőforgalom fejlődése a számok tükrében. In Tóth Kálmán (szerk): *Balaton monográfia*: 430–460. Budapest: Panoráma

PAGET, John
1987 *Magyarország és Erdély. Válogatás*. Budapest: Helikon

PAPP Péter
2007 Válság vagy fellendülés: fejlesztési elképzelések a Balaton-parton az 1920-as években. *Füredi História* 17. (VII. 2): 8–11

PAPP Samu – HANKÓ Vilmos (szerk)
1907 *A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei*. Budapest: Magyar Balneológiai Egyesület

PEKÁR Gyula

1921 A Magyar Tenger és annak festő poétája: Mészöly Géza. In Wlassics Tibor (szerk): *Balatoni évkönyv 1921-re:* 43–55. Budapest: Balatoni Társaság

PETÁNOVICS Katalin
1974 A Balaton-mellék népművészete. In: Tóth Kálmán (szerk.:) *Balaton monográfia:* 383–400. Budapest: Panoráma
1981 *A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai (1772-1793).* Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár. Zalai Gyűjtemény 17
1993 Orvhalászat Zalavárott. *Ethnographia* 104. 2: 359–372

PÉTERFFY Ida
1980 *Pálóczi Horváth Ádám Szántódon. Ismeretlen somogyi levelek 1788–1789*. Siófok: Siotour / Somogy Megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala. Szántódi Füzetek I.

PICK Béla
1899 Fonyód. In Pick Béla: *Humoros elbeszélések és karczolatok*: 66–72. Pécs

PILLER Dezső
1972 Zamárdi településének vizsgálata a hagyományok alapján *Somogyi Honismereti Híradó* 1972. 1: 3–16

PILLER Dezső
1986 *Zamárdi krónika. Iskola és Levéltár.* Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár – Somogy Megyei Pedagógiai Intézet Dokumentumok a szülőföldről 25.
1997 Zamárdi és a balatoni táj. In: Friesz Kálmán (szerk.:) *Zamárdi. Községtörténeti tanulmányok*. Zamárdi: Zamárdi Nagyközség Képviselőtestülete

PINTÉR István (főszerk)
1983 *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

PINTÉR Pálné
1979 *Egy parasztcsalád életkörülményei.* Kézirat (Tihany). Laczkó Dezső Múzeum
1987 *A paraszti és egyéb árucsere a Balaton északi és déli részéről.* Kézirat (Tihany) Laczkó Dezső Múzeum

POLNICZKY József
2001 *Káptalanfüred évtizedei 1930–2000*. Káptalanfüred: Káptalanfüred Fürdőegyesület

PÖTTLER, Burkhardt (hrsg)
1994 *Tourismus und Regionalkultur. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1992 in Salzburg*. Wien: Verein für Volskunde – Österreichisches Fachverband für Volkskunde

PRAZNOVSZKY Mihály
2005 József Attila Balatonfüreden. *Füredi História* 11 (V. 2): 9–11

PREYSZ Kornél
1893 *Siófok. Balaton-fürdő*. Budapest

PRÉM Lóránd
1940 A Balaton sportja. In: Tóth Lajos – Sági Ernő Miklós (szerk): *Balatoni könyv és Balatoni címtár*: 130–136. Budapest: Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottság

PUSZTAI Bertalan
1998 Vallás és turizmus. In Fejős Zoltán (szerk): *A turizmus mint kulturális rendszer. Tanulmányok*: 13–28. Budapest: Néprajzi Múzeum

RÁCZ János
2006 *Füredi terménykiállítások és borünnepek*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány. A Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 23.

RÁDÓCZY Kálmánné
2000 A vincellérek élete a múlt században és a századelőn. *Villa Filip* IV. 1: 18–19.

RÁKOSI Viktor
1921 Kenyér bácsi inkognitója. In Wlassics Tibor (szerk): *Balatoni Évkönyv 1921-re:* 113–119. Budapest: Balatoni
2005 [1905] A balatoni özvegy In Zsikai Erika (szerk): *Békebeli Balaton*: 172–177. Budapest: Eri Kiadó

RÁNKI György
1987 A magyarországi modernizáció történetéhez. *Világosság* 28. 10: 611–621

REÖTHY Ferenc

1959 Balatonföldvár múltja. In: Fodor János (szerk): *Balatonföldvár:* 11–14. Siófok: Somogy Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala. Somogyi Séták 5.
1975 *A Balaton halászóhelyei*. Kaposvár. Somogyi Almanach 23.
1986 *Balatonföldvár*. Balatonföldvár: Községi Közös Tanács
1989 A Balaton halászata. In Kanyar József (szerk): *Siófok. Várostörténeti tanulmányok:* 247-303. Siófok: Városi Tanács
1990a Községünk 20. századi gazdasági és társadalmi viszonyai. In Stirling János (szerk): *Kőröshegy. Kőröshegy múltjáról és jelenéről*: 243–316. Kőröshegy: Kőröshegy község elöljárósága
1990b Szárszó 20. századi története. In Ázsóth Gyula (szerk): *Balatonszárszó múltjából és jelenéből:* 117–129. Balatonszárszó: Balatonszárszó Nagyközség Közös Tanács
1990c Szemes 18–19. századi története In Reöthy Ferenc – Striling János (szerk*): Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjából és jelenéből*: 153–174. Balatonszemes: Balatonszemes Polgármesteri Hivatal

REÖTHY Ferenc – STIRLING János
1990 Fejezetek Balatonszemes néprajzából. In Reöthy Ferenc – Striling János (szerk): S*zemes. tanulmányok Balatonszemes múltjából és jelenéből*: 265–322. Balatonszemes: Balatonszemes Polgármesteri Hivatal
RIEDL, Helmut
1994 Fremdenverkehrsgeographische Prozesse in Griechenland und ihre Beziehung zu Raumdisparitäten. In Pöttler, Burkhardt (hrsg): *Tourismus und Regionalkultur. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1992 in Salzburg*: 221–239. Wien: Verein für Volskunde – Österreichisches Fachverband für Volkskunde
RIEGLER Gusztáv
1911 *Adatok a Balaton parti talajvizek ismeretéhez*. A Balaton Tudományos Tanulmányozásának eredményei I. / I. II. Budapest: Magyar Földrajzi Társaság
RÓMER Flóris
1860 *A Bakony. Természetrajzi és régészeti vázlat*. Győr

RÓNAY György
1981 *Az alkony éve*. Budapest: Magvető

SARKADY Tamás
2005 Emlékezés Lipták Gáborra. *Füredi História* 11. (V. 2): 21–23

SÁGI Ernő Miklós
1934 *A falusi vendéglátás mestersége.* Budapest: Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottság. Balatoni Könyvtár

SÁGI János
1902a *Keszthely és balatoni fürdőjének ismertetése.* Keszthely: Keszthely város elöljárósága
1902b *A Balaton írásban és képben*. Keszthely: Keszthelyi Hírlap
é.n. [1911] *Keszthely. Balaton- és Hévízfürdő*. Keszthely: szerző kiadása
1911a A Balatonmellék. In Malonyay Dezső (szerk): *A Balatonvidéki magyar pásztornép művészete*: 1–49. Budapest: Franklin Társulat
1911b Pásztorok. In Malonyay Dezső (szerk): *A Balatonvidéki magyar pásztornép művészete*: 53–95. Budapest: Franklin Társulat
1912 Bakonytól a Tolnamegyei Sárközig. In Malonyay Dezső (szerk): *A dunántúli magyar nép művészete (Veszprém, Zala, Somogy, Tolna).* Budapest: Franklin Társulat
SÁGI Károly
1958 *Keszthely és környéke*. Budapest: Panoráma
1971 A balatoni „fakutya". *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 10: 347–358
1982 Adatok a Kis-Balaton halászatának történetéhez. *Somogyi Honismereti Híradó* 1981–82: 44–63. (Balatoni szám)
1988 Boglárlelle hajózása. In Laczkó András (szerk): *Boglárlelle. Tanulmányok*: 203–230. Boglárlelle: Városi Tanács
SÁGI Károly – ZÁKONYI Ferenc
1989 Siófok hajózásának története. In Kanyar József (szerk): *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*: 305–346. Siófok: Városi Tanács
SCHILDMAYER Ferenc
é.n. A Balatoni Szövetség története http://www.balatontipp.hu/balatoniszovetseg/Schildmayer_Ferenc–A_Balatoni_Szovetseg_tortenete.html. Letöltve: 2012. július 1.
2003a *A Hattyú Vendéglő története*. Balatonalmádi: szerző kiadása Almádi Füzetek I.
2003b *Balatonalmádi gyógyfürdő*. Balatonalmádi: szerző kiadása Almádi Füzetek II.

SCHLEICHER VERA

2004 Balatoni emlékeink. A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi gyűjteményének balatoni műtárgyai. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 23*:* 215-241.
2007a Hívő nyaralók, nyaraló hívek. Fürdőtelepi templomok és kápolnák a Balaton–parton I. In S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk): *Népi vallásosság a Kárpát–medencében 7. Konferencia Sepsiszentgyörgyön 2005. szeptember:* 405–418. Sepsiszentgyörgy – Veszprém: Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság
2007b *Zsákmány. Tárgyak és vágyak a Balatonon. Kiállítási katalógus*. *A Dominó 2006 → sorozat 10. kiállítása a Laczkó Dezső Múzeumban 2007 január 26 – augusztus 31*. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság
2010 Víziszony és vízimádat. 19–20. századi Balaton-értelmezések. In Bartha Elek – Keményfi Róbert – Lajos Veronika (szerk): *A víz kultúrája*: 64–82. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. Studia Folkloristica et Ethnographica 55.
2011 Helyek és színek. A Balaton–parti települések identitáskeresése a turizmus szolgálatában In Fejős Zoltán (szerk): *Színre vitt helyek*: 100–111. Budapest: Néprajzi Múzeum. Tabula könyvek 11.
2012 Kéjpart, lidósítás és velencei est a Magyar Tengeren. Minták és hatások balatoni fürdőkultúra fejlesztésében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26: 147–164.

SCHNEIDER Ferenc
2004 A Koloska kirándulóközpont fél évszázada *Füredi História* 8. (IV. 2): 19–21

SCHOEDL Ervin
1934 *Balatonszemesi Fürdőegyesület 1908–1933*. Budapest: Balatonszemesi Fürdőegyesület

SCHRÉTER Zoltán
1930 *Hidrogeológiai vizsgálatok a Balaton északi-keleti partján lévő fürdőhelyek és községek vízellátása érdekében. Jelentés az 1930. évi felvételekről*. Különnyomat A Magyar Állami Földtani Intézet Értekezéseiből. Budapest

SCHRUTKA–RECHTENSTAMM, Adelheid
1994 Die Gäste fühlen sich wohl bei uns – Begegnungen durch Tourismus. In Pöttler, Burkhardt (hrsg): *Tourismus und Regionalkultur. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1992 in Salzburg*: 85–94. Wien: Verein für Volskunde – Österreichisches Fachverband für Volkskunde

SEBESTYÉN Gyula
1921 *Keszthelyi országos könyvtár- és dunántúli központ*. Különnyomat A Balatoni évkönyv 1921-re című kötetből. Budapest: Balatoni Társaság
1935 *Mosolygó balatoni emlékek*. Budapest: Balatoni Társaság. A Balatoni Társaság Könyvtára III.

SÉRTŐ Kálmán
1996 *Hírért megszenvedtem. Versek, napló és elbeszélések*. Budapest: Püski

SIBALSZKY Zoltán
2005 Balatonfüredi emlékek. *Füredi História* 10. (V. 1): 17–22

SIMONFFY Emil
1970 A paraszti birtokviszonyok vizsgálata tizenkét nyugat-somogyi faluban. In *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 1: 113–130

SIPOS Péter
1999 Élet a Balatonnál a két világháború között. *História* XXI.5–6: 43–46

SOMLYÓ György
1980 *Szerelőszőnyeg.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
1990 *A boglári parton* (Laczkó András előszavával). Balatonboglár: Vikár Béla Művelődési Ház (Digitális Irodalmi Akadémia. Petőfi Irodalmi Múzeum 2011)

SOMOGYI Imre
1942 *Kertmagyarország felé*. Budapest

SÓLYMOS Szilveszter OSB
2003 *Balatonfüred-fürdő bencés kézben 1743–1949 között*. Tihany: Bencés Apátság

SPUR István
1925 *A Balaton és fürdővidékének ismertetése*. In Wlassics Tibor (szerk): *Balatoni kalauz*: 111–245. Budapest: Balatoni Társaság

STADELMANN, Christian

1994 „Was gond mi d' Gäscht a?!" Zum Zusammenhang von Tourismus und regionaler Identität am Beispiel Bregenzwaldes. In Pöttler, Burkhardt (hrsg): *Tourismus und Regionalkultur. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1992 in Salzburg:* 259–277. Wien: Verein für Volskunde – Österreichisches Fachverband für Volkskunde

STEINHAUSZ György
1997 Csopak és Kövesd a XX. század első felében. In Lichtneckert András (szerk): *Csopak története*: 597–644. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár
2010 A Sturm család Balatonfüreden *Füredi História* 26. (X. 3): 2–8

STEINHAUSZ György – Wöller István
2011 *Vízimalmok Csopakon*. Csopak: Csopaki Önkormányzat

STIRLING János (szerk)
1990 *Kőrőshegy. Kőröshegy múltjáról és jelenéről*. Kőrőshegy: Kőrőshegy község elöljárósága

STIRLING János
1990 A villatelep fejlődése és szemesi fürdőegyesület. Adatok a fürdőkultúra történetéhez. In Reöthy Ferenc – Striling János (szerk)*: Szemes. tanulmányok Balatonszemes múltjából és jelenéből*: 230–264. Balatonszemes: Balatonszemes Polgármesteri Hivatal

SZABAD Antal
1925 A Balaton mai jelentősége a népművelés szempontjából. In Wlassics Tibor (szerk)*: Balatoni kalauz*: 63–66. Budapest: Balatoni Társaság

SZALAY Imre
1885 *Vitorláskalandok a Balatonon*. Budapest: Herkules könyvtár

SZALÓKI Gyula
1986 *Balatonföldvár „Balatonfejlesztés" című kiállítás*. Budapest: Tájak, korok, múzeumok. TKM kiskönyvtára 228.

SZAPLONCZAY Manó
1896 Fonyód. In Szaplonczay Manó: *A Somogyi Balaton-part községei mint nyaraló és fürdőhelyek:* 18–25. Kaposvár
1914 A Balaton. In Csánki Dezső (szerk): *Somogyvármegye.* Magyarország megyéi és városai

SZAPLONCZAY Manó – VAJTHÓ Jenő
1907 A balatoni fürdők és üdülőhelyek leírása. In Kardos Ignác – Simalya V. Ferenc: *A Balaton összes fürdő- és üdülőhelyének leírása*: 42–234. Kaposvár: Részvénynyomda

SZAPUDI András
1989 Siófoki arcok. In Kanyar József (szerk) *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*: 837–856. Siófok: Városi Tanács
1991 *Csillagom, révészem*. Siófok: Siotour. Szántódi Füzetek XI.

SZENTGÁLI Károly
1942 *Balatonkenese*. Budapest

SZENTKLÁRAY Máté
2004 A Szigethy-villa és építtetőjének története. *Fonyód-Fürdőtelep. A Podmaniczky-díjas Fonyód Városvédő és Szépítő Egyesület helytörténeti folyóirata* II. 2: 35–39

SZERELMEY Miklós
1851 *Balaton album. Emlék Füredről és környékéről*. (Reprint)

SZÉCHENYI Zsigmond
1963 *Ünnepnapok. Egy nagy vadász hitvallása II.* Budapest: Szépirodalmi

SZIJÁRTÓ Zsolt
2000 A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk): *Turizmus és kommunikáció. Tanulmányok:* 7–22. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék. Tabula Könyvek 1.
2002 Turizmus és regionalizmus a Káli-medencében. Egy kutatás tapasztalatai. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk): *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéről*: 7–21. Budapest: Néprajzi Múzeum. Tabula könyvek 4
2003 Szimbólumtermelés – élményfogyasztás: a tér szerepe a turizmusban. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk): *Helye(ink), tárgya(in)k, Képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata*: 19–39. Budapest: Néprajzi Múzeum Tabula könyvek 5.

SZIKLAY János (szerk)
1940 *A Magyar Tenger Iklódy-Szabó János megvilágításában. Beszédek, cselekedetek, írások. Munkásságát érintő megállapítások.* Budapest: szerző kiadása
SZIKLAY János
1890 *A Balaton és vidéke*. Budapest: Révai
1932 *Balatonunk egészségügyi, gazdasági és turisztikai értéke*. Budapest: Országos Pázmány Egyesület
1943 Beköszöntő. In Margittay Rikárd*: Balaton. Tájak–emberek*: 7–10. Budapest: Dr Vajna és Bokor

SZILÁGYI Miklós
1982 A Balaton-mellék néprajza – 80 év után. *Somogy* XI. 3: 64–71
1983 A balatoni orvhalászok. Néprajzi jegyzetek. *Somogy* XII.3: 83–87.
1984 Halászbérlők, halászbokrok, orvhalászok. Váth János valóságábrázolása*. Somogy* XII.14. 84–90.
1989 *Néphagyomány-népi mentalitás-állami igazgatás az orvhalászat tükrében*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. Életmód és tradíció 3.
2002 *Halászó parasztok–halászati vállalkozók. Történeti források és elemzések*. Budapest. Documentatio Ethnographica 17.
2007 Százhuszonöt éve született Lukács Károly. *Néprajzi Hírek* XXXVI. 3–4: 62–66

[szociográfia]
é.n *Balatonföldvár-Kőröshegy szociográfiai írások* [évszám és szerző nélkül, 1960 körül] Kézirat. Eötvös Károly Megyei Könyvtár Veszprém
SZOJKA Emese
2001 *„Parasztebédlő" – népies enteriör a 19–20. században*. Budapest: Néprajzi Múzeum

SZŐNYEG János
2009 *Fejezetek Balatonfűzfő történetéből*. Balatonfűzfő: Balatonfűzfő Önkormányzata

SZUNYOGH Szandra
1995 Egyesületi élet Vörösberényben. In Kredics László – Lichtneckert András (szerk): *Balatonalmádi és Vörösberény története*: 336–349 Balatonalmádi: Almádiért Alapítvány
SZŰCS Imre
1943 *Kalandozások a Balatonon*. Budapest: Magyar Cserkészmozgalom

SZŰCS Imre
2006 In memoriam dr. Bacsák György 1870–1970. *Fonyód-Fürdőtelep. A Podmaniczky-díjas Fonyód Városvédő és Szépítő Egyesület helytörténeti folyóirata 2006. nyár 3. szám*:17–19.

sz. n. [szerző nélkül]
1909 *balaton-földvár gyógyfürdő ismertetése*. Budapest: Pátria
sz. n.
1912 *Balaton* (Balatoni Szövetség kalauza). Budapest: Balatoni Szövetség
sz.n.
1913 *Balaton* (Balatoni Szövetség kalauza). Budapest: Balatoni Szövetség

TAKÁTS Gyula
1934 *A somogyi Nagyberek. Adatok a somogyi Nagyberek gazdaság- és településföldrajzához*. Pécs

TARÓDYNÉ Okályi Erzsébet
2001 A zánkai fürdőélet kezdetei. In T. Horváth Lajos (szerk): *Zánka gyökerei. Millenumi emlékkötet a magyar államlapítás 1000. évfordulójára*: 123–139. Zánka: Zánka Község Önkormányzata
TASNÁDINÉ Marik Klára
1962 A kislődi „Pannonia" keménycserépgyár. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleménye*i 1: 277–279

TATAY Sándor
1983 *Hét szűk évtized. Lyuk a tetőn.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
1987 Utószó. In (sz.n) *Badacsonyi krónika*. Badacsony: Badacsonyi Nagyközségi Tanács
1988 Rókarántó. In Koczogh Ákos (szerk): *Szigliget* 26–33. Budapest: Képzőművészeti Kiadó
1992 *A szezon vége*. Budapest: Magvető

TÁLASI István
1939 A Bakonyi pásztorkodás. *Ethnographia* L: 9–39

TENGERDI Győző
1998 *Balatoni nádas berek. Buzsák község dalai*. Buzsák: Buzsák község Önkormányzata
2000 *Balatonkeresztúr község története*. Balatonkeresztúr: Balatonkeresztúr Község Önkormányzata
2008 *Balatonkeresztúr-Balatonmáriafürdő községek története*. Balatonkeresztúr–Balatonmáriafürdő: Község Önkormányzata
THURY Zsuzsa
1973 *Apollónia kisasszony vendégei*. Budapest

TILESCH Nándor
2006 Zenész barátság. Emlékezés Vörös Tiborra. *Füredi História* 13. (IV.1): 14–15

TÍMÁR József
1955 *Csopak község monográfiája* Kézirat. Veszprém Megyei Levéltár

TÓTH János
1937 Alkalmazhatók-e a dunántúli magyar népi építészet elemei a balatonmenti nyaralók korszerű megtervezésében? *Vasi Szemle* IV. 1–2: 33–48.
TÓTH Kálmán – NÁSZAY Miklós
1936 *A Balatonvidék népének építészete*. Budapest: Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottság

TÓTH Kálmán szerk.
1974 *Balaton monográfia*. Budapest: Panoráma

TÓTH Lajos – SÁGI Ernő Miklós (szerk)
1940 *Balatoni könyv és Balatoni címtár*. Budapest: Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottság

TÓTHNÉ Németh Gizella
2000 *Bartók Béla Balatonberényben*. Balatonberény. Helytörténeti Füzetek 2.

TÜSKÉS Tibor
1982 *Szántód az irodalomban*. Siófok: Siotour. Szántódi Füzetek VI.
1989 Irodalom, képzőművészet, zene és Siófok. In Kanyar József (szerk) *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*: 455–497. Siófok: Városi Tanács
1998 *Gyönyörű magyar tengerke. Írások a Balatonról*. Kaposvár: Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság
2001 Németh László és a Balaton. *Új Balaton* 2001. december (mutatványszám): 55–56

UJVÁRY Imre
1913 Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet In Csánki Dezső (szerk): *Somogy vármegye monográfiája*. Budapest: Országos Monográfia Társaság
UNGVÁRY Krisztián
2013 *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1914–1944*. Pécs–Budapest: Jelenkor – Országos Széchenyi Könyvtár
URRY, John
2012 A turistatekintet. In Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*: 41–61. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat – PTE Kommunikáció és médiatudományi Tanszék – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
VAJKAI Aurél
1938 A parasztszőlőmívelés és bortermelés Veszprém megye déli részében *Néprajzi Értesítő* 30. 2–3*:* 15–48, 172–204
1955 Parasztfürdőhelyek. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 1: 76–106
1964 *Balatonmellék*. Budapest: Gondolat
1966 A Balaton északi partjának présházai. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 5: 181–247

VARGA Béla
1973 *Kivándorlás Veszprém megyéből a kapitalizmus időszakában*. Kézirat. Eötvös Károly Megyei Könyvtár Veszprém
VARGA Béláné
2007 Gyermeküdültetés Szántódon. In Maurer Teodóra (szerk): *Szántód. Községtörténet*: 148–151. Szántód: Szántód Község Önkormányzata
2008 A Somos története *Szántódi Hírlevél* 2008. június. 19.

VARGA Csaba

1984 *Falutörténet és falureform. Szociográfia Balatonszabadiról.* Budapest: Népművelési Intézet

VARGA Gyula
1974 A bolgárkertek és a magyar konyhakertkultúra. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1972*:* 387–401

VARGA István (szerk)
2004 *Fonyód fürdőtelep múltja képes-levelezőlapokon.* Veszprém: Faa Produkt

VASVÁRI Zoltán
2003 „A leláldozó nap utolsó sugarai" *Új Balaton* II. 1. (2003. március): 31–37

VÁLYI András
1796, 1799 *Magyar Országnak leírása* 1–3. Buda

VÁMOSSY Zoltán
1921 A Balaton mint gyógyhely. In: Wlassics Tibor (szerk) *Balatoni évkönyv 1921-re*: 130–135. Budapest: Balatoni Társaság
VÁSÁRHELYI Tibor
2006 *Balatonboglár régi képeslapokon. Válogatás Soós Endre gyűjteményéből*. Veszprém: Agenda Natura

VÁTH János
1920 *Balatoni emberek*. Balatonfüred: Balatoni Szövetség
é.n [1941] *A kövek között: balatoni novellák.* Pécs: Janus Pannonius Társaság

VERES Péter
1966 Balatoni jegyzetek. *Jelenkor* 1966.8

VERESS D. Csaba
1993 *Az évezredes Paloznak. Egy Balatonmelléki falu története a kezdetektől napjainkig* Veszprém: Paloznak Község Önkormányzata – Balatonfüred-Csopak Tája Szövetkezet. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 10.
1994 *Tótvázsony múltja és jelene*. Veszprém: Balatonfüred–Csopak Tája Szövetkezet Rt.
1998 *Aszófő évezredei*. Aszófő: Aszófő Község Önkormányzata

VILLÁNYINÉ Csatos Éva
2002 *Az idegenforgalom szerepe Balatonföldvár fejlődésében* (Szakdolgozat). PTE TTK Földrajzi Intézet

VIRÁG Árpád
1997 *A Balaton múltja és jelene*. Eger: Egri Nyomda Rt
2005 *A Sió és a Balaton közös története 1055–2005*. Budapest: Közlekedési Dokumentációs Kft.

VISKI Károly
1932 Tihany őshalászata. *Néprajzi Értesítő* 24 (1932.2): 37–54

VOLLY István
1974 A Balaton zenéje, dalai, zenetörténeti emlékei. In Tóth Kálmán (szerk): *Balaton monográfia*: 407–412. Budapest: Panoráma
VÖRÖS Károly
1965 Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 3: 113–123

WALLNER Ernő
1932 *A Balaton izokron térképe*. Különnyomat a Földrajzi Közlemények 1932. évi 9–10. számából
1933 *A Balatonpart népsűrűsége*. Különnyomat a Földrajzi Közlemények 1933. évi LXI kötetéből
1968 Alsóörs településképe. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 7: 55–90

WANG, Ning
2012 A turisztikai élmény autentikusságának újragondolása. In Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái:* 90–117. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat – PTE Kommunikáció és médiatudományi Tanszék – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
WLASSICS Tibor (szerk)
1921 *Balatoni évkönyv 1921-re.* Budapest: Balatoni Társaság
1925 *Balatoni kalauz*. Budapest: Balatoni Társaság

WLASSICS Tibor
1921 A Balatoni Társaság In Wlassics Tibor (szerk): *Balatoni évkönyv 1921-re*: 7–9. Budapest: Balatoni Társaság
ZAMÁRDI HONISMERETI SZAKKÖR
2007 Megélhetési lehetőségek Zamárdiban a két világháború között. In Bemné dr. Schneider Márta et al (szerk): *A Balaton szíve. Zamárdi antológia*: 188–207. Zamárdi: Zamárdi nagyközség Önkormányzata
ZÁKONYI Botond
2004 *Balaton és vidéke.* Horgász.Kul.Túra útikönyvek. Budapest: Tudex Kiadó Kft.

ZÁKONYI Ferenc
1961 *Előadások a Balatonról.* Veszprém: Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal
1978 Balaton megye. *Élet és irodalom* 1978. augusztus 12: 4.
1979 *Balatonmáriafürdő és környéke.* Balatonkeresztúr: Községi Közös Tanács
1988 *Balatonfüred. Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945–ig*. Veszprém: Balatonfüred Városi Tanács
1989 Siófok újkori története – különös tekintettel a fürdővárossá való fejlődés első esztendeire (1945–1951). In Kanyar József (szerk): *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*: 547–605. Siófok: Városi Tanács
ZIKA Klára
2007 A Zika család. In Bemné dr. Schneider Márta et al (szerk): *A Balaton szíve. Zamárdi antológia*: 223–228. Zamárdi: Zamárdi nagyközség Önkormányzata
ZILAHY Lajos
2012 [1932?] Aranka-lak. In Körössy P. József (szerk): Balatoni szívhalász. Magyar írók novellái: 191–197. Budapest: Noran Libro

Újságcikkek

BARSI Jenő
1909 Magyar fürdők, osztrák vendégek. *Budapesti Hírlap* 1909. április 25.

BERZSENYI Zoltán
1943 Fonyód-Bélatelep „őskorá”-ról. *Balatoni Kurír* 1943. szeptember 16, szeptember 23.

BÉKÉSI János
1941 Téli gondok a Balaton környékén. *Balatoni Kurír* 1941. január 9.

BOGNÁR Mátyás
1912 [cím nélkül] *Tapolczai Lapok* 1912. augusztus 4.

BOGYAY Kálmánné
1902 Fonyód. *Somogy* 1902. július 20.

BULYOVSZKY Gyula
1855 Balatonfüredi képek. *Pesti Napló* 1855. július. 5.

CSAJKÁS VITÉZ
1901 Fürdői levél Révfülöp július 27-e. *Tapolcza és Vidéke* 1901. augusztus 4.

CSÉPLŐ Ernő – ÓVÁRI Ferenc
1909 Jelentés a népipari tevékenységről. *Balaton* II.2. 1909. május 1. 26-28.

DALLOS Zsuzsa
2007 A Club Aliga új fejezete. *Napló online* 2007. február 5. http://naplo-online.hu/fokusz/20070205a_club_aliga_uj_fejezete. Letöltve: 2014. július 5.

F.K.
1902 Bizay – Az Anna-bálon. *Balaton-Füred* 1902. augusztus 6.

FÓRIZS János
1929 A Vilmatelepi Fürdőegyesület. *Balaton* XXIX. 1-2. 1929 január-február 20.

G.A
1940 A Balatonvidék ellátása. *Balatoni Kurír* 1940. május 2. 1-2.

HALLGASS Benjámin
1847 Utazási töredékek. *Életképek*. 1847. 22. 708.

HORVÁTH József r.k. lelkész
1940 Ami a Csúcsszövetség programjából kimaradt. *Balatoni Kurír* 1940. november 14.3.

IKLÓDY-SZABÓ János
1933 Magyarország Nemzeti Parkja. *Balatoni Kurír* 1933. október 11.
1934 A Balatoni Nemzeti park már benne él milliónyi magyar lelkében! *Balatoni Kurír* 1934. január 10.
1936 A Balaton alkotmánya. *Balatoni Kurír* 1936. március 3.
1937a A Balaton és a közlekedés. *Balatoni Kurír* 1937. május 3.
1937b A Balaton és a társadalom. *Balatoni Kurír* 1937. december 29.
1938 Balatoni karácsony. *Balatoni Kurír* 1938. december 21.
1940 Gondolatok a befagyott Balatonhoz. *Balatoni Kurír* 1940. január 25.

JÁKY Gyula
1940 A Balaton élelmiszerellátása. *Balatoni Kurír* 1940. június 13.4.

JÓKAI Mór
1860 Kakas Márton második levele. *Vasárnapi Újság* 1860. július 29.

DR.K
1919 A Balaton-kultusz feltámasztása. *Új Somogy*. 1919. november 20.

KISS Mihály
1935 Miért nem lehet Balatonszemesen piacot létesíteni? *Balatoni Kurír* 1935. március 13

K.T [KOMPOLTHY Tivadar]
1882 Almádi-balatoni fürdő. *Veszprémi Független Hírlap* 1882. augusztus 12.

KOMPOLTHY Tivadar
1885 A Balatonmellék népeihez. *Veszprémi Független Hírlap* 1885. július 11.
1891 A Balaton uj (sic) világa. *Veszprémi Független Hírlap* 1891. május 2.

[KOSSUTH Lajos]
1842 Caleidoscop. *Pesti Hírlap* 1842. július 24.

KULCSÁR György
1941 Rizsföldek lesznek a szántódi mocsarak helyén! *Balatoni Kurír* 1941. október 30. 1.

[DR KULTSÁR miniszteri osztályfőnök]
1942 [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1942. szeptember 10.13.

MADARASSY László
1940 Miért múlik el a szarufaragás meg a spanyolozás művészete? *Balatoni Kurír* 1940. január 4. 2-3.
1941a Idegenforgalom vagy vendégforgalom? *Balatoni Kurír* 1941. február 13.2.
1941b A Balaton a magyar élettérben. *Balatoni Kurír* 1941. június 12.1.
1941c A cigányügy a Balaton körül. *Balatoni Kurír* 1941.szeptember 11.3.
1941d Rizsföldek vagy konyhakertek? *Balatoni Kurír* 1941. november 13.
1942 [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1942. szeptember 24.1

MAGGASSYINÉ Georgette
1942 Egy Balatonrajongó halálára. *Balatoni Kurír* 1942. március 26.2

MARGITTAY Rikárd
1937 Nagyjaink a Balaton mellett: Dr Ripka Ferenc. *Balatoni Kurír* 1937. augusztus 4.
1939 Magyaros stílust a villaépítkezéseknél. *Balatoni Kurír* 1939. július 27. 3.
1941 Kevés az anyag a tihanyi népművészeti házban. *Balatoni Kurír* 1941. szeptember 11.3.
1943a Siófok első fürdőorvosa az 50 éves Siófokról. *Balatoni Kurír* 1943. június 17. 1-2.
1943b Hogyan történt Fonyód-Bélatelep megalapítása. *Balatoni Kurír* 1943. július 29.

MARÓTHY Jenő
1933 Tehenek, lovak, disznók és a fürdővendégek. *Pesti Hírlap* 1933. szeptember 6.

MATOLCSY Sándor
1944 Emlékbeszéd Fonyód-fürdő 50 éves jubileumán. *Új Somogy* 1944. augusztus 11.

M.L
1844 Belföldi levelezések. Balaton-füred július 16-án. *Életképek* 1844. július 24. 120.

N-b
1898 Fürdőlevél Fonyódról. 1898 június 15. *Somogy* 1898. június 19. 3.

NEY Ákos
1940 Boglári dolgok. *Balatoni Kurír* 1940. július 11.1.
1941 Mentesítés. *Balatoni Kurír* 1941. szeptember 4.3.

OLÁH Gyárfás Mihály
1935 Helyet a balatoni vendéglátó iparnak! *Balatoni Kurír* 1935. március 12. 5.

PÁLDY Róbert
1939 A háziipar feltámasztása a Balatonnál. *Balaton* XXXII.2. 1939. február. 11-13.

PAP Gábor
1866 Levelezések. *Veszprém* 1866. augusztus 12. 7. sz. 52-53.

„PIMPÓKA”
1907 Olvasói panasz. *Balatonpart* 1907. július 21.

POLLÁK Adolfné
1912 Fürdőlevél. Révfülöp augusztus 20. *Tapolczai Lapok* 1912. augusztus 25.

PROFESSZOR
1896 A mi fürdőnk. Rév-fülöp. *Tapolcza és Vidéke* 1896. augusztus 2.

R.G.
1940 Panaszok... *Balatoni Kurír* 1940. március 21. 3.

r. i. [ROBOZ István]
1902 cím nélkül. *Somogy* 1902. július 27. 2.

RÉTI Gyula
1940 Magyaros építészet a Balatonon. *Balatoni Kurír* 1940. április 18. 3.

SÁGI Ernő Miklós
1940 Balatoni szívvel *Balatoni Kurír* 1940. december 19. 3.
1941 Balatoni szívvel *Balatoni Kurír* 1941. január 16. 4.

SZ. A.
1939 Vitéz dr. József Ferenc kir. herceg: A Felvidéket is meg kell nyernünk a Balaton számára. *Balatoni Kurír* 1939. május 18.

SZAPLONCZAY Manó

1905 Balaton-Fonyódról I-III. *Somogyvármegye* 1905. június 21, 22, 24.

SZIKLAY János
1940 Nézzünk a jövőbe*! Balatoni Kurír* 1940. augusztus 29. 3.

SZILAI
1883 A balaton-füredi Anna-bál. *Veszprém* 1883. augusztus 5.

SZILASSY Lajos
1935a Hogyan fest az építőipari konjunktúra a Balaton mellett*? Balatoni Kurír* 1935. április 3. 2
1935b Balatonvármegye, Fürdővárosok, Fürdőközségek, Üdülőfaluk. *Balatoni Kurír* 1935. október 9.

TAKÁCS József népművelési titkár
1940 A Balatonvidéki népművelésről. *Balatoni Kurír* 1940.december 5.3.

TÁBORI Kornél
1940 Nevezetes balatoniak: Karafiáth Jenő dr. *Balatoni Kurír* 1940. november 28. 2-3.

TIHANYI Barna
1899 Fonyód. *Balatonvidék* 1899 július 30.

TÖVISSY Ernő
1940 Átütő sikere volt a balatonföldvári téli napoknak. *Balatoni Kurír* 1940. január 4. 3.

V˜i S-r
1889 Körút a Balatonon. *Vasárnapi Újság* 1889. június 30.

VADNAi Béla
1911a A „nemzet bárója". *Balatonfüred* 1911. június 18. 6. sz. 1-3.
1911b Balaton imádók. Czigány Károly. *Balatonfüred* 1911. július 30.

VAJKAI Aurél
1957 A balatoni fürdőélet őskora. *Képes Magyarország* III.5: 8.

VASDINNYEI Pál
1909 A Balaton-vidéki vasútról. *Balaton* 1909. II. 1-3. 8-10, 18-19, 36-38. (folytatásokban)

VÖRÖS Gábor
1940 A balatoni iparosok és kereskedők válságos helyzete. *Balatoni Kurír* 1940. március 7. 2

WENNINGER Mátyás
1908 A törpe harcsa. *Balaton* I. 3. 1908. július 1. 30-31.

ZÁKONYI Ferenc
1942a Népi építészetet a Balatonkörnyék falvaiban! *Balatoni Kurír* 1942. május 14. 3.
1942b Tihanyi képek. *Balatoni Kurír* 1942. október 1. 3.
1942c A siófoki Cserkészotthon gyűjteményeinek elhelyezése. *Balatoni Kurír* 1942. január 22. 3.

[ZÁKONYI Ferenc]
1947 Siófok a munkásüdülők városa. *Balatoni Kurír* 1947. szept. 18. 3.

ZSOLNAI László
1946 Tízezer rendőr és detektív hatalmas razziája a Balaton környékén bujkáló nyilasok után *Világosság* 1946. május 17.

sz.n. [szerző nélküli cikkek]

1881 Az édes magyar tengerről, illetve üdvös verseny a fürdőtelepek között. *Veszprémi Közlöny* 32. 1881. aug. 9.

1884 [cím nélkül] *Veszprémi Független Hírlap* IV.33. 1884. augusztus 16. 2.

1893 [cím nélkül] *Balaton Társadalmi és Közművelődési Közlöny* 1893. júl. 2. 3.

1897 Siófok. *Balatonvidék*. 1897. augusztus 1.

1898a [cím nélkül] *Veszprémi Hírlap* VI. 18. 1898. május 1.4

1898b [cím nélkül] *Balatoni Hírlap* 1898. július 17. 4.

1898c Fonyódi fürdőlevél. *Somogy* 1898. szeptember 3. 3

1898d [cím nélkül] *Somogy* 1898. július 10. 2.

1899a A siófokiak ellen. *Veszprémvármegye* 1899. május 17.

1899b [cím nélkül] *Somogy* 1899.május 7. 3

1907a Fürdőélet. *Balatonpart* 1907. 32. sz. 3

1907b [cím nélkül] *Magyar Tenger* 1907. május 3. 3.

1908 A Balaton körül. *Balaton* I.3. 1908. július 1. 30-33.

1909 A Balaton körül. *Balaton* II.2. 1909. május 1.

1910 [cím nélkül] *Balatonvidék* 1910. április 24. 4.

1911 A Balaton körül. *Balaton* IV.4. 1911 július 43-50.

1914 Szobrok a Balaton partján. *Balatonkenese és vidéke* 1914. július 12. 1.

1919 Az olvasóhoz. *Balaton* XII. 1-9. 1919. szeptember 1. 1.

1922 Balaton-vármegye. *Új Somogy* 1922. január 30. 2.

1928 [cím nélkül] Veszprém Vármegye 1928. október 21. 2.

1929 Magyar fürdők statisztikája. *Az Utazás*. 1929. december 4.

1934 A Balaton körül. *Balaton* XXVII. 1. 1934. január 1.

1935 [cím nélkül] *Balatoni Kurír* III. 11. 1935. március 13.

1936a Egész évi 50 százalékos vasúti kedvezményt, jó utakat, vízisport támogatását kérték a Balatoni Egyesületek Szövetsége almádi gyűlésén. *Balatoni Kurír* 1936. július 22.

1936b Balatonföldvár ünnepe. *Balatoni Kurír* 1936. augusztus 26.

1936c Új irányok a Balaton fejlődésében. *Balatoni Kurír* 1936. július 8.

1937 A Balaton alkotmányát a mi munkánk építi fel. Balatoni Egyesületek Szövetsége első közgyűlése. *Balatoni Kurír* 1937. március 10.

1939a Fonyód fürdőhelyei. *Balaton* 1939. június

1939b Az első kötelező munkaszolgálat a Balatonnál. *Balatoni Kurír* 1939. július 27. 3.

1939c A munkaszolgálatosok lecsapolják a szántódi mocsarakat. *Balatoni Kurír* 1939. augusztus 3. 7.

1939d [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1939. július 27.

1939e [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1939. március 23.

1939f A keresztény úri középosztály elmaradozása. *Balatoni Kurír* 1939. július 27. 3.

1940a [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1940. október 24. 2

1940b Néhány szó a balatoni népművelésről. *Balatoni Kurír* 1940. november 28. 3.

1940c Balatonalmádi község képviselőtestületi gyűlése. *Balatoni Kurír* 1940. szeptember 26. 2

1940d [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1940. szeptember 17.2.

1940e [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1940. december 9. 3.

1940f [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1940. június 27.4.

1940g [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1940. augusztus 1. 3.

1940h [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1940. augusztus 8. 3.

1940i [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1940. május 30.

1940j [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1940. július 11.2.

1940k [cím nélkül*] Balatoni Kurír* 1940. április 11.3

1940l Almádi érdekében. *Balatoni Kurír* 1940. június 13.2.

1940m [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1940. június 6. 2

1941a [cím nélkül; rövid hírek] *Balatoni Kurír* 1941. január 16. 4.

1941b A Balaton hódolata Magyarország Kormányzója előtt! *Balatoni Kurír* 1941. március 14.

1941c [szerkesztőségi vezércikk] *Balatoni Kurír* 1941. január 16.1

1941d [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1941. március 13.

1941e [cím nélkül; szerkesztőségi vezércikk] *Balatoni Kurír* 1941.április 3.

1941f [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1941. június 12.4.

1941g [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1941. október 30.1

1941h [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1941. november 13.2.

1943 Uj (sic!) magyaros szellemben épített postapalotát kapott Siófok. *Balatoni Kurír* 1943. december 2-3.

1948a Siófok felhívása a Balatonvidék közönségéhez. *Balatoni Kurír* 1948. április 29.

1948b [cím nélkül] *Balatoni Kurír* 1948. július 22. 3.

1964 Emlékek műhelye. *Balatoni Híradó* 1964. július

Levéltári források

Veszprém Megyei Levéltár (VeML) X 257 Az Alsóörsi Fürdőegyesület irattöredéke 1927-1944
Veszprém Megyei Levéltár (VeML) X. 251 BIB vörösberényi iratai
Veszprém Megyei Levéltár (VeML) X.253/1 A Balatonfüredi Fürdőegyesület iratai
Veszprém Megyei Levéltár (VeML) V. 317 Balatonkenese község iratai

Interjúk

1. Baranyai Antalné (1943) Tihany. Készítette: Eleőd Ágnes 2006
2. Csizmazia Márton (1954) Tihany. Készítette: Schleicher Vera 2013
3. Csutorás László (1927) Fonyód. Készítette: Schleicher Vera 2007
4. Csikós Jánosné (1920) Balatonmáriafürdő Készítette Schleicher Vera 2007
5. Csejdy László (1941) Fonyód Készítette Vidák Tünde 2007
6. Földes Jenő (1931) Káptalanfüred. Készítette: Schleicher Vera 2005
7. Gáspár Lászlóné Patonai Jolán (1926) Balatonkenese. Készítette: Schleicher Vera 2003
8. Hársfalvi György és Hársfalvi Görgyné (népművelők) Gyenesdiás. Készítette: Schleicher Vera 2005
9. Heinrich Pál (1949) Balatonvilágos. Készítette: Schleicher Vera 2008
10. Hammer Jenő (1930) Balatonkenese. Készítette: Schleicher Vera 2003
11. Hetessy Emerencia (1943) Vörösberény. Készítette: Mészáros Veronika 2005
12. Jaskó Ferenc (1923) Balatonakarattya Készítette: Schleicher Vera 2004
13. Dobos Gyuláné (1925 körül) Tihany Készítette: Schleicher Vera 2003
14. Kósa Jánosné Sipos Irma (1925) Balatonkenese. Készítette: Schleicher Vera 2003
15. Léber Károly (1935) Paloznak. Készítette Schleicher Vera 2005
16. Magyarósi Vendel (1932) Balatonlelle. Készítette Schleicher Vera 2008
17. Lázi Istvánné Póczik Ilona (1935), Póczik Éva (1941), Póczik Mária(1942), Póczikné Szűcs Mária (1912) Balatonszárszó. Készítette Eleőd Ágnes 2008
18. Majbó Gábor (1924) Balatonalmádi. Készítette: Schleicher Vera 2005
19. Miskó Gyuláné Töreky Margit (?) Szigliget. Készítette: Nagy Krisztina 2008
20. Kovács Mária (1942) Tihany. Készítette Schleicher Vera 2003
21. Nemesné Szabó Vilma (1930 körül) Lovas. Készítette Schleicher Vera 2005
22. Nagy Antal (1930) Révfülöp Készítette Mikesy Gábor, Nagy Krisztina, Schleicher Vera 2007
23. Öcsi Józsefné Eleven Zsuzsana (1926) Balatonkenese. Készítette Schleicher Vera 2003
24. Pálffy Jenő (1922) Zánka. Készítette Schleicher Vera 2007
25. Páhi István (1924) Balatonkeresztúr. Készítette Schleicher Vera 2007
26. Steinbach István és Jutasi Sándorné Klopf Irén Paloznak. Készítette Schleicher Vera 2005
27. Takács István (1934) Balatonfőkajár Készítette Schleicher Vera 2004
28. Taródy Istvánné Okályi Erzsébet Zánka Készítettte Schleicher Vera 2007
29. Varró János (1930) és Varró Jánosné Pálfi Anna (1933) Tihany. Készítette: Kákonyi Anna, Schleicher Vera 2006
30. Vér Lászlóné (1937) Balatonkenese Készítette Schleicher Vera 2003
31. Schumakker Edit (1932) Balatongyörök. Készítette Schleicher Vera 2005
32. Szabó József (1938) Balatonboglár Készítette Schleicher Vera 2008
33. Góger Lászlóné Petrus Ilona (1925) Balatonszemes. Készítette Schleicher Vera 2008
34. Holperné Harmath Judit (1935) Balatonboglár. Készített Schleicher Vera 2008
35. Háncs János (1923) Fonyód. Készítette Kirmer Anna 2007
36. Szekér Ferenc (1936) Balatonboglár. Készítette Schleicher Vera 2008
37. Aizer Sándorné Nagy Irén (1935) Balatonőszöd. Készítette Schleicher Vera 2008
38. Kántás Károly (1942) Tihany Készítette: Eleőd Ágnes, Kákonyi Anna 2006
39. Müller Jánosné (1923) Révfülöp. Készítette: Kákonyi Anna. 2007
40. Pintér Károly (1925) Badacsonytomaj Készítette: Kákonyi Anna 2008
41. Dr. Cser Imréné Péterffy Éva (1935) Badacsonylábdihegy 2008 Készítette: Kákonyi Anna
42. Varga János (1926) Balatonederics. Készítette: Eleőd Ágnes 2008
43. Horváth Imréné „Halas" Irén (1924) Fonyód. Készítette: Schleicher Vera, Kirmer Anna 2007
44. Skerlecz Imréné Vida Ibolya (1929) Fonyód. Készítette: Eleőd Ágnes, Kákonyi Anna 2007
45. Tili Istvánné Vida Mária (1928)) Fonyód. Készítette: Eleőd Ágnes, Kákonyi Anna 2007
46. Fejes Ilona (?) Fonyód. Készítette Nagy Krisztina-Kirmer Anna
47. Töreky Istvánné Szilágyi Erzsébet (1928) Balatonederics. Készítette: Eleőd Ágnes 2008

48. Szőke Gáborné Bognár Anna (?) Badacsonytomaj Készítette: Eleőd Ágnes 2008
49. Fazekas Józsefné Boglár Magdolna (1933) Balatonboglár. Készítette: Eleőd Ágnes 2008
50. Baranyai Dezsőné Fejes Jolán (1919) Fonyód Készítette: Eleőd Ágnes, Kákonyi Anna 2008
51. Doma Miklós (1955) Fonyód. Készítette: Schleicher Vera 2007-2008
52. Kiss Jenő (1925) Zamárdi. Készítette: Schleicher Vera 2007
53. Erdélyi László és Erdélyi Lászlóné (1935 körül) Balatonföldvár Készítette: Schleicher Vera
54. Semsei Sándor (Magyarországi Turisztikai Desztinációs Menedzsment Szövetség) Balatonalmádi 2013-2014. Készítette: Schleicher Vera

MELLÉKLETEK

1. melléklet A fürdőélet megjelenése az egyes községek Balaton-parti területein (Adatok forrása: helytörténeti/településtörténeti szakirodalom)

1822–1860 között vízparti területtel bíró községek	*A fürdőéletre utaló első adatok*	*Fürdő-/fürdőtelep-alapítás*	*Esemény*	*Gyógyfürdő minősítés*
Siófok	1840-es évek	(1853) 1866	(Sió torkolat rendezése) Fürdőtelep alapítása	1914
Fokszabadi		1922	Sóstó fürdőtelep	
Balatonfőkajár	1840-es évek	1900	Világos fürdőtelep	
Kenese	1880-as évek	1895 körül	fürdőtelep alapítása	
Balatonfűzfő 1958		1921	fürdőtelep alapítása	
Vörösberény	1830–40-es évek	1928	Budatava fürdő alapítása	
Almádi 1869		1874	Fürdő alapítása	1899
Alsóörs	1866	1895	Fürdőtelep alapítása	
Lovas	*a vizsgált időszakban nem kapcsolódik be az idegenforgalomba*			
Paloznak	*a vizsgált időszakban nem kapcsolódik be az idegenforgalomba*			
Kövesd	*közigazgatási változások miatt adatait lásd Csopak*			
Csopak	1860-as évek	1922	első strand	
Arács	1790-es évek	1925	Esterházy-strand	
Balatonfüred	1790-es évek	(1702) 1822	(Savanyúvíz fürdő alapítása) első hidegfürdő	
Tihany	1920-as évek	1930 körül	Rt. alapítása fürdőtelep működtetésére	
Aszófő	1930-as évek	-	-	
Örvényes	1910-es évek	1936	tóparti ingatlanok parcellázása	
Balatonudvari	1910-es évek	1922	Antaltelep alapítása	
Akali	1910-es évek	1963	nyaralótelep parcellázása	
Zánka	1890-es évek	1900	fürdőtelep alapítása	
Szepezd	1880-as évek	1900	Víriusztelep alapítása	

1822–1860 között vízparti területtel bíró községek	*A fürdőéletre utaló első adatok*	*Fürdő-/fürdőtelep-alapítás*	*Esemény*	*Gyógyfürdő minősítés*
Kővágóörs	*közigazgatási változások miatt adatait lásd Révfülöp*			
Révfülöp 1943	1870-es évek	1899	a fürdőegyesület kibérelte a partszakaszt	
Rendes	*a vizsgált időszakban nem kapcsolódik be az idegenforgalomba*			
Salföld		1925	Ábrahámhegy alapítása	
Badacsonytomaj		1880 körül	Hableány (fürdő) alapítása	
Tördemic	1920-as évek			
Szigliget	*megközelíthetetlen vízpart*	1934	Fürdő alapítása	
Balatonederics	1930–40-es évek	1931	Feketekastély bejegyzése „nyaralóhelyként”	
Meszesgyörök	1890-es évek	1910	fürdő alapítása	
Keszthely	1830–40-es évek	1846	első fürdőház	
Vonyarcvashegy 1850	*megközelíthetetlen vízpart*	1930	fürdőegyesület alapítása	
Gyenesdiás 1840	*megközelíthetetlen vízpart*	1907	Rt. alapítás	
Égenföld	*a vizsgált időszakban nem kapcsolódik be az idegenforgalomba*			
Zalavár	*a vizsgált időszakban nem kapcsolódik be az idegenforgalomba*			
Balatonmagyaród	*a vizsgált időszakban nem kapcsolódik be az idegenforgalomba*			
Vörs	*a vizsgált időszakban nem kapcsolódik be az idegenforgalomba*			
Balatonszentgyörgy	*a vizsgált időszakban nem kapcsolódik be az idegenforgalomba*			
Balatonberény		1881	első nyaralóépület	
Balatonkeresztúr	1870-es évek	1910	villatelep parcellázása	
Balatonmáriafürdő 1926	1890-es évek	1912	fürdőegyesület alapítása	
Balatonfenyves 1958	1890-es évek	1911	fürdőtelep nevének első említése	
Lengyeltóti	*közigazgatási változások miatt adatait lásd Fonyód*			
Fonyód 1905	1880-as évek	1894	Bélatelep alapítása	
Orda	*a vizsgált időszakban nem kapcsolódik be az idegenforgalomba*			

1822–1860 között vízparti területtel bíró községek	*A fürdőéletre utaló első adatok*	*Fürdő-/fürdőtelep-alapítás*	*Esemény*	*Gyógyfürdő minősítés*
Balatoncsehi		1926	Jankovich-telep parcellázása	
Boglár	1880-as évek	1893	első nyaralóépület	1928
Lelle		1892	első nyaralóépület	1913
Faluszemes	1880-as évek	1895	Hunyady-féle parcellázás	1913
Őszöd	1881	1938	fürdőtelep alapítása	
Szárszó	1860-as évek	1901	első nyaralóépület	
Kőröshegy		1926	Somos fürdőtelep alapítása	
Balatonföldvár 1950		1895	fürdőtelep alapítása	1905
Zamárdi	1888	1911	fürdőtelep alapítása	
Endréd	*a vizsgált időszakban nem kapcsolódik be az idegenforgalomba*			
Kiliti		1895	Vilma-telep alapítása	
Balatonújhely 1937–1949	*közigazgatási változások miatt adatait lásd Kiliti*			

Településhálózat 1822-ben

1822 és 1960 között keletkezett új település

Megjegyzés:
A Balaton-parti települések idegenforgalomba való „belépésének” kezdetét – részben a rendelkezésre álló források egyenetlensége, részben a folyamatok különbözőségei miatt – nem volt lehetséges azonos szempontok szerint meghatározni. Kiinduló támpontul szolgálhatott a fürdőtelep vagy fürdőt üzemeltető részvénytársaság alapításának időpontja, amennyiben ennek levéltári forrásai fennmaradtak. Ennek híján a villatelepi parcellázás vagy a fürdőegyesület alapítás időpontját tüntettem fel. Kisebb helyeken nem történt hivatalos fürdőtelep-alapítás, a kialakult fürdőzési-nyaralási gyakorlat itt csupán az 1929. évi Fürdőtörvény értelmében „szentesítődött”, a nyaralóhellyé nyilvánítás jogi-közigazgatási lépésével.
Az idegenforgalom jelenlétét bizonyító különböző források egy településen/telepen belül is többféle „kezdő” időpont kijelölésére adnak lehetőséget. Aliga például az 1890-es években már látogatott partszakasz volt, fürdőbódékkal, de infrastruktúra nélkül. A parcellázás 1902-ben kezdődött, az ekkor kialakított 64 villatelek kapta meg az Aliga-Fürdőtelep elnevezést. Budatava szintén „évszázadokkal előbb fürdőül használt” hely volt az üdülőhely törzskönyve szerint, „kiépítésének” kezdete azonban több forrás alapján csak 1928-ra tehető. Almádi esetében a fennmaradt források alapján három különböző időpont is fölmerül, mint a „fürdő nyitásának” lehetséges időpontja: Brenner Lőrinc 1877-ben kért engedélyt a Káptalantól fürdőház fölállítására, de erre az eseményre már egy lényegében működő fürdőhelyen került sor. Egy újságcikk alapján, amelyben1884-ben „10 éves fürdőről” esik szó, a szervezett fürdőélet kezdetét 1874-re tettem. Révfülöp esetében nem a helyiek és a környékbeliek

fürdőzésén túlmutató kezdeményezést, a fürdő népszerűsítésének elindítását (1889) vettem alapul, hanem azt az időpontot, amikor a helyi fürdőegyesület bérbe vette Kővágóörstől a Balaton-partot (1899). Bogláron ugyanakkor az első nyaralóépületek építését, mint jól dokumentált időpontot vettem alapul (1893), bár tény, hogy ekkoriban már negyven-ötven pesti család nyaralt Bogláron, kiadó házakban. Speciális eset Balatonmáriafürdő és Balatonfenyves, ahol a 19. század végén telepített szőlőterületek szinte észrevétlenül alakultak át nyaralótelepekké, miközben még évtizedekig a mezőgazdasági funkció is megmaradt. Fenyves esetében közelebbi támpont híján az önálló telep-elnevezés időpontját vettem alapul (1911), noha ez csak részben köthető a nyaralónépesség megjelenéséhez, hiszen jelentős, szőlőtermesztéssel foglalkozó ideiglenes és állandó lakossága is volt ekkor a telepnek, és ismert az első igényes nyaralóépület építésének ideje is (1890-es évek vége). Több időpont jöhet szóba Fonyód esetében is, hiszen a fürdőélet pontos kezdete itt is homályba vész. Az 1880-as években már családok nyaraltak vagy jártak le fürdőzni a 103. sz. őrházhoz, 1890-ben már 272 fürdővendége volt, de az első „fürdővonat" Kaposvár felől csak 1894-ben futott be. Végül első villasora (fürdőtelepe) alapításának időpontja is 1894.

A legtöbb település esetében a fürdőélet tényleges megindulása (első nyaralóvendégek felbukkanása, első fürdőbódék telepítése, „strand" kialakítása, használatba vétele) akár évtizedekkel is megelőzhette a bejegyzett társaság által alapított fürdőtelepi működést. Bár erről a 19. században már biztosan meglévő spontán fürdőzési gyakorlatról kevés és véletlenszerű forrás tudósít, érdemes volt ezeket is összegyűjteni. Amely település esetében ismert ilyen forrás (sajtó, szépirodalom, levéltári forrás stb.), ott ezt a dokumentált idegenforgalmi adatoktól függetlenül feltüntettem.

2. melléklet A településhálózat átalakulása a Balaton térségében

2/a Az egyes községek területén található jelentősebb fürdő- (nyaraló-, villa-) telepek

1822-ben Balaton-parti községek	*Jelentősebb fürdőtelepek*	*Alapítás éve*	*Fürdőtelep önállósulása*	*Újabb fürdőtelep*
Siófok				
	Fürdőtelep	1866		
Fokszabadi				
	Sóstó	1922		
	Tisztviselőtelep	1927		
Balatonfőkajár				
	Világos	1900	**Balatonvilágos** 1961	
	Aliga	1902		
	Klára-telep	1900 körül		
	Gáspár-telep	1965		
Kenese				
	Fürdőtelep	1895 körül		
	Fűzfőfürdő	1924	**Balatonfűzfő** 1958	
	Székesfővárosi Üdülőtelep	1925		
	Akarattya	1928	**Balatonakarattya** 2014	
Vörösberény				
	Almádi		**Almádi** 1869	
				Almádi fürdőtelep 1874
				Tisztviselőtelep 1900 körül
				Óvári-telep 1900 körül
	Budatava	1928		
Alsóörs				

1822-ben Balaton-parti községek	*Jelentősebb fürdőtelepek*	*Alapítás éve*	*Fürdőtelep önállósulása*	*Újabb fürdőtelep*
	Fürdőtelep	1895		
	Káptalanfüred	1931		
Lovas	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Paloznak	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Kövesd	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Csopak				
	Piusz-telep	1910-es évek		
Arács				
	Művész-telep	1930 körül		
Balatonfüred				
	Savanyúvíz/Balatonfüred-fürdőtelep	1702		
Tihany				
	Fürdőtelep	1920-as évek		
	Gödrös	1940 körül		
	Sajkod	1934?		
Aszófő	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Örvényes	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Balatonudvari				
	Antaltelep/Kiliántelep/ *Fövenyes*	1922		
Akali				
	Igazságügyi Segédhivatal Tisztviselőháza	1930-as évek		
Zánka				
	Fürdőtelep	1900		
Szepezd				

1822-ben Balaton-parti községek	*Jelentősebb fürdőtelepek*	*Alapítás éve*	*Fürdőtelep önállósulása*	*Újabb fürdőtelep*
	Szepezdfürdő	1880-as évek		
	Víriusztelep	1900		
Kővágóörs				
	Révfülöp	1899	**Révfülöp** 1943	
	Pálköve	1930 körül		
Rendes	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Salföld				
	Ábrahámhegy fürdőtelep	1925	**Ábrahámhegy** 1976	
Badacsonytomaj				
	Hableány (Badacsony)	1880-as évek		
	Badacsonyörs			
Tördemic	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Szigliget	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Balatonederics	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Meszesgyörök				
	Fürdőtelep	1910 körül		
Keszthely				
	Fürdőtelep	1846		
Vonyarcvashegy (1850)	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Gyenesdiás (1840)	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Égenföld	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Zalavár	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Balatonmagyaród	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Vörs	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Balatonszentgyörgy	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Balatonberény				

1822-ben Balaton-parti községek	*Jelentősebb fürdőtelepek*	*Alapítás éve*	*Fürdőtelep önállósulása*	*Újabb fürdőtelep*
	Armuth-telep	1904		
Balatonkeresztúr				
	Szőlő-telep (Mária-telep)	1880	**Balatonmáriafürdő** 1926	
	Hullám-telep (Mária-telep)	1880		
	József-telep	1880		
	Pécsi-telep	1910-12		
	Balatonfenyves	1911	**Balatonfenyves** 1958	
Lengyeltóti				
	Fonyód fürdőtelep	1894	**Fonyód** 1905	
	Bélatelep	1894		*Fonyódliget* 1930
	Sándortelep	1900 körül		
Orda	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Balatoncsehi				
	Jankovich-telep	1926		
Boglár				
	Fürdőtelep	1885		
	Löwensohn Adél villatelep	1906		
Lelle				
	Villatelep	1892		
Faluszemes				
	Felső Fürdőtelep	1895		
	Alsó Fürdőtelep	1900		
	Hunyady-telep	1939		
Őszöd				
	Fürdőtelep	1938		

1822-ben Balaton-parti községek	*Jelentősebb fürdőtelepek*	*Alapítás éve*	*Fürdőtelep önállósulása*	*Újabb fürdőtelep*
Szárszó				
	Fürdőtelep	1904		
Kőröshegy				
	Földvár	1895	**Balatonföldvár** 1950	
	Somos	1926		
Zamárdi				
	Zamárdi fürdőtelep	1911		
Endréd	*a vizsgált időszakban nincs fürdőtelepe*			
Kiliti				
	Vilma-telep	1895	**Balatonújhely** 1939-1949	
	Balatonlídó/Balatonszéplak/ Balatonújhely	1920-as évek vége		

2/b Új települések és önállóságukat vesztett települések a Balaton partján 1822-2014

1822-ben Balaton-parti községek	*Új Balaton-parti települések*	*Önállóvá válás éve*	*Önálló települési rang elvesztése*	*Év*
Siófok				
Fokszabadi			Siómarossal egyesült	1951
Balatonfőkajár				
	Balatonvilágos	1961		
Kenese				
	Balatonfűzfő	1958		
	Balatonakarattya	2014		
Vörösberény			Balatonalmádi településrésze lett	
	Almádi (Balatonalmádi 1898)	1869		
Alsóörs				
Lovas				
Paloznak				
Kövesd			Csopak településrésze lett	1940
Csopak				
Arács			Balatonfüred településrésze lett	1954
Balatonfüred				
Tihany				
Aszófő				
Örvényes				
Balatonudvari				
Akali				
Zánka				

1822-ben Balaton-parti községek	*Új Balaton-parti települések*	*Önállóvá válás éve*	*Önálló települési rang elvesztése*	*Év*
Szepezd				
Kővágóörs				
	Révfülöp	1943		
Rendes			Ábrahámhegy része lett	1977-1991
	Ábrahámhegy	1976		
Salföld				
Badacsonytomaj				
Tördemic				
Szigliget				
Balatonederics				
Meszesgyörök				
Keszthely				
	Vonyarcvashegy	1850		
	Gyenesdiás	1840		
Égenföld			Sármellék településrésze lett	1940
Zalavár				
Balatonmagyaród				
Vörs				
Balatonszentgyörgy				
Balatonberény				
Balatonkeresztúr				
	Balatonmáriafürdő	1926		
	Balatonfenyves	1958		
Lengyeltóti	Fonyód	1905		
Orda			Balatoncsehivel egyesült	1939
Balatoncsehi			Ordával egyesült	1939
Boglár			Balatonlellével egyesült	1978-1991

1822-ben Balaton-parti községek	*Új Balaton-parti települések*	*Önállóvá válás éve*	*Önálló települési rang elvesztése*	*Év*
Lelle			Balatonboglárral egyesült	1978-1991
Faluszemes				
Őszöd				
Szárszó				
Kőröshegy				
	Balatonföldvár	1950		
Zamárdi				
	Szántód	1996		
Endréd				
Kiliti			Siófok településrésze lett	1965
	Balatonújhely	1939	Siófok településrésze lett	1949

Önállóságát vesztett település

Új önálló közigazgatási egység

Megjegyzés:

Az új közigazgatási egységek születésének évét eltérően adják meg a különböző helytörténeti feldolgozások. Ennek oka, hogy a helyi hagyomány gyakran a belügyminisztériumi határozat megszületésének évszámát őrizte meg, miközben a határozat általában a következő év január elsejéről rendelte el az önálló közigazgatási státuszt. (A legutóbb önállóvá vált Balatonakarattya esetében a Balatonkeneséről való leválásról döntő népszavazás 2011-ben történt, a tényleges önállóság azonban csak a 2014-es önkormányzati választásokkal kezdődött meg.) A táblázatban a tényleges önálló közigazgatási működés kezdetének idejét tüntettem fel.

2/c Településnév-változások (az eredeti településhálózat községei esetében) 1822-2014

Balaton-parti települések 1822	*Névváltozás*	*Év*	*Névváltozás*	*Év*	*Névváltozás*	*Év*	*Névváltozás*	*Év*
Siófok								
Fokszabadi			**Balatonszabadi**	1917				
Balatonfőkajár								
Kenese			**Balatonkenese**	1909				
Vörösberény					**Balatonalmádi-Vörösberény**	1975		
Alsóörs								
Lovas								
Paloznak								
Kövesd								
Csopak								
Arács			Balatonarács	1908	**Balatonfüred-Balatonarács**	1954		
Balatonfüred								
Tihany								
Aszófő								
Örvényes								
Balatonudvari								
Akali			**Balatonakali**	1954				
Zánka								
Szepezd			**Balatonszepezd**	1934				
Kővágóörs								
Rendes			**Balatonrendes**	1934				
Salföld								
Badacsonytomaj								
Tördemic	Nemestördemic	1949	**Badacsonytördemic**	1950				
Szigliget								

Balaton-parti települések 1822	*Névváltozás*	*Év*	*Névváltozás*	*Év*	*Névváltozás*	*Év*	*Névváltozás*	*Év*
Balatonederics								
Meszesgyörök			**Balatongyörök**	1909				
Keszthely								
Égenföld			**Sármellék-Égenföld**	1940				
Zalavár								
Balatonmagyaród								
Vörs								
Balatonszentgyörgy								
Balatonberény								
Balatonkeresztúr								
Lengyeltóti								
Orda			**Ordacsehi**	1939				
Balatoncsehi			**Ordacsehi**	1939				
Boglár			Balatonboglár	1909	Boglárlelle	1978	**Balatonboglár**	1991
Lelle			Balatonlelle	1864	Boglárlelle	1978	**Balatonlelle**	1991
Faluszemes			**Balatonszemes**	1912				
Őszöd			**Balatonőszöd**	1914				
Szárszó			**Balatonszárszó**	1922				
Kőröshegy								
Zamárdi			Balatonzamárdi	1934	**Zamárdi**	1943		
Endréd			**Balatonendréd**	1909				
Kiliti			Balatonkiliti	1922	**Siófok-Balatonkiliti**	1965		

Jelenleg érvényes névváltozat

2/d A települések „vízparti” státuszának változása 1822-2014

1822-ben vízparti területtel bíró községek	*1960-ban Balaton-parti területtel bíró községek*	*2011-ben Balaton-parti területtel bíró községek*
Siófok	Siófok	Siófok
Fokszabadi	Balatonszabadi	Balatonszabadi
Balatonfőkajár	Balatonfőkajár	
Kenese	Balatonkenese	Balatonkenese
Vörösberény		
Alsóörs	Alsóörs	Alsóörs
Lovas		
Paloznak	Paloznak	
Kövesd		
Csopak	Csopak	Csopak
Arács	Balatonarács	
Balatonfüred	Balatonfüred	Balatonfüred
Tihany	Tihany	Tihany
Aszófő	Aszófő	Aszófő
Örvényes	Örvényes	Örvényes
Balatonudvari	Balatonudvari	Balatonudvari
Akali	Balatonakali	Balatonakali
Zánka	Zánka	Zánka
Szepezd	Balatonszepezd	Balatonszepezd
Kővágóörs	Kővágóörs	Kővágóörs
Rendes	Balatonrendes	Balatonrendes
Salföld	Salföld	
Badacsonytomaj	Badacsonytomaj	Badacsonytomaj
Tördemic	Badacsonytördemic	Tördemic
Szigliget	Szigliget	Szigliget

1822-ben vízparti területtel bíró községek	*1960-ban Balaton-parti területtel bíró községek*	*2011-ben Balaton-parti területtel bíró községek*
Balatonederics	Balatonederics	Balatonederics
Meszesgyörök	Balatongyörök	Balatongyörök
Keszthely	Keszthely	Keszthely
Égenföld		
Zalavár		
Balatonmagyaród		
Vörs		
Balatonszentgyörgy	Balatonszentgyörgy	
Balatonberény	Balatonberény	Balatonberény
Balatonkeresztúr		
Lengyeltóti		
Orda	Ordacsehi	
Balatoncsehi	Ordacsehi	
Boglár	Balatonboglár	Balatonboglár
Lelle	Balatonlelle	Balatonlelle
Faluszemes	Balatonszemes	Balatonszemes
Őszöd	Balatonőszöd	Balatonőszöd
Szárszó	Balatonszárszó	Balatonszárszó
Kőröshegy	Kőröshegy	
Zamárdi	Zamárdi	Zamárdi
Endréd		
Kiliti	Balatonkiliti	

3. melléklet A Balaton-térség egyes nyaralóhelyein meghatározó számban nyaraló és megtelepedő nyaralónépesség származási helye (Adatok forrása: településtörténeti szakirodalom)

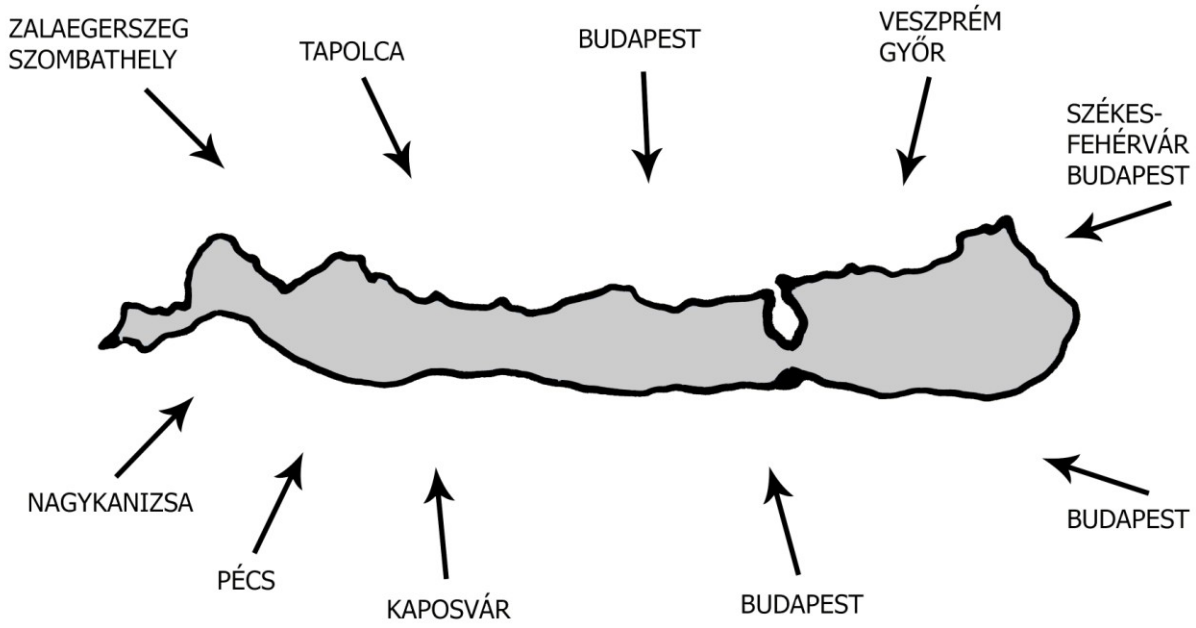

4. melléklet Templom- és kápolnaépítkezések a Balaton-térségben 1822-1990 (Adatok forrása: településtörténeti irodalom; Érseki Levéltár Veszprém, terepmunka)

Település / Fürdőtelep	*Év*	*Kápolna/templom*	*Felekezet*	*Titulusa*
Balatonfüred-Savanyúvíz	1761	kápolna	katolikus	?
Balatonfüred-Savanyúvíz	1846	kápolna	katolikus	Szamáriai asszonnyal b. Jézus
Siófok	1870	zsinagóga	zsidó	
Vonyarcvashegy	*1883*	*kápolna*	*katolikus*	*Szűz Mária*
Balatonalmádi	1884	kápolna	katolikus	Szent Margit
Gyenesdiás	*1894*	*templom*	*katolikus*	*Szent Ilona*
Balatonföldvár	1897	kápolna	katolikus	Kármelhegyi Boldogasszony
Fonyód	1902	kápolna	katolikus	Nagyboldogasszony
Siófok	1903	templom	katolikus	Sarlós Boldogasszony
Badacsonytördemic	*1905*	*templom*	*katolikus*	*Szent Mihály*
Balatonlelle	1906	kápolna	katolikus	Jézus Szíve
Fonyód	1920	templom	katolikus	
Balatonakarattya	1921	templom	katolikus	Nagyboldogasszony
Fonyód Alsóbélatelep	1925 ?	kápolna	katolikus	?
Balatonfenyves	1926	kápolna	katolikus	?
Balatonfüred	1927	templom	katolikus	Krisztus Király
Ábrahámhegy	1928	kápolna	katolikus	Szent Máté
Balatonaliga	1929	kápolna	katolikus	Jézus Szíve (?)
Balatonalmádi	1929	kápolna	katolikus	?
Balatonkeresztúr	1929	kápolna	katolikus	?
Zamárdi-fürdőtelep	1929	kápolna	katolikus	Nagyboldogasszony
Balatonalmádi	1930	templom	katolikus	Szent Imre
Balatonvilágos	1930	kápolna	katolikus	Nagyboldogasszony
Badacsonytomaj	*1932*	*templom*	*katolikus*	*Szent Imre*
Balatonboglár	1932	templom	katolikus	Szent Kereszt felmagasztalása

Település / Fürdőtelep	*Év*	*Kápolna/templom*	*Felekezet*	*Titulusa*
Balatonfenyves	1934	kápolna	katolikus	Szent Erzsébet
Balatonőszöd	1935	kápolna	katolikus	Nagyboldogasszony
Alsóörs	1936	kápolna	katolikus	Jézus Szíve
Balatonboglár Jankovich-telep	1936	kápolna	katolikus	Nagyboldogasszony
Balatonfűzfő	1936	templom	katolikus	Jézus Szíve
Fonyód	1936	kápolna	református	
Fonyód-Sándortelep	1936	kápolna	katolikus	Szent István király
Ordacsehi	1936	kápolna	katolikus	Nagyboldogasszony
Zánka	1936	kápolna	katolikus	Jó Pásztor
Balatonaliga	1937	kápolna	református	
Balatonmáriafürdő	1937	kápolna	katolikus	Mária mennybevitele
Fonyódliget	1937	kápolna	katolikus	Nagyboldogasszony
Balatonboglár	1938	templom	református	
Balatonszabadi-fürdőtelep	1938	kápolna	katolikus	Szent István
Balatonudvari-Fövenyes	1939	kápolna	katolikus	Padovai Szent Antal
Fonyód-Bélatelep	1939	kápolna	katolikus	Szent Anna
Balatonaliga	1940	templom	katolikus	Szent István király
Káptalanfüred	1941	kápolna	katolikus	Angyalos Boldogasszony
Siófok-Tisztviselőtelep	1941	kápolna	katolikus	Pihenő Szűzanya
Balatonszéplak	1942	kápolna	katolikus	Szent Anna
Balatonszemes	1942	kápolna	református	
Balatonlelle	1943	templom	katolikus	Szentháromság
Balatonföldvár	1944	templom	katolikus	Szent Kereszt
Balatonszemes	1946	kápolna	katolikus	Szűzanya
Balatonfűzfő	1949	templom	református	
Révfülöp	1949	kápolna	katolikus	Szent József
Balatonmáriafürdő	1954	templom	katolikus	Nagyboldogaszony

Település / Fürdőtelep	*Év*	*Kápolna/templom*	*Felekezet*	*Titulusa*
Balatonfenyves	1955	templom	katolikus	Szent Erzsébet
Balatonalmádi	1956	kápolna	katolikus	Szent Jobb
Balatonalmádi	1956	templom	református	
Badacsony	1967	imaház	protestáns	
Révfülöp	1967	templom	evangélikus	
Balatonfenyves	1976	templom	katolikus	Árpádházi Szent Erzsébet
Siófok	1985	zsinagóga	zsidó	
Ábrahámhegy	1986	templom	katolikus	Szent László
Siófok	1990	templom	evangélikus	
Zamárdi	1990	kápolna	ökumenikus	

A turizmus hatásaitól független templom- illetve kápolnaépítés

Megjegyzés:

A kápolnák egy része ideiglenes volt, iskolaépületben, gyermeknyaralóban vagy magánháznál működött, így egykori titulusa ma már nem ismert.

5. melléklet A kutatómunka során beazonosított fürdőegyesületek a Balaton térségében (Forrás: településtörténeti irodalom, levéltári források)

Település/Fürdőtelep	*Egyesület neve*	*Alapítás éve*	*Megjegyzés*
Fonyód	**Fonyódi Fürdő Egyesület**	1894	
Fonyód	**gróf Zichy Béla-telepi Fürdőegyesület**	1894	hatóságilag nem jóváhagyott egyesület, társasági szerződés alapján működött
Balatonszentgyörgy	**Balatonszentgyörgyi Társaskör**	1895	
Balatonföldvár	**Balatonföldvári Fürdőtelepek Egyesülete**	1898	az 1. világháború alatt megszűnt, 1931-ben alakult újjá
Révfülöp	**Révfülöpi Fürdő- és Partszépítő Egyesület**	1899	1930-tól Révfülöpi Fürdőegyesület néven
Balatonberény	**Balatonberényi Fürdőegylet**	1899	
Balatonkeresztúr	**Balatonkeresztúri Fürdőegyesület**	1902	1912-ben feloszlott
Fonyód	**Balaton-Fonyódi Szépítési Egylet**	1903	
Balatonvilágos	**Balatonvilágos-Kláratelepi Fürdőegyesület**	1904	
Balatonboglár	**Balatonboglári Fürdőegyesület**	1904	
Balatonlelle	**Balatonlellei Fürdőegyesület**	1905	1928-ban újjáalakult Balatonlellei Gyógyfürdő Egyesület néven
Fonyód	**Fonyód Községi Fürdőegyesület**	1906	
Gyenesdiás	**Gyenesdiási Balaton-fürdőegyesület**	1907	1930-tól Gyenesdiási Fürdőegyesület
Balatonszemes	**Balatonszemesi Fürdőegyesület**	1908	
Balatonszárszó	**Szépészeti Egyesület**	1909	
Balatonszárszó	**Balatonszárszói Fürdőegyesület**	1910	előzménye a Szépészeti Egyesület volt (1909)
Balatonfenyves	**Balatonfenyves Fürdőegyesület**	1911	
Badacsonylábdihegy	**Badacsonylábdi Fürdőegyesület**	1911	
Balatongyörök	**Balatongyöröki Fürdőegyesület**	1911	
Balatonaliga	**Balaton-Aligai Fürdőegyesület**	1912	

Település/Fürdőtelep	*Egyesület neve*	*Alapítás éve*	*Megjegyzés*
Balatonkeresztúr	**Máriatelepi Fürdőegyesület**	1912	
Fonyód	**Fonyód Sándortelepi Fürdőegyesület**	1913	
Zamárdi	**Balatonzamárdi Fürdőegyesület**	1913	
Zamárdi	**Balatonzamárdi Parti Telepesek Egyesülete**	1914	
Siófok	**Siófok Fürdőegyesület**	1914	
Csopak	**Csopak-Balatonkövesd Fürdőegyesület**	1923	
Ábrahámhegy	**Ábrahámhegyi Fürdő- és Kultúrszövetkezet**	1925	
Balatonfüred	**Balatonfüredi Fürdőegyesület**	1925	
Balatonszabadi	**Balatonszabadi Fürdőegyesület**	1925	
Siófok	**Köztisztviselők Siófok-Balatonszabadi Fürdőegyesület**	1926	
Balatonfűzfő	**Balatonfűzfői Fürdőegyesület**	1927	
Alsóörs	**Alsóörsi Fürdőegyesület**	1927	
Balatonakarattya	**Balatonakarattyai Fürdőtelep Egyesület**	1928	
Badacsonytomaj	**Badacsonytomaji Fürdő- és Partszépítő Egyesület**	1928	
Fonyód	**Alsó-Bélatelepi Fürdőegyesület**	1929	
Balatonmáriafürdő	**Balatonmária Hullám Fürdőegyesület**	1930	
Balatonfenyves	**Balatonfenyves Új Fürdőegyesület**	1930	
Vonyarcvashegy	**Vonyarcvashegyi Fürdőegyesület**	1930	
Balatonmáriafürdő	**Balatonmáriafürdői Fürdőegyesület**	1931	
Badacsonylábdihegy	**Badacsonylábdi Partszépítő és Fürdőegyesület**	1931	
Balatonőszöd	**Balatonőszödi Fürdőegyesület**	1931	
Fonyód	**Fonyódligeti Fürdőegyesület**	1932	
Balatonalmádi	**Balatonalmádi Tisztviselőtelep Egyesület**	1932	
Balatonfőkajár	**Balatonfőkajári Fürdőegyesület**	1932	
Zánka	**Zánkai Fürdőegyesület**	1933	

Település/Fürdőtelep	*Egyesület neve*	*Alapítás éve*	*Megjegyzés*
Balatonalmádi	**Balatonalmádi Telep- és Háztulajdonosok Fürdőegyesülete**	1933	
Szigliget	**Szigligeti Fürdő Egyesület**	1933?	
Ábrahámhegy	**Ábrahámhegyi Fürdőegyesület**	1934	
Siófok	**Siófok-Észak Fürdőegyesület**	1935	
Kőröshegy-Somos	**Balatonsomosi Fürdőegyesület**	1936	
Káptalanfüred	**Káptalanfüredi Fürdőegyesület**	1937	
Balatonkenese	**Balatonkenesei Fürdőegyesület**	1937	
Balatonalmádi	**Balatonalmádi Fürdőegyesület**	1937	
Balatonedericsi	**Balatonedericsi Fürdőegyesület**	1939	
Balatonkenese	**Kenesei Fürdőegyesület**	1941	
Balatonudvari	**Balatonudvari Fürdőegyesület**	1944?	

Megjegyzés:

Az alapítás évszáma a különböző forrásokban nem feltétlenül egyezik meg. Ennek az az oka, hogy az egyesületek működésének belügyminiszteri engedélyezése évekig is eltarthatott, a fürdőegyesületek egy része azonban már a hivatalos bejegyzés előtt megkezdte tevékenységét. (A Balatonkeresztúri Fürdőegyesület például 1902-ben már működött, alapszabályát azonban csak 1904-ben hagyták jóvá. Hasonlóan két év telt el a Balatonfenyvesi Új Fürdőegyesület 1930. évi alapítása és 1932-ben történt engedélyezése között stb.) Amennyiben a tényleges működés kezdetére vonatkozó adat ismert, úgy a táblázatban „alapítás éveként” azt tűntettem fel.

6. melléklet Statisztikai adatok

6/a Az állandó lakosságszám alakulása a Balaton-térségben 1890-1970 (Forrás: Jankó 1902, Lukács 1931, Pálos 1974a)

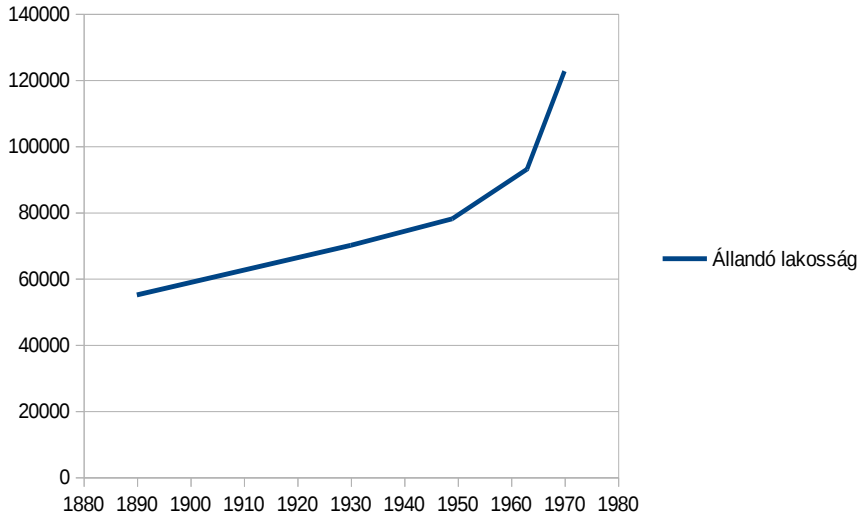

Év	*Állandó lakosság*
1890	55 000
1930	70 000
1949	78 000
1963	93 000
1970	122 600

Megjegyzés:

Az adatok nem az 1890-es népszámláláskor figyelembe vett, hanem a mindenkori parti települések állandó lakosságának összesített lakosságszám-változását tükrözik

6/b A Balatonnál tartózkodó nyaralóvendégek számának alakulása 1900-1971 (Forrás: Pálos 1974b)

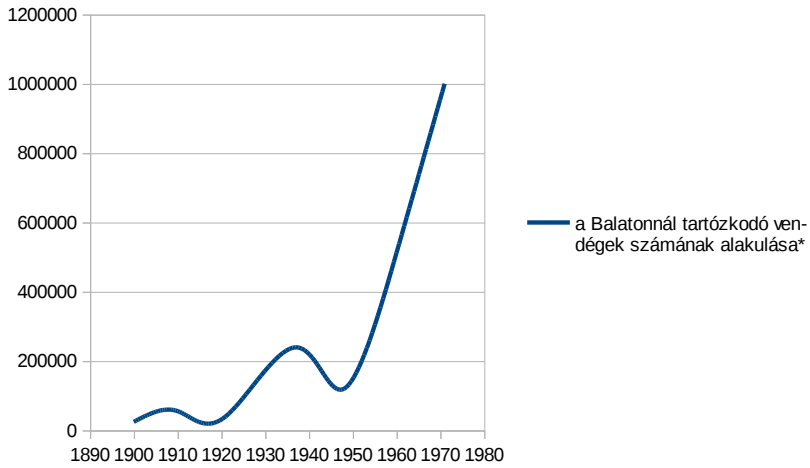

Év	*Vendégszám*
1900	24 185
1910	55 208
1921	39 801
1937	239 287
1948	119 331
1960	511 829
1971	1 000 000

Megjegyzés:

Az adatok csak a Balatonnál hosszasabban tartózkodó fürdővendégek számát tartalmazzák, a naponta ingázó strandolókét nem

6/c Néhány Balaton-parti település állandó lakosságszámának alakulása 1828–1990 (Ludvig Nagy számításai és KSH-adatok alapján közli Virág Árpád és Szabó Szabolcs: Virág 1995. 167.)

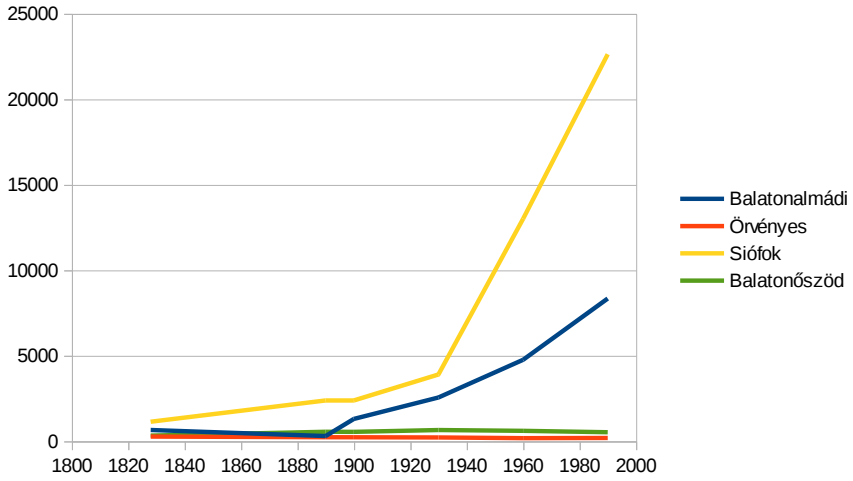

Év	*Balatonalmádi*	*Örvényes*	*Siófok*	*Balatonőszöd*
1828	652	269	1136	325
1890	296	228	2381	549
1900	1298	226	2381	543
1930	2552	215	3899	648
1960	4758	174	13 006	603
1990	8339	185	22 627	520